

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ROBERT MACFARLANE

YERALTI DIYARI

Robert
Macfarlane

Yeraltı Diyarı

BİR DERİN
ZAMAN SEYAHATI

Tellekt

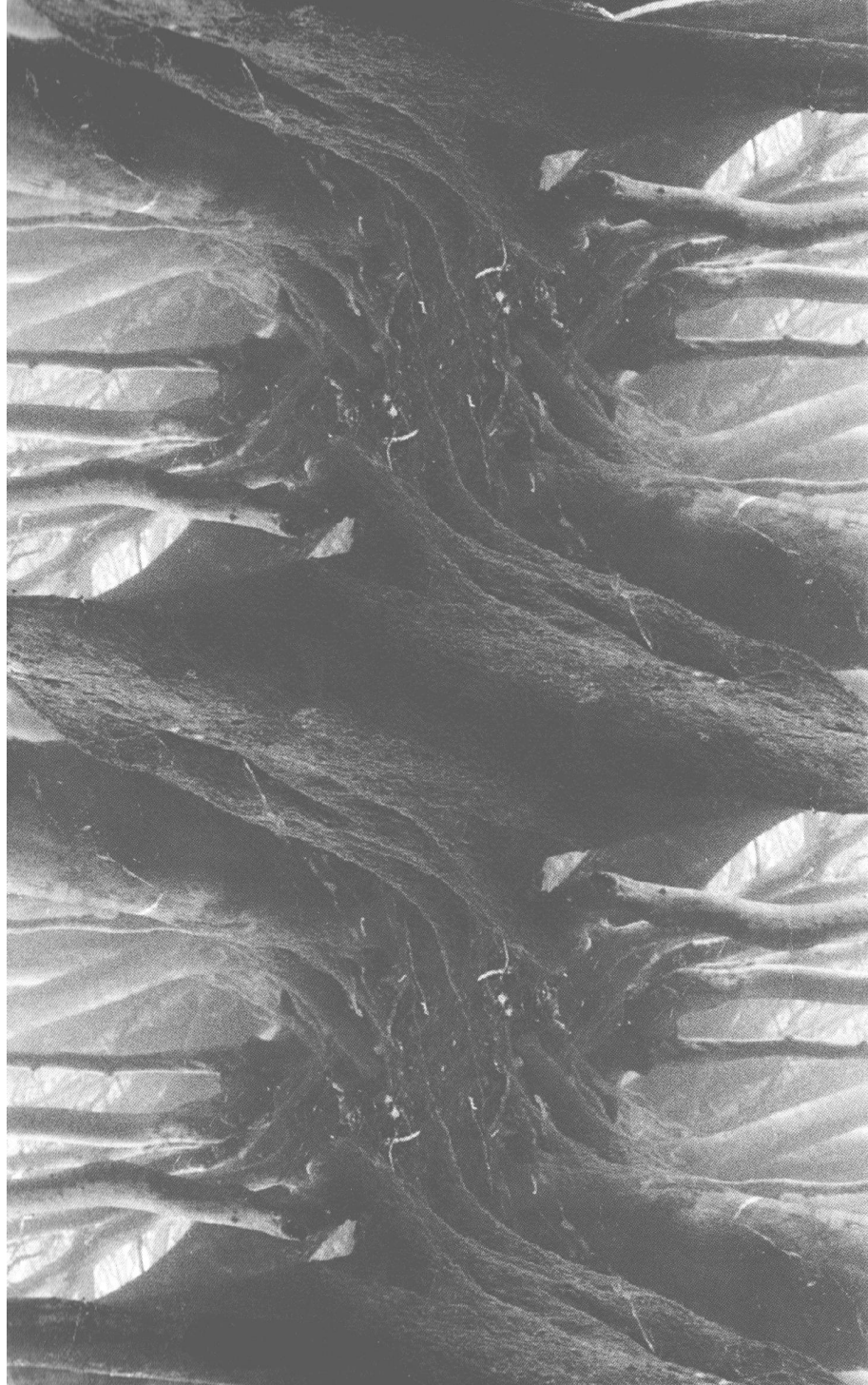
ÇEVİRİ: FATİH YİĞİTLER

T

Robert Macfarlane, hem yerin hem de zihnin yüzeyinin altındaki dünyayla ilişkimizde olağanüstü bir yolculuğa çıkarıyor bizleri: "Derin zaman"ın baş döndürücü genişliğinde seyahat ederek evrenin doğuşundan insanlık sonrası bir geleceğe, Norveç deniz mağaralarının tarihöncesi sanatından Grönland'ın mavi derinliklerine doğru ilerliyor; Tunç Çağı mezar höyüklerinden Paris'in altındaki katakomp labirentine uzanıyor; ağaçların iletişim kurduğu yeraltı mantar ağlarından nükleer atıkların 100.000 yıl boyunca depolanacağı derin bir "saklama yeri"ne doğru yol alıyoruz. Bu yolculuğun sonunda yani "şimdiki zaman"da ise şu soru çınlıyor kulaklarımızda: "Bizler, gelecekteki dünyanın iyi ataları mıyız?"

Yeraltı Diyarı; yerin altında aslında bambaşka bir dünya olduğu hissini yaşatan sıcak, masalsı ve tekinsiz bir keşif anlatısı.

YERALTI DİYARI

BİR DERİN ZAMAN
SEYAHATI

Tellekt_27

Yeraltı Diyarı: Bir Derin Zaman Seyahati, Robert Macfarlane

Çeviri: Fatih Yiğitler

Underland: A Deep Time Journey

İlk baskı (çeviride kaynak alınan basım): W. W. Norton & Company, 2019

© 2019, Robert Macfarlane

© 2021, Can Sanat Yayınları A.Ş.

Bu eserin Türkçe yayın hakları Anatolia Telif ve Tercümanlık Hizmetleri Ltd. Şti. aracılığıyla alınmıştır.

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. baskı: Haziran 2021, İstanbul

Bu kitabın 1. baskısı 3000 adet yapılmıştır.

Yayına hazırlayan: Didem Bayındır

Düzeltili: Aylin Samancı Elmasdağ

Mizanpaj: Bahar Kuru Yerek

Kapak Tasarımı ve Uygulama: Bora Başkan

İç Kapak Görseli: Bora Başkan

Baskı ve cilt: Türkmenler Matbaacılık Reklam San. ve Tic. Ltd. Şti.

Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. No: 16-18

Topkapı, İstanbul

Sertifika No: 43087

ISBN 978-625-7118-18-7

Tellekt

tellekt.com • bilgi@tellekt.com

Maslak Mah. Eski Büyükdere Cad. İz Plaza, No: 9/25 Sarıyer/İstanbul

Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33

Sertifika No: 43514

Tellekt, Can Sanat Yayınları Yapım ve Dağıtım Ticaret ve Sanayi A.Ş.'nin markasıdır.

twitter.com/tellekt • facebook.com/tellekt • instagram.com/tellekt

YERALTI DİYARI

BİR DERİN ZAMAN
SEYAHATI

ROBERT MACFARLANE

ÇEVİRİ:
FATİH YİĞİTLER

Tellekt

ROBERT MACFARLANE, 1976'da Oxford'da doğdu. Cambridge ve Oxford üniversitelerinde eğitim aldı. Şu anda Cambridge Üniversitesi Emmanuel College'da öğretim üyesi olarak çalışan Macfarlane, aynı zamanda seyahat yazarı, doğa yazarı ve eleştirmenidir. *Mountains of the Mind* (Zihnin Dağları) ve *The Wild Places* (Vahşi Yerler) adlı kitapları pek çok ödüle layık görüldü. Bunlardan bazıları 2003 Guardian İlk Kitap Ödülü, 2004 Sunday Times Yılın Genç Yazarı Ödülü, 2007 Boardman Tasker Dağ Edebiyatı Ödülü ve 2008 İskoç Sanatlar Konseyi Yılın Kurgudışı Kitap Ödülü'dür. Manzara ve doğa hakkında yazmaya dair yeni bir eleştirel ve popüler ilgi uyandıran birkaç yeni İngiliz yazardan biri sayılan Macfarlane ayrıca *Granta*, *Harper's*, *The Guardian* ve *The Times Literary Supplement* gibi gazete ve dergiler için seyahat denemelerinin yanı sıra edebiyat ve çevre üzerine makaleler yazıyor.

FATİH YİĞİTLER, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde İngilizce Öğretmenliği okudu. İtalya'nın Pordenone kentinde bir lisede dil asistanı olarak çalıştı. Öyküleri *Öykü Gazetesi* ve *Sözcükler* dergisinde yayımlandı. Türkiye'de üç yıl öğretmenlik yaptıktan sonra yerleştiği Polonya'da İngilizce ve Türkçe öğretmenliği yapıyor.

“Karanlık mı aşağısı
Hani saçların arasında otların bittiği o yer?
Karanlık mı hiçliğin yer-altı?”*
Helen Adam, “Down There in the Dark”, 1952

“Boşluk yüzeye göç eder...”
Advances in Geophysics, 2016**

* Helen Adam, “Down There in the Dark”, Kristin Prevallet (yay.haz.), *A Helen Adam Reader*, National Poetry Foundation, Orono, 2007, s. 34. (Ç.N.)

** *Advances in Geophysics*, Lars Nielsen (yay. haz.), *Academic Press*, Sayı 57, Cambridge, 2016, s. 99. (Ç.N.)

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ ODA	11
1. İNİŞ	19
BİRİNCİ KISIM: GÖRÜŞ (BRİTANYA)	31
2. DEFİN: (<i>MENDİPLER, SOMERSET</i>)	33
3. KARANLIK MADDE: (<i>BOULBY, YORKSHIRE</i>)	61
4. ALT BİTKİ ÖRTÜSÜ: (<i>EPPING ORMANI, LONDRA</i>)	91
İKİNCİ ODA	123
İKİNCİ KISIM: SAKLANIŞ (AVRUPA)	131
5. GÖRÜNMEZ KENTLER: (<i>PARİS</i>)	133
6. YILDIZSIZ NEHİRLER: (<i>CARSO, İTALYA</i>)	177
7. OYUK TOPRAKLAR: (SLOVENYA DAĞLARI)	211
ÜÇÜNCÜ ODA	241
ÜÇÜNCÜ KISIM: GEÇMİŞİN HAYALETLERİ (KUZEY)	247
8. KIZIL DANSÇILAR: (LOFOTEN, NORVEÇ)	249

9. UÇ: (*ANDØYA, NORVEÇ*)

10. ZAMANIN MAVİSİ: (*KULUSUK, GRÖNLAND*)

11. ERİME SULARI: (*KNUD RASMUSSEN BUZULU, GRÖNLAND*)

12. SAKLAMA YERİ: (*OLKILUOTO, FİNLANDİYA*)

13. YÜZEYE ÇIKIŞ

SEÇME KAYNAKÇA

NOTLAR

DİZİN

BİRİNCİ ODA

Yeraltına giden yol yaşlı bir dişbudak ağacının yarık gövdesinden geçer.

Yaz sonu sığağı, hava ağır. Çayır otları üzerinde baygın baygın gezinen arılar. Dik mısırların altın rengi, taze saman yığınlarının yeşili, anızlık tarlalardaki ekin kargalarının siyahı. Aşağı kısımlarda bir yerde görünmez bir ateş yanıyor, dumanı sütun gibi. Çocuğun biri metal bir kovaya ardı sıra taşlar atıyor, *ting, ting, ting*.

Tarlaların içinden bir patika geçiliyor, doğu tarafında, arazide omurga kemikleri gibi çıkıntılar oluşturan dokuz yuvarlak mezar höyüğü sırasının olduğu tepe aşıyor. Göz kamaştırıcı bir sinek bulutunun içinde uç at, kuyruk şaklayışı, baş seğirmesi de olmasa kıpırtısızlar.

Kireçtaşından duvardaki basamaklardan geçiliyor ve kadim dişbudağın büyüdüğü çalı kaplı çukura doğru dere boyunca yürünüyor. Dişbudağın tacı havayı delerek göğe doğru serpiliyor. Uzun dalları yerlere kadar uzanıyor. Kökleri yerin altında derinlere ulaşıyor.

Kırlangıçlar kavis çizip fırlıyor, tüyleri parlayıp sönüyor. Havayı çapraz kesiyorlar. Bir kuğu, gıcırdayan kanatlarıyla yüksekte güne-ye doğru uçuyor. Gök kubbenin altındaki dünya çok güzel.

Dişbudağın gövdesi alt kısmına yakın bir yerde kaba saba bir çatlakla ikiye ayrılıyor, tam da bir insanın ağacın oyuk kalbine gire-bileceği –ve oradan aşağıya açılan karanlık boşluğa inebileceği– ge-nişlikte. Çatlağın kenarları bu yoldan daha önce geçenler, yaşlı diş-budaktan yeraltına inenlerce dümdüz edilmiş, parlıyor.

Dişbudak ağacının altında bir labirent açılıyor.

Aşağıda, köklerin arasında toprağa doğru dimdik derinleşen bir taş geçide giriliyor. Renkler tükenip yerini grilere, kahverengilere, siyahlara bırakıyor. Soğuk hava esip geçiyor. Yukarısı yekpare kaya, büsbütün madde. Yüzey artık neredeyse tahayyül edilemezdir.

Geçide giriliyor, labirent açıldıkça açılıyor. Kenar çatlakları kıvrım kıvrım dalgalanıyor. Bir doğrultuda ilerlemek zor. Mekân tu-haf davranıyor – zaman da. Zaman burada, yeraltında farklı hareket ediyor. Yoğunlaşıyor, birikiyor, akıyor, koşturuyor, yavaşlıyor.

Geçit dönüyor, tekrar dönüyor, daralıyor – ve şaşırtıcı bir mekâ-na çıkarıyor insanı. Bir odaya giriliyor. Şimdi ses gümbürdemekte, yankılanmakta. Odanın duvarları başta boş görünüyor, ama sonra sıra dışı bir şey oluyor. Yeraltından sahneler kendilerini taşların üze-rinde göstermeye başlıyor, tarih boyunca birbirine uzak düşen ama yankıların bir araya getirdiği sahneler.

Karstik bir yamaçtaki bir mağarada biri bir ağız dolusu aşıboya-sını içine çekiyor, sol elini mağaranın duvarına koyuyor –parmakla-rını yaymış, başparmağını iyice geri uzatmış, kayanın üzerindeki avucu soğuk– ve aşıboyasını sertçe elinin üstüne üflüyor. Bir toz pat-laması oluşuyor ve el kalktığında kaya, aşıboyasının kırmızısını em-diği için hayaletimsi bir iz kalıyor üzerinde. El değiştiriliyor, yine toz üfleniyor ve bir başka solgun iz bırakılıyor. Kireçtaşı bu izlerin üze-rinden geçecek ve mühürleyecek onları. Bu izler 35 bin yılı aşkın bir süre orada kalacak. Neyin işaretleri bunlar? Neşe mi? Uyarı mı? Sa-nat mı? Karanlıktaki yaşam mı?

Kuzey Avrupa'nın kumlu, sıg topraklarında, bundan yaklaşık altı bin yıl önce genç bir kadının bedeni –doğum sırasında çocuğuy-la birlikte ölmüştür– bir mezara nazikçe indiriliyor. Yanına bir kuğunun beyaz kanadı bırakılıyor. Sonra kanadın üstüne oğlunun cesedi yatırılıyor, böylece bebek ölümün koynunda iki kere kundaklanmış oluyor – kuğunun tüyleri ve annesinin kolları tarafından. Gömü yerini işaretlemek için yuvarlak bir toprak yığını yükseltiliyor üzerinde: Kadın, çocuk ve beyaz kuğunun kanadı orada gömülü.

Roma İmparatorluğu'nun kuruluşundan 300 sene önce Akdeniz'de bir adada bir metal işçisi gümüş bir sikkenin tasarımını tamamlıyor. Sikkenin yüzünde, üst kısmında sadece bir girişi ve merkezine doğru karmaşık bir yolu olan kare bir labirent var. Labirentin duvarları –sikkenin çeperi gibi– birazcık kabarık ve parıldayana kadar cilalanmış. Labirentin merkezine bir öküzün başına ve bir insanın bacaklarına sahip bir yaratık figürü işlenmiş: Minotauros, karanlıkta durmuş, bir sonra gelecek olanı beklemektedir.

600 sene sonra genç bir kadın Mısır'da bir portre ressamının karşısında oturmaktadır. Bu seans için ona en çok yakışan elbiselerini giymiştir. Güçlü, koyu kaşları ve geniş, koyu, hani neredeyse siyah gözleri vardır kadının. Saçları alnından geriye doğru iyice çekilip tepesinde altın boncuğu olan metal bir tokayla bağlanmıştır, altın renkli bir şal ve broş vardır üzerinde. Ressam sıcak balmumu, altın varak ve renkli pigmentlerle çalışmakta, bunları ahşabın üzerine kat kat işlemektedir. Genç kadının ölüm imgesini yaratmaktadır. Bu ölüm imgesi kadın öldüğü zaman cesedini mumyalamakta kullanılacak olan kumaş parçasına sarılacak, böylece gerçek yüzünün yerini alacak. Bedeni sargısının içinde çürürken, portresi yıllara meydan okuyacak. Bu tür şeyleri erkenden, insan henüz en canlı zamanlarını yaşarken yapmak iyidir. Cesedi bir nekropole yerleştirilecek – çölün derinlerinin girişine inşa edilen bir ölümler şehrine yani, kireçtaşla kaplı, üzerine mezar soyguncularını caydırmak için kuvarsit döşenmiş bir yeraltı odasına, bir milyondan fazla aynak kuşunun mumyalanmış cesetlerini muhafaza eden mahzenlerin yakınına.

Afrika'nın güneyindeki bir platonun altında, 19. yüzyılın sonlarında madenciler daracık bir tünelde –o zamanlar yeryüzünün en

derinine kazılmış bir tünel– emekliyor, yerin dibine batmış altın resiflerinden maden çıkarıyorlar. Bölgeye binler halinde göç etmiş bu adamlardan bazıları kısa süre sonra kaya düşmesi veya başka kazalar sonucunda can verecek. Daha fazlası aşağıdaki o öldürücü karanlıkta yıllar boyunca kaya tozunu içlerine çektikleri için yavaş yavaş silikozisten ölecek. Maden sahibi şirketlerin ve işi sürdüren piyasanın gözünde insan bedeni hayli gözden çıkarılabilir konumdadır: İş görmez olduğunda veya eskidiğinde yenisiyle değiştirilebilecek vasıfsız bir maden çıkarma aracı. Adamların yukarı çıkardığı maden öğütülüp eritiliyor, sağladığı zenginlik uzak ülkelerdeki hissedarların ceplerini dolduruyor.

Bölünme'den* kısa süre sonra, Hindistan Himalayaları'nın dağ eteklerindeki bir mağarada, genç bir kadın 75 gün boyunca günde 16 saat meditasyon yapıyor. Bu sırada mantra duaları mırıldanan ağzı da sayılmazsa kıpırdamadan oturuyor. Çoğu zaman gece vakti çıkıyor dışarı, bulutsuz gecelerde tepelerin üzerinde Samanyolu'nun gökteki akışı görülebiliyor. Kutsal bir nehirden ellerini birleştirerek içtiği su ve doğadan topladığı yaban yemişleri ve meyvelerle besleniyor kadın. Mantralar, yalnızlık ve karanlık ona yepyeni anlamlar bahsediyor ve imgeleminde derin bir değişiklik yaşıyor. İnzivasını nihayet bitirdiğinde kendini gökler kadar geniş, dağlar kadar yaşlı, yıldız ışığı kadar şekilden azade hissediyor.

30 yıl önce bir oğlan çocuğuyla babası kısa süre sonra terk edecekleri evin tahta döşemesini keser yardımıyla kaldırıyorlar. Reçel kavanozundan bir zaman kapsülü yapmışlar. Çocuk kavanozun içine çeşitli nesneler ve mesajlar koymuştur. Kalıp döküm metalden bir bombardıman uçağı modeli. Çizgisiz kâğıda kırmızı mürekkeple çıkardığı sol elinin hatları. Kavanozu bulacak olanlara kendini tanıttığı kelimeler –*yaşıma göre uzunum, saçlarım sapsarı, neredeyse beyaz. En büyük korkum nükleer savaş*– kurşunkalemle bir defter sayfasına yazılmış. Bir elini etrafında yuvarlak yapıp ısıldayan rakamlarına baktığı, akrebi, yelkovanı ve kadranı parlak, durmuş bir saat.

* Britanya sömürgesindeki Hindistan, 1947 yılında din temel alınarak Hindistan ve Pakistan olarak iki ayrı ülkeye ayrılmıştır. (Ç.N.)

Nemi emsin diye kavanoza bir avuç pirinç atıyor, pirinç kapağını sıkıca kapatıyor, kavanozu gizli yerine yerleştirip döşeme tahtasını tekrar çiviliyor.

Sönmüş bir yanardağın derinlerinde bir tüneller ağı, Ghost Dance olarak bilinen kabuksu fayın üzerine çıkmıştır. Giriş birikintileri eğik katmanlar boyunca eğimlenip yerleştirme koridorları şeklinde oluşturulmuş bir mahzen alanında düze çıkıyor sonunda. Buradaki amaç yüksek seviye nükleer atıkların bu koridorlarda depolanmasıdır: Demirle, sonra bakırla kaplanmış, sonra da Ghost Dance fayının yukarısına geri kalan ömürlerini önlerindeki milyonlarca yıl boyunca titreyerek geçirecek şekilde gömülmüş radyoaktif uranyum topakları. Tehlikenin zaman ölçeği bu atıkları gömmekle sorumlu olanları şimdi bu riskin uzak geleceğe nasıl bildirileceği sorunuyla karşı karşıya bırakacak cinsten. Bu, sadece bu insanların değil, belki de tüm insan türünün dahi ömründen daha uzun süre var olacak bir risk. Bu alanı nasıl işaretlemek gerekir? Terk edilmiş bu yere her ne varlık gelecekse onlara bu kaya lahitlerinin içinde saklananların fena halde tehlikeli olduğunu, *değersiz* olduğunu ve *asla dokunulmaması gerektiğini* nasıl söylemek gerekir?

Ve çamurlu bir çıkıntı üzerinde, bir dağdaki mağaralar ağının iki buçuk mil içinde kapana kısılmış 12 futbolcu çocuk ve antrenörleri büsbütün karanlıkta telefonlarının şarjından tasarruf ederek oturuyor, sular yükselecek mi yoksa alçalacak mı –veya mucize eseri birileri gelip onları kurtaracak mı– diye günden güne bekliyor. Her geçen saat aldıkları nefes odalarındaki oksijen miktarını daha da azaltıyor, karbondioksit miktarınıysa artırıyor. Dağın üzerinde biriken muson bulutları daha çok yağmurun yağacağını bir kara haber verir gibi gösteriyor. Dağın önünde altı ülkeden binlerce kurtarma görevlisi toplanıyor. Sonra mağaralar ağının iki mil içinde bir mağarada duvarlara çamurla bırakılmış el izleri buluyorlar. Umut doğuyor. Dalgıçlar sele kapılmış geçitlerden ileri, daha ileri gidiyorlar. Dağa giriş yaptıktan dokuz gün sonra çocuklar üzerinde durdukları çıkıntı boyunca akan nehirden gelen sesler duyuyorlar. Sonra suda ışıkların parıldadığını görüyorlar. Suda köpükler kaynaşiyor. Işıklar yükseliyor. Bir adam su yüzeyine çıkıyor. Çocuklarla antrenörleri

adamın kafa lambasından gelen ışıktaki gözlerini kırptırıyorlar. Çocuklardan biri elini kaldırarak selam veriyor, dalgıç da buna karşılık elini kaldırıyor. “Kaç kişisiniz?” diye soruyor dalgıç. “13,” diyor biri. “Bir sürü insan buraya geliyor,” diyor dalgıç.

İşte yeraltından bu sahneler, yarık dişbudağın altındaki labirentte, bu imkânsız odanın duvarlarında gözler önüne seriliyor. Kùltürler ve çağlar boyunca üç vazife kendini tekrar ediyor: kıymeti bilinene sığınak olmak, değeri olanı çekip çıkarmak ve zararlı olanı bertaraf etmek.

Sığınak olmak (hatıralara, kıymetli maddelere, mesajlara, hassas hayatlara).

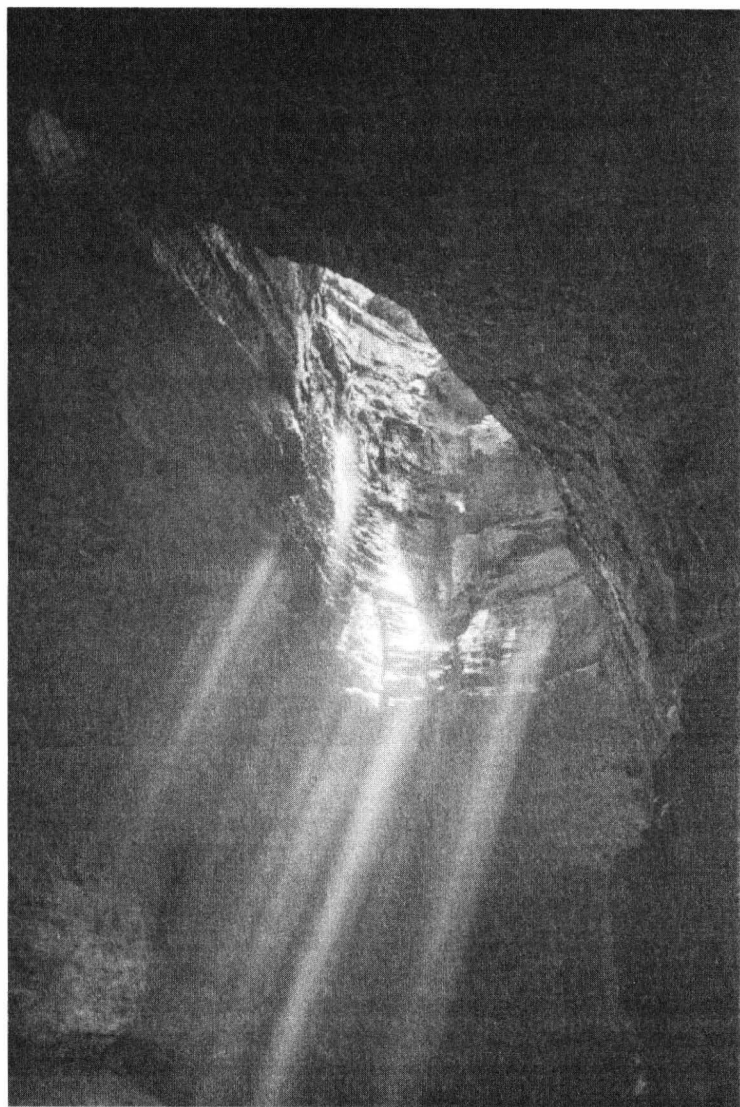
Çekip çıkarmak (bilgiyi, zenginliği, metaforları, mineralleri, imgeleri).

Bertaraf etmek (atıkları, travmaları, zehirleri, sırları).

Uzun zamanlardan beridir yeraltına korktuklarımızı, kaybetmeyi istediklerimizi ve sevip korumayı arzuladıklarımızı saklamışızdır.

1

İNİŞ

Ayağımızın dibindeki dünyalara dair pek az şey biliriz. Bulutsuz bir gecede göğe bakınca katrilyonlarca mil ötedeki yıldızın ışığını görebilir, astroid darbelerinin ayın yüzeyinde bıraktığı kraterleri seçebilirsiniz. Aşağı baktığınızda görüntü alanınız yüzey toprağında, asfaltta, ayak parmaklarınızda kesilir. Yüzeyin anca on metre kadar aşağısında, kadim bir denizin tabanında oluşmuş kireçtaşı yatak yüzeyinin parlak çenesinde kalakaldığım zamanki kadar kendimi insan âleminden uzak hissettiğim az olmuştur.

Yeraltı, sırlarını iyi tutar. Ekolojistler ormanlık arazilerin topraklarını kaplayan, birbirinden ayrı ağaçları birleştirip iletişim halinde ormanlara dönüştüren mantar ağlarını henüz geçen 20 yılda ancak keşfedebildiler – oysa mantarlar bunu yüz milyonlarca yıldır yapıyordu. Çin'in Çongçing eyaletinde 2013'te keşfedilen bir mağara ağının kendi hava sistemine sahip olduğu bulunmuştur: kocaman merkezî bir holde basamak basamak yığılmış pus, güneşin erişemeyeceği yerde, devasa bulut odalarında biriken soğuk sis. Kuzey İtalya'da yerin 300 metre aşağısında, gömülü bir nehrin yarıldığı ve siyah

kumdan kumullarla dolmuş devasa bir taş kubbeye halatla inmiştim. O kumulları ayaklarla kat etmek ışıksız bir gezegenin rüzgârsız bir çölünde zar zor yürümeye benliyordu.

Neden inilir derine? Akla mantığa sığmaz, ruhun temayüllerine uymaz, sezgi karşıtı bir eylemdir bu. Bir şeyi kasten yeraltına koymak neredeyse her daim onu kolayca görünmekten alıkoymak için uygulanan bir strateji olmuştur. Bir şeyi yeraltından bilfiil çıkarmak da neredeyse hep gayret gerektirir. Yeraltının ulaşılma güçlüğü onu uzun zamandır açıkça söylenemeyen veya görülemeyenin sembolize edilme aracı haline getirmiştir: Kayıp, keder, zihnin kuytu derinlikleri ve Elaine Scarry'nin fiziksel acının “toprak altındaki derin gerçeği”¹ dediği şey.

İnsanın aklına Cormac McCarthy'nin “dünyanın içindeki korkunç karanlık”² ifadesini getiren, uzun zamandır süregelen bir tiksinti kültürü sarmıştır yeraltı mekânlarının çevresini. Korku ve iğrenme bu gibi çevrelere verilen olağan tepkilerdir; kir, ölümlülük ve çok zorlu çalışma koşulları başat çağrışımlardır. Klostrofobi şüphesiz ki bütün yaygın fobiler arasında en sert olanıdır. Klostrofobinin nasıl da sadece anlatı ve tarif yoluyla dolaylı olarak deneyimlendiğinde bile rahatsız edici kuvvetini koruyabildiği –vertigodan çok daha fazla– çoğu kez dikkatimi çekmiştir. Yerin altında tutsak edilme hikâyeleri duyduklarında insanlar rahatsızlıkla kımıldarlar, geri adım atarlar, ışığa bakarlar – kelimeler kendi başlarına onları duvarlar arasına sıkıştırabilecekmış gibi.

Alan Garner'in romanı *The Weirdstone of Brisingamen*'ndeki [Brisingamen'in Tuhaf Taşı] iki çocuğun tehlikeden kaçmak için Cheshire'daki Alderley Edge'in kumtaşı tepesinin üzerinde delikler oluşturan madenci tünellerinden birinden aşağı inerek kaçışlarının anlatıldığı kısmını on yaşında bir çocukken okuduğumu hâlâ hatırlarım. Edge'in derinlerinde taş onları öyle çok sıkıştırır ki kapana kısılp kurtulamama tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar:

Boylu boyunca uzanmışlardı, duvarlar, yer ve tavan ikinci bir deri gibi sarmıştı onları. Başları bir yana dönüktü çünkü başka ne türlü dursalar tavan ağızlarını kuma bastırıyordu ve nefes alamıyorlar-

di. İlerleyebilmenin tek yolu bedenlerini ellerinin parmak uçlarıyla çekmek, ayak parmaklarıyla da itmektir çünkü bacaklarını bükebilmelerinin hiç imkânı yoktu ve dirseklerini bükecek olsalar kollarının, vücutlarının altına sıkışıp kalma tehlikesi vardı. [Sonra Colin'in] topukları tavana basılı halde sıkıştı kaldı: ne yukarı ne de aşağı oynatabiliyordu onları ve kayanın kenarı uylukkemiklerine batıyordu, öyle ki acıdan bağıırıyordu. Ama hareket edemiyordu...³

O pasajlar yüreğime dokunmuş, ciğerlerimdeki havanın boşalmasına sebep olmuştu. Şimdi yeniden okuduğumda aynı duyguları yaşıyorum. Ama bu durum bende anlatıya karşı kuvvetli bir bağlılık da oluşturmuştu – hâlâ taşırım o bağlılığı. Colin hareket edemiyordu, bense kitabı elimden bırakamıyordum.

Yeraltına karşı bir antipati gömülüdür dilde. Kullandığımız birçok metaforla yükseklikler kutsanırken derinlik hor görülür. Moral yükselmesi” “moral çökmesi”ne veya “dibe vurma”ya tercih edilir. “Katastrof”un kelime anlamı “aşağı doğru dönüş”, “kataklizm”in kelime anlamı ise “aşağı doğru şiddet”tir. Derinliğe karşı yanlı duruş ana akım eğilimlerle gözlemler içinde de vardır. *Dikey Dünya* kitabında Stephen Graham coğrafya ve kartografyadaki “düz gelenek” diye adlandırdığı şeyin hâkimiyetinden ve bunun sonucunda ortaya çıkan “büyük ölçüde yatay dünya görüşü”nden bahseder. Alışageldiğimiz “azimle düz perspektifler”den kaçmanın bize zor geldiğini savunur Graham – ve bunu algısal bir başarısızlığın yanı sıra siyasi bir başarısızlık olarak da görür, zira yüzeydeki dünyayı destekleyen, dipteki çıkarma, kullanma ve ortadan kaldırma ağlarını kullanmaktan bizi alıkoyar.⁴

Evet, birçok sebepten altta yatanlardan yüz çevirme eğilimindeyizdir. Fakat her zamankinden de çok olmak üzere şu an yeraltını anlamak zorundayız. Georges Perec, *Mekân Feshmekân* kitabında “kendinizi daha düz görmeye zorlayın,” diye buyurur.⁵ Bana kalsa, “Kendinizi daha derin görmeye zorlayın,” diye karşı çıkarım buna. Yeraltı; hatıralarımız, mitlerimiz ve metaforlarımız için olduğu kadar çağdaş varoluşun maddi yapıları için de olmazsa olmazdır. Günbegün düşünmemizi sağlayan ve günbegün şekil almamıza vasıta olan bir bölgedir. Ne var ki yeraltının hayatımızdaki varlığını bil-

mekten veya onun rahatsız edici formlarını düş gücümüze dahil etmekten alıkonuluruz. “Düz perspektifler”, içinde yaşadığımız derin âlemler için ve bırakacağımız derin zaman mirasları için gittikçe daha yetersiz kalmaktadır.

An itibarıyla, “kriz”in her daim geleceğe ötelenen bir kıyametten ziyade, en savunmasızların en şiddetli haliyle deneyimlediği daimi bir vaka olarak varlığını sürdürdüğü devasa ve çoğu zaman korkutucu, gezegen çapında bir değişimler çağını, Antroposen’i yaşamaktayız. Zaman ciddi anlamda çığırından çıkmış durumda – mekân da öyle. Gömülü kalması gerekenler davetsiz biçimde açığa çıkıyor. Bu yüzeye çıkışlarla karşılaşp davetsiz misafirlerin yakışsızlığının eline düşünce insanın yüzünü başka tarafa çevirmesi zor olabiliyor.

Arktik’teki çok eski metan rezervleri, permafrostun* erimesiyle açılan “pencereler”den sızıyor. Bir zamanlar donmuş halde olan toprağa gömülü rengineyiği cesetleri şimdi erozyona ve ısıya maruz kalınca şarbon sporları salıyor.⁶ Doğu Sibirya ormanlarında bir krater yumuşayan toprakta açıldıkça açılıyor ve on binlerce ağacı yutup 200 bin yıllık katmanları açığa çıkarıyor: Yörenin Yakut yerlileri bu kraterden “yeraltı kapısı” diye bahsediyorlar.⁷ Eriyen Alp ve Himalaya buzulları on yıllar önce yuttukları bedenleri ortaya çıkarıyor. Britanya’da son zamanlardaki sıcak hava dalgaları antik yapıların –Romalılara ait gözetleme kuleleri, Cilalı Taş Devri korunakları– izlerinin ekin izleri gibi yukarıdan görünebilmesine sebep oluyor: Kuraklık röntgen misali, arazinin sualtında kalmış geçmişini ziyaretleriyle gün yüzüne çıkarıyor. Elbe Nehri’nin Çek Cumhuriyeti’nde aktığı yerlerde yaz su seviyeleri son zamanlarda öylesine düşmüş durumda ki “açlık taşları” –asırlar boyunca kuraklıkları anmak ve sonuçlarına karşı uyarıda bulunmak için oyulmuş büyük kayalar– açığa çıkmış durumda. Açlık taşlarından birinde şu yazıyor: “*Wenn du mich siebst, dann weine*”: “Beni görürseniz ağlayın.”⁸ Grönland’ın kuzeybatısında 50 yıl önce bir buzul tabakasının altında kalmış, yüz binlerce galon kimyasal madde içeren bir Amerikan Soğuk Savaş üssü gün yüzüne

* Karada ya da okyanusun altında bulunan, iki ve/veya daha fazla yıl boyunca sürekli olarak 0 °C’nin altında kalan toprak. (Y.N.)

çıkmaaya başladı. “Asıl sorun,” diye yazıyor arkeolog Þóra Pétursdóttir, “nesnelerin katmanların derinine gömülmüş olması değil – asıl sorun dayanıklı çıkmaları, bizden uzun ömürlü olmaları ve taşıdıklarının farkına varamadığımız bir kuvvetle bize geri dönmeleri... ‘uyuyan devler’den oluşan karanlık bir kuvvet”⁹, derin zaman uykusundan uyanmış.

“Derin zaman” yeraltının kronolojisidir.¹⁰ Derin zaman yeryüzü tarihinin şimdiki zamandan uzayıp giden baş döndürücü yayılımlardır. Derin zaman, insan ânını solda sıfır bırakan değerlerle ölçülür: dakikalar ve yıllar yerine çağlar ve milyar yıllarla. Derin zaman taşın, buzun, sarkıtların, deniz yatağı tortularının ve tektonik plaka birikintilerinin içinde saklıdır. Derin zaman geçmişe olduğu gibi geleceğe de açılır. Güneş yaklaşık beş milyar yıl sonra yakıtını tükettiği zaman yeryüzü karanlığa boğulacak. Ayak parmaklarını geçtik, topuklarımız da artık uçurumun kenarında.

Derin zamandan çıkarılacak tehlikeli bir rahatlık vardır. Ahlaki bir lotus yiyiş* cezbeder insanı. *Homo sapiens* jeolojik olarak kaşla göz arası bir sürede yeryüzünden silinip gittiği zaman davranışımızın ne önemi kalacak? Bir çölün ya da okyanusun perspektifinden bakıldığında insan ahlakı absürd görünür – bölükpörçük, kifayetsiz bir şeye dönüşür. Kıymet iddiaları beyhude kalır. Düz bir ontolojik yaklaşım aklını çeler insanın: Nihai yıkımın karşısında hayattaki her şey eşit derecede kıymetsizdir. Bir türün veya bir ekosistemin yok olması gezegenin aşınma ve tamir döngüsü bağlamında düşünüldüğünde pek de önem arz etmez.

İşte bu gibi bir düşünce ataletine karşı koymamız gerekir; sahiden, tam tersini dayatmalıyız – bizi duyarsızlığa değil harekete sevk eden radikal bir perspektif olarak derin zaman. Çünkü derin zamanda düşünmek sıkıntıyla dolu bugünümüzden kaçmaktan ziyade onu yeniden düşlemlemeye, ani ağgözlüklükleriyle kızgınlıklarının yerine daha eski daha aheste oluşturma ve bozma hikâyeleri koymaya yara-

* Lotosyiyenler, Yunan mitolojisinde birincil besin kaynağı bedenlerine uyşukluk vererek huzur dolu bir atalet içinde yaşamalarına yol açan lotus bitkisi olan ada halkıdır. (Ç.N.)

yacak bir yol olabilir. En iyi ihtimalle derin zaman farkındalığı bizden sonra gelecek çağlara ve varlıklara ne bırakacağımızı düşünmemizi sağlayarak kendimizi milyonlarca yıldan fazla geçmiş ve gelecek güne uzanan bir yetenek, veraset ve miras ağının parçası olarak görmemize yardımcı olacaktır.

Atıl görünenler de derin zamanda bakıldığında canlanıverir. Yeni sorumluluklar kendini açığa çıkarır. Varlığın neşesi zihnin ve gözün dikkatini çeker. Dünya yeniden acayip biçimde çeşitlenip can bulur. Buz nefes alır. Kayada gelgitler olur. Dağlar alçalıp yükselir. Taş titreşir. Kıpır kıpır bir yeryüzünde yaşıyoruz.

* * *

Yeraltı hikâyelerinin en eskileri ölümler diyarına gönderilmiş birine veya bir şeye ulaşmak amacıyla karanlığa doğru yapılan tehlikeli bir inişi konu edinir. *Gılgamış Destanı*'nın –MÖ 2100 civarında Sümer topraklarında yazılmış olan– bir versiyonu da Gılgamış'ın hizmetkârı Enki'nin kaybolan bir nesneyi geri getirmek için efendisi adına “ölümler diyarı”na yaptığı böyle bir inişten söz eder. Enki ona “çekiç” darbeleri gibi vuran, dolu fırtınaları arasında teknesiyle yol alır, “kafa darbeleri vuran kaplumbağalar” ve “aslanlar” gibi ona saldıran dalgaların etkisinden zangırdayıp durur teknesi ama yine de ölümler diyarına varmayı başarır. Ne var ki orada derhal hapsedilir – genç savaşçı Utu yeryüzüne doğru bir delik açıp Enki'yi uçup giden bir esintinin üzerinde dışarı çıkarana kadar da orada kalır. Gün ışığına çıktığı zaman Enki ve Gılgamış kucaklaşır, öpüşür, saatlerce konuşurlar. Enki kayıp nesneyi geri getirememiştir ama ortadan kaybolan insanlara dair kıymetli haberler getirmiştir. “Varlık nedir bilmeyen, doğmamış çocuklarımı gördün mü?” diye sorar Gılgamış çaresizce. “Gördüm,” diye yanıt verir Enki.”

Dünya mitolojisinde benzer öyküler tekrar tekrar ortaya çıkar. Yunancada *katabasis* (yeraltına iniş) ve *nekýia* (hayaletlere, tanrılara veya ölümlere dünyadaki geleceğe dair sorular sorma) olarak bilinen durumlardan çok sayıda örnek görülür klasik edebiyatta. Bunların

arasında Orpheus'un sevdiği Eurydike'yi Hades'in elinden kurtarma girişimi ve Aeneas'ın babasının hayaletine danışmak için –Sibylla'nın kılavuzluğu, Altın Dal'ın koruması altında– çıktığı yolculuk örnek gösterilebilir. Yakın zamanda gerçekleşen, Taylandlı futbolcuların dağın derinliklerindeki yapayalnız mağaralarından kurtarılma olayı modern bir *katabasis*'tir: Olay kısmen mitolojik bir güç taşıdığı için de dünya çapında ilgi görmüştür.

Bu anlatıların hepsinin önerdiği, görünürde paradoksal bir şeydir: Karanlığın görüngüye ulaştıran bir vasıta, inişin de mahrumiyetten ziyade açığa çıkışa doğru bir eylem olabileceğidir yani. İngilizcedeki yaygın “anlamak” (*to understand*) fiilinin kendisi de bir şeyi tamamen kavrayabilmek için onun altından (*under*) geçmeyi çağrıştıran, eskilere ait o hissi barındırır. “Keşfetmek” (*to discover*) “kazarak çıkarmak”, “derine inip ışığa çıkarmak”, “derinlerden getirmek” demektir. Bunlar kadim çağrışımlardır. Avrupa'daki bilinen en eski mağara sanat eserlerinin tarihi 65 bin yıl önceye, yani *Homo sapiens*'in Afrika'dan Avrupa'ya geldiğine inanılan tarihten 20 bin yıl öncesine dayandırılır. Neandertal sanatçılar bırakmıştır bu resimleri. Anatomik bakımdan modern insanlar günümüz İspanya'sına ulaşmadan çok önce, der bu eserlerin tarihlendirilmesinden sorumlu bir arkeolog, “İnsanlar karanlığa doğru seyahatler yapıyorlardı.”¹²

Bu kitap karanlığa yapılan seyahatlerin ve bilginin peşinde gerçekleşen inişlerin hikâyesidir. Kâinatın doğuşunda şekillenen karanlık maddeden ardı sıra gelen Antroposen'in* nükleer geleceğine uzanan bir güzergâhta yol alır. Bu iki uzak nokta arasında çıkılan derin zaman seyahati sırasında anlatının etrafında kat kat toplandığı çizgi her daim hareket halindeki şimdiki zamandır. Kitabın kısımları, konusuyla uyumlu olarak yankılardan, kalıplardan ve bağlantılardan oluşan bir yüzey altı ağı misali birbirleriyle bağlantılıdır.

15 yıldan uzun bir süredir manzara ve insan kalbi arasındaki ilişkiler üzerine yazmaktayım. Kişisel bir gizemi –genç bir adamken neden dağların cazibesine o kadar kapıldığım, neden bazen onların

* İnsan Çağı. (Y.N.)

aşkından ölmeye hazır olduğum– çözme arzusuyla başlayan şey kat kat açılıp beş kitap ve 2.000 civarından fazla sayfada tatbik edilmiş bir derin haritalama projesine dönüştü. Dünyanın en yüksek zirvelerinin buzlu doruklarından, aşağı doğru bir güzergâhta, son nokta olması gerekene doğru bir yol izledim, yüzeyin altında yatan yerin katmanlarını dolaştım. “İniş çağırıyor / tıpkı tırmanışın çağırdığı gibi,” der William Carlos Williams geç dönem şiirlerinden birinde.¹³ Williams’ın kastettiği şeyden bir anlam çıkarmayı ancak ömrümün ikinci yarısında başarabildim. Yeraltında asla unutmamayı dilediğim şeyler gördüm – görmez olsaydım dediğim şeyler de. En az insani olacağını düşündüğüm kitabım beni şaşırtarak en çok topluma mal olan kitabım oldu. Daha önce yazdıklarımın çoğunun merkezindeki imge, yürüyen birinin kaldırıp indirdiği ayağıysa eğer, bu sayfaların kalbinde duran imge de selam vermek, şefkat belirtmek veya iz bırakmak üzere açılmış bir eldir.

Bir süredir Laponlar’a özgü bir yeraltı tasavvuru içimde yer etmiş durumda. Yerin bir simetri çizgisi teşkil ettiği, öyle ki “baş aşağı yürüyen ölülerin ayaklarının, ayakta duran canlılarınkine değdiği”, insan âleminin mutlak tersi bir yeraltı tasavvuru bu.¹⁴ Böylesi bir duruştaki samimiyet bana çarpıcı geliyor – taban tabana vermiş ölümler ve yaşayanlar. Maltravieso, Lascaux ya da Sulawesi mağaralarının duvarlarına bırakılmış ilk dönem el izlerinin fotoğraflarını görünce bu ellerin bilinmeyen sahiplerinin bıraktıkları hatların üzerine kendi avucumu tam denk gelecek şekilde yerleştirdiğimi hayal ediyordum. Bir de sıcak bir elin soğuk kayanın içinden benim elime yaptığı baskıyı, parmak uçları parmak uçlarımda, ellerimiz açık, zamanda yol alıp elimle buluştuğunu.

* * *

Burada anlatacağım seyahatler başlamadan kısa süre önce bana iki nesne verildi. İkisi de birer ricayla geldi ve bu nesnelerin bana hediye edilmesinin koşulu bu ricaları yerine getirmemdi.

Nesnelerden birincisi bir kuğu yumurtası büyüklüğünde, çifte

bronz dökümlü, ele ağırca oturan bir kutuydu. Zehirle dolu bir sandık. İmalatçısı bir kâğıt parçasına kendi dertlerini yazmıştı: nefretlerini, korkularını ve kayıplarını, başkalarına çektiirdiği acıları ve başkalarının ona çektiirdiği acıları – zihnindeki en berbat şeyleri yani. Sonra kâğıdı yakmış ve küllerini kutunun içine kapatmıştı. Sonra kutuyu çifte dökümle kaplamış, böylece ikinci bir bronz tabakasıyla sıkı sıkı mühürlenmesini sağlamıştı. Bronzun dış yüzeyi döküm sırasında çukur çukur olmuş, üstünü kabuk bağlamıştı, öyle ki bir gezenin yüzeyine ya da çevresini saran atmosfere benzemişti. Sonra kutunun merkezine dört demir çivi çakmış, uçlarını kesip törpüleyerek düzeltmişti. Yaratım eyleminin törensel yoğunluğuna sahip, istisnai biçimde güçlü bir nesne bu. İki bin beş yüzyıl önce bir zamanda da tasarlanmış olabilirdi, ama kısa süre önce yapıldı.

Yeraltında ulaşabileceğim en derin ve en emniyetli yere –asla geri dönemeyeceği bir yere– bırakmam şartıyla bana verildi bu kutu.

İkinci nesneyse balina kemiğinden yontulmuş bir baykuş. İnsana sihri çağrıştıran bir tılsım bu. Baykuşun çıkarıldığı mink balinasının cesedi Hebridler’de bir adanın kıyısına vurmuş. Kaburga kemiklerinden biri, her biri bir buçuk santimden ince ve 15 santimden kısa kesitler halinde parçalanıp zımparalanmış. Kesilen parçalardan birine dört cesur bıçak darbesiyle bir baykuş şekli verilmiş: gözler için iki darbe ve kanat hatları için de iki. Buz Devri’ne özgü bir ilkel yapım özelliği taşıyan, istisnai biçimde güzel bir nesne. 20 bin yıl önce bir zamanda da tasarlanmış olabilirdi ama kısa süre önce yapıldı.

Karanlıkta görebileyim diye, yeraltındayken her daim yanımda bulundurmam şartıyla bana verildi bu baykuş.¹⁵

BİRİNCİ KISIM

Görüş (Britanya)

2

Defin

(Mendiplier, Somerset)

Bir çocuğun kemikleri karanlıkta, kireçtaşındandır bir sırtın üzerinde yatıyor. Bu çocuk on bin yıldan fazladır güneş yüzü görmemiş. O sürede kalsit, etraftaki kayalardan gümüş bir cila gibi akmış, çocuğun bedenini koza gibi sarmış.

1797'nin Ocak ayında bir gün, iki genç adam Somerset'teki Mendip Tepeleri'nde tavşan avındalar. Bir koyağın yamacında, bir tavşanın saklandığı yerden çıkmasını sağlıyorlar. Tavşan koşup bir kaya yığınının arasına sığınıyor. Adamlar aç; tavşanı istiyorlar. Bu yüzden kayalardan birkaçını kaldırıyorlar ve "bir yeraltı geçidine rastlayınca şaşakalıyorlar." Geçide giriyorlar, geçit, kireçtaşı kayalığın dimdik içine çıkarıyor onları, sonra da "tavanı ve kenarları çok acayip biçimde dalga dalga çizgili ve kabartmalı, geniş ve yüksek bir mağaraya" açılıyor.¹⁶

Kış güneşi geçitten aşağı doğru arkalarından gelip mağarayı aydınlatıyor. Görüyorlar ki bu bir ölü mahzeni. Yerde ve sol taraflarındaki çıkıntılarda dağılmış kemikler ve bütün halinde iskeletler var, "rasgele yatıyorlar, neredeyse taşla dönüşmüşler." Kalıntılar kalsitten

parıldıyor, kemiklerin bazılarında da kırmızı aşboya serpilmiş. Vurulduğu zaman çan gibi ses çıkaran, sesi mağaranın içinde çın çın öten bir sarkıt iniyor tavandan. Sarkıt yere ulaşır iskeletlerden birini soğurmaya başlamış; içine gömülmüş bir kafatası, bir kalça kemiği ve iki diş hâlâ sapasağlam.

Mağarada hayvan kalıntıları da mevcut: bir boz ayının dişleri, kızıl geyik boynuzundan yapılmış kancalı bir mızrak başı, sonra vaşak, tilki, yabankedisi ve kurt kemikleri. Adaklık nesneler de saklanmış buraya: kolye olarak takıldığında dışa doğru spiral duracak şekilde delinmiş 16 deniz salyangozu kabuğu; kavisli kabuklarının ucu ovularak düzleştirilmiş yedi adet fosil amonitten oluşan bir deste.

Sonradan anlaşıyor ki bu insan iskeletleri on bin yıldan daha eski, aralarında yetişkinlerin yanı sıra çocuklarla bebekler de var. Hepsi kronik beslenme yetersizliği belirtileri gösteriyor. Yetişkinlerin boyları bir buçuk metreden biraz uzunmuş. Çocukların azıdişleri pek aşınmamış. Bu esrarengiz yeri araştıranlar yavaş yavaş anlıyorlar ki ta Mezolitik'te* bu mağara –şimdi Aveline's Hole olarak biliniyor– yaklaşık bir asırlık bir süre boyunca mezarlık olarak kullanılmış. O zamanlar dünyadaki suyun çoğu buzulların içinde saklıydı. Deniz seviyesi çok daha alçaktı. Şimdi Bristol Kanalı dediğimiz yer ve Kuzey Denizi'nin büyük kısmı ortada yoktu, Mendipler'den kuzey yönünde Galler'e ya da doğuya doğru Doggerland üzerinden Fransa'ya ve Hollanda'ya kurak alan üzerinde yürüyerek gidilebilirdi.

Aveline's'teki bulgular hareket halindeki bir grup avcı-toplayıcının iki-üç nesil boyunca Mendipler bölgesini yaşam alanı olarak, mağarayı da anıtmazar olarak kullandığını gösteriyor. Ömürleri kırsak ve akıl almaz zorluklarla dolu olan, gıda ve enerji kıtlığı çeken bu insanlar onca zahmete katlanıp ölümlerini bu zorlu dağ yamacı bölgesine taşımış, onları bu odaya yerleştirmiş, yanlarına önemli nesneler ve hayvan kemiklerini bırakmış ve her yeni gömüde girişi açıp yeniden kapatmışlardı.

Bu gezgin ve aç insanlar ölümlerini defnetmek için güvenli bir

* Orta Taş Çağı. (Y.N.)

konum –bir zaman sonra geri dönebilecekleri bir yer– arzulamışlardı. Britanya’da sonraki dört bin yıl boyunca kurulduğu bilinen, buna benzer bir mezarlık yoktur.

Çoğu zaman ölümlere karşı, yaşayanlara olduğumuzdan daha hassasızdır, her ne kadar hassasiyetimize en çok ihtiyaç duyanlar yaşayanlar olsa da.

* * *

“Mendip madencilik diyarıdır,” diyor Sean. “Mağara diyarıdır da. Ama hepsinden çok mezar diyarıdır. Bu arazide baştan başa, bazı sı anıtlar ve taş yapıtlarla birleşip büyük ayın komplekslerine dönüşmüş yüzlerce Tunç Çağı mezar höyüğü vardır. Skinner adlı bir antikacı höyüklerden birinde içinde bacaklarındaki kıllara kadar sapasağlam korunmuş bir arının olduğu kehribar bir boncuk bulmuştu.”

İkinci vakti, sonbaharın ilk zamanları, mevsim normallerinin dışında bir sıcak. Hava güneş ışığıyla titreyip parılıyor, araba kapıları öyle sıcak ki dokunulacak gibi değil. Ama Sean ve Jane Borodale’in Nettlebridge Vadisi’nin sessiz yan kolundaki gölgelikler içine kurulmuş evi bir kiler kadar serin. Verandaya kutu oyunları yığılmış, düştü düşecekler. Verandanın kenarındaki saksılarda nane, kekik ve biberiye yetişiyor. Ön kapı eşiğine büyük bir ammonit gömülmüş, yıllar boyunca basan ayaklar cila gibi parlatmış. Bahçede, yukarıdan bakan bir totem direğinin dışa uzanan kanatlarına asılı, yüzülmüş iki insan derisi var.

“Bunlar bizim mağaracılık kıyafetlerimiz,” diyor Sean elini derilere doğru sallayarak. “Aslına bakarsan, kimyasallara karşı koruyucu kıyafetler. Doğru Avrupa’dan tedarik ettim. Tam bizim işimize yarar cinsten. Göreceksin.”

Sean, Jean ve iki oğulları bu masalsi kulübede yaşıyor yıllardır. Bir perde arkasından ölümlerle konuşabildiğine inanan eski sahibi burada seanslar düzenlemiş. Evin batısında buruş buruş bir arazi yamacı kadar yükseliyor, sonra sırt çizgisinin olduğu yerdeki dişbudak ormanının orada bitiyor.

Karanlıkta görebilmeyi öğrenmek için geldim Mendipler'e. Sean, Mendipler'in altını üstünü avucunun içi gibi biliyor. Bir aracı, mağaracı, yürüyüşçü ve hatırı sayılır bir şair. Kıvrır kıvrır siyah saçları var ve çok nazik biri. Uzun yıllardır Mendipler'in yeraltının sesini yansıtan –bazısı yeraltında yazılmış– şiirlerden oluşan uzun bir dizi üzerinde çalışıyor: Mendipler'in kurşun madenleri, demir işleme ve kireçtaşı madenleri, çok sayıdaki mezarlığı, Soğuk Savaş sığınakları ve uçsuz bucaksız millerce uzanan, kaya yatağını bal peteği gibi kaplayan doğal mağara ve tünelleri. Yeraltı mitolojisinin muhteşem derinine iniş hikâyeleri –Dante ve Vergilius, Persefoni ve Demeter, Eurydike, Orpheus ve Aristaeus (arı yetiştiricisi)– ve bunlarla ilintili, karanlıkla körlüğün hayalî kuvvetleri Sean'ı kendine çekiyor. Yeraltı hakkında yazdığı şiirler bana hem yeryüzünden çıkarılmış hem de yeryüzüne çok uzak geliyor. O şiirlerde derin zaman ses buluyor, yeryüzü çalkalanıyor, taş konuşuyor. Ve o şiirlerde ölümler, şairin ilgisinde kısa süreliğine hayata döndürülüyor.

Mendip Tepeleri Bristol'ün güneyinde ve Bath'ın batısında yükselir. Güney kıyılarından, havanın açık olduğu bir günde Somerset düzlüklerinin sulak arazileri tarafına bakıldığında Glastonbury Tepesi görülebilir. Batıdan doğuya Bristol Kanalı'nda denize yaklaştıkları yere doğru incelerken neredeyse 30 mil boyunca uzanırlar. Jeolojik yapıları karmaşıktır ama büyük çoğunluğu kireçtaşı arazisidir –ve kireçtaşı arazileri, demiştir Arthur Conan Doyle, “oyuk ... arazidir; dev bir balyozla vuracak olsanız davul gibi gümleler ya da muhtemelen yıkılır ve altından kocaman bir yeraltı denizi çıkar ortaya.”¹⁷

Kireçtaşının birinci özelliği suda çözünebilir oluşudur. Yağmur, havadaki karbondioksiti soğurur, böylece –yeterli sürede kireçtaşını aşındırıp oymaya yetecek kadar– hafif bir karbonik asit oluşturur. Bu kafes şeklindeki oyuklar kireçtaşının yüzeyindeki çatlak halindeki deliklerin ve yarıklarla mağara odalarından oluşan gizli labirentlerin derinine iner. Akarsular enerjileriyle taş şekil verir. Termal sular yerin altından yükselir, kayaları aşındırarak şekle sokar. Kireçtaşı arazilerde gizli saklı yerler boldur. Hacimleri akciğerin içi gibi beklenmedik şekilde geniştir. Uçsuz bucaksız yeraltına erişimi ana girişler sağlar: akarsuların yataklarını bulup ortadan kayboldukları çukurlar,

düdenler, obruklar. Batı İrlandalı büyük yazar ve haritacı Tim Robinson kireçtaşının hilelerini neredeyse herkesten çok bilir. 40 yıldan fazla kireçtaşı üzerinde yaşadktan ve haritasını çıkardıktan sonra şu sonuca varır: “Mekâna bir gıdım bile güvenmiyorum.”¹⁸

“Sana bahçeyi göstereyim,” diyor Sean.

Kulübe arazisi vadinin ana akarsuyuna doğru iniyor. Akarsu yatağına varınca duruyoruz. Su o kadar berrak ki zar zor fark ediliyor. Akıntının içinde alabalıkların küçük yüzgeçleri.

“Bu, taşa çeviren bir akarsu,” diyor Sean. “İçinde çözünmüş o kadar çok kalsiyum karbonat var ki dalgasına kapılan çubuklar ve dallar çok geçmeden beyaz bir taş kabuğuyla kaplanıyor.”

Yeşil-siyah kızböcekleri dans ediyor dalgaların üzerinde. Atsinekleri kan peşinde dolanıyor.

“Şuna bak,” diyor Sean yukarıyı göstererek. Yaşlı bir kızılgağacın en aşağıdaki ana dalının gövdesiyle birleştiği yerde kıvrılmış bir metal bıçak sarkmış dışarı. Bıçağın geri kalanı ağaç kabuğunun içinde kaybolmuş.

“Bir tırpan bu. On yıllar önce biri buraya asmış ve unutmuş sonra. Böylelikle ağaç tırpanın bıçağını içine almış, tırpanın sapı çürürken ağaç bıçağın çevresinde büyümüş.”

Sebze bahçesinde, yabaneriğinden çitin rüzgâr almayan yerine sıkıştırılmış, kırmızı aşıboyası renginde iki arı kovanı var. Eğimli konma tahtaları karanlık kovan ağızlarına çıkıyor. Tahtaların üzerindeki arılar ıslık ıslık, kovanların içine tırmanıyor sonra vızıldayarak yine dışarı uçuyorlar.

Nereye baksam defin ve kazı izleri var. Porsuk delikleri, köstek tepcekleri, arı tünelleri, yutulmuş tırpan, kovanlar, maden ocaklarının girişleri. Dolomit yamacına kurulmuş ev bile kısmen bir mağara.

“Alt kısmını keşfe çıkmadan evvel Mendipler’i anlayamamıştım,” diyor Sean. “Buradaki hemen her şey öyle ya da böyle yeraltıyla bağlantılıdır: taş ocakçılığı, madencilik, mağaracılık. Tunç Çağı ma-

dencilikte başı çeker. Romalılar kömür madenciliğinde. Şimdilerdeyse kireçtaşı ocakları. Dar bir cevhere kamyonlar inebilsin diye inşa edilmiş kocaman bir spiral rampaları var, Dante'nin *Cebennem*'indeki inişin endüstriyel versiyonu gibi. Sonra yol yüzeylerinin kaplanması işine moloz tedariki için kullanılan bazalt ocakları da var.”

Bir yusufçuk geçiyor pır pır ederek.

“Sonra mezarlıklar var – çoğu Tunç Çağı'ndan ters çanak şekilli höyükler, ama Neolitik'ten kalma uzun höyükler de var, tabii bir de Aveline's'teki Mezolitik mağara odası. Ortaçağ'dan ve erken modern dönemden kalma mezarlıklar, sonra bizim büyüdükçe büyüyen kendi mezarlıklarımız. Burası on bin yıldan fazladır bir cenaze arazi si vazifesi görüyor. Uzun zamandır nesneleri emanet ettiğimiz ve ayrıca uzun zamandır içinden nesneler çıkardığımız bir yer yani.”

* * *

Robert Pogue Harrison defin uygulamaları üzerine *The Dominion of the Dead* [Ölülerin Egemenliği] adlı çalışmasında, *Vico*'nun Latince kelime *humanitas*'ın evvela kendisi “yer” veya “toprak” demek olan *humus*'tan gelen, “gömmek, defnetmek” anlamındaki *humando*'dan geldiği düşüncesinden cesurca yararlanarak, “İnsan olmak her şeyden çok gömmek demektir,” diye bir iddiada bulunur.¹⁹

Elbette ki biz inşa eden bir tür olmanın yanı sıra gömen de bir türüz – atalarımız da gömücüydü. Güney Afrika'daki kireçtaşı arazisindeki Rising Star isimli bir mağara sisteminde altı kadının önderliğindeki bir paleolog ekibi daha önce bilinmeyen bir erken dönem insan akrabasına, şimdi *Homo naledi*²⁰ diye adlandırılan türe ait olduğu düşünülen fosilleşmiş kemik parçaları buldu. Bu karanlık madde nin derine kurulmuş iki mağarada ortaya çıkışı, ne ilginçtir ki, *Homo naledi*'nin yaklaşık 300 bin yıl önce ölümlerini yeraltına gömdüğünü gösteriyor.

Gömüldüğü zaman insan bedeni yerin bir unsuruna dönüşür, toprağa dönüp toprak olur – defnedilir, toprağın mutevazı kollarına teslim edilir, kibrinin üstüne toprak serpilir. Nasıl ki canlılar yaşıya-

cak yere ihtiyaç duyuyorsa bizim de yeryüzünün belirli alanlarında ölülerimize hitap edebilmemiz çoğu zaman bellek oluşumunun doğal bir parçasıdır. Mezar odası, mezar taşı, küllerin serpiildiği dağ yamacı, taş yığma mezar: Bunlar yaşayanların en son uğrayacağı ve kaybedilenin istirahatete yatırılabilceği yerlerdir. Sevdiklerinin ölü bedenlerinin yerini tespit edemeyenlerin kederi –yakıcı ve sağalmanın bir keder– bilhassa yıpratıcı olabilir.

Bedenleri ve kalıntılarını biraz da himaye amacıyla toprağa veriliriz. Defin işleminin amacı çoğu zaman –hatırayı, maddeyi– korumaktır, zira zaman yeraltında farklı davranır, yavaşlatılabilir, durdurulabilir. Defnetme ve tarih üzerine derin tefekkürünün ilk zamanlarındaki *Urne-Buriall* (1658) eserinde Thomas Brown –1650’lerde Walsingham yakınlarındaki bir tarlanın kumlu toprağında– “40 ila 50 kül vazosu ... derinlikleri bir metreden az, aralarındaki mesafe az” diye tarif ettiğı bir keşiften söz eder. Her vazoda bir kilogram kadar kemik ve külle birlikte adaklar da vardır: “küçük kutu parçaları, güzelce kıvrılmış taraklar, küçük pirinç enstrümanların tutamakları, pirinçten cımbızlar ve birinde bir çeşit opal.” Browne bu gömülü vazoların karanlık iç kısımlarından “konservatoryum” diye bahseder, yani üst dünyayı mahveden, onun tabiriyle “havanın delici atomları”ndan tecrit edilmiş muhafaza alanları. Her vazoyu “yeryüzünün alt kısmı”nda saklanan parlak birer bellek odası olarak tarif eder.²¹

Özellikle kireçtaşı uzun zamandır jeolojik bir mezar katmanı vazifesi görmüştür – kısmen dünya çapında çok yaygın olduğı, kısmen aşındırma eğilimi cesetlerin yerleştirilebileceğı çok sayıda doğal mahzenin oluşumuna sebep olduğı için. Kireçtaşı, eski zaman denizlerinde öldükten sonra trilyonlar halinde bu deniz yataklarına yerleşmiş deniz organizmalarının –deniz zambakları, kokolitoforlar, ammonitler, belemnitler, foraminiferalar– sıkışmasıyla oluşur genelde. Bu canlılar bir zamanlar iskeletlerini ve kabuklarını suyun içerdiği mineralleri metabolize ederek kalsiyum karbonattan inşa etmiş, karmaşık mimariler yaratmışlardır. Bu bakımdan kireçtaşı dinamik bir yeryüzü döngüsünün içinde sadece bir faz olarak, yani mineralin hayvana, hayvanın kayaya dönüştüğü bir faz olarak görülebilir; zaman içinde –derin zaman içinde– nihayet yeni organizmaların ken-

dilerine vücut inşa edecekleri kalsiyum karbonatı sağlayan, böylelikle aynı döngüyü tekrar etmesi için yeniden beslemiş olan bir kaya.

Kireçtaşının oluşumundaki bu ölüm ve hayat dansı şüphesiz ki onu benim bildiğim en canlı en acayip kaya kılıyor – ve içinde sakladığı insan bedenlerinin de bazen bu kimiltıları aksettirdiği oluyor, kireçtaşına varlık veren çok canlılı yapıların da.

Yaklaşık 27.000 yıl önce günümüz Avusturya'sındaki Tuna Nehri'ne bakan bir kireçtaşı yamacında ölü doğan iki bebek henüz kazılmış bir çukurun içine yerleştirildi. Cesetleri hayvan postuna sarılmıştı ve etraflarını saran alan sarı fildişinden boncuklarla karıştırılmış kırmızı aşiboyasıyla kaplıydı. Sonra, yeryüzünün yıkıcı kucağından koruması için bir sığınak inşa edildi: bir yünlü mamutun bedeninden alınıp mamut dişlerinin üzerine tabut örtüsü niyetine konmuş bir kürekkemiği.

12.000 yıl önce günümüz İsrail'inin kuzeyindeki Hilazon Nehri'nin yukarı kısmındaki bir kireçtaşı mağarasında 40'larında bir kadın için bir mezar hazırlandı. Mağara tabanına oval bir çukur kazılmış, kenarları kireçtaşından levhalarla kaplanmıştı. Kadının cesedi oval çukurun kuzey kenarına doğru kıvrılmış halde mezara konuldu. Alçak ışıktaki kahverengi ve krem kürkleri parıldayan iki kaya sansarı serildi üzerine: biri bedeninin üst kısmına, diğeryse alt kısmına. Bir yabandomuzunun ön bacağı bırakıldı omzuna. Bir insan ayağı da ayaklarının arasına. 82 tosağanın kararmış kabukları saçıldı etrafına. Bir yabansıgırının kuyruğu omurga köküne kondu. Bir altın kartalın kanadı açıldı üzerinde. Harikulade bir karışıma dönüşmüştü kadın – birden çok varlıktan oluşan bir varlık. Sonunda yekpare bir kireçtaşı levhası sürüldü çukurun üzerine ve bu karma varlık, mahzenine kapatılmış oldu.²²

Somerset'in bir köyü olan Stoney Littleton'ın yakınlarında bir kireçtaşı yüzey çıkıntısının üzerinde yaklaşık 5.500 yıl önce odalı bir mezar inşa edildi. Kalıntıları arazide mevcuttur: Bir tepenin yamacında alçak, toprak çatılı bir yapıdır, ana girişinin davetkâr ağzı geniş bir lento taşı ve yekpare dikine levhalardan yapılma, yan yana iki kapı sövesinden bellidir. Batı pervazına neredeyse 30 santim çapında bir ammonit kalıbı gömülüdür.

Ve ilk avcı-toplayıcıların bedenleri tavşan avlayan gençler tarafından keşfedilen mahzene konulduktan bu yana 10.000 yıl boyunca insanlar ölümlerini Mendip bölgesindeki kireçtaşıdan yüksekliklere gömmüşlerdir. Mendip bölgesinde tarihleri MÖ 2500'den MS 750'ye uzanan, Tunç Çağı'ndan kalma 400 civarında yuvarlak höyük vardır. Çoğu toplu haldedir ve çoğu –yağmalanana veya sabanla sürülüp ortaya çıkarılana dek– tek seferde gömülmüş bedenleri ve yanlarına bırakılan mezar eşyalarını korumuştur. Cesetler genellikle taşlarla bezeli bir sandığın ya da yakalı bir vazonun içinde yeraltına konmuştur. Bunlara eşlik eden mezar eşyalarının arasında toprak kupalar, çakmaktaşıdan dikenli ok uçları, bir bronz hançer, kehribar toplu iğneler ve oltutaşıyla kilitaşıdan boncuklar vardır. Bu nesnelerin höyüklerde bulunması birçok kültürde yaygın olan bir inancı, defin işinin ileri doğru, ölümden sonraki, dünyevi nesnelere ihtiyaç duyulacak hayata doğru bir seyahat biçimi olduğu inancını gösterir.

* * *

Sean'la kulübeye geri dönüyoruz, kapı eşiğine gömülmüş amonitin üzerinden geçiyor ve beyaz duvarlı mutfığa giriyoruz. Bahçenin ısıcağından sonra evin serinliğine geri dönmek rahatlatıcı. Jane gülümseyerek karşılıyor bizi.

“Kulübenin iyi zamanında buradasın,” diyor. “Yazın burası rüya gibidir. Ama yılın diğer mevsimlerinde, kuzey rüzgârı şu vadiden esip bir duvardan diğerine gezindiği zaman ısınmak imkânsız olur burada. Işığı da çabucak kaybediyoruz. Kara kış vakti daha ikinci olmadan kapkaranlık oluyor, buz gibi karanlık çöküyor.”

O öğleden sonra oturup konuşuyor, çay içiyoruz. Masanın üzerinde mavi beyaz porselen bir tabak var, süsleme tarzı Rus işi, bir tünelden kış tarlalarına doğru çıkan buharlı bir tren var üzerinde. Elllerinde çubuğa asılı bohçalarıyla iki köylü figürü yürüyor kenarda, trenden horoz tüyünü andıran buharlar çıkıp alacalı günbatımı göğüne kadar yükseliyor, sonra kıvrılıp tünelin ağzına geri dönüyor.

Jean'la Sean'ın oğulları Louis ve Orlando odanın bir köşesinde-

ki bilgisayarda *Minecraft* oynuyorlar. Yanlarına gidip onlara katılıyorum. Harıl harıl maden çıkarıyorlar, kıymetli mineraller bulmak için kaya yatağına kazma sallıyorlar.

“Kızıltaş istemiyoruz, bize obsidyen lazım,” diyor Louis.

“Ender Ejderhası’yla savaşmak istiyoruz!” diyor Orlando.

“Nether’e* bir portal inşa ediyoruz!” diyor Louis.

“Hadi mağarada keşfe çıkalım,” diyor Sean.

* * *

Kehribar misali yoğun akşam ışığı doğuya taraf bütün araziyi dolduruyor.

Duvardaki basamaklardan aşıyor, sarı kanarya otları bürümüş çayırın üzerinden çimenlerin en geniş yeri 18 metre kadar olan yan yatmış bir külâh şeklindeki obruğa vardığı yere geliyoruz. Atların başını sinekten haleler sarmış.

Obruğun eğimli kenarları yakıotu kaynıyor. Göbek kısmı mürver çalılarıyla dolu. İki tahtalı kuşu biz yaklaşınca kanatlarını çırpıp uzaklaşıyor oradan. Yokuşun en aşağı noktasında Mendip yeraltının girişi var.

Küçük bir korugan muhafaza ediyor kireçtaşının karanlık ağzını. Daha önce mağara sistemlerine girmiş olmama rağmen ansızın yutkunmakta zorlanıyorum, boğazımda çakıltaşı kalmış gibi. Kafa derime arılar üşüşüyor. Sean sakın, aşağı inmeye hevesli.

Giriş ağır aksak oluyor – bedeni eğerek aşağı doğru bir kıvrılış, sonra da insana kilitliymiş gibi gelen bir çukura, kapalı bir silindir mekâna iniş. Karanlıkta kuyu duvarlarına bakarken gözbebeklerimiz genişliyor, sonra fenerlerimizi yakıyoruz. Sean önden gidiyor, yere uzanıyor, başını çukurun karanlık tabanındaki bir boşluktan

* *Minecraft* oyununda cehennem. (Y.N.)

içeri sokuyor. Titreşen bacaklarının gitgide ortadan kayboluşunu izliyorum, ayakları da yitince ona katılmak için aşağı iniyorum. Yüzüm ıslak çakıllığın üzerinde, kıvrıla kıvrıla ilerliyorum, sanki kaya önce kafamı, sonra sırtımı, sonra da bütün vücudumu yere bastırıyormuş gibi bir his, bir anlığına onun avucunun içine düşmüşüm sanki – sonra dışarı çıkıyorum, Sean'ın yanındayım artık, bir çağlayanın binlerce yıl boyunca döküldüğü, aşağıdaki uçuruma doğru dar bir kanal açtığı üç buçuk metreden biraz uzun bir gediğin başında. Yüzümüz kayaya dönük aşağı doğru iniyoruz, ayaklarımız ıslak kayanın üzerinde kayıyor, önde ben varım, sonra Sean'ın da indiğini fark ediyorum. Sonra yarık kıvrılıyor, tekrar kıvrılıyor – sonra beklenmedik biçimde kocaman genişliyor.

Müthiş bir mekâna varıyoruz. Işıklarımızı çatısına ve duvarlarına tutuyor, boyutlarını kestirmeye çalışıyoruz. Sıkış tıktış geçip geldiğimiz ana giriş çok uzun zamanlar alan su faaliyetleriyle oyulup bir koyağa dönüşmüş. Koyağın kenarları şimşekleri andıran çapraz kal-sit darbeleriyle kaplı gri kireçtaşından, kocaman kıvrımlar şeklinde.

Aşağı ilerlemeye devam ediyoruz. Akıntı yatağının üzerine koyağın çatısından araba büyüklüğünde taş bloklar düşmüş, tırmanıp geçmek gerekiyor. Eğim dikleşiyor. Tavanda yıldızlar parıldıyor: Sarkıt kabarcıkları bunlar, fener ışıklarımızı yakalayıp emiyorlar. Sonra ansızın koyağın iki yanından iki taş çığı düşmeye başlıyor, dalga dalga kayalar, taş parçaları üzerimize yağıyor, ama her nasılsa yarı yolda duruveriyorlar, tepemizde sundurma gibi asılı kalıyorlar. Kaya parçalarının kalsitle birbirlerine yapışmış olduğunu görüyorum. Zaman oyunlarını oynamaya başlıyor. Binlerce yıldır durdurulmuş devinimler hiç hesapta yokken yeniden harekete geçebiliyormuş gibi görünüyor. Yukarıda asılı taş dalgasının arasından geçerken sinirlerim oynuyor. Bedenim sarsak hareket ediyor, her an tetikteyim.

Yukarıda, yeryüzünde atlar sinekleri kovuyor, tırtıllar doluşuyor kanarya otlarının üzerine, güneş alçalıyor, alacakaranlık oluyor. İnsanlar arabalarıyla işten eve dönüyor, radyoları çalıyor, camları açık.

Bütün bunların aşağısında Sean'la ben iki taş kemerin daha altından geçiyoruz. Koyağın tabanı şimdi daha kaygan. İleride bir yer-

deki kocaman, derin bir boşluğa yaklaştığımızı hisseder gibi oluyorum. Su gibi bir şey çekiyor beni, o yamaçtan aşağı akacakmışım, görünmeyen uçurum kenarından düşecekmişim gibi. Akustik değişiyor, yankılar büyüyor. Tehlikeyi eşliğinde fark edip duruyoruz. Ayağımızın tam dibindeki koyağın tabanı alçalıp dibini göremediğimiz bir uçuruma dönüşüyor.

“Burası Nether gibi geliyor bana Sean,” diyorum.

“Burada birkaç dakika duralım,” diyor Sean.

Büyük kayaların üzerinde oturuyor, kafa lambalarımızı kapatıyoruz. Önce ışıktan geriye kalanlar, retinada hayaletimsi desenler, eğreltiotları ve yapraklar. Sonra karanlık çöküyor iyice, öyle ki elimi gözlerimin üç santim ötesinde tuttuğumda varlığını anca avucuma vuran nefesimin sesinden ve sıcaklığından anlayabiliyorum. Sean’la arama kalın, siyah bir perde çekilmiş, sonra bu perde sertleşip bir taş duvara dönüşmüş, öyle ki çok geçmeden hepten farklı yeraltlarında buluyoruz kendimizi.

Taşı genelde durağan, katı, hareketsiz bir madde olarak görürüz. Oysa burada, yarığın içinde, akışına kısa süreliğine ara vermiş bir sıvı gibi geliyor insana. Derin zamanda bakıldığında taş katman katman katlanır, lav halinde fışkırır, plakalar halinde yüzer, çakıllar halinde yer değiştirir. Milyar yıllar içinde kaya soğurur, dönüşür, deniz yatağından dağların doruklarına yükselir. Yeraltında da yaşamla yaşamsızlık arasındaki çizgi buğuludur. Aveline’deki kalsitle parıldayan, *rasgele yatan, neredeyse taşa dönüşmüş* kemik buluntuları geliyor aklıma. Balina kemiği baykuşu çıkarıyorum, arka tarafındaki Braille kabartmasına, kanatlarının kıvrımına dokunuyorum, bir balinanın karaya vuran kaburgasından nasıl da yolunu bulup buraya geldiğini düşünüyorum. Biz de kısmen mineralden oluşan canlılarız –dişlerimiz resif, kemiklerimiz taş– ve nasıl ki yeryüzünün jeolojik yapısı varsa bedeninin de vardır. Dik yürümemizi, bir omurgaya sahip olmamızı, beynimize kalkan olan kafatasımızı oluşturmamızı sağlayan mineralizasyon, kalsiyumu kemiğe çevirme özelliğidir.

Sean fenerini yine yakıyor. Kamaşan gözlerimi kırptırıyorum. Ayaklarımızın dibindeki uçurumu görüyorum yine, su akıyor

tabanına. Seyahatin geri kalan kısmında şelalenin döküldüğü dev kazanına varma ihtimalimiz var, bu yüzden aşağıdan yukarı tırmanmamız gerekir diye bir ip bağlayıp aşağı sarkıtıyoruz. Büyük bir kaya bulup halatın orta kısmını kayanın arkasından sarıyoruz, sonra Sean ağırlık onu aşağı çektiğinde halat yerinden oynayıp çıkmasını diye elinin köküyle bir takoz sıkıştırıyor. Ben halatın dışarıda kalan kısmını sarıyorum, iki ucunu birbirine bağlıyorum ve doladığım halatı iki ısınma sallayışından sonra –bir iki üç!– uçurumun kenarından fırlatıyorum.

Tıslama, vızıltı, fenerimizin ışıkları engerek gibi titreşiyor, halat kayanın üstüne çarpınca tokat gibi bir kırbaç sesi çıkıyor.

“Şimdi,” diyor Sean, “aşağı nasıl ineceğimizi bulmak kaldı. Gördüğüm haritalara göre yukarıda, sol tarafta bir yerde bir yan geçit olacak, ama bütün mesele doğru olanı seçmek.”

Koyağın göbek kısmına geri tırmanıyoruz, hayalet akıntının yukarısına doğru ilerleyerek, koyağın sol tarafını kafa lambalarımızla tarayarak uçurum kenarından uzaklaşıyoruz. Görünürde üç yan geçit var. Hepsini sırayla deniyoruz.

Birinden döne döne geçiyoruz, sonunda kıvrılıyor ve şelaleye yukarıdan bakan geniş bir pencereye çıkarıyor bizi. İkincisi ise daracık bir deliği geçerek girdiğimiz bir yarık, çıkmaz bir geçit olduğunu görüp geri dönerken de yine aynı delikten geçmek zorunda kalıyoruz. Üçüncü geçit ise bizi ana dehlizden uzağa götürüyor ve aldığımız dönüşleri içimizden saymamız gerekiyor, buradan geri dönmemiz gerekirse güzergâhı tersine çeviririz diye kendi kendimize mırıldanıyoruz (birinci sol, birinci sağ, ikinci sağ), ki sonunda öyle de oluyor.

Bir ihtimal kalıyor: Dehlizin çatısına yakın, koyak yatağının hayli yukarısında ıslak akmataşı basamaklarından öbür tarafa geçilecek ancak ulaşılabilir ufak bir giriş. Basamağa ellerimizi kullanarak tırmanıp öbür tarafa geçmeye koyuluyoruz. Göz korkutucu bir geçiş bu. İp bağlayabiliriz ama tutunacak hiçbir yer yok: Birimiz kayıp düştü mü diğerini de yanında götürür.

Basamakların barok bir yapısı var. Akmataşı, kireçtaşı mağaralarının yamaçlarından akan minerale doymuş sudan çökelen kalsit

depozitlerine verilen addır. Akmataşını gözünüzde aktıkça sertleşen, fakat bunu anlık ışımlarla değil, uzun bir süreç içinde gerçekleştiren bir çeşit beyaz mum olarak canlandırabilirsiniz. Oluşumun kademeli doğasından dolayı akmataşı girift motifler ve katlarla –fil derisinin bir araya katlanınca oluşturduğu doku, kırışmış kadın çorapları– şekil alır. Akmataşı göze çok hoş gelir ama tutunması zordur.

Mağara keşfi yaparken insanlar nadiren canlarından olurlar, ama bacağı kırılan birini uçurumun derinlerinden yukarı çıkarmak fena halde zor iştir. Bu akmataşı basamaklarından düşmek illa ki insanın öleceği anlamına gelmez ama kesinlikle iki bacağı kıracak cinsten bir kazadır. Sekiz metre kadar galiba. Doğru yolun bu olduğunu biliyoruz gerçi, çünkü Sean'ın kafa lambasının ışığına bir dizi ayak izi takıldı, buraya bizden önce gelenlerin ayakkabıları kalsiti çatlatıp nane şekeri kıvamına getirmiş.

Basamakları tırmanıp aşmaya koyulduğumuzda minik endişe şeytanları mideme ısırıklar atmaya başlıyor. Sağlam adımlar, ayağın her hareketinde önce bir deneyerek yoklayış, ıslak tırmanma halatlarıyla kaplı bir yamacı yürüyüp geçmeye çalışır gibi, denge sağlayabilmek için eğilip çıkıntılara parmak uçlarıyla dokunarak, *yavaş, yavaş, yavaş...* sonra Sean aşıyor basamakları, sonra ben aşıyorum ve işte mağaranın çatısının yakınındaki girişin ağzındayız, öyle rahatlamışız ki gülüyoruz – ve işte karşımızda yeni bir labirent bölgesi.

Tünelin ikiye ayrıldığı yerlerde hep aşağı giden yolu seçiyor, önerdiği yerçekimine bırakıyoruz, sonunda yankılar geçidimizin geniş bir alana yaklaştığını söylüyor bize ve oraya vardığımızda kendimizi şelalenin dibinde buluyoruz, daha önce sarkıttığımız halat da orada.

Ama halat onu bağladığımız emniyet kayasının arkasında bir yere sıkışmış, bu yüzden halatın uçları bize doğru eşit biçimde gelmiyor ve böylece tırmanırken hareketlerimizi zorlaştırıyor. Bütün yapabileceğimiz halatı bağlamak, tırmanmak, sonra çözüp biraz salmak, sonra yine bağlamak. Düşmeye karşı bir nevi koruma sağlıyor, hiç yoktan iyidir. Kaya ıslak, tırmanırken birkaç çetrefilli an yaşıyoruz. Öncesinde halatı aşağı sarkıttığımıza memnunuz. Sean benim arkamdan geliyor ve şelalenin üzerinde beraber dinleniyoruz, dönüş

için enerji topluyoruz. Üşüyorum şimdi, karanlık, ıslak ve taş ilikle-rime dek bir ürperti salıyor.

Koyağa tırmanıyoruz, gedikten aşıyoruz, dar aralıktan geçiyo-ruz, burnumuzda yeşilin kokusu çoğalıyor, mürver ağaçlarıyla kaplı, derine inen obruk ağzına varıyoruz ve sonunda tarlaların, atların, dalıp çıkan kırlangıçların seviyesine çıkıyor, Karbonifer'i terk edip Antroposen'e ulaşıyoruz.

Güneş batıyor dışarıda. Gözbebekleri küçülüp iğne deliği kadar kalıyor. Renkler yine inanılmaz, muazzam. Mavi alabildiğine mavi, yeşil alabildiğine yeşil görünüyor. Kafamız güzel oluyor renkten, uçuşan kırlangıçların şeritler gibi fırlayışlarını perdeleyen gün ışığı-nın o sonuncularından, gökyüzünün uçsuz bucaksızlığından ve taşı-dığı kaynayan bulutlardan.

Koruyucu kıyafetlerimizin içinde yola doğru, gözlerimizi hâlâ kırpa kırpa yürüyoruz. Parlak bir Land Rover'ın içinde bir aile geçi-yor yanımızdan, çocuklar arka koltukta başlarını kaldırmış göğün yüksekliklerinden buraya bırakılmış gibi görünen ama aslında yerin derinliklerinden çıkmış olan iki dünya dışı mahluka bakıyor.

* * *

Britanya'nın bilinen en fena mağara keşfi hikâyesi Neil Moss adlı, 20 yaşında bir felsefe öğrencisinin hikâyesidir.²³ Olayın ardın-dan 60 yıl geçmiştir geçmesine ama tecrübelerime göre Peak Distri-ct'te kimilerinin hâlâ hakkında konuşmaktan hazzetmediği bir hikâ-yedir.

22 Mart 1959, Pazar gününün sabahında Moss sekiz kişinin oldu-ğu bir grubun içinde Peak Cavern'in uzak noktalarına, Derbyshire'da-ki Castleton yakınlarındaki mağara ağında bir keşif gezisine katıldı. Peak Cavern'in ilk yarım mil kadarı ziyarete açık mağaralardır, 19. yüzyılın başlarından beri turistler ve yerliler gezip durmuştur içlerin-de, "Büyük Mağara"da kurulu, kendiliğinden oluşmuş, "Orkestra" adlı kireçtaşı galerisinden koro resitali sesleri bile duyulabilir.

Fakat Peak Cavern'in ilk yarım milinden sonraki kısmında ara-

zinin şakası kalmaz. Mağaranın çatısı iyice alçalır ve ortada sadece Mucky Ducks diye bilinen ve çok yağmur yağdığında sel basan ıslak tırmanma alanı kalır. Mucky Ducks'tan sonraysa Pickering Geçidi denilen uzun ve alçak bir yarık başlar, buradan da dimdik sağa dönen, sadece bir insanın geçebileceği ufaklıkta bir taş deliğine varılır. Bu delikten sonra baldırlara kadar derin bir göl, onu da aşınca tabanında ağız yarım metre genişliğinde, aşağı doğru uzanan bir kuyunun olduğu küçük bir mağara vardır. İşte bu kuyuyu keşfe gelmişti ekip, White Peak'in altındaki geçitler labirentinin daha uzak yerlerine ulaşma imkânı sağlayabileceğini umuyorlardı.

Uzun ince bir adam olan Moss'a öncü görevi verildi. Bir elektromerdiven mağara merdiveni sarkıtıldı aşağı ve Moss aşağı indi. Kuyu dört buçuk metre boyunca neredeyse dikine iniyor, sonra sığlaşıyor, kıvrılıyor ve sonra bir dirsek gibi dönüp yine dikine yukarı çıkıyordu. Moss biraz zorlukla dirseği geçip bir sonraki kısma indi – sonra büyük kayaların kuyuyu kapattığını fark etti. Çıkamaz bir kuyuya dönüşmüştü yani.

Kayaların ayağının altında hareket ettiğini hissedebiliyordu ama inmeye imkân yoktu. Bu yüzden yine yukarı tırmanmaya başladı. Dirseğin tam da aşağısında Moss'un ayağı merdiveni ıskaladı ve Moss biraz aşağı kaydıkça sıkışıp kaldı orada.

Zaten çamurdan kayganlaşmış olan merdivene yeniden ulaşabilmek için dizlerini kıramıyordu. Kolları gövdesine yapışmıştı kuyunun kenarları yüzünden, elleri de beyhude yere kaygan kireçtaşında tutunacak bir yer bulabilmek için kımıldıyordu. Üstelik merdiven de kuyuda yerini değiştirmişti sanki, belki kuyunun tabanındaki kayalar hareket edince onu da sürüklemişlerdi, böylece yukarı doğru hareket etmek daha da zorlaşmıştı. Yarık onu fena sıkıştırmıştı – yaptığı her harekette biraz daha kapana sıkışlıyordu.

“Hey,” diye seslendi 13 metre kadar yukarıdaki mağarada bekleyen arkadaşlarına, “sıkıştım. Bir santim kıpırdayamıyorum.”

Arkadaşları Moss'a bir halat fırlatıp onu oradan çekip çıkarmanın sorunu çözeceğini düşündüler. Ama yanlarında sabit halat yerine sadece hafif el halatı vardı. Halat indirildi ve Moss bir şekilde onu

kendine doladı. Ama çekmeye başladıklarında halat yerinden fırladı. Daha iyi sıkıp yine indirdiler halatı. Yine koptu. Sonra yine denediler. Moss'u olduğu yere daha çok sıkıştıracağından korktukları için merdivenin kendisini yukarı çekemiyorlardı.

Moss'un telaşı arttı. Vücudunu ne zaman biraz oynatsa kuyudan biraz daha aşağı kayıyordu. Sahiden de sıkışıp kalmıştı, boğuluyordu da üstelik. Her nefes alışında kuyudaki sınırlı oksijen miktarını biraz daha tüketiyor ve karbondioksit miktarını artırıyor. Karbondioksit oksijenden ağır olduğu için kuyuyu tabanından başlayarak yukarı doğru dolduruyordu. Hava gittikçe daha kirleniyordu, önce kuyunun içinde, sonra da yukarısındaki mağarada.

O sırada yerin üstünde alarm zilleri çalmıştı ve o zamana kadarki tarihin en geniş çaplı mağara kurtarma girişimi başladı. BBC'ye radyo bültenleri gönderildi, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nden, Ulusal Kömür İdaresi'nden, deniz kuvvetlerinden ekipler ve bağımsız sivil mağaracılar olay yerine akın etti. Neil'in babası Eric Moss aceleyle Castleton'a geldi ama mağaranın içinde çok ilerleyebilmesi mümkün değildi. Yakında bekliyordu, korkudan ödü kopmuştu, yardım da edemiyordu. Moss'un sıkıştığı kuyu girişten yaklaşık 300 metre ötedeydi ve bütün kurtarma ekipmanlarıyla personelin sırf çukurun tepesine ulaştırılması için ağır aksak, türlü engeli aşarak götürülmesi gerekiyordu. Ağır oksijen tüpleri Mucky Ducks'tan zar zor geçirildi, kafaların ve ellerin üzerinde taşınarak kaya geçidin oradan itildi. İki genç adam 12 voltluk bir araba aküsü taşıyordu ışık yakacak enerjiyi sağlaması için. Biriken karbondioksiti emmesi için sodalı kireç getirilmişti. Çatlakla dış dünyayı birbirine bağlaması için yüzlerce metrelik telefon hattı çekilmişti sistem boyunca. Daha sağlam bir iple kuyudan aşağı inmeye çalışan üç gönüllü şuurunu kaybetti ve yukarı çekilmek zorunda kalındı. Dördüncü bir adam Moss'un göğsünün etrafına sarılı halata ulaşmayı başardı ama halattan çekmek Moss'un zaten ona işkence gibi gelen nefes alışını daha da zorlaştırmaktan başka bir şeye yaramadı. Neyse ki Moss bu noktada kendi soluduğu nefesten dolayı oksijensiz kalmış, şuurunu kaybedip acı hissini yitirmişti.

Moss'un başına gelen talihsizliği duyanlardan biri de 18 yaşında Manchester'lı bir daktilocu olan June Bailey'di. Bailey –tecrübeli bir

mağaracıydı ve ince yapılı bir kadındı—yardıma girmek için Castleton’a koşmuştu. Kuyuya zorlu yolculuğu gerçekleştirdi ve kurtarma girişiminde bulunmayı kabul etti. Kendisine kuyuya sıkışan omuzlarını kurtarmak ve yukarı çekilebilmesini sağlamak için gerekirse Moss’un köprücükkemiklerini ve kollarını kırması söylendi. Beline dek çamura batmış bir hava kuvvetleri doktoru eliyle kuyunun içine oksijen pompalarken Bailey, Moss’a ulaşmaya çalıştı – ama kirli hava yüzünden o da geri çekildi.

24 Mart Salı sabahında Moss’un öldüğü resmî olarak açıklandı. Eric haberi duyunca diğer insanların hayatlarını tehlikeye atmasındansa çocuğunun bedeninin kuyuda bırakılmasını istedi.

Eric yine de bir çeşit cenaze töreni de istedi. Bu yüzden adli tabipten Moss’un bedeninin onu öldüren çatlağın içine kapatılması için izin istedi. Yakınlarda bir fabrikadan çimento taşındı mağaraya, baldıra kadar gelen gölden alınan suyla karıştırıldı, sonra kuyuya dö-küldü, Moss ebediyete kadar oraya kapatılmış oldu. Peak Cavern’in bu kısmı Moss Mağarası olarak bilinir.

* * *

Sean’la ben zifirî karanlık çöktüğünde kulübeye dönüyoruz. Koruyucu kıyafetlerimizi hortumla suluyor, sonra açık havaya, bahçedeki totem direğinin birer kanadına asıyoruz. Bunları yaparken ben Beatles’ın *Rubber Soul* albümünden bir şarkıyı ıslıkla çalıyorum.

Sean bana bir defasında nasıl Burrington Combe’da, Avelin’in karşısındaki ağaçlı bir yamaca tırmandığını ve bir mağaraya açılan, başını sokabildiği ama vücudunun geri kalanını arkada bırakacak kadar geniş bir giriş bulduğunu anlatıyor.

“İçine seslendim mağaranın,” diyor Sean, “ve mağara da cevap verdi, farklı bir notayla bana şarkısını söyledi.”

Çatı katında uyuyorum. Evin uzunluğu boyunca bir oda. Baş yüksekliğindeki çarpık karaağaç kirişleri boşluğu sarıyor, ağaç kurtlarının gözün görmediği yuvalarına doğru açtığı tünellerle dolu.

Kalkan duvarlarına meşe çerçevele pencereler açılmış, serin gece havası giriyor içlerinden. Yüksek kitap yığınları duruyor zeminin üzerinde, çünkü kireç badanalı alçı duvarlar kitap rafı koyulamayacak kadar eğimli. Uyumadan önce Harrison'ın *Dominion of the Dead* [Ölülerin Hâkimiyeti] eserini okuyorum. Kitabın ilk bölümlerinden birkaç cümleyi not ediyorum:

Bin yıllık süre zarfında ilk defa çoğumuz nereye gömüleceğimizi, hatta gömülüp gömülmeyeceğimizi bile bilmiyoruz. Atalarımızın arasına gömülme ihtimalimiz giderek uzaklaşıyor. Tarihî ya da sosyolojik bir bakış açısından düşünüldüğünde hayret verici bir şey bu. İnsanın ölümden sonraki meskenine dair belirsizlik birkaç nesil önce insanların büyük çoğunluğu için ihtimal dışıydı.²⁴

Etraftaki ormanlardan odaya alaca baykuş çığlıkları süzülüyor. O gece rüyamda kalsit tarafından yavaş yavaş emildiğimi, bir cılanın sürüne sürüne üzerimi kapladığını, beni olduğum yere sabitlediğini görüyorum.

Bahçeden gelen bağırtılarla uyanıyorum. Şafak ışıkları. Kalkan duvarındaki pencereden Louis'in bahçede koştüğünü duyabiliyorum. Dışarı bakıyorum. Yalınayaklı, pijamalarının içinde, tavuk kümesinin orada duruyor.

“Anne! Kahvaltı için kaç yumurta lazım?!”

O sabahki gazete jeologların dünyanın mantosunda gömülü bir deniz keşfettiklerini yazıyor. Bütün dünyadaki okyanuslar, nehirler, göller ve buzullardakinin dört misli kadar su da o denizdeki ringwo-odit denen minerale sıkışmış olabilmış.

* * *

İlerleyen günlerde Sean'la ben Mendip bölgesinde oradan oraya geziyoruz. Sean bana alt görüşü –yeraltının göze çarpması zor girişlerini, aldatıcı şekillere bürünmüş uzamlarını görebilmeyi– öğretiyor. Sıcak diretiyor, kırılmak bir yana arttıkça artıyor da. Yeryüzü

yağmura hasret ama biz değiliz, çünkü yağmur mağara sistemlerini doldurursa oralara giriş çok tehlikeli olur.

Kartal eğreltiotlarının baş hizasına kadar büyüdüğü ve eski bir çam ekim alanının göze yabani gibi gelen bir ormanın içine daldığı ağaçlık arazide, geyik yollarını takip ederek dik bir kayalığa varıyoruz, aşağıda mağara ağzı, kayanın altından bizi çağırıyor. Çevresini böğürtlen çalılarının halka halinde sardığı eğreltiotları görüyoruz girişte. Kayalığa sarmaşıklar tırmanıyor. Bir kızıl amiral keleşi güneş ışığının düştüğü yerde kanatlarını açıp kapatarak ısınıyor. Kayalığın altında dörtayak üstünde ilerleyerek korkutucu bir yere giriyoruz. Ufak tefek kaya döküntüleriyle kaplı eğimli kısım aşağıdaki düz bir mağaraya varıyor. Büyük kaya blokları asılı duruyor yarığın çatısında. Mağaraya iniyoruz ve orada çömeliyoruz.

Belli ki kuvvetli bir yer burası ve binlerce yıldır insanları kendine çekmiş. Emanet törenleri gerçekleşmiş burada: İnsan veya hayvan cesetleri atılmış ya da özenle bırakılmış, muhtemelen Neolitik'te. Tunç Çağı kalıntıları da bulunmuş ve 16. ya da 17. yüzyılda bir ara girişin yanındaki kaya kırmızı renkli figürlerle işaretlenmiş. Bunların –kötülüğü def etsin diye çizilmiş– koruyucu semboller olduğu düşünülüyor. Aşağıda kayalığın dibindeyken acaba diye soruyorum kendi kendime, kötülük bu yeraltı meskenine girmesin diye mi yoksa oradan dışarı çıkmasın diye mi tasarlanmış bu semboller?

Bir başka gün Mendip platosunun en yüksek noktasına yakın bir yerde Sean'la ben “kaba toprak” diye bilinen yerde yürüyoruz. “Kaba” bu isimde “sert”, “pürüzlü” anlamında kullanılıyor ve kaba toprak 2.000 yıl öncesine dayanan kurşun madenciliği faaliyetlerinden kalma bir arazi. Küçük ölçekli Roma madenciliği yüzlerce küçük tortu yığını bırakmış ardında; 18. yüzyılda bu yığınlar ısıtılır, varsa, arta kalan kurşunlar eritilmiş. Çevrenin bu şekilde iki kez işleme tabi tutuluşu arazide küçük, zehirli cüf tepeleri bırakmış, bu tepelerin üzerini de zehirli olduğunu hisseden otlak hayvanlarının ağızlarını sürmedikleri gür otlar bürümüş.

O yemyeşil ve zehirli küçük vadiden yürüyüp bir gözlem noktasına varıyoruz. Havada hafif pus var. Sean arazideki önemli yapıları gösteriyor: Bristol Kanalı, güneybatıda yükselen Dartmoor, kıyıya

leriyle mucizevi bir hal almış cilalı bir taş mengenenin karanlık ağzına, belaya doğru iniyoruz.

Sean önden gidiyor, yaklaşık iki metrelik bir kuyudan iniyor. Arkasından ben de karanlığa iniyor, onu diz çökmüş halde buluyorum. Burada sadece kambur durduğumuz takdirde ikimizin de sığacağı kadar yer var. Biraz ilerimizde çöküntüye açılan omuz genişliğinde giriş görünüyor.

“Burası yıkım sayesinde oluşmuş bir yer,” diyor Sean sessizce, hayran hayran.

Çöküntü, birbirlerine yaslanarak bir geçidin bir kısmını kapatan, ama aralarındaki boşluklardan geçilebilen kayalar grubudur. Çöküntüler hassas, kestirilemez yapılardır. Bir müdahale olmazsa bir çöküntü konumunu on binlerce yıl boyunca muhafaza edebilir. Ama bir yer sarsıntısıyla bir anda tüm düzeni değişebilir. Ya da insan eli değmeyegörsün, bir kaya yerinden kımıldar, bütün yığını hareket ettirir, insanın eli ayağı altında kalır – daha da fenası, insan içinde mahsur kalabilir.

O çıplak boşlukta çömelmişiz, güm güm atan kalbimin yankısı kulaklarıma vuruyor. Uzanıp bir elimi ilk kayanın siyah yüzeyine koyuyorum, soğuğu beni cereyan gibi çarpıyor, kolumu titretiyor, ödümü koparıyor.

Çöküntüdeki taşlar güzel, diye düşünüyorum –koyu renkli ki-reçtaşı, fener ışığında buz gibi parılıyor– sonra görüyorum ki kayaların arasındaki hava bile parılıyor sanki, öyle ki sahiden de insanın içinden çöküntüye doğru yürümenin gelmemesi elde değil.

Labirentte nasıl yön bulunacağını gösteren bir ipucu da var – ilk kayadan sarkan beyaz, naylon bir halat. Bizden önceki mağara kâşifleri tarafından bırakılmış, Ariadne’nin Theseus’a, Minotaurus’un ininin karanlık geçitlerinde yol alırken çöze çöze yürümesi için bıraktığı, böylece ona güvenli yere dönüş imkânını sağlayan yün yumağından adını alan bir “Ariadne İpi” bu.

“Sen önden git,” diye fısıldıyor Sean bana halata doğru ellerini sallayarak ve o sıkışık pozisyonda mümkün olduğu kadar başını eğerek.

“Hayır, lütfen, gerçekten, sen önden git,” diye fısıldayarak cevap veriyorum, ben de başımı eğiyorum.

Sean gözlerini deviriyor ve önden gidip önce başını 50 santimden biraz geniş bir açıklıktan içeri sokuyor. Ayakları kayboluyor. Arkasından ben gidiyorum.

Haydi ileri, aşağı. Çöküntüdeki her yeni dönüşün karanlık ağzından kayıyor, beyaz halatı takip ediyor, boşluklara sığmak için vücudumu eğip büküyor, soğuk taşın üzerinde kıvrılıyor, nerede büyük kaya görsek mümkün olduğunca az itirmeye dikkat ediyor, yüzeye değmeden bu mekânda akan gaz misali *buhar olmaya* çalışıyorum. Fakat buna karşılık kemik ve kan torbası hantal bedenimin, dirseklerimle ve dizlerimle kendimi ileri sürmek, ayaklarımla itip parmaklarımla çekmek ihtiyacımın daha da ayırdına varıyorum ve kayaya her dokunuşumda bir tehlike hissediyorum, hafif bir vuruş bile çöküntünün tuzak düzeneğini harekete geçirebilir. Sonunda Sean bir aralıktan rahatça geçiyor, boşlukta iç çektiğini duyuyorum ve ben de kayıp neredeyse ayakta durulabilecek kadar geniş mağarada buluşuyorum onunla, hem üstümüzde de yeniden sağlam bir çatı var artık.

“Vay canına,” diyorum zorlukla nefes alıp vererek.

“Evet,” diyor Sean.

Sol tarafımızda omuz genişliğinde koyu bir halkaya doğru daralan bir geçit var. Önümüzde, gözüme çarpan ve boğazımın düğümlemesine yol açan üç metre boyunda birbirine doğru eğik iki siyah kaya plakası, kireçtaşından ziyade mermer, karanlığa doğru uzanıyor.

Burası deniz yatağı üzerine tortu halinde yerleşen kayalardan oluşmuş bir katmanlaşma yüzeyi. Katman hareketleri milyonlarca yıl sonra yüzeyin kenarlarını birbirinden ayırmış, su da açılan bu boşluğu cilalamış ve bu sayede biz şu an bu derin zaman mekânına, derin zaman mengenesine doğru seyahat edebiliyoruz.

Katmanlaşma yüzeyine kaygı içerisinde, kayanın aşağı kısmına sırtımızı yaslayarak girip karanlığa doğru ilerliyoruz, üst yüzey üzerimizde, dışa doğru eğimli. Burada çökme tehlikesi yok ama kapalı kalmışlık hissi çok fena. Kendimizi katmanlaşma yüzeyine teslim

ediyoruz, yolumuz darala darala sonunda suyun geçebileceği ama şüphesiz ki bizim inatçı ve küçülmesi kabil olmayan bedenlerimizin son durağı olan, siltle* dolu bir birikinti çukuruna varıyor.

O birleşim noktasına geldiğimizde ikimiz de konuşmuyoruz. Dil bozguna uğruyor. Zaten ikimiz de içimizde ruhlarımıza yuva olacak sığınaklar inşa etmekle fazlasıyla meşgulüz, zira buradaki basınç çok fazla, daha önce hiç deneyimlemediğim bir yoğunlukta her taraftan bizi sıkıştıran, bizi taşa çeviren bir kaya ve zaman ağırlığı. Büyüleyici ve berbat bir yer, insanın uzun süre durmaya dayanamayacağı cinsten.

Çöküntünün sınırına dönüyoruz, yine içinden geçmemiz gerektiğini bilerek – işte, ipimizin ucu, beyaz yol işaretimiz. O olmasa kaya labirentinin içinde geri dönüş yolumuzu bulamazdık herhalde. Aşağı inerken 50 kelimelik bir tekerlemeyi ezbere okumak, geri, yukarı dönerken de aynı tekerlemeyi tersine okumak gibi bir şey olurdu bu.

Önden gidip yere uzanıyorum, ipi takip ediyorum, çöküntünün içindeki her bir minik odacık bir diğerine açılıyor yine, sıra sıra. Son boşluktan da geçiyorum, kendimi giriş kuyusuna doğru yukarı çekerken, kara taşın dişlerinin beni serbest bıraktığını ayak parmaklarımın dibindeki boş havada hissediyorum, sonra obruğa, oyuğa çıkıyorum, sıcak hava bedenimi sarıyor, üşüşen ışıkların içinde kemiklerim yeniden büyüyor, eğreltiotları yeşillerini üzerine savuruyor, yosunlar yeşeriyor tenimin üzerinde ve yapraklar doluşuyor gözlerimin içine, sonra Sean’la ben oturup kahkahalarla gülüyoruz, o kısa an içerisinde anlıyoruz ki ışığı anlayabilmek için önce derin karanlığa gömülmek gerekir.

Oyuktan yukarı çıkıyoruz, mürver ağacıyla dişbudağı geçiyoruz. Gün ışığı öyle yoğun ki sırtüstü uzanıp karnımı ona açmak, bol tuzlu bir denizdeymişim gibi süzülmek geliyor içimden. Katmanlaşma yüzeyinden sonra görüş hattımız devleşiyor. Ufukta, iki yuvarlak, çimenle kaplı kubbe silueti seçiyoruz.

* Bir nehir tarafından taşınan, mineral kaynağı kuvars ve feldspat (bir grup kaya formundaki mineral) olan kum ve kil arasında büyüklükte granüler bir malzemedir. (Y.N.)

Sean parmağıyla onları işaret ediyor. “Bunlar Priddy Nine Höyükleri,” diyor.

Mendip bölgesinde saman balyalama zamanı, havada kesik otların çıkardığı olgun koku var. Samanlar kaldırılmış, balyalar halinde toplanmış, daha şimdiden altın rengi anızlığın içinde yeşil filizler baş vermeye başlamış bile. Sean ve ben çöküntü mağarasından uzaklaşıp yokuş yukarı, kenarları tabanından en yüksek ucuna kadar dört buçuk metre yüksekliğinde bir çukur yoldan höyüklerle doğru yürüyoruz.

Bir saka sürüsü kanatlarını çırpıp uzaklaşıyor, yüksek perdeden şarkıları ısl ısl yankısını bırakıyor üzerimize. Bu sıradan arazideki rengin ve mekânın bolluğundan etkileniyorum. Mendip bölgesinde yukarı ve aşağı dünyalar arasındaki çizginin ne kadar da ince olduğunu ve iki tarafa geçişin de ne kadar zor olabileceğini görmüş oldum.

Çukur yolun sonu taş duvardaki bir aralığa, sonra da üzerinde sıcak batı rüzgârı esen bir çayıra çıkıyor. Mezar höyükleri yamaç boyunca sıra halinde duruyorlar. Sean ve ben çayıra aşıyoruz, ikimiz de birbirimizin sessizliğinden mutlu, yoldaşlığından memnunuz. İlk höyüğe varınca uzun çimenlerin arasına uzanıyoruz, sırtımızı tepenin sırtına vermişiz, tenimizde sıcacık güneş.

Çayirmelikesi, kantaron, misk çiçeği. Her şey tüyler ürpertircesine yabancı. Ot saplarındaki sinekler kaplanlar kadar egzotik – bin yakut rengi altıgenden oluşan gözler, en nadide telkâri işinden kanatlar. Öyle hareketsiz yatıyoruz ki bir çekirge yanı başımıza konuveriyor, bacaklarını titreştirip boydan boya kanatlarına sürtüşünü izliyorum, cır cır sesi nehir gibi akıyor. Bu höyükleri yapanları, onların mezar yeri olarak bu yüksek yeri seçişlerini düşünüyorum. Sandıkların imalatı, yakalı vazoların kalıba dökülüşü, cenazelerin yakılışı, höyüklerin inşası.

Dokuz höyüğün sekizindeki kazı çalışmaları sadece bir hafta içinde Papaz John Skinner ve adamları tarafından 1815 yılında yapılmış, cesetleri çıkarmalarının sebebi de antika merakıyla mezar soygunculuğunun karışımıymış. Bütün höyüklerde en az bir yakılmış beden varmış. Höyüklerin birinde Mendip bölgesindeki en zengin mezar bulunmuş: hamile kaldığı anlaşılan, kalça kemiği olmayan

ama kehribar ve fayans boncuklar, bakır bir tığ ve işlemeli bir elbise tokasıyla gömülmüş bir kadın. Priddy Nine Höyükleri'ni yağmalayışından 24 yıl sonra Skinner kendi suratına ateş ederek intihar etmiş. Arkadaşlarının bu intiharı gizlemeyi başardığı, böylece Cern-ton'daki Somerset Kilisesi'nin kutsal mezarlığına gömülebildiği düşünülüyor. *Çoğu zaman ölümlere karşı, yaşayanlara olduğumuzdan daha hassasızdır, her ne kadar hassasiyetimize en çok ihtiyaç duyanlar yaşayanlar olsa da...*

Sean bana bir hikâye anlatıyor. Mendip ormanlarında bir Tunç Çağı höyüğünde kazı yapan çağımız arkeologları, bir kadının ölü küllerinin saklandığı vazoun içine yerleştirilmiş kalıntılarını bulurlar. 20. yüzyılın başlarında ağaçlarla birlikte mezarlık dikildiği zaman, höyük derince sürüldüğü için çoktan parçalanmıştır ama nasıl olduyrsa vazo sağlam kalır. Arkeologlar vazoyu gömülü olduğu yerden çıkarırlar ve içindeki kadının kalıntılarını incelerler. İşleri bitince, bir akşam, beyaz güveler ağaç gölgelerinde uçuşurken kadının kalıntılarını bir kopya vazoun içinde yeniden yerine gömerler. Bunu yaparlarken içlerinden biri bir kutsama konuşması yapar – birkaç bin yıl aradan sonra gerçekleştirilmiş, saygıdan ve belki biraz da özür dileme ihtiyacından ifa edilmiş bir yeniden gömme töreni.

Sean ve ben ılık rüzgâr eserken ayağa kalkıp höyükler boyunca yürüyor, her bir tepeliği gezip sonunda sıranın, dokuz höyüğün sonuncusuna varıyoruz. Oradan höyüklerin ilkinde geri dönüyor ve yine yamacında uzanıyoruz, bir konuşup bir susuyoruz. Bizim altımızda toprak ve içindeki ölü sandıkları, onların da altında kireçtaşı ve içindeki yarıklar.

Höyüğün çimeninde o kadar uzun yatmışız ki geri dönerken arkama bakıyorum ve mezar alanının çimeninde bedenlerimizin izinin çıktığını görüyorum, bizi bekleyen sonun çizgileri.

3

Karanlık Madde
(*Boulby, Yorkshire*)

Yerin neredeyse bir kilometre altında, 250 milyon yıl önce var olmuş bir kapalı denizden arta kalan yarı saydam gümüşi kayatuzu şeridinin üzerine kurulu bir laboratuvarda, genç bir fizikçi boşluğa bakmaya çalışıyor.

Geniş, gümüşi bir küpün yanında oturmuş, bir bilgisayar ekranına bakıyor. Küpün adı DRIFT ve nefes kesici bir şey. Genç fizikçi Cygnus –Kuğu– adlı, dünyadan çok ışık yılı uzakta bir yıldız takımından esip uzayı kat ederek gelen bir rüzgâr partikülünün silik esintisini yakalamaya çalışıyor.

Genç fizikçi kâinatın yüreğindeki bu belli belirsiz varlığa dair kanıt arıyor: Öylesine gizemli bir varlık ki bu, şu âna kadar onu araştırma çabaları bir yana, tahayyül etmek girişimlerimizi bile girdap gibi içine çekip yok etmiş. Bu –ışıkla etkileşime girmeyi reddeden, belki mevcut bile olmayan– varlığa verdiğimiz isim “karanlık madde.” Ve genç fizikçinin araştırmasını yürütebileceği tek yer burası, aşağısı, yaklaşık bir kilometre kalınlığında, kayatuzu, alçıtaşı, dolomit, çamurtaşı, silttaşı, kumtaşı, kil ve yüzey toprağından oluşan bir kütle tarafından yeryüzünden korunan yeraltı yani.²⁵

İşindeki paradoks, yıldızları izlemek için güneş ışığının değmediği derinliklere inmek zorunda olması. Bazen karanlıkta daha ber-rak görürsünüz.

* * *

1930'ların başlarında Fritz Zwicky adlı İsviçreli astronom California Institute of Technology* teleskoplarıyla galaksi kümeleri üzerinde çalışırken sıra dışı sonuçlar veren bir anomaliye rastladı. Kümeler birbirlerine yerçekimiyle bağlı galaksilerdir, Zwicky'nin çalışması da kümenin ağırlığını bir bütün olarak belirlemek amacıyla ayrı ayrı galaksilerin küme merkezi çevresindeki yörüngelerindeki dönüşlerinin hızını ölçmek üzerineydi. Zwicky galaksilerin özellikle de kümenin dış uzamlarına doğru umulandan daha hızlı döndüğünü gözlemlemişti. Bu hızlarda birbirlerine tutundukları bağı kırmaları, böylece kümenin dağılmasına yol açmaları gerekirdi.

Zwicky'ye göre bunun sadece bir açıklaması olabilirdi. Gözlemlenebilir yapıların dönüş hızları hesaba katıldığında kümeyi bir arada tutmaya yetecek kadar kuvvetli başka bir yerçekimi kaynağının olması gerekiyordu. Ama bütün galaksileri birbirlerine bağlamaya yeterli böylesi devasa bir yerçekim alanı kuvvetine yol açan ne olabilirdi – ve neden bu “kayıp kütle” kendisi göremiyordu? Zwicky sorularına yanıt bulamadı, ama bu soruları sormakla günümüzde de devam eden bir süre avını başlatmış oldu. Zwicky'nin “kayıp kütle”si “karanlık madde” olarak biliniyor ve varlığını ispat etmek, niteliklerini belirlemek modern fiziğin Kutsal Kâse'yi bulma macerasını teşkil ediyor.

Peki karanlığın içindeki karanlık nasıl avlanır? Kütleli olan ve bu sebeple yerçekimi yaratan ama ışık saçmayan, ışığı yansıtmayan veya bloke etmeyen bir madde nasıl aranır? Zwicky'den bu yana karanlık maddenin varlığına dair kanıtlar büyük ölçüde çıkarım yoluyla toplandı: sadece maddenin değil, ışık saçan varlıklar, gözlemlene-

* California Teknoloji Enstitüsü. (Y.N.)

bilir nesneler üzerinde varsayılan etkilerinin tespiti. Gölgesi olmayan maddeyi algılamak için onun varlığını değil, yol açtığı sonuçları aramak gerekir.

Örneğin karanlık maddenin spiral galaksilerin dönüş eğrilerini etkileyerek bu gibi galaksiler içindeki bütün nesnelerin, galaksinin çekim merkezinden uzaklıkları ne olursa olsun benzer hızlarda dönüşünü sağladığı bilinmektedir. Karanlık maddenin galaksinin etrafından geçtiği sırada ışığı büküttüğü, böylece “yerçekimsel lens” diye tabir edilen olguya yol açtığı da bilinir. Einstein, Genel İzafiyet Teorisi’nde göstermiştir ki kütle uzayı bükür ve ışık uzayın bu bükülmüş kısımlarında yol alır – galaksi gibi devasa bir varlığın yanından geçtiği zaman olduğu şekilde. Ama tıpkı Zwicky’nin galaksilerinin çok hızlı dönüşünde olduğu gibi ışık da öyle çok bükülür ki bunun sebebinin belli bir galaksinin sadece görünen elemanları olması mümkün değildir. O halde yine görünenden daha fazla kütle olmalıdır. Görülebilen bir galaksiyi çepeçevre saran bu algılanamayan, uzay bükten, ışığa lens etkisi yapan devasa varlık astrofizikçiler tarafından “karanlık madde halesi” olarak bilinir.

Bu ve bunun gibi gözlemler kâinatın kütesinin sadece yaklaşık yüzde 5’inin elle dokunabileceğimiz, gözlerimizle ve araçlarımızla izleyebileceğimiz maddelerden oluştuğu anlamına gelir. Bu; taşın, suyun, kemiğin, metalin ve beyinin, Jüpiter’in amonyak fırtınalarının ve Satürn’ün moloz halkalarının oluştuğu maddedir. Astronomlar buna “baryonik madde” derler çünkü kütesinin ezici çoğunluğu fizikçilerin “baryonlar” dediği proton ve nötronlardan oluşur. Kâinatın yüzde 68’inden biraz fazlasının kozmosun daimi genişlemesini hızlandırıyormuş gibi görünen esrarengiz bir güç olan “karanlık enerji”den oluştuğu varsayılır. Kâinat kütesinin geri kalan yüzde 27’lik kısmının ise –partikülleri neredeyse tamamen baryonik maddeyle etkileşime girmeyi reddeden– karanlık maddeden oluştuğu düşünülmektedir.

Karanlık madde kâinataki her şey için olmazsa olmazdır; bütün yapıların birbirine tutunmasını sağlar. Karanlık madde olmasa süper kümeler, galaksiler, gezegenler, insanlar, bitler ve basiller de olmazdı. Karanlık maddenin varlığını kanıtlamak ve sırrını çözmek, der Kent

Meyers, “ışığın ve hatta karanlığın bile anlamının değişeceği yeni bir düzenin, yeni bir kâinatın keşfine” yaklaşmak demektir.²⁶

Karanlık madde fizikçileri ölçülebilenle hayal edilebilen arasındaki sınırda yürütürler çalışmalarını. Karanlık maddenin algılanabilir âlemde bıraktığı izleri araştırırlar. Sabır ve inanç kabilinden bir şey gerektiren zor, felsefi bir iştir. Şair ve karanlık madde fizikçisi Rebecca Elson’ın yaptığı benzetmeye göre şöyledir: “Sanki ne var-dıysa, ateşböcekleriydi / Ve ateşböceklerinden varırdınız çayıra.”²⁷

Şu an için karanlık maddenin yapıtaşını oluşturduğu düşünülen parçacık müstehzi bir biçimde WIMP –*weakly interacting massive particle* [az etkileşen dev parçacık]– denmektedir.* WIMP’ler hakkında bildiklerimiz ağır oldukları (bir protonun bin katından daha fazla) ve kayıp kütlelerin yerini doldursunlar diye kâinatın doğuşundan saniyeler sonra yeteri kadar büyük miktarlar halinde oluştuklarıdır.

WIMP’ler –“hayalet parçacık” lakaplı nötrinolar gibi– baryonik madde dünyasını pek önemsemezler. WIMP’ler her saniye karaciğerlerimizi, kafatasımızı ve bağırsaklarımızı trilyonlar halinde kat ederler. Nötrinolar yeryüzünün kabuğu, mantosu ve katı demir-nikel cevheri boyunca tek bir atoma bile değmeden uçar. Bu atomaltı parçacıkları için biz birer hayaletiz ve dünyamız da enikonu görünmez ağlardan yapılmış gölge bir dünyadır. Fizikçilerin karşılaştıkları büyük zorluk bu ele gelmez parçacıkları deneyler yoluyla etkileşime girmeye zorlamak, bu hızlı balıkları yakalayabilecek bir balıkçı ağı örmektir. Dünya çapında yegâne amaçları bir WIMP’in ya da bir nötrinin kısa süreliğine bir baryonik maddeyle etkileşime girdiğine kanıt toplamak olan toprak altı laboratuvarları kurulmuştur. Bu derine gömülü laboratuvarlarda yürütülen deneyler hayalet avcılığının her türlüşünü içerir ve yerin uzak derinliklerinde yapılmaktadır. Çünkü çevrelerini saran kayalar fizikçilerin “gürültü” dediği şeye karşı kalkan görevi görür.

Gürültü sıradan parçacıkların yuvarlanma sesi, kendi halindeki sıradan atom dünyasının gümbürtüsüdür. Radyoaktivitenin gürül-

* *Wimp* kelimesi İngilizcede “pısırik kimse” anlamına gelir. (Ç.N.)

tüsü sağır edicidir. Kozmik ışın müonları gürültüdür. Yok denecek kadar zayıf sesleri kulağınızın dibinde biri davul çalarken dinleyemezsiniz. Kâinatın doğuşunun nefesini duymak için de, deneye dayalı konuşacak olursak, kâinattaki en sessiz yerlerden olan yerin altına inmeniz gerekir.

Japonya'daki terk edilmiş bir madenin yarım mil altında, 250 milyon yıllık bir gnays mağarasına yerleştirilmiş paslanmaz çelikten bir tankın içinde 50.000 ton ultra saf su vardır. 13.000 fotoçoğaltıcı lambadan oluşan birleşik bir göz izlemektedir suyu. Bu göz yanıp sönen minik mavi ışıklar arar. Bu ışıklar bir elektron suyun altında ışık hızından daha hızlı hareket ettiğinde ortaya çıkan Çerenkov ışımasıdır. Bir nötrino –ara sıra– bir atoma çarptığı zaman, elektronlar bu hıza ulaşır, bunun etkisiyle atomun elektronları ışık hızını geçecek hızlarla etrafa saçılır. Saçılan bu elektronlara “yok oluş ürünleri” denir ve bu elektronlar suda saçıldığı takdirde hareketleri sırasında kendi çevrelerinde kısa süreliğine parlak mavi bir koni oluştururlar. Dolayısıyla, fotoçoğaltıcı lambalardan oluşan birleşik göz “hayalet parçacıklar”ın üç kez yeri değişmiş olan kanıtlarını bulmaya çalışmaktadır: nötrinin kendisini, çarptığı atomu ya da etrafa saçtığı elektronları değil; hayaletin çarptığı atomun bıraktığı mavi aurayı, yok oluştan sonra ortaya çıkan parıltıyı yani. Yerin altındaki bu gnays mağarasına “gözlemevi” denmektedir, zira yerin derinliklerinde olmasına rağmen aslında yıldızları izlemektedir: Birçok başka vazifesinin yanı sıra bir işi de Samanyolu'ndaki süpernovalara gözünü ayırmadan bakmaktır.

Güney Dakota'da atıl durumdaki bir üstü açık maden çukuru-nun derinliklerinde aşırı derecede soğutulmuş ksenon, kaynaklanmış çelik bir tanktaki 71.600 galon iyonsuzlaştırılmış suyun içindeki yaklaşık iki metre yüksekliğinde vakum kaplar içerisinde muhafaza edilmekte, WIMP çarpmasıyla yerinden oynayacak bir foton tekiyle elektron tekinin yer değişimini görebilmek amacıyla fotoçoğaltıcı lambalarla izlenmektedir. Bir soy gaz olan ksenonun atomları büyüktür. Soğukken ksenon çok yoğundur; büyük atomları birbirine sokulur, böylece kendilerine doğru gelen partiküller için daha büyük bir kesit yüzeyi oluşturarak WIMP çarpma ihtimalinin en yükseğe

çıkmasını sağlarlar. Yeryüzünün kıymetli nadir metalleri bulmak amacıyla bir zamanlar kazılıp delik deşik edildiği bu parçasında şu an aklın hayalin alamayacağı çoklukta ve hiç kıymetinde bir madde aranmaktadır.

Ve Yorkshire sahilindeki küçük Boulby köyünde 1973'te faaliyete başlayan bir potas ve kayatuzu madeninin çok aşağısındaki bir tuz mağarasında, DRIFT kısaltmasıyla *-directional recoil identification from tracks*, [izler üzerinden yönlü geri sarım saptaması]– bilinen bir karanlık madde tespiti deneyi şu an yapım aşamasındadır.

* * *

Neil Rowley rulo haritasını açıp masasının üzerine yayıyor ve düz dursun diye dört köşesine birer taş parçası yerleştiriyor. Bunu yaparken dört taşın adını sırayla söylüyor: silvit, halit, polihalit, borasit. Haritayı ortasından başlayıp kenarlarına doğru eliyle düzleştiriyor. Neil bir maden güvenliği uzmanı. Kömür madeninde çalışmış; şimdi potas madeninde çalışıyor. W.H. Auden'i seviyor, haritaları seviyor ve madencilğe bayılıyor.

Neil'in haritası Boulby madeninin yollarını ve sığınma odalarını gösteriyor. İlk bakışta damar çizgileri ve yapısı karmakarışık yusufluk böceği kanatlarını andırıyor bana. Gözlerim git gide kodlara odaklanıyor sonra.

İngiltere'nin kuzeydoğu kıyı şeridi haritada kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan soluk gri bir çizgi halinde mevcut: Yüzey alakasız, daha çok yön bulma amacıyla gösterilmiş. Haritadaki Boulby'deyse iki halka, kaya yatağını delerek tünel ağlarına girişi sağlayan iki kuyu gösteriyor. O merkez noktasından tüneller kuzeydoğu ve güneybatı yönlerine dağılıyor, böylece yusuflukun kanatlarını oluşturuyor. Güneybatıya doğru kıraç arazilerin ve vadilerin altından Kuzey Yorkshire'ın derinlerine doğru uzanıyorlar. Kuzeydoğuya doğru Kuzey Denizi'nin altına yayılıyor, gemi rotalarını aşıyor, okyanusa açılıyorlar.

Bu tüneller ve yollar ağı toplu halde “galeri” olarak adlandırılı-

yor. Denizin ve yerin altından maden ocaklarının ağzına kadar uzanan yumuşak halit (tuz) ve silvit (potas) çökeltilerinde açılmış 900 kilometreyi aşkın uzunlukta galeri var. İnsanlar ve makineler –her sene her saat– bu katmanlardan potası pençeleriyle çıkarır, vagonlara yükler ve bu toprak altına gömülü Permiyen denizi kalıntılarını yılın iki baharında da gübre olarak saçılacağı dünyanın ekili arazilerine doğru yolculuğa çıkarır ve hayati önemdeki potasyumu tarım dönüşüne geri vermiş olur.

Nasıl ki Mendipler’in dibinde suyun oluşturduğu bir labirent varsa Boulby topraklarının dibinde de insan yapımı bir labirent var. Yarıklardan sonra kendimi madende buluyorum.

Neil’in haritasında kırmızı çizgiler galerinin tuza oyulmuş kısmını, siyah çizgiler potasa oyulmuş kısmını gösteriyor. Sarı kareler tünellerin yan duvarlarına kazılmış ve ısıya karşı poliüretan köpükten dış duvarlarla güçlendirilmiş sığınak odalarını gösteriyor. Derinlerdeki bir çökme ya da yangın durumunda buralar kaçış alanları.

Kanatların uç noktalarında –önce denizin, sonra da bataklıkla- rın çok altında– ince yeşil çizgiler beliriyor. Bunlar maden jeologları tarafından çalışma alanının ilerisindeki yatakların yerini ve bütünlüğünü test etme amacıyla açılmakta olan sondaj kuyuları. Bu kuyulardan alınacak bilgiler madenin gelecekteki yönünü, kanatların ne tarafa doğru genişleyeceğini belirleyecek.

“Tünel ağının yana yatık olduğunu anlamak gerekli,” diyor Neil harita üzerinde yusuflüğün bir kanat ucundan diğerine doğru bir çizgi çekerek. “Galeri yana yatıyor çünkü maden yatağı yana yatıyor. Tüneller potası takip ediyor, potas katmanları da yana eğik.”

Denizden uzak kısımlarda potas yatakları daha derine iniyor ve bataklıkla- rın en dış kısımlarının altından maksimum 1.400 metre civarı bir derinliğe ulaşıyor. Denizde ise gemi yollarının dışındaki en uzak noktada minimum 800 metre civarı derinliğe ulaşıyor. Derinlik değişimini sıcaklık değişimi takip ediyor. 800 metre derinlikte hava sıcaklığı 35 °C’dir. 1.400 metrede ise 45 °C. İki yerde de jeotermal ısı öylesine yoğun, havanın nem muhtevası öylesine düşüktür ki ter daha göze görünmeden buharlaşıverir. Su kaybı hızlı gerçekleşir.

Madenciler için bu Sahra Çölü'nde öğle sıcağında, karanlıkta çalışmak gibidir.

“Adamların hepsi nöbet başına dört litre soğuk suyun olduğu portatif soğutucular taşıyor,” diyor Neil. “Nöbetleri boyunca su kaybı giderme çizelgeleri var. Boyuna su içmek lazım. En güvenlisi.

Gel de bakalım aşağı giden bir asansör yakalayıp biraz karanlık madde bulabilecek miyiz? Sonra da denizin altında uzun bir seyahat yapıp maden ocağı ağzından çıkarız.”

Kulak koruyucularını takıyorum. Solunum cihazını kemerime asıyorum. Numaralı bronz üçgen kartı cebime atıyorum, buraya girişimi kanıtlamaya yarayacak: *Kaybedeyim deme, sonra dışarı çıkmama izin verilmez...* Sarı kafes kapısı tıngırdayarak kapanıyor, kafes aşağı inişine başlıyor, sallanmadan gidiyor ama yine de mideyi buruyor. Havalandırma pervanelerinin uğultusu gittikçe uzakta kalıyor, kafes hızlanıyor. Yarı yolda, diğer kafes yanımızdan yukarı doğru çıkarken bir titreme ve zangırtı, kafeslerin arasında sıkışan havadan çıkan, karşıt yönlerden gelip birbirinin yanından geçen iki trenin çıkardığı gibi *çarpmışma ışıltı*. Yavaş, yavaş, yavaş, tosluyor, duruyor, kafesin kapısı tıngırdayarak açılıyor, sonra bağırlıyor birileri: “Kulaklıkları çıkar, ışığını yak! Kulaklıkları çıkar, ışığını yak!”

Kaya tozu dolanıyor havada, tadını alacak kadar yoğun, dilde tuzlu bir tat bırakıyor.

Galerinin kara ağızları okyanusun altından, Permien denizine açılıyor.

Duvardaki bir hava kilidi bir laboratuvara açılıyor.

* * *

Genç fizikçi bilgisayarının başına oturmuş, Cygnus takımıyıldızından gelen sinyalleri izliyor. Adı Christopher Toth ve beyaz laboratuvar önlüğü üzerinde büyük duruyor. Christopher sakın bir durulukla konuşuyor. Tavırlarında tevazu, zarif bir yumuşaklık var ve ben bir şekilde evrenin doğuşuna uzanacak kadar derin

zamana kafa yormaktan mı kaynaklanıyor bu acaba, diye soruyorum kendi kendime.

Laboratuvarın duvarları boyunca dört buçuk metre kadar aralıklarla sarı siyah uyarı bantları, insanın baldırına yetişecek uzunlukta, potansiyel giriş kapıları gibi görünen hatları gösteriyor. Bantla çevrilmiş her hattın üzerinde uzun saplı bir balta var.

Tuzun gama radyasyonu çok düşüktür. Tuz iyi bir yalıtıcıdır. Tuz radyo dalgalarını geçirmez. Az etkileşen dev parçacıklar üzerine çalışmak istiyorsanız tuz içine kapanabileceğiniz muhteşem bir maddedir. Ama tuz aynı zamanda bir hayli esnektir. Tuz zamanla *akar*. Sezdirmeden gezer. Sarkar. Üzerinde neredeyse bir kilometre genişliğinde kaya yatağı olan kayatuzu kaynağında bir mağara oyduğunuzda o mağaranın şekli yavaş yavaş bozulacaktır. Tavanı batacak, kenarları şişecektir. Yerçekimi o mekânı geri ister. Bu yüzden Boulby laboratuvarında çalışan biliminsanları geçici bir alanda, güvenli yaşam süresi sınırlı bir yerde işlerini yürütmekte olduklarını bilmektedir. Derin zaman süratle araştırılmak zorundadır.

“Bunlar kayatuzunda ani bir yığılma olması durumunda kullanacağınız acil çıkışlar,” diyor Christopher, uyarı bantlarıyla işaretlenmiş kapıları gösterip uçuş güvenlik protokollerini açıklayan bir kabin görevlisinin el hareketlerini taklit ederek. “Burası, burası... ve burası. Eğer laboratuvar çökmeye başlarsa bir balta alacaksınız, laboratuvarın duvarını kıra kıra geçecek, sonra tuzu kıra kıra güvenli bir yere ulaştıracaksınız.”

Duraksıyor, gülümsüyor. “Yani en azından teoride böyle.”

Çok sayıda farklı türde yeraltı deneyi halihazırda bu laboratuvarda gerçekleştiriliyor. Bir deneyde radyoaktif atıkların uzun vadeli gömülme tekniklerini incelemek amacıyla kaya örnekleri tahlil ediliyor. Bir diğesinde “müon tomografisi” diye bilinen, uzaydan gelen kozmik ışınların ürettiği yüksek derecede nüfuz edici yüklü parçacıklardan (müonlardan) yararlanan teknoloji araştırılıyor. Kayanın derinine işleyebildikleri için müonlar volkanların iç kısımları ve piramitlerin boş merkezleri gibi yerin altına gömülü yapıların algılan-

masını sağlıyor. Taşın arkasını görebilmenin yolunu sunuyor müonlar. Bunların hepsi dikkate değer deneyler. Ama Boulby laboratuvarının deneysel tacındaki en kıymetli taş DRIFT.

Christopher beni laboratuvarın kenarına konmuş büyük bir nesnenin yanına götürüyor. “Bu benim yeraltı kristal kürem,” diyor hünerini gözler önüne seren bir büyücü gibi ellerini iki yandan genişçe açarak. “Namı diğer Zaman İzleme Haznesi.”

İsmi pek ihtişamlı bu Zaman İzleme Haznesi dışarıdan bakınca hayal kırıklığı yaratıyor. Büyük metal kaplı bir kutunun çevresine baştan savma siyah çöp poşetleri bantlanmış.

“Görüyorum ki çöp poşetleri kristal kürenizin olmazsa olmaz dış tabakasını oluşturuyor,” diyorum. WI

“Dalga geçiyorsunuz,” diye yanıtlıyor Christopher, “ama koli bandı ve çöp poşeti hayal edebileceğinizden de çok bilimsel başarıda önemli rol oynamıştır.”

Deneyi bana anlatıyor. “Karanlık maddenin kocaman kütleli olduğunu biliyoruz. Hem de nasıl kocaman. Bu yüzden parçacıklarının da, biz onları göremesek bile, bir kütlesi vardır ve onların da kütlesi varsa en azından arada sırada bizim görebildiğimiz parçacıklarla çarpışıyorlar demektir. Bu çarpışmalar atom çekirdeklerinin etrafa saçılmasına sebep olur. Bizim DRIFT’teki ilk amacımız bu çarpışmaları saptamak ve atom çekirdeklerini etrafa saçıldıkları sırada takip etmek.”

Duraksıyor. Bekliyorum. Trilyonlarca nötrino önce bedenlerimizin içinden sonra yeryüzünün kaya yatağından, mantosundan, içindeki sıvılardan, katı çekirdeğinden geçiyor.

“Bir bilardo oyunu izlediğinizi hayal edin ki kırmızı toplar görünür, beyaz toplar görünmez olsun. Birden kırmızı topun –bir elektronun– çuhanın üzerinde hareket ettiğini görüyorsunuz. Kırmızı topun güzergâhını geri doğru izleyerek ona çarpmış olan görünmez beyaz topun –WIMP’in– da güzergâhını bulmuş olursunuz. Ve buradan yola çıkarak bu beyaz topun yönüne, kütlesine, niteliklerine dair daha çok şey öğrenebilirsiniz. Biz karanlık madde halesinin

izine ulaşmak için bunu yeteri kadar tekrarla, yeterli bir kesinlikle yapmaya çalışıyoruz.”

DRIFT cihazının merkezinde, birer milimetre aralıklarla birbirlerini kesecek şekilde yerleştirilmiş aşırı ince, yüksek derecede yüklü kablolar ağının olduğu, bir metreküp hacminde bir çelik vakum tank var. Bir WIMP, haznenin içindeki sıradan bir maddenin atom çekirdeğiyle çarpışacak olursa bu tank kabloların hem yoğunlaştırdığı hem de kaydettiği bir iyonlaşma hattı oluşturuyor. Hat bu sayede yeniden üçboyutlu olarak inşa edilebiliyor, böylece çarpan parçacığın çeşidine ve kökenine dair bilgi sağlamış oluyor. Kablolar düşük basınçlı bir gaz içerisinde tutuluyor, düşük basınçlı gazsa iletken bir odacığın, iletken odacık da çelik nötron kalkanının içinde tutuluyor ve bütün bu düzenek ise kadim bir denizin buharlaşmasından geriye kalmış bir kayatuzu yatağının içinde tutuluyor.

İlerleyen yıllar içinde çoklu saklama imkânı sağlayan böylesi çok sayıda matruşka tipi yapının, birçok yeraltı saklama işlemi için kullanıldığını duyuyorum. Antik Mısır’da şahin başlı kanopik vazolarla –içlerine ölünün hayati organları konur, vazo boyalı ahşap bir sandığa, sandık kabre, kabir de piramide yerleştirilirdi– yapılan definlerden, nükleer reaktörlerden çıkan kullanılmış uranyum topaklarının iç içe saklanması kadar. Uranyum topakları zirkonyum çubukların içine konur, çubuklar bakır silindirin, bakır silindir demir silindirin, demir silindir bentonit kil halkaların, halkalar da gnays, granit ya da tuzun binlerce fit derinlerinde bir jeolojik saklama tesisinin yatağına saklanır.

Christopher beni masasına götürüyor. Bilgisayarının ekran koruyucu resmi Rocky Dağları’ndaki Louise Gölü’nün turkuvaz suları. Zaman İzleme Haznesi’nden elde edilen verileri sunan diyagramı gösteriyor bana. Farklı parlak renklerde çizgiler var, ince, siyah bir çizgi bunları çaprazlamasına kesiyor.

“Bu diyagonal çizgi bir alfa parçacığının güzergâhı,” diyor Christopher serçeparmağıyla çizgiyi takip ederek. “Kendisi deneyimize paldır küldür dalan, gelip geçtiği sırada hayli gürültü çıkaran, kabadayı kılıklı, irikıyım bir beyefendi. Ondan gelen sinyalleri belirleme-

nin ne aramadığımızı görmekte bize yardımcı olması dışında ilgimizi çekmiyor.

“Bizim duymaya çalıştığımız şey ise kopardığı yaygaranın arındaki sessiz fısıltılar. Hatta fısıltılar da değil, aslında daha çok sönük nefes sesleri. Yerin derinliklerindeki bu tuzun içi böyle bir nefesi duyabileceğiniz yegâne yer. Nefes, az etkileşen devasa parçacığın geçiş sesi ve çok ince bir iz bırakıyor. Bizim bir WIMP çarpışması olduğunu düşündüğümüz şey daha çok her biri iki kanaldan çıkan iki küçük bip sesinden ibaret aslında.”

Tırnağıyla iki küçük noktayı gösteriyor: biri sarı çizginin üzerinde, diğeri pembenin. Duraksıyor. Ekran koruyucusu palmiye ağaçlı, beyaz kumlu bir sahilin renkleri fazlasıyla dolgun bir resmini gösteriyor şimdi. Cygnus’tan* esen WIMP rüzgârı bedenlerimizin içinden geçiyor.

“Alışınca bu veri insana çok güzel gelir,” diyor. Başımı eğerek onaylıyorum.

“Şu an,” diyor Christopher, “dünyadaki en ufak ölçüyle gözlemleyerek nokta atışı bir kesinlikle evrenin en küçük öğelerine bakmaktasınız. Bu renkli çizgiler bizim büyütücü lenslerimiz.”

Sonra, bu ifade aklına daha yeni, hiç hesapta yokken gelmiş de geçip girerken bir iz bırakmış gibi ekliyor: “Her şey bir ışıldamaya yol açar.” Duraksıyor.

“Neden karanlık maddeyi arıyorsunuz?”

“Bilgimizi çoğaltmak için,” diye yanıtlıyor Christopher hiç tereddüt etmeden, “ve hayata bir anlam kazandırmak için. Keşfetmezsek bir şey yapmamış oluruz. Öylece bekleriz.”

Yine duraksıyor. Bekliyorum. Bilgisayarındaki ekran koruyucusu Yosemite’in bir sonbahar manzarasına dönüşüyor, El Cap’ın doruğunda erken karlar. Christopher konuşmuyor.

* İsmi Latince kuğu kelimesinden alan Cygnus, Samanyolu düzleminde yer alan kuzeydeki bir takımyıldızdır. Kuzey Haçı olarak bilinen önemli bir yıldız işaretine sahiptir. (Y.N.)

“Karanlık madde arayışı bir inanç eylemi mi?” diye soruyorum.

Sorumun ayrıntılarına inmemi bekliyor – bu soruyu daha önceden de duymuş, cevaplamadan önce daha fazlasını bilmek istiyor. Ekran koruyucusu değişiyor, Namibya’daki Sossusvlei’nin çöl kumullarına dönüyor.

Boulby’daki verimli bir nehir vadisinde Sistersiyen keşişlerinin kurup ayin düzenleyecek bir mekân şeklinde inşa ettikleri Rievaulx Manastırı geliyor aklıma. Yüksek payandalar ve tonozlu tavanlarla dolu havadar bir yapı inşa etmişler demirtaşından. Bu keşiş manastırı, duaların sıradan yakarışlara karşılık vermeye gönülsüz bir varlığa sunulduğu, dünyanın her yerine yayılmış bu tür mekânlar ağının bir parçasıdır.

Manastırın yukarısındaki tepe yamaçlarında “dikey yarıklar” olarak bilinen jeolojik formlar kayanın üzerinde yavaşça açılıp kapanır, yeryüzünün derinliklerinden gelen sıcak havayı salar, öyle ki soğuk günlerde yamacın kendisi nefes alıyormuş gibi –arazi canlıymış gibi– görünür. Sistersiyen keşişleri bu vadilere gelmeden binlerce yıl önce, neolitik ve bronz devri insanları bir ihtimal kurban sunmak ve kuşkusuz ki adak adamak adına ayinlerini gerçekleştirmek için bu karanlık dikey yarıklara girmişler, yarıklardaki taşların arasına vücut parçaları bırakmışlardır; bir nevi yok oluş ürünü işte.

Güney Dakota’da, Kara Tepeler’deki, Lakota Siyuları* için kutusal olan, tükenmiş bir altın madeninin derinlerine kurulu Amerikan karanlık madde tespiti laboratuvarının yakınındaki Wind Cave mağaralarını hatırlıyorum. Yerin altına 200 kilometreden fazla uzanan Wind Cave’in ağzından dışarı çok kuvvetli bir rüzgâr eser ya da yukarı çekilen havadır bu, öyle ki insanın başında şapka varsa uçuverir. Lakota’ya ait yaratılış hikâyelerinde insanın üst dünyaya ilk kez çıkıp da renkten ve mekândan şaşkına döndüğü yer Wind Cave’dir.

* (Fr.) Sioux. Kuzey Amerika’da önceleri Superior Gölü çevresinde yaşayan, Kızılderili kabilesi. Avrupalı sömürgecilerle yaptıkları savaşlar sonucunda yenilerek Minnesota ile Dakota’ya sürüldüler, 19. yüzyılda toplama kampına yerleştirildiler. 1876 yılındaki ayaklanmalarının ardından, liderleri Oturan Boğa öldürüldü ve 1890’da büyük bir katliamla direnişleri kırıldı. (Y.N.)

“Benim hislerime göre,” diyor Christopher, “karanlık madde arayışı tafsilatlı, nazık bir önvarsayımlar mabedi çıkarmıştır ortaya ve ayrıca bir ibadet alanları ağı, diğer adıyla laboratuvarlar üretmiştir, hepsi de kendini ifşa etmeyi reddeden görünmez bir evrensel varlığı aramaya adanmış. Sanki bilim dediğimiz şeydense din dediğimiz şeye daha çok benziyor.

Çok dini bütün bir Hıristiyan olarak büyüdüm,” diyor Christopher. “Sonra fizikle tanışınca inancımı neredeyse tamamen kaybettim. Şimdiyse inanç geri döndü, ama çok değişmiş bir şekilde. Biz karanlık madde araştırmacılarının, keşfetmeye uğraştığımız şey ve bildiğimize inandığımız şey bakımından diğer biliminsanlarından daha az kanıta sahip olduğumuz doğrudur. Peki ya Tanrı? İşte, bir ilah olsaydı eğer, o zaman o hem bilimsel sorgulamalardan hem de insanın arzularından tamamen azade olurdu.”

Yine duraksıyor. Bu konularda düşünmek onun için zor olduğundan değil –bu yolları çok kez geçmiş– her kelimeyi özenle seçtiğinden.

“Benim inanmayı dileyeceğim hiçbir ilah kendini bizim kanıt belleyeceğimiz şeyler üzerinden ifşa etmezdi.” Veri sonuçlarına bir bakış atıyor. “Bir Tanrı varsa eğer, biz onu bulamamalıyız. Tanrı’nın kanıtını tespit edecek olsam Tanrı bundan daha akıllı olmalıdır diye düşünür ve ona itimat etmezdim.”

“Sizin dünyayı algılayışınızı değiştiriyor mu bu?” diye soruyorum. “Her saniye vücudunuzun içinden 100 trilyon nötrinin geçtiğini, bu gibi sayısız parçacığın beyinlerimizin ve kalplerimizin içine işlediğinin farkında olmak? Maddeye karşı hissettiklerinizi –neyin önemli olduğunu– etkiliyor mu bu? Her adımımızda dünyadaki bütün yüzeylerden aşağı düşmeyişiimize, en ufak dokunuşumuzda dünyanın içinden geçmediğimize şaşırmıyor musunuz?”

Christopher başını eğiyor. Düşünüyor. Ekran koruyucusunda Guilin’in kireçtaşı kuleleri beliriyor, Instagram ve diğer büyük boyutlu fotoğraf paylaşım platformlarında pek çok insana hoş gelen biçimde, ışığın arkadan vurduğu, günbatımına yakın bir anın görüntüsü.

“Güneşli hafta sonları,” diyor Christopher, “karımla dışarı, bu-
raya yakın uçurum kenarlarında yürüyüşe çıktığımızda vücutları-

mızın iç içe geçmiş ağlarla dolu olduğunun, üzerinde yürüdüğümüz uçurumların da birer ağ olduğunun bilincinde oluyorum ve bazen evet, dünya bana sanki bir anda kendimizi suyun, havanın üzerinde yürüyorken bulmuşuz gibi mucizevi geliyor. Ve işte merak ediveriyorum o zaman, bunu bilmeseydim nasıl olurdu diye.”

Duraksıyor ve belli ki düşünceleri tuz mağarasının ötelere, hatta kâinatın da ötelere uçuyor.

“Ama en çok da sevdiğim insanın elini tutabilmem hayrete düşürüyor beni.”

* * *

Neil, vaktiyle Paris-Dakar rallisine katılmak istemiş. Neil, neredeyse 1.000 kilometre uzanan bir yeraltı çöl labirentinde donanımsız ve kapısız bir Ford Transit sürüyor, Neil’in emekliliğine sadece birkaç hafta kalmış, Neil hiçbir şeyi iplemiyor.

Rampalardan öyle hızlı geçiyoruz ki her seferinde yukarı fırlıyoruz. Arkamızda bıraktığımız tüneller tozla doluyor. Virajlarda yavaşlayacağı yerde Neil kornaya abanmakla yetiniyor. *Daaaaat!* Maden güvenliğine tutkuyla bağlı bir adam; eğlenceye de tutkuyla bağlı bir adam. Kanım ısınıyor ona.

Sol elimle tavandaki el tutamağına asılmış, öne doğru eğilmiş, kendimi sağlama almak için sağ elimi ön panele dayamışım. Dışlerim takırdamasın diye çenemi sıkıyorum.

“Laboratuvarın olduğu ana kuyuyla üretim alanları arasında vardiya değişimi dışında neredeyse hiç kimse olmaz,” diyor Neil. “Önümüze birileri çıkarsa ışıklarını uzaktan görürüz.”

Yollar kayatuzuna oyulmuş, rampalar potas yataklarına çıkıyor. Yolların kenarları ışıktaki biraz parlıyor, buz gibi. Saf tuzun içinde yol alıyoruz. Tüneller standart boyutlarda –3,8 metre yükseklik, 8 metre genişlik– ve çökmeye mâni olmak için tavanları belli aralıklarla bir adam boyunda sürgülerle desteklenmiş.

“Potas yarılmaya daha meyillidir,” diyor Neil. “Daha kolay çatlar. Mecbur kalmadıkça potasın içinde yol almak pek de iyi bir fikir değildir. Kayatuzuysa çatlamaz, sadece sarkar. Çok daha güvenli.”

Güm! Daaaaat!

“Bu anayollar iki yıl kadar sonra çatır çatır uflanmaya başlayacak. Kereste yığınlarıyla payanda yapıyoruz. Tahta çelikten daha iyi, kırılmıyor, sadece eziliyor. Çok daha güvenli. Gerçi yine de bazen daha maden çıkarmadan bir alanı kaybettiğimiz oluyor. Öyle işte.”

Neil’in insanı telaşa sokan bir huyu var, o da konuşurken bir elini direksiyonun üstünde tutup yola bakacağına bana bakması. Bazen direksiyonu avucuyla çeviriyor, arabanın ön panelini küçük kıvrımlı dokunuşlarla cilalar gibi. Cila sürüyor, sonra ovuyor cilayı. “Burası kömür madenine benzemez. Kömür madeninde her daim kömür tozunun havada parlamasından korkarsın,” diyor. “Buradaysa toz halindeki tuz, kuru toz yangın söndürücü gibidir. Çok daha güvenli.

Buradaki en son ölüm 2000’lerde üretim ocağındaki düşük hız patlamasıyla gerçekleşti. Henüz kazılmış bir yola 500 ton kaya düştü, makineyi geri itti, makine de bir adamı ezip öldürdü. Son on yıldır burada başka kimse ölmedi.”

Birkaç ay sonra John Anderson adlı sevilen bir madenci gaz patlamasından ölecek.

Bir rampadan potas yatağına doğru çıkıyoruz. Neil frene basıp aracı durduruyor etrafı toza bulayarak, dışarı atıyor, tünel duvarından dolgun bir tutam potas koparıp bana veriyor. Et gibi pembe ve üzerinde gümüş rengi mika benekler var. Şaşırtıcı biçimde hafif, elmin üzerinde ağırlıksız süzülüyor adeta.

“Yala,” diyor Neil. Potas dilimi karıncalandırıyor. Metal ve kan tadı var. Hepsini yemek istiyorum.

Tavandaki bir çatlaktan çıkan su tünelin duvarında yol yapmış, akıyor. Neil yukarıyı işaret ediyor. “Kıyı şeridini geçtik şimdi! Denizin dibindeyiz!

Kayatuzu da silvit de suda çözünür,” diyor Neil. “Okyanusun dibinde maden çıkarırken sıkıntıya yol açıyor bu. Madeni işlenebilir tutmak için boyuna pompalamamız gerekiyor: Dakikada 1.000 galon, bu da bize yıllık üç milyon pound elektrik faturasına mal oluyor. Ruslar ve Kanadalılar geçmişte potas madenlerini su baskınlarında kaybettiler.

Bizde de çok uzun sayılmayacak bir süre önce su baskını oldu: Dakikada 3.500 galon su, sekiz hafta boyunca aktı. Bir ara madeni kaybettiğimizi düşündük. Sızıntı yeri kendi kendine kapanınca yavaşladı sonra; tam olarak neden böyle olduğunu bilmiyorum. Yine olmaz diyemem.”

“Ne kadar da teskin edici.”

Transit’e biniyoruz yine. “Nasıl meslek ama, ha?” diye soruyor Neil cevap beklemeksizin. “Bu işi yapayım diye bana para veriyorlar.” Gaz pedalını köklüyor, koltuklarımıza yapışıp galeri boyunca uçuşumuza devam ediyoruz.

Neil’in yön bulma kabiliyeti etkiliyor beni. Haritası yok, yolda işaretler yok ama karşılaştığımız düzinelerce yol ayrımında tereddüdün izini bile göstermiyor.

“Şimdi sen ölsen,” diyorum, “hani mesela yani, o zaman ben buradan nasıl çıkarım?”

“Şüpheye kapılırsan tekerlek izlerini takip et,” diye bağıyor. “Ve eğer ki ben cavlağı çekersem rüzgârı önüne almaya dikkat et, yolunu bulursun!” Yine yukarıyı işaret ediyor. “Gemi nakliye rotasının dışına çıktık şimdi. Teknelerinin dümenindeki o kaptanları düşünsene, diplerinde son hız ilerlediğimizden haberleri bile yok!”

Bir 20 dakika daha geçtikten sonra üretim ağzına varıyoruz. Neil aracı tünelin kenarındaki iki Transit’in yanına park ediyor, bir banliyö caddesinde aracını park ediyormuş gibi tekerleklerini mümkün olduğunca düzelterek.

Toz havayı bulandırıyor; ilerideki tüneller çatallanıyor; yanıp sönen ışıklar, gölgeler. Tünellerin duvarları oyularak bazı desenler çizilmiş. Spiraller, çapraz taramalar. Yakalandığı tuzaktan kaçmaya

çalışan bir yaratığın bıraktığı pençe izlerine benziyor, ya da bir kabinin ayın sırasında bıraktığı mağara çizimlerine.

“887 numaralı üretim mahalli – yatağın en uç kısmı,” diyor Neil. “Deney sondajları yatağın aşağı yukarı burada tükendiğini gösteriyor. Bu mahaldeki madenler de çıkarıldıktan sonra kuzeybatı yönünde daha fazla ilerlenmeyecek; denizaltı galerisinin doğu ve güneydoğu yönlerine bakacağız.”

İki ekip masalarda oturmuş, yiyip içiyor. Karanlığın içinde sadece fosforlu ceketlerinin parıltılarını görebiliyorum. *Tron*’dan bir sahne gibi. Adamlar başlarını kaldırıp bakıyor, baş selamı veriyor, sonra yemeye devam ediyorlar. PVC masanın beyaz yüzeyinde tükenmez kalem ve tahta kalemle çizilmiş düzinelerce penis var.

Soldaki tünele dönüyoruz, sonra sağda bir başkasına. Gürültü artıyor, toz artıyor. Halojen ışık huzmeleri boğucu havayı kesiyor. Madenin üzerinde çığlık çığlığa metal sesi.

Bir Komodo ejderi gibi yere yakın, dişleri sivri, kocaman, kırmızı siyah bir makine kayanın yüzeyini yemekle meşgul. Ejder kalın siyah lastik kaplı bir kabloyla idare ediliyor, tasmasına bağlı bir köpek misali. Sürüngenin kış deliğinden uzun ince biçimde potas akıyor taşıma bandının üzerine, taşıma bandı da dünyanın tarlalarına çıkacağı yolculuğu bekleyen bir yük vagonuna bağlı.

Sürüngen makine kayanın yüzeyini yiyor, taşıma bandı madeni patır kütür vagona taşımaya devam ediyor ve maden çıkarma işleminin özündeki yaratığa benzerlik hali vuruyor zihnime: kayaya atılan hırslı pençeler, ortaya çıkarılan şu tüneller ağı. Termit tepelerinin, karınca yuvalarının, tavşan yuvalarının ve köstebek yollarının içlerinde gördüğüm çaprazlama kesitler geliyor aklıma. Neil’in tünelleri birbiriyle kesişip duran, yüzlerce kilometrelik galeriyi gösteren maden haritası bir hayvanın kaynak bulabilmek adına açtığı tünel ağından farklı değil.

Madenle laboratuvar ne de tuhaf iş ortaklarına dönüşmüşler karanlığın ortasında, ikisi de tuhaf biçimde bir diğerinin işlemlerini çağrıştırıyor. En verimli yatakları tespit ve takip etme umuduyla sondaj çubuklarını kayaların içine sokan jeologlar. Evrenin kayıp ögesini,

karanlık maddeyi, satsan satılmaz o ürünü tespit etmek umuduyla ulaşması zor, kıymetsiz bilginin, saf bilginin, bilginin *silvit**'inin* ziya-retini bekleyen fizikçiler.

Neil yine bana doğru eğiliyor, ellerini ağzının etrafında birleştirip makinelerin sesinin üstüne çıkabilecek şekilde bağırıyor. “Bu yüzey madeni çıkarma makinelerine mi bakıyorsun? Her biri 3,2 milyon pound. Motorları modifiye edilmiş doğal olarak, kıvılcım çıkarmasınlar diye. Asansör boşluğundan parçalar halinde aşağı getiriyoruz, inşa ceplerinde montaj yapıyoruz sonra da sürüp üretim ağzına getiriyor, arkalarına jeneratör bağlıyoruz. Başladıkları yerden buraya kadar yaklaşık 11 kilometre çalışma çalışma gelişleri üç gün sürüyor.”

İşin zahmeti bol, makinelerin ömrü kısa. “Aralarından biri kullanılmaz hale geldiğinde,” diyor Neil, “geri yukarı çıkarmak maliyet açısından uygun değil. Kuyunun yukarı kısmında madeni çıkardığımız yeri kapatır, bu da çok pahalıya patlar. Dolayısıyla bunu yapmaktansa makine bitmiş kaya tüneline bırakılıyor ve oraya terk ediliyor. Tünel kendiliğinden doğal olarak kapandığı zaman da üzerini kayatuzu kaplıyor.”

Sibernetik ejderin üzerini eriyerek kaplayan yarı saydam kayatuzu –makine kalıntısının tuzdan kefeninde fosile dönüşümü– çok büyüleyici bir imge.

Émile Zola’nın bahsettiği maden atları geliyor aklıma. Fransa’nın büyük 19. yüzyıl kömür madenlerine henüz birer tayken indirilen atlar. Bir daha gün ışığı görmezlermiş. Madenlerde büyür, orada beslenir, ölene kadar orada çalıştırılır ve güdük kalmış cesetleri bir çöküşle gömülmeyi bekler halde kenar tünellere bırakılmış.

New Mexico çölünün altında uzanan kayatuzu katmanında nükleer silah araştırma ve üretimleri sonucunda ortaya çıkan transuranik** radyoaktif atıkların uzun vadede elden çıkarılması amacıyla

* (İng.) *Sylvite*. Silvit veya silvin, doğal mineral formundaki potasyum klorürdür. (Y.N.)

** Atom numarası uranyumun atom numarası olan 92’den büyük olan kimyasal elementler. (Y.N.)

tasarlanan ve Waste Isolation Pilot Plant* (WIPP) olarak bilinen bir yeraltı tesisi kazılmıştır. Çöl yüzeyinin yaklaşık 610 metre aşağısında nükleer atıkla dolu binlerce gümüş rengi çelik varil için bir mezarlık oluşturulmuştur. Bu atık, radyoaktif özelliğini binlerce yıl koruduğu için ısı üretir. Bu ısı kayatuzunun esnekliğini artıracak, böylece bütün odalar tıka basa dolduğu zaman ısınan kayatuzu varillerin etrafını kaplayacak, derin zaman geleceğini onlardan korumuş olacaktır.

Bir an için ani bir istekle doluyor içim, bir kenar tünele gitmek, oraya uzanmak ve kayatuzunun yavaş yavaş, beş yıl ya da on bin yıl boyunca vücudumu kaplayıp üzerimi örtmesini beklemek –o yarı saydam kozanın içinde Antroposen’in bitmesini beklemek– geliyor içimden.

* * *

1999 yılında México’da Holosen –11.700 yıl kadar önce başlayan, resmen yaşamakta olduğumuz yeryüzü çağı– üzerine bir konferansta Nobel Ödüllü atmosfer kimyacı Paul Crutzen’in aklı Holosen adlandırmasındaki yanlışla takıldı. “Birdenbire bunun yanlış olduğunu düşündüm,” diyecekti sonradan. “Dünya çok değişti. Bu yüzden ben de dedim ki, ‘Hayır, Antroposen’deyiz.’ O an hiç düşünmeden uydurdum bu ismi. Ama kabul görmüş gibi duruyor.”²⁸

Bir sonraki yıl Crutzen ve Eugene Stoermer –terimi 1980’lerden itibaren gayriresmi olarak kullanan Amerikalı bir diyatom uzmanı– “insanoğlunun [metinde böyle geçiyor] henüz birçok bin yıllar boyunca, belki de milyonlarca yıl sonra bile esas jeolojik bir güç olmayı sürdüreceği”²⁹ temeline dayanarak Antroposen’in yeni dünya çağı olarak kabul edilmesini öneren ortaklaşa bir makale yayımladılar. Pleistosen’in buzların hareketleriyle, Holosen yaşamın filizlenmesini sağlayacak görece iklimsel istikrara yol açan bir devir olmasıyla, Antroposen ise *antropos*’un, yani insan türünün yeryüzünü küresel ölçüde şekillendirmesi eylemleriyle tanımlanır.³⁰

* Atık İzolasyon Pilot Santrali. (Ç.N.)

Bilim çevreleri Crutzen-Stoermer imzalı bu teklifi yeterince ciddiye alıp bunu katman bilimcilerin elde etmesi zor onayına sundular. 2009 yılında Kuaterner* Stratigrafi** Alt Komisyonu Antroposen Çalışma Grubu kuruldu. Bu gruba iki tavsiyede bulunması görevi verildi: Antroposen'in bir çağ olarak resmen tanınıp tanınmayacağı ve eğer tanınırsa "Stratigrafik olarak en uygun" zaman sınırının nasıl tayin edileceği, yani hangi tarihte başladığı.³ Grup tarafından değerlendirilen aday başlangıçlar arasında yaklaşık 1,8 milyon yıl önce ateşin homininler tarafından ilk kez kullanılışı, 8.000 yıl önce tarımın başlangıcı, Sanayi Devrimi ve 20. yüzyılın ortalarında yaşanan, nükleer çağın doğduğu, kaynak çıkarımı, nüfus artışı, karbon salınımı, tür istilası ve soy tükeniminde büyük artışların yaşandığı, metal, beton ve plastik üretimiyle bunların imhasının patlama yaptığı "Büyük Hızlanma" denen dönem vardı.

Türümüz jeolojik katmanlar üzerinde ne imzalar bırakıyor! Dağların doruklarını tümenden kesip içlerindeki kömürü alıyoruz. Okyanuslar gittikçe tabanlarındaki çökeltilerin üzerine yerleşen binlerce ton plastik atıkla dans ediyor. Silah testleri yapay radyonüklitleri bütün dünyaya yaymış durumda. Yağmur ormanlarının tek ürünlü tarım üretimi için yakılışı ulusların topraklarına yoğun dumanlar salıyor. Buz çekirdeklerinde ve çökeltilerde gözlemlenen, bol miktarda nitrojen içeren sentetik gübrelerin ve fosil yakıtlarının küresel ölçekte büyük seviyelerde kullanımından kaynaklanan nitrojen seviyesi artışı Antroposen'in en önemli kimyasal işaretlerinden biri olacak. Biz altıncı büyük soy tükenmesi olayına doğru koşarken biyolojik çeşitlilik seviyeleri bütün dünyada dibe vuruyor, bu sırada az sayıdaki çiftlik hayvanı türünün giderek artan nüfusu jeolojik geleceğe kalacak fosil kalıntılarına bol bol koyun, inek ve domuz bırakıyor.

Dolayısıyla Antroposen'in kalıntıları arasında atomik çağ atıklarımız, şehirlerimizin enkaza dönmüş temelleri, çiftliklerde harıl

* Kuaterner yeryüzünün jeolojik tarihinde, Senozoik Çağ'da yaklaşık 2,6 milyon yıl önce başlayan ve günümüze kadar devam eden zaman. Senozoik Zaman'ın sonuncu bölümüdür. (Y.N.)

** Yer katmanlarını inceleyen jeoloji kolu. (Y.N.)

harıl yetiştirilen toynaklı hayvanların omurgaları ve her yıl milyonlarcasını ürettiğimiz plastik şişelerin silik izleri yer alacak. Bunları içinde barındıran jeolojik katmanın yaşı uluslararası şirketlerin üretim arşivlerine bakılarak anlaşılabilecek. Philip Larkin'in* çok bilinen bir sözü vardır: Bizden kalacak olan aşktır. Yanlış. Bizden kalacak olan plastiktir, domuz kemikleridir, uranyum-235 çürüme zincirinin sonundaki kararlı izotop olan kurşun-207'dir.

Antroposen fikrine kuşkulu yaklaşmak için çok sebep vardır. Hayli dengesiz bir sebebiyet ve mağduriyet durumuna yol açan kaba-hatin bulanıklaşmasına sebep olur bu. Antroposen üzerine konuşmalardaki o sözde “biz” söylemi çok ağır eşitsizlikleri yokmuş gibi gösterir, çevresel zararın bölge odaklı sonuçlarını evrenselleştirir. Bu çağın “insan çağı” olarak belirlenişi insan türünün kendi kendini mitoloji kahramanı sayışını da taçlandırır gibidir ki bu da mevcut krizin doğmasına sebep olan teknokratik narsisizme tuz biber olmakla kalır.

Ama bütün kusurlarına rağmen Antroposen fikri bir tür olarak kendimizi algılayışımıza yönelik kuvvetli bir şok hali ve zorluk da doğurur. Hem gezegenin uzun süreçlerine hâkimiyetimizin sınırlarını hem de faaliyetlerimizin sonuçlarının büyüklüğünü gösterir. Şu an bizle diğer varlıklar arasındaki ve ayrıca insanlar ve hâlâ karşımıza çıkmamış insan ötesi varlıklar arasındaki korunmasızlık ve suçluluk ağının bir kısmını tüm çıplaklığıyla gözler önüne serer. Şimdi yarattığımız manzaralar yer katmanlarının içine batacağı, yeraltına dönüşeceğine göre belki de Antroposen bizi her şeyden çok derin zamanda ileriye dönük düşünmeye, geriye ne bırakacağımızı ölçüp biçmeye zorlamaktadır. Gelecekte olacakların tarihçesi nasıl olacak? Gelecekteki fosillerimiz nasıl olacak? Dünyaya şekil verme kabiliyetimizi artırdığımıza bakılırsa bu şeklin uzun vadeli sonuçlarından da biz sorumluyuz. Antroposen bize bağışıklık bilimci Jonas Salk'ın sorduğu unutulmaz soruyu sormaktadır: “Biz iyi atalar mıyız?”³²

Ama derin zamanda ileriye dönük düşünmek zihnin temayüllerine terstir. Kendiniz deneyin şimdi. Bir yıl sonrasını hayal edin.

* Philip Arthur Larkin (1922-1985): İngiliz şair, romancı ve kütüphaneci. (Y.N.)

Şimdi de on yıl sonrasını. Şimdi de bir yüzyıl sonrasını. Hayal gücü yalpalıyor, ayrıntılar bulanıklaşıyor. Bir de bin yıl sonrasını deneyin. Sis çöküyor. Bireyin veya toplumun hayatı için 100 yıl sonrasına dair en temel senaryo bile zorlaşıyor, kaldı ki merhamet duygusunu geleceğin dünyasının doğmamış sakinlerinin yaşayacağı o uzak zamanlara kadar uzatmak kolay olsun. Bir tür olarak biz iyi tarihçiler ama kötü gelecek bilimciler olduğumuzu kanıtladık. Geçmişe dönük derin zamanı belirtmek için kısaltmalar uydurmuş olsak da –“günümüzden önce” anlamında GÖ, “milyon yıl önce” anlamında MYÖ– geleceğe dönük derin zamanı belirtmek için muadil kısaltmalarımız yok. Kimse “günümüzden sonra” anlamında GS’den ya da “milyon yıl sonra” anlamında MYS’den bahsetmiyor.

Ne var ki Antroposen mevcut an üzerine retrospektif bir okumaya girişmemizi gerektirir – bizzat tortuya, katmana, ruha dönüştüğümüz bir “şimdiki zaman paleontolojisi.”³³ Bu bizi tek bir karakter tasavvur etmek zorunda bırakır: milyonlarca yıl gelecekte, türümüzün neslinin tükenişinden çok uzun zaman sonra, *antropos* çağından kalanları keşfetmek için yeraltını inceleyen, varsayıma dayalı, insan sonrası bir jeolog. Bu hayalî karakter –arşivcimiz, analistimiz, yargıcımız– 19. yüzyılın nesil tükenişi üzerine anlatılarında heyula gibi gezinen “son insan” kişiliğinin ya da Thomas Macaulay’ın doğanın istilasına uğramış Londra’da Thames kıyısında oturup yıkım üzerine düşüncelere dalan “Yeni Zelandalı”sının çağdaş bir versiyonudur.

Madenin üretim ağzının derinliklerindeki kaos içerisinde gelecekteki jeologumuz için yarattığımız bilmeceleri düşünüyorum. Milyonlarca yıl sonra Boulby’nin Antroposen’de üretilip 250 milyon yaşındaki deniz yatağı katmanına katıştırılan sürüngeimsi maden makinelerinin fosil varlıklarını bu jeoloğun nasıl yorumlayacağını merak ediyorum. Bunların organizmadansa makine olduğunun ayırdına nasıl varacak? Peki ya galerinin kendisi? Neredeyse 1.000 kilometrelik bu labirentin kayatuzu ve silvit tabakalarına bırakacağı o en ufak izler?

Jeologlar ve paleobiyologlar “iz fosilleri”nden bahsederler. İz fosili kaya kalıntıları üzerinde canlının kendisinden ziyade faaliyetlerinin bıraktığı işaretler. Bir dinazorun ayak izi bir iz fosilidir. “Para-

moudra” diye adlandırılan halka çörek şeklindeki esrarengiz çakmaktaşlarının, Kretase’de* solunum organları silt seviyesinin hemen üzerinde kalacak şekilde deniz yatağında dikey olarak yaşamış olan tünel kazıcı solucanımsı bir yaratığın iz fosilleri olduğu düşünülür. Dar kuyular, huni ve boru şeklinde delikler, kaygan izler ve geçitler hep iz fosillerine örnektir – sebep olanların ortadan kalktığı, geriye izlerin kaldığı taş hatıraları. İz fosili yok olmuş bir bedenin mekâna verdiği candır, bu durumda yokluk bir işaret görevi görür.³⁴

Hepimiz içimizde iz fosilleri taşıyız – merhumların ve hasretini çektiklerimizin geride bıraktıkları. Bir zarfın üzerindeki elyazısı; ayak basışlarla aşınmış ahşap bir basamak; hayatımızdan çıkmış birinin öyle çok tekrar edildiği için hem havada hem de zihinde kendisini bırakmış tanıdık bir jestinin hatırası. Bazen aslında kayıptan geriye kalan her şey bir izdir ve bazen varlığın kendisinden bırakıldığı boşluğu kalpte taşımak daha kolaydır.

* * *

Üretim ağzından geri dönüşümüz çılgın bir ralli gibi oluyor. Neil transiti daha da hor kullanıyor. Ağzımızda toz, rampalardan tam gaz uçuyoruz, –*boop*– midem ağzıma geliyor, sonra kayatuzu zeminine çakılıyor. Bir viraja yaklaşıyoruz. Neil kornaya asılıyor. *Daaaaat!* Sonra yine asılıyor. Sessizlik. Korn. Sessizlik.

“Aracı sarsınca bir devreyi gevşettim herhalde,” diyor Neil.

“Belliymi zaten böyle olacağı,” diyorum.

“Dert edecek bir şey yok. Şimdi dışarı çıkıyoruz. Dümdüz gitmemiz lazım, teorik olarak en azından. Biraz yavaşlayacağım.”

Hiç de yavaşlamıyor.

* Günümüzden yaklaşık 145 milyon yıl önce başlayıp 66 milyon yıl önce sona erdiği kabul edilen Mezozoik Zaman’ın üçüncü ve son devri. Bu döneme tarihlenen kayalarda bol miktarda tebeşir bulunması nedeniyle Tebeşir Dönemi olarak da bilinir. (Y.N.)

“Kenar duvarlarda bize doğru gelen far görünüyor mu diye bak! Ben bayılacak olursam direksiyona geç ve güneybatıya doğru sür!”

Kenar tünellerdeki iki enkaz halinde transiti geçiyoruz, kaputları kim bilir ne darbeye ezilmiş, kayatuzu tarafından emilmeyi bekliyorlar. Millerce tünel boyunca pat küt ilerliyoruz, sonunda yukarı çıkan kuyudaki sarı kafese varıyoruz.

Yukarı doğru çıkışın yarısında aşağı giden kafes yanımızdan geçerken hafif bir ısıklık sesi ve hava sıkışması. Yüzeye yaklaşıncı sarsılıp yavaşlıyoruz. İçleri kıpır kıpır adamlar çıkışa doğru yöneliyor, akıllarında duş, ev, aile, yemek ve içki. Kapı tıngırdayarak açılıyor. Çelik kapıdaki kilit aralıklarında kare bloklar halinde giren ışık. Denizin kokusu, güneşin kokusu. Hava kilidi kapısından içeri, teker teker. Önce madenciler. Maskeler geri, kancalarına. *Kontrol*. Bronz üçgeni pencerenin önündeki masaya itiyorum. *Kontrol*. Her şey yolunda.

Kapıdan çıkıyor, yakıcı beyaz günün içine dalıyorum, dalga dalga kabaran mavi gök, arabanın camından, çitlerin tellerinden, asfalttan ve çimenlerden yansıyan güneş ışığı, karanlık madde etrafımda her yerde ve hiçbir yerde. Ve bu kör edici ışığa çıkmak cehalete adım atmak gibi.

* * *

Sonra kıraç arazide saatlerce araba sürüyorum, her an eve daha çok yaklaşıyorum. Fundalar açmış, polenler havada parıldıyor. Nereye baksam madencilik izleri var, bu Kuzey topraklarını kayrak, kurşun, demir, bakır, demirtaşı, gümüş, kömür, florit gibi maddelerin peşinde bin yıllar boyunca delen insanlar. Mezar izleri de var, binlerce yıl boyunca aynı toprağa ölümlerini gömen insanlar: Ortaçağ kilise mezarlıkları, neolitik çağdan, bronz devrinden ve demir çağından kalma mezar höyükleri.

Günbatımına doğru Kuzey Peninler'deki bayırlı, kıvrımlı kireçtaşı vadilere varıyorum. Sabah esen doğu meltemi yerini kuvvetli bir fırtınaya bırakıyor. Rookhope'ta park ediyorum ve yaklaşık 1,5 kilometre yürüyüp köyün üst tarafındaki kıraç araziye varıyorum.

Rüzgâr bu yükseklikte üşütüyor insanı, akşam güneşi hâlâ kuvvetli olsa da. Pamukotları rüzgârda uğulduyor, gaz lambası gömleği gibi parlıyor. Kıraç arazinin bana göre batısında kalan kısmında eprimiş alçak bir tele dizili dört kerkenez rüzgâra karşı zarafetle dimdik duruyorlar. Bol ışıkla, uçsuz bucaksız mekânla tıka basa dolduruyorum içimi. Büyük kayalardan oluşan bir yığına çıkıp en yüksek taşın üzerinde duruyor, yüzümü doğuya çeviriyor, biraz rüzgâra yaslanıveriyorum, rüzgârın eliyle göğsümden itişini –beni yarı uçurmuş gibi tuttuğunu, bir kerkeneze çevirdiğini– hissediyorum.

Madenden çıkınca zamanı farklı algılıyor insan, daha derin daha katmanlı. Doğaya dair hislerim de daha farklı geliyor, daha dengesiz daha çetrefilli. Doğu tarafımda bir yerlerde insanlar kıraç arazinin bir mil dibinde, denizin yarım mil altında bir okyanusun tuzdan hayaleti içinde tüneller kazıp henüz yetişmemiş ekinler için enerji biçiyorlar. Zaman İzleme Haznesi Cygnus’tan, Kuğu Takım-yıldızı’ndan belki de 13,8 milyar yıl öncesine, evrenin doğuşuna dair bir anlam ifade edecek sinyaller bekliyor. Galerinin labirenti yavaş yavaş kapanıyor, sürüngen makineler ve Ford Transit’ler tuzdan mezarlara gömülüyor –ve hepsinin içinden WIMP ve nötrino parçacığı rüzgârları geçiyor, dünya bu parçacıklar için bir sisten ve ipekten ibaret.

“Geceleri yıldızlar mutat devirlerince yeryüzünün altında bir güzergâh izlerler,”” diye yazmıştır Bede*, 1.300 yıl önce yeryüzünün altı çağını ve gelecek olan yedinci çağını hesapladığı *The Reckoning of Time* [Zamanın Hesabı] adlı eserinde. 19. yüzyıl boyunca bu Penin vadilerinde, yeraltında çalışan madencileri düşünüyorum; gümüş, magnezyum, kurşun ve çinko barındıran metal cevherlerini arıyorlar. Yarıkların kükürtlü kurşunla kaplı kenarları ayna gibi ışıdarmış. Aynı damarlar, kristalleri ultraviyole ışık altında mavi mavi parıltıyan fevkalade florit cevherlerine de yataklık edermiş. Arada sırada madenciler kazmalarıyla oda büyüklüğünde kovuklar açar, bu kovukların duvarlarıyla tavanları kristallerden ve metallerden olurmuş.

* Aziz Bede olarak da bilinen İngiliz Benediktin keşişi. (Y.N.)

Lambalarının alevi kuvarsın, aragonitin, dolomitin, floritin, demir piritinin ve kükürtlü kurşunun üzerinde ısıldarmış – yerkabuğunun altında bir yıldız odasına izinsiz girmişler gibi.³⁶

Dolunay yükselmeye başladı. Gökyüzü koyulaşıp kızıl karaya çıkıyor, kıraç arazi kahverengi ve gümüş tonlara bürünüyor ve vadi birdenbire bu gezegenin dışında bir yere dönüşüyor.

İlk yıldız beliriyor, sonra diğerleri de titrek ışıklarıyla göz önüne çıkıyorlar. Kayalardan iniyorum, bayır aşağı yürümeye başlıyorum, o sırada bir metre kadar yanımdan bir tarlakuşu fırlayıp geçiyor, yüreğime dehşet salıyor, yükselip uçtuğu oyuğa elimi koyup vücudunun sıcaklığından kalan izi soğumadan önce yakalıyorum. Tarlakuşu göğe yükseliyor, çağıldayan şarkısı ânın tam içinde, berrak.

* * *

Yüksek kıraç arazilerde, sonra aşağıda kıyı düzlüklerinde gece vakti arabayla uzun bir yolculuk, farlar köşelerdeki fundaları süpürerek geçiyor, tepelerin üzerindeki gökyüzünü koni gibi gösteriyor ve sonunda bir dağın eteğindeki evime gece yarısından sonra varıyorum.

En küçük oğlum Will'in uyumakta olduğu odaya giriyorum sessiz adımlarla. İnce perdelerden içeri giren ay ışığı odanın zeminine gölgemi düşürüyor.

Will'in başında duruyorum, öylesine hareketsiz duruyor ki soğuk bir telaş sızıyor içime, kalbimin vuruşları kulağımda zonklıyor ve elimi uzatıyorum ağzına, nefesini hissetmek, karanlıkta yaşam izini bulmak için.

Hiçbir şey yok, nefes yok, *nefes yok* – ve işte, sonunda çıkıyor nefesi. Hafifçe, ılık ılık geziyor tenimin üzerinde, parmaklarımın arkasını birkaç saniyeliğine yanaklarına değdiriyorum, bedeninin cismini hissediyorum.

Orada mısın bâlâ canım?

Nefes al.

Bir daba nefes al.

Kalbimin atışı yavaşlayıp normale dönüyor. Yıldızların ışıkları Will'in tenindeki incecik tüyleri gümüş rengine boyuyor. Her şey bir ışıldamaya yol açıyor.

4

Alt Bitki Örtüsü

(*Epping Ormanı, Londra*)

Bazen –ömrünüzde bir ya da iki defa, o da eğer şanslıysanız– etkileri bakımından o kadar güçlü bir fikirle karşılaşsınız ki, üzerinde yürüdüğünüz yer yerinden oynar.

On yıldan daha önce, birinin “ormanı saran ağ”* diye bir şeyden bahsettiğini ilk kez duyduğumda ağlamamak için kendimi zor tuttum. Sevdığım bir dostum genç yaşta, hızlı bir şekilde ölüyordu. Onu görmeye gitmiştim, bu görüşün son olacağını düşünüyordum. Acıdan ve ilaçlardan bitap düşmüştü. Oturduk, konuştuk. Dostum ormancıydı. Hayatının ve düşüncelerinin içinde ağaçlar yeşerirdi. Dedesinden ona kalan soyadı Wood’du, kendi inşa ettiği ahşap iskeletli bir evde yaşardı ve yıllar boyunca kendi elleriyle binlerce ağaç dikmişti. “Damarlarımda bitki özü var,” diye yazmıştı bir keresinde.

O gün ikimiz için de çok önemli olan bir şiiri, Robert Frost’un

* (İng.) *Wood wide web*. Kullanıcıların internet sayfalarına girebilmesini sağlayan *www* kısaltınalı *world wide web* [dünyayı saran ağ] bilgi sistemini çağrıştıran bir kullanımdır. (Ç.N.)

huş ağaçlarının kar beyazı gövdelerine tırmanmayı hem ölüme hazırlığa hem de yaşamın ilanına dönüştürdüğü “Birches” [“Huş Ağaçları”] şiirini okudum. Sonra dostum bana yakın zamanlarda okuduğu, ağaçlar arasındaki ilişkileri konu alan yeni bir araştırmadan bahsetti. Araştırma, aralarında bir kısmı hastalandığında ya da sıkıntı içinde olduğunda, ağaçların köklerini toprak altında birleştiren bir yeraltı sistemiyle nasıl besin paylaştıkları, böylece bazen hasta bir ağaca bakım yaparak onu sağlığına geri kavuşturdukları üzerineydi. Bu sağaltma olgusu hakkında bu şekilde kıskançlık duymadan konuşabilmesi –kendisi ölümün kıyısında olan– arkadaşımın gönlünün yüceliğinin bir kanıtıydı.

Bu yeraltı paylaşımının nasıl işlediğinin –bir ağacın başka bir ağaca toprak altından nasıl ulaştığının– ayrıntılarını bana anlatmaya gücü yetmedi. Ama ağaçları tek tek birleştirip orman toplumlarına dönüştüren o yeraltındaki esrarengiz ağ imgesini hiç unutamadım. Zihnime dikilmişti ve orada kök saldı. Yıllar içinde aynı sıra dışı fiktirden başka mecralarda da bahsedildiğini duydum, bu birbirinden ayrı parçalar giderek birleşti ve kavrayış diye niteleyebileceğim bir şeye dönüştü.

* * *

1990’ların ilk yıllarında Kuzeybatı British Columbia’daki tomruklu ılıman kuşak ormanlarının alt bitki örtüsü üzerine çalışan Suzanne Simard adlı bir orman ekolojisti tuhaf bir korelasyon gözlemledi. Temizlenip yeniden tohumlanmış alanlardan kâğıt huş fidanları ayıklandığında bununla eşzamanlı olarak aralarındaki Douglas cinsi göknar fidanları da önce zayıflıyor, sonra da gelişmeye kalmadan ölüyordu.

Ormancılar uzun bir süre boyunca böyle bir ayıklamanın genç huş ağaçlarının (“yabani otlar”) genç köknarları (“ekin”) verimli toprak kaynaklarından mahrum bırakmasını önlemek için zaruri saymaktaydılar. Ne var ki Simard bu basit rekabet modelinin doğru olup olmadığı üzerine kafa yormaya başladı. Kâğıt huşlarının her nasılsa

kökarnları engellemektense onlara yardımcı olduğu ona daha mantıklı geliyordu, çünkü huşlar ayıklandığında kökarnlar zayıt veriyordu. Gerçi eğer bu türler arası yardımlaşma ağaçlar arasında mevcuttuysa bunun doğası nasıldı, yani münferit ağaçlar nasıl oluyor da ormanın bir başka yerindeki başka bir ağaca yardım edebiliyordu?

Simard bu bilmeceyi araştırmaya karar verdi. İlk iş ağaçlar arasındaki muhtemel bağlantılar için bir çeşit yapısal temel oluşturdu. Mikroskopik ve genetik araçlar kullanarak iş arkadaşlarıyla birlikte orman tabanını kazıdı ve alt bitki örtüsünün dibine, toprağın “kara kutusu”na –biyologların araştırmaktan ödünün koptuğu o dünyaya– baktı. Orada mantarların topraktan gönderdikleri “hif” diye bilinen solgun, aşırı ince iplikçikler buldular. Bu hifler keşişip hayret verici karmaşıklıkta ve uzamda bir ağ oluşturuyorlardı. Ormanın Simard tarafından incelenen her bir metrekaresi düzinelerce mil uzunluğunda hiflerle doluydu.

Yüzyıllar boyunca mantarlar genel olarak bitkiler için zararlı sayılmış, hastalıklara ve verimsizliğe sebep olan parazitler oldukları düşünölmüştü. Ne var ki Simard araştırmasına başlayınca yaygın mantarların belli çeşitlerinin bitkilerle hassas bir mutualizm içerisinde yaşadıkları gittikçe daha çok hesaba katıldı. “Mikorizal” diye adlandırılan bu mantarların hiflerinin sadece toprağa nüfuz etmekle kalmayıp bitki köklerinin uçlarındaki hücrelere de bağlandıkları, böylece moleküler transmisyonun gerçekleşebileceği bir arayüz oluşturdukları anlaşıldı. Bu bağlanma vasıtasıyla münferit bitkilerin ya da ağaçların kökleri muazzam derecede girift bir yeraltı sistemiyle birbirlerine katışmış da oluyordu.

Simard’ın soruşturmaları gösterdi ki ormanın tabanının altında gerçekten de “yeraltı sosyal ağı” diye ad taktığı, fidanı fidana bağlayan “capcanlı bir mikorizal mantar türleri topluluğu” vardı.” Simard ayrıca hiflerin türler arasında bağlantı oluşturduklarını da keşfetti. Sadece kâğıt huşlarını kâğıt huşlarına ve Douglas kökarnlarını Douglas kökarnlarına bağlamakla kalmıyor, kökarnı huşa ve nicelelerini başka türlere bağlıyor, sayısız türden bitki arasında hiyerarşik olmayan bir ağ oluşturuyordu.

Simard fidanlar arasında bir bağlantı sistemi saptamıştı. Ama hiflerin varlığı sadece mutualizmin vasıtasını göstermekle kalıyor, huş fidanları ayıklandığında neden köknar fidanlarının da zayıfladığını ya da bu işbirliği sistemi yoluyla neyin iletiltiğinin –eğer böyle bir şey varsa– ayrıntılarını açıklamıyordu. Bu yüzden Simard ve ekibi yerin altındaki bu görünmez örgüde gerçekleşen muhtemel biyokimyasal hareketleri izlemelerini sağlayacak bir deney geliştirdi. Köknar ağaçlarına radyoaktif karbon izotopları enjekte etmeye karar verdiler. Kütle spektrometreleri* ve parıldama ölçerler kullanarak karbon izotoplarının ağaçtan ağaca geçişini takip etmeyi başardılar.

Bu takibin ortaya çıkardıkları hayret vericiydi. Karbon izotopları enjekte edildikleri münferit ağaçlarda mahsur kalmıyorlardı. Bunun yerine ağaçların damar sistemlerinden kök uçlarına kadar iniyor, oradan da bu uçlara bağlanan mantar hiflerine geçiyorlardı. Hiflere geçiş yapar yapmaz ağ boyunca seyahat edip damar sistemine girecekleri başka bir ağacın kök ucuna ulaşıyorlardı. Bu yol boyunca mantarlar hifleri üzerinde hareket eden fotosenteze uğramış kaynakların bir kısmını emip özümliyorlardı, bu da mantarların bu mutualizmden elde ettiği faydaydı.

Ağaçların mikorizal ağı kullanarak birbirlerine kaynak aktarabildiklerinin kanıtıydı bu. İzotop takibi karşılıklı ilişkilerin beklenmedik biçimde girift olduğunu da gösterdi. 30 metre karelik bir araştırma alanında her bir ağaç, mantar sistemine bağlıydı ve bazı ağaçlar –en yaşlıları– da 47’yi bulan sayıda ağaca bağlanıyordu. Bu sonuçlarla köknar-huş bilmecesi de çözülmüştü: Douglas köknarları ilettiklerinden daha fazla fotosentetik karbonu kâğıt huşlarından alıyordu. Böyle olunca kâğıt huşları koparıldığında köknar fidanının aldığı besin miktarı –genel kanının aksine– artmıyor, azalıyordu ve böylece köknarlar zayıflayıp ölüyordu.

Mantarlar ve ağaçlar ikiliklerini “eritip teklik haline getirmişler ve bu sayede bir orman oluşturmuşlar” diye yazmıştı Simard bulgu-

* Işık tayfindan yararlanılarak cisimlerin spektrumlarını belirlemek için kullanılan optik cihaz, tayfölçer. (Y.N.)

larının cesurca özetinde.³⁸ Ağaçları kaynaklar için rekabet halinde tekil birimler olarak görmektense ormanı ağaçların birbirleriyle “konuştuğu”, böylece Simard’ın “orman aklı” diye adlandırdığı toplu bir zekâ ortaya çıkardığı bir “kooperatif sistemi” olarak ele almayı öneriyordu. Hatta bazı yaşlı ağaçlar “akrabaları” saydıkları bazı küçük ağaçları “anne” gibi davranıp “besliyorlardı.”³⁹ Simard’ın araştırmasının ışığında bakıldığı zaman bütün bir orman ekolojisi görüntüsü dalgalanıp değişiyor, hararetili bir serbest piyasa ortamından ziyade sosyalist kaynak dağıtımının olduğu bir topluma dönüşüyor.

Simard’ın bu konudaki ilk önemli yazısı 1997 yılında *Nature* dergisinde yayımlandı ve ağaç-mantar mutualizminin* yeraltı ağı bu yazıyla “ormanı saran ağ” lakabını kazandı.⁴⁰ *Nature*’da çıkan yazısı çığır açıcı bir yayındı, vardığı sonuçlar öylesine önemliydi ki bütün bir araştırma sahası akabinde bu sonuçların izinden gitmeye başladı. O zamandan beri yeraltı ekolojisi üzerine araştırmalar arttıkça arttı. Yeni tespit ve haritalama teknikleri bu ağaç ve bitki “sosyal ağı”nı taze ayrıntılarına ışık tuttu. Simard’ın dediği gibi, “Ormanı saran ağ haritalandırıldı, takip edildi, gözlemlendi ve sürdürüldü, bu sayede de orman ağının hoş yapıları ve sakinlerinin geliştirdiği güzel dil ortaya çıkarılmış oldu.”⁴¹

Yeni nesil orman dilbilimcileri ve haritacılarının içinde Merlin Sheldrake adlı genç bir bitkibilimci var. Sahiden, ismi böyle.

* * *

Merlin’le ben dört bir yanından yeni sürgünler vermiş bir kayın ağacı kütüğünün üzerinde, yan yana duruyoruz. İçine girmek bir yana şu âna kadar gördüklerimin en büyüğü bu. Ağacın ana kütüğü bir uçtan diğer uca dokuz metre civarı, ağaç nereden baksan 400-500 yaşında.

“Sanırım en az 50 yıldır budanmamıştır bu,” diyorum Merlin’e.

* İki farklı türden canlının karşılıklı yardımlaşarak her iki tarafa da yarar sağlamasına dayanan ortak yaşam biçimi. (Y.N.)

Başıboş kaldıklarından yeni sürgünler yukarı doğru büyümüş, gövdelere dönüşmüşler, kayının kesik ana gövdesinin etrafını sarmışlar, böylece ağacın ortasında ikimizin de sığabileceği genişlikte yer kalmış. Bir süre orada kalıyor, bu kadim ağacın içinde durup gri ağaç kabuğuyla kaplı parmaklıklardan dışarıya, Epping Ormanı'na bakmanın keyfini çıkarıyoruz.

Kayının alt ana dallarından ikisi kabukları tek bir kesintisiz deriye dönüşecek şekilde birbirine geçmiş, damar sistemleri böylece büyüyüp birleşmiş. Yaşayan ağaç yeterli süre kendi haline bırakıldığında yavaşça hareket eden sıvı gibi davranır. Boulby madeninin derin karanlıklarındaki kayatuzu gibi, Mendipler'in altında gördüğüm kalsit gibi, yüzey toprağının ve kaya yatağının üzerini kaplayan buzullar gibi yaşayan ağaç da zaman verildiğinde *akıyor* sanki.

“Buna ‘örgü’ dediğini duymuştum,” diyorum Merlin’e iç içe geçmiş dallara dokunarak. “Sanatçı David Nash, Kuzey Galler’de bir araziye halka oluşturacak şekilde bir dizi dışbudak ağacı dikmiş, sonra bu ağaçları sadece yan yana değil birbirlerinin içlerine doğru büyüyecek şekilde eğip iç içe geçirmiş. Birbirine geçmiş dallardan oluşan, dans eden bir Dışbudak Kubbesi.”

“Aslında,” diyor Merlin, “bitkibilimcilerinin buna verdiği teknik bir ad vardır. Biz buna ‘sevişme’ deriz, tam adını söyleyecek olursam ‘ağaç sevişmesi.’”⁴ Gülümsüyor. “Yani, pek de böyle denemez. Teknik terim aslında ‘inoskülasyon.’ Latince öpüşmek anlamındaki *osculare* fiilinden geliyor. İnoskülasyon ‘öpüştürmek’ demek. Ağaçlar arasında ve değişik cinsler arasında da gerçekleşebilir.”

“İnoskülasyon” kelimesini bilsem de etimolojisini bilmiyordum; soğuk bir uzman terimi gibi görünen şey birden tutkulu bir sıcaklığa bürünüyor ve ağaçlara özgü, bir varlığın bittiği, diğerinin başladığı yeri görmenin zor olduğu bu “öpüştürme” mefhumuna cuk oturuyor. Ovidius’a ait, yaşlı bir çiftin iç içe geçen bir meşe ve ıhlamur ağacına dönüştüğü, ikisinin de bir diğerine hem bünye hem de besin ihtiyaçları için destek olduğu kökleriyle topraktan birbirleri için kuvvet çektikleri –ve öpüşme vasıtasıyla kuvvetlerini şefkatle paylaştıkları– “Baukis ile Philemon” efsanesi geliyor aklıma.

“Bu nevi bir kaynaşma yerin altında da olur,” diyor Merlin, “ama muhtemelen ağaçların kökleri arasındaki kaynaşma yapraklar arasındakinden daha yoğundur çünkü yerin altında alan daha kısıtlıdır ve çapraz geçişler daha sıkı olur. Ve bu mantar ağları içinde, çoğu zaman oldukça farklı türler arasında, *çok daha* bol miktarda gerçekleşir.” Parmağını iki dalın oluşturduğu örgü üzerinde sürüyor.

“İki ayrı hif deposuyken mantarlar birdenbire tek vücutta buluşunca aralarında genetik malzemeler ve hücre çekirdeklerinin de olduğu madde alışverişi başlar. Bu sebeple mantarlar için tür kavramlarıyla ilgilenmek, hatta organizma nedir sorusunu sormak bile çok zordur – çünkü mantarlar cinsel yolla çoğalsa da *çulgmalar gibi* hiç ayırım gözetmeksizin yatay bir genetik malzeme transferi de gerçekleştirirler ki bunun da sırrına pek vâkıf olunamamış bir öngörülmezliği vardır.”

Merlin Sheldrake birlikte vakit geçirmesi çok keyifli bir adam; muhabbeti, mikolojinin* o eski şakasında dendiği gibi, mantar gibi üreyen biri. Epping Ormanı’nın yeraltının sırlarını bana açtığı günlerde yıllardır kimseye sormadığım kadar soruyu ona soruyorum sanki. Kente yakın bu mütevazı ormanda bana anlattıkları ve gösterdikleri, zihnimin süzgecinden geçirmeyi hâlâ tamamlayamadığım bir halde, dünya algımı yeniden şekillendiriyor.

Merlin 15 Ekim 1987’deki Büyük Fırtına’nın olduğu gece doğmuş. Neredeyse saatte 120 mil kuvvetinde esen kasırga şiddetinde rüzgârlar nakliye gemilerini alabora etmiş, vapurları kıyıya vurmuş ve 15 milyon civarında ağacı sökmüş, Güney İngiltere’nin ve Kuzey Fransa’nın orman örtüsünü paramparça etmiş, ağaçların kökleri gökyüzüne taraf bakar olmuş böylece. Merlin’in ömrünün tamamını yaşadığı ilk günü Dow Jones’ın rekor düzeyde düşüş yaşadığı, küresel varlıktan trilyonları silip atan ve dünya çapındaki ekonomi piyasalarında krizi tetikleyen Kara Cuma’yımış.

Hayır, Merlin Sheldrake dünyaya geldiğinde belirenler hayra alamet değil. Yunan mitolojisinde bir kahraman olsa şüphesiz ki yıkım ve felaket kaynağı diye yafta vurulmak düşerdi bahtına. Ama

* Mantar bilimi. (Y.N.)

ona büyülü bir isim verilmiş ve büyüyünce de büyülü bir insana dönüşmüş. Kendisi uzun boylu, ince kalıplı ve dik duruşlu biridir. Koyu saçları kıvrır kıvrırdır, derin bakan gözbebeklerinin çevresinde beyaz halkalar vardır, tebessümü geniş ve sıcaktır. Hem muhteşem bir biliminsandır da, Cambridge’de bitkibilimi doktorası yapmıştır. Az biraz antikacılara özgü bir şeyler vardır kendisinde –terbiye sınırlarına aldırılmazlık, sınırsız bir merak– bir de kahramanlar çağının bitki avcılarından bir şeyler. Benim aklıma Sir Thomas Browne ile *Mecropsis betonicifolia*’nın, yani efsanevi Himalaya mavi haşhaşının kâşifi Frank Kingdon Ward’ın karışımını getirir.

Merlin ya işte, daha erken yaşta dünyanın o karizmatik megafanasındansa biyotanın* kıymeti bilinmemiş, göz ardı edilmiş sakinelere, yani likenlere, kara yosunlarına ve mantarlara büyük merak duymuş. Ergenlik çağında amatör bir biliminsanyken bu canlıları incelemiş, mezar taşlarındaki ve granit kayaların üzerindeki liken türlerini saymış, mantar dünyasının yeraltı mimarisini anlamaya çalışmış – yerin üstünde yetişen mantarlar yeraltı yapılarının geniş varlığını belli belirsiz anıştıran meyvelerden ibaretmiş onun için.

“Ben çocukken süper kahramanlarım Marvel karakterleri değildi,” demişti bir keresinde Merlin bana, “benim süper kahramanlarım likenler ve mantarlardı. Likenler ve mantarlar bizim cinsiyet kategorilerimizi yok eder. Topluluk ve işbirliği fikirlerimizi yeniden şekillendirirler. Evrimsel kökene dair kurduğumuz kalıtsal modelin canına okurlar. Zamana dair fikirlerimizi düpedüz *bükümsüz kıllarlar*. Likenler korkunç asitlerle kayaları ufalayıp toza çevirebilir. Mantarlar vücutlarının *dışına* toprağı çözüştüren çok kuvvetli enzimler yayabilir. Dünyadaki en büyük ve en eski organizmalar arasındadır. Dünyayı yapanlar ve yıkanlardır onlar. *Bundan* âlâ süper kahraman mı olur?”

* Biyota, belli bir bölgede veya çevredeki canlı hayvan (fauna) ve (bitki) flora topluluğu. (Y.N.)

Merlin’le ben bir sabah yüksek bir açıklıktan Epping Ormanı’nın içine doğru, yayan yola çıkıyoruz, güneşi güzergâhımızın sağ tarafında tutarak takriben kuzeye doğru ilerliyoruz.

Epping, Londra’nın kuzeydoğusuna doğru uzanır ve yabancı bir ormanla uzaktan yakından alakası yoktur. İlkın 12. yüzyılda II. Henry tarafından kaçak avlananların hapse atıldığı ya da organlarının kesildiği, krala ait av ormanı olarak tasarlanmıştır. Şu an Londra Belediye Başkanlığı tarafından yönetilmektedir ve sınırları dahilinde nasıl hareket edilmesi gerektiğini belirleyen 50’den fazla iç tüzük yasası vardır – gerçi cezalar artık kralın zamanındaki gibi fiziksel değil, parasaldır. Londra’yı dışarıdan çepeçevre saran M25 karayolunun içinde kalır orman. Ufak yollar geçer içinden ve hiçbir yeri dört kilometreden geniş değildir. Küçük boyutlarına rağmen Epping’de kaybolmak kolaydır. Londralıların ve çevresinde yaşayanların binlerce yıl boyunca sığınma, seks, kaçış amacıyla gittiği, çatallanan yollarla dolu bir orman, ata yadigârı yeşil bir büyü.

Yolların uğultusu. Alçaktan uçup rüzgârıyla altındaki ölü yaprak örtüsünü kımıldatan yabanarısının pır pır kanat sesleri. Tepemizde dönenip ciyaklayan şahin. Kesilmeden bırakılmış yaşlı, balta-lık ağaçlar, budanınca hidraya benzemiş ağaçlar. Yere düşmüş bir kütük, üzerini yosun kaplamış; pürüzlü yüzündeki ıslak aralıklarda üremiş küçük turuncu mantarlar. Ağaçların seyrekleşip ışığın düştüğü yerlerde ölü bitki örtüsünü itip gün yüzüne çıkmaya çalışan, boyları iki buçuk santimi geçmeyen yüzlerce taze kayın fidesi. İlerimizdeki çobanpüsküllerinin arasından beş alageyik beliriyor, yaprakların arasından sızan benek benek ışıklar bitki örtüsünün üzerinde yürüyen geyiklerin böğürlerindeki beneklere karışıp parlıyor.

Ormancılık ve orman ekolojisi dilinde “alt örtü”, orman toprağıyla ağaçların taç tabakası arasında var olan yaşama verilen addır. Mantarlar, kara yosunları, likenler, çalılar ve fidanlar bu ara bölgede gelişir ve yarışrlar. Fakat “alt örtü” aynı zamanda birbirine karışıp bir ağaçlığa veya ormana kültür içindeki bol çeşitli yaşamını sunan o karmaşık ve her daim çoğalmakta olan anlatıların, tarihçelerin, fikirlerin ve kelimelerin toplamıdır da.

“Beni en çok ilgilendiren,” diyor Merlin, “alt örtünün alt metni.” Kayının, gürgenin, kestanenin çevresini işaret ediyor. “Bütün bu ağaçlar ve çalılar,” diyor, “birbirlerine yeraltında bizim görmediğimiz fakat yeni yeni anlamaya başlar gibi olduğumuz yollarla bağlı.”

Cambridge’de doğa bilimleri okuduğu sırada Merlin, Simard’ın ormanı saran ağ üzerine çığır açıcı araştırmasını okumuş. Ayrıca E. I. Newman’ın 1988 tarihli “Mycorrhizal Links between Plants: Their Functioning and Ecological Significance”^{*} başlıklı klasik makalesini de okumuş. O yazıda Newman “bitkilerin fizyolojik olarak birbirlerinden ayrı” oldukları kanısına karşı çıkıyor, bunun yerine bitkileri birbirlerine bağlıyor olma ihtimali olan bir “miselyum ağı”nın^{**} var olduğunu ileri sürüyordu. “Eğer bu olgu yaygın bir şekilde gerçekleşiyorsa,” diyordu Newman, “ekosistemlerin işleyişi üzerine derin çıkarımlar sağlayabilir.”^{nz}

O “çıkartımlar” gerçekten de derindi ve Merlin’i büyülemişlerdi. Mantarların yabansı âlemini zaten seviyordu. Mantarların kayaları ufalayabileceğini, hem yerin üstünde hem de altında hızla hareket edebildiklerini, yatay olarak çoğalabildiklerini ve metabolizmalarındaki deha ürünü asitleri sayesinde besinleri vücutlarının dışında sindirebildiklerini biliyordu. Zehirlerinin bizi öldürebileceğinden, psikoaktif kimyasallarının halüsinojen ruh hallerini tetikleyebileceğinden haberi vardı. Gelgelelim, Simard ve Newman’ın çalışmaları ona mantarların bitkilerin birbirleriyle konuşmasını sağladıklarını da göstermiş oldu.

Merlin lisans eğitimi sırasında çalışmaları İngiliz tabiatına dair hem kültür hem de botanik tarihi anlayışımızı değiştirmiş efsanevi botanikçi Oliver Rackham’in öğrencisiymiş. Rackham’la çalıştığı sırada Merlin en çok geleneksel evrim teorisinin en zayıf olduğu alan-

* Bitkiler Arasında Mikorizal Bağlantılar: İşleyişleri ve Ekolojik Önemleri. (Y.N.)

** Miselyum, mantar veya mantar benzeri bakteri kolonisinin vejetatif kısmıdır ve bir yılın dallanma, iplik benzeri hiflerden oluşur. Toprakta tüm dünyaya yayılmış büyük bir ağa benzeyen miselyum, biliminsanlarına göre sadece kendi türünün değil, tüm ekosistemin yararına büyümesi nedeniyle ekosistemlerde çok önemli rol oynar; birçok omurgasız canlı için de önemli bir besin kaynağıdır. (Y.N.)

ların entelektüel anlamda kendisinin ilgisini çektiğini fark etmiş. Bu en zayıf alanlar da mutualist yaşamların söz konusu olduğu yerlermiş. Mutualizm, organizmalar arasında karşılıklı dayanışmaya ve faydaya dayalı uzun süreli bir ilişkinin var olduğu ortak yaşamın bir alt kümesidir.

“Mutual yaşamların beni büyüleyen tarafı,” diyor Merlin, “insanın temel evrim teorisi üzerinden bakınca fena halde istikrarsız olduğunu ve çok geçmeden böyle bir yaşam formunun parazite dönüşeceğini tahmin etmesidir. Fakat görülmektedir ki akıl almaz sürelerce istikrarını koruyabilmiş antik mutualizmler vardır: mesela yuka çiçeğiyle yuka güvesi arasındaki ilişki ya da tabii ki kısa kuyruklu mükkepalığıyla kafasındaki lambanın biyolojik ışığını saçmasını sağlayan bakteriler.”

“Tabii ki,” diye yanıtlıyorum. “Yılların ışıklısı kısa kuyruklu mükkepalığıyla bakteri mutualizmi.”

“Yine de ben esas mutualizm diye,” diyor Merlin, “bitkilerle mikorizal mantarlar arasındakine derim.”

* * *

“Mikoriza” terimi Yunanca “mantar” ve “kök” kelimelerinin birleşimiyle oluşturulmuştur. Kelimenin kendisi bir işbirliğinden, bir iç içe geçişten mürekkeptir ve dilin nasıl da kendine ait gömülü kökler ve hifler sisteminin olduğunu, bunlar vasıtasıyla anlamın paylaşıldığını ve değiş tokuş edildiğini insana hatırlatır gibidir.

Mikorizal mantarlar ve bağlandıkları bitkiler arasındaki ilişki kadimdir –yaklaşık 450 milyon yaşındadır– ve büyük ölçüde mutualist bir ilişkidir. Ağaç-mantar mutualizminde mantarlar ağaçların fotosentezle mantarda olmayan klorofiller yoluyla glikoz şeklinde ürettiği karbonu emer. Bunun karşılığında ağaçlar da mantarların yetiştikleri toprak üzerinde, ağaçlarda olmayan enzimler yoluyla elde ettikleri fosfor ve nitrojen gibi besinler elde etmiş olur.

Gerçi ormanı saran ağın imkânları bitkiler ve mantarlar arasın-

daki bu temel ürün takasının çok ötesindedir. Zira mantar ağı bitkilerin kendi arasında kaynak dağıtmasını da sağlar. Bir ormandaki ağaçlar arasında şekerler, nitrojen ve fosfor paylaşılabilir: Ölmekte olan bir ağaç kendi kaynaklarını topluluğun yararı için elden çıkarabilir mesela ya da hayatta kalmaya çabalayan bir ağaç komşularından gelen kaynaklarla desteklenebilir.

Daha da dikkate değer olan şudur ki bu ağ ayrıca bitkilerin birbirlerine bağışıklık sinyalleri veren bileşikler göndermesini sağlar. Yaprak bitlerinin saldırısına uğrayan bir bitki ağ yoluyla yakınındaki bir başka bitkiye yaprak bitleri ona ulaşmadan savunma tedbirlerini artırmasını söyleyebilir. Bitkilerin yer üstünde benzer şekillerde, yaydıkları hormonlar vasıtasıyla birbirleriyle iletişim kurdukları bir süredir bilinmektedir. Fakat hava yoluyla yapılan bu gibi uyarılar doğru hedefe varma konusunda güvenilir değildir. Bileşikler mantar ağları vasıtasıyla seyahat ettiğinde hem tehlikenin kaynağı hem de mağduru belirtilmiş olur. Orman ağına dair gittikçe güçlenen idrakımız derin soruları akla getirmektedir: Türler nerede başlamakta ve bitmektedir, bir ormanı üstün organizma olarak tabir etmek doğru olur mu, bitkiler arasında ve bir bakıma insanlar arasında, “değiş-tokuş”, “paylaşım” ve hatta “dostluk” ne anlama gelebilir?

Antropolog Anna Tsing ormanın yeraltını milyonlarca organizmanın birbiriyle etkileşiminin “türler arası bir yeraltı dünyası oluşturduğu kalabalık bir sosyal ortama” benzetir.⁴³ “Arts of Inclusion, or How to Love a Mushroom”⁴⁴ başlıklı makalesinde hayli kayda değer bir şey söyler: “Bir dahaki sefere ormanda yürüdüğünüz zaman aşağı bakın. Ayaklarınızın altında bir şehir yatmaktadır.”⁴⁴

* * *

Merlin’le ben ormanda iki saat kadar yürüdükten sonra Epping’in tepeleri budanmış muhteşem kayın koruluğuna varıyoruz. Tepe budama –daha sık büyüsünler diye bir ağacın üst dallarını kırp-

* Dahil Olma Sanatı ya da Bir Mantar Nasıl Sevilir. (Y.N.)

ma- ağaçları daha uzun süreliğine canlı tutuyor, aslına bakılırsa ağaçlara neredeyse belirsiz, masallarda görülen bir ömür bahşediyor. Buradaki korulukta uzun uzun kıvrılan ağaç gövdeleri güneşe doğru hasretle uzanıyorlar. Yapraklarının arasından yeşil bir denizaltı ışığı vuruyor aşağı. Sanki bir yosun ormanının içinden yüzerek geçiyor gibiyiz.

Durup bir süre orman örtüsünün üzerine sırtüstü uzanıyoruz; konuşmadan, esintiyle kıpırdayan ağaçların yumuşak hareketlerini izliyoruz, ışık başımızın 15 metre kadar üzerinde ağaçların taçlarından sızıp danteller örüyor. Tepeleri budanmış ağaçların yayılıp tepe örtüsünü oluşturduğu yerde yan yana duran her ağacın taçlarının arasında boşluğun uzandığını fark ediyorum: ağaçların birbirlerinin alanına saygı gösterişini, en uçtaki yapraklarının kıyısında, diğer ağacın hemen yanı başında bıraktığı silindirimsi boşlukları niteleyen, “taç utangaçlığı” diye bilinen güzel bir olgu.

Ağaçların arasında uzanırken, doğaya insan vasıfları bahşetmeye karşı öğrenilmiş ihtiyatlılığıma rağmen ağaçların arasındaki bu ilişkiyi şefkat, cömertlik ve hatta aşk bağlamında düşünmekten alamıyorum kendimi: utangaç taçlarının arasındaki saygı mesafesi, örgü gibi birbirine sarılıp öpüşen dallar, görünürde birbirine uzak ağaçların kökler ve hifler aracılığıyla kurdukları görünmez bağlantı. Louis de Bernières’in bir çiftin ihtiyarlık çağlarına kadar dayanmış ilişkisiyle ilgili yazdığı bir şey geliyor aklıma: “Yerin altında birlikte kök salmıştık. Dallarımızdaki güzel çiçekler dökülünce tek ağaç olduğumuzu fark ettik, iki değil.”⁴⁵ Uzun süreli bir aşk ilişkisine sahip şanslı biri olarak ben de giderek birlikte kök salmanın ve toprak altında iç içe geçmenin ne demek olduğunu anlıyorum; aramızda kelimelerle ifade edilmeyi gerektirmeyen şeyler, bazen sıkıntı verici sessizliklere doğru kayan sözsüz iletişim ve hem mutluluğun hem de acının paylaşımı. İyi sevginin zamanla çürümektense kök salan bir şey olduğunu düşünüyorum ve ayağımın dibindeki yerin altında oradan oraya genişleyen, toprağın içinde birleşimin peşinde uzayan hifleri de böyle görüyorum.⁴⁶

Merlin kalkıyor, bir şey arıyormuşçasına koruluğun ortasına doğru yürüyor, sonra eğilip yerdeki yaprakları ve kayın kozalaklarını

eliyle süpürüyor, tava genişliğinde bir açıklık oluşturuyor. Ben de kalkıp onun yanına gidiyorum. Arasına bir tutam toprak aldığı parmaklarını birbirine sürtüyor. Toprak ufalanacağı yerde çamur gibi yayılıp parmaklarına bulaşıyor: Çürümüş yapraklarla gübrelenmiş, zengin, koyu renkli, humuslu toprak.

“Mantar ağları üzerine çalışmaların sorunu da budur,” diyor. “Toprakta deney yapmak fevkalade zordur ve mantar hifleri de genelde çıplak gözle görülemeyecek kadar incedir. Ormanı saran ağın varlığını keşfedişimizin ve nasıl işlediğinin farkına varışımızın bu kadar uzun zaman almasının ana sebebi işte bu.”

Bitki özünden nehirler akıyor etrafımızdaki ağaçların içinden. Tam şu anda bir huş ağacının ya da kayın ağacının kabuğuna stetoskop dayayacak olsak gövdeden akan özün kabarcıklarını ve çatırtılarını duyabilirdik.

“Kök gelişimini görmek için toprağın altına rizotron* konulabilir,” diyor Merlin. “Ama bu yöntem mantarları göstermez çünkü mantar kökleri fazlasıyla ince. Yeraltı lazer taraması da yapılabilir ama işte, bu da mantar şebekelerine zarar verecek sonuçlara yol açar.”

Yeraltının bizim olağan görme şekillerimize karşı nasıl da di-rendiğini, bu hiper görüş ve ultra araştırma çağında bile nasıl bu kadar şeyi bizden saklamaya devam ettiğini hatırlıyorum yine. Sarsıcı sırları saklamaya, hayret verici yükleri gizli tutmaya birkaç santim kalınlığında toprak yetiyor. Dünyanın toplam biyokütlesinin sekizde biri yeraltında yaşayan bakterilerden oluşur ve bir diğer dörtte biri de mantar kökenlidir.

“Ağın var olduğunu biliyoruz,” diyor Merlin, “ama gözlemle-mesi çok zahmetli. Bu yüzden labirente açılan ipuçlarını –patikala-rında yürümenin daha zekice yollarını– bulmamız gerekiyor.”

Yanına diz çöküyorum. Sadece onun durduğu küçük alanda bile birçoğunun adını bilmediğim düzinelerce böcek görüyorum. Parla-

* Toprağı ve toprağın bitki ve hayvanlarla olan etkileşimlerini incelemek amacıyla yeraltına inşa edilmiş, özellikle şeffaf duvarları ya da pencereleri olan laboratuvar. (Y.N.)

yan örümcekler ve kızıl bronz rengi kınkanatlılar yaprakların üzerinde kapışıyor, bir tespihböceği kıvrılıp küre halini almış, yeşil bir kıl kurdu humuslu toprağın içinde kıvrıla kıvrıla ilerliyor.

“*Cıvıl cıvıl yaşam* kaynıyor burası,” diyorum Merlin’e.

“Bu, yaşamın sadece görünen kısmı. Hifler büyüyüp neredeyse çürümekte olan bu yaprağın içine yerleşecek,” diyor Merlin, “sonra bu çürüyen kütüklere, çürüyen ufak dallara. Hiflerini canlı noktalarda büyüten mikorizal mantarları da unutmamalı –hepsi köpürüyor, dolaşıyor, kaynaşıyor ve böylece bir çobanpüskülünden diğerine birbirine tutunuyor, sonra bu kayına, şu tarafta başka bir ağacın fidesine, katman katman biniyor üst üste– ta ki, evet, insanın hesap kitaba meraklı kafası hiçbirini kaldıramayacak noktaya gelene kadar!”

Merlin konuşurken içimde dünya geri dönüşü olmayan bir biçimde yön değiştiriyormuş gibi tekinsiz bir his beliriveriyor. *Zibmin azıcık daha yeşil bir şey olsaydı, seni manaya boğardık...*” Yere bakıyorum, içinde saklı altyapısını görebileceğim şekilde şeffaflaşsın diye toprağı dönüştürmeye çalışıyorum: uçlarına doğru incelen ağaç kökleri arasına asılı, bereketli birliktelikleri en az şehirlerimizin altındaki kablolar ve teller kadar karmaşık bir örümcek ağı oluşturan milyonlarca mantar iplikçigi. Mantarlar âlemini tarif ederken kullanıldığını duyduğum o tüyler ürpertici tabir neydi? *Gri krallık*. Mantarların düpedüz ötekiliğini –zamana, mekâna ve türlere dair sıradan modellerimize karşı çıkışlarını– ifade eden bir tabir.

“Ağa bakarsın,” diyor Merlin, “sonra ağ da sana bakmaya başlar.”

* * *

Oregon’daki Blue Mountains’taki yaprak döken ağaçlardan oluşan ormanların altında en geniş yeri dört kilometre kadar bir alana yayılan ve yaklaşık on kilometrekare yanal alanı kaplayan, *Armillaria solidipes* adlı bir bal mantarı türü vardır. Bir mavi balina bu bal mantarıyla kıyaslandığında bir karınca bizim yanımızda ne kadar görünüyorsa o kadardır. Son derece esrarengiz bir organizmadır bu mantar, dünya üzerindeki en büyük organizmadır, en yaşlılarından da

biridir. Amerika Birleşik Devletleri Orman Hizmetleri'nin sunmayı başardığı doğruya en yakın tahmin bu mantarın yaşının 1900 ile 8650 arasında olduğudur. Mantar yerin üzerinde kendini beyaz benekli gövdeleri ve açık kahverengi, kenarları sarkık başlıklı mantarlar halinde gösterir. Asıl gövdesinin olduğu yeraltında ise *Armillaria solidipes* siyah ayakkabı bağcıklarını andıran rizomorflar* halinde yayılır. Miselyumunun hif parmakları buradan uzanıp hem öldürebilecekleri yeni konaklar hem de koloni içindeki diğer kısımlarda kaynaşabilecekleri miselyumlar arar.

Bütün taksonomiler tehlike altındadır ama mantarlar temel kategorilerimizin birçoğunu viran eder bırakır. Mantarlar kafamızdaki o tipik bütünlük ve tekillik anlayışını, bir organizmayı organizma yapanları, kalıtım ve mirasın anlamlarını altüst eder. Zamana tuhaf davranır mantarlar, çünkü bir mantarın nerede başlayıp nerede bittiğini, ne zaman doğup ne zaman öldüğünü anlamak zordur. Bizim ışık ve hava içindeki dünyamız mantarlar için yeraltıdır, orada burada, bazı bazı çıkarlar ortaya, çekingenlikle.

Mantarlar, Hiroşima'daki mantar şekilli bulutun yükseldiği patlama noktasının etrafındaki alana geri dönüş yapan ilk organizmalardan biriydi.* Hiroşima'dan sonra o mantar şekilli bulutun resimleri medya ve kültür içinde her yerde boy göstermeye başlamıştı – yeni bir küresel kaygıyı temsil eden canlı bir gövde. Çernobil'deki felaketten sonra bölgede araştırma yapan biliminsanları radyasyon seviyesi normal çevredekenden 500 kat fazla olan reaktörün hasar görmüş betonunun üzerini koyu renkli, ince mantar iplikçiklerinin kapladığını görüp şaşırmışlardı. Mantarların yüksek seviyedeki iyonlayıcı radyasyon sayesinde faal biçimde geliştiklerini fark ettiklerinde daha da şaşırdılar; çünkü mantarlar bu herkese ölümcül etki etmiş fırtınadan fayda sağlıyor, bir şekilde işleyerek biyokütlelerini artırıyorlardı.* Amerikan ağaçlarının iklim değişiminden kaynaklı sıkıntılarına nasıl tepki vereceğini araştıran ABD'li ekolojistler gelecekteki orman dirençliliğinin anahtar göstergesi olarak topraktaki mantar

* Tipik bir mantarın gövdesini oluşturan kök benzeri hif demetleri. Rizomorflar, besinlerin emilim ve çeviri organı olarak hareket eder. (Y.N.)

varlığına odaklanmaya başladı. Son araştırmalar göstermektedir ki iyi gelişmiş mantar ağları ormanların Antroposen’in değişen koşullarına daha hızlı ve daha büyük ölçüde uyum göstermesini sağlayacaktır.

“Kara yosunlarını görmeyi öğrenmek, bakmaktan çok duymakla ilgilidir,”⁵⁰ diye yazmıştır etnobotanist Robin Wall Kimmerer; “kara yosunları (...) bizi bir süreliğine sıradan algının tam sınırında durmaya davet ederler.”⁵¹ Mantarları görmek daha da zordur sanki – henüz geliştirmemizi bekleyen duyular ve teknolojiler gerektirir. Mantar hakkında ya da mantar gibi düşünmeye çalışmak bile değerlidir yine de; çünkü bize hayata dair algımızın ötesindeki çözümleri öğretir.

Muhakkak ki doğaya karşı geleneksel “Batılı” anlayış mantarların gerçekleştirdiği dünya oluşturma biçimlerini anlamakta yetersiz kalır. Tarihsel sürece dair anlatılarımız nasıl nihayetinde sorgulanır olduysa tarih nosyonunun kendisi de yeniden modellenmiştir. Tarih artık ileri doğru fırlayan bir ok gibi ya da kendi çizgileriyle kesişen bir spiral gibi kolay anlaşılır gelmiyor insana; bundansa, belki de dalanıp budaklanan ve birçok farklı doğrultuda kesişen bir ağ gibi görünüyor. Doğa da mantarların ışığında gittikçe daha iyi anlaşılıyor: Karlarla parıldayan yalnız bir doruk, insanın içinde kefarete dilediği dalgali bir nehir veya uzaktan bakıp kâh tiksindiğimiz kâh hayranlık beslediğimiz bir diorama değil – daha ziyade bizim de dağınık bir biçimde parçası olduğumuz bir karmaşık ilişkiler toplamı. Bedenlerimizin *Homo sapiens*’in aralarından sadece biri olduğu yüzlerce türün yaşadığı habitatlar, bağırsaklarımızın bakteri florasının yaşadığı cangıllar, derilerimizin fevkalade biçimde mantarla dolu tarlalar olduğunu yavaş yavaş anlamaktayız.

Evet, aslında birçoğumuzun hâlâ sandığı gibi tarihin tek yönlü ilerleyen versiyonundan harikulade biçimde daha karmaşık bir zaman çizgisinin içinde yaşayan çokturlu varlıklar olduğumuz fikriyle –her zaman rahat ve hoş karşılaşmalar teşkil etmeseler de– yeni yeni karşı karşıya kalıyoruz. Radikal biyolog Lynn Margulis ve diğerlerinin çalışmaları insanların yalnız varlıklar olmadığını, Margulis’in unutulmaz tabiriyle “holobiyontlar”⁵² –işbirliği içinde yaşayan organizmalar– olduğumuzu göstermiştir. Filozof Glenn Albrecht’in ifade ettiği şekilde “birlikte yaşamak ve ortak bir hayatı paylaşmak görevi-

ni bir arada yürüten trilyonlarca bakteriden, virüsten ve mantardan oluşan”⁵³ ekolojik birimler.

Ne var ki yerlilerin animist gelenekleri bağlamında bakıldığı zaman bu düşüncelerin az bir kısmı yeni sayılır. Bilimin Merlin’e ifşa ettiği ve şimdi Merlin’in de bana gösterdiği mantar ormanı –ağaçlarla bağlantıları ve müthiş iç haberleşme olanaklarıyla dolu bir orman– ormanda yaşayan insanların kültürlerine zaten bin yıllardır malum olanlara materyalist bir kanıt zemini sunmaktan ibaretmiş gibi sanki. Bu tür toplumlarda cangıl ya da orman çoğu kez bilinçli, birleşik ve iletişim kurulabilir varlıklardır. “Bir ormanın sakinleri için hemen hemen bütün ağaç türlerinin kendi özellikleri gibi kendi dilleri de vardır,”⁵⁴ diye yazmıştır Thomas Hardy, *Under the Greenwood Tree* [Defne Ağacının Altında] adlı eserinde. Antropolog Richard Nelson günümüzde Alaska diye adlandırılan coğrafyanın ormanlık iç kısımlarında yaşayan Koyukon halkının “izleyen bir dünyada, bir gözler ormanı”nda yaşadığını anlatır. “Doğada yürüyen bir insan, ne kadar yaban, uzak da olsa (...) asla gerçek anlamda yalnız değildir. Çevresindeki her şey bilinçlidir, duyumsar, kişiliğe sahiptir. Hisseder.”⁵⁵ Böylesine capcanlı bir çevrede yalnızlık sadece hücre hapsiyle mümkündür.

Merlin’le koruluktaayken aklıma Kimmerer, Hardy ve Nelson geliyor, sonra içim birdenbire yerli toplumlar için apaçık olan şeyleri modern bilimin bize keşif olarak sunuşuna karşı öfkeli bir tahammülsüzlükle doluyor. Ursula Le Guin’in Athsheliler olarak bilinen orman varlıklarının birbirlerine uzaktan mesajlar iletebildiği, ağaçlar aracılığıyla iletişim kurdukları bir orman gezegeninde geçen öfkeli politik romanını hatırlıyorum. Atshe’de –gezegeni sömürmeye kararlı koloniciler gelene kadar– zihin âlemi ağaç toplumuyla bütünlük halindedir ve “dünyaya orman denir.”⁵⁶

* * *

Yürüyüşümüze başladıktan dört saat sonra Epping, ormanlara özgü o bilindik oyunları oynamaya başlıyor: yön kaybı, yankılar,

aynı yolu bir kez daha kullandırmama. Çoğu kez ben önceden geçtiğimiz bir patikadan tekrar geçtiğimizi sanırken, kendimizi yeni bir fundalıkta, benim bilmediğim bir korulukta veya sık bir çalılığın içinde buluyoruz. Geçen sonbaharın mantarlarının yaydığı görünmez sporları ayak darbelerimizle yukarı kaldırıyor, ciğerlerimize çekiyoruz. Kuzeye doğru öyle çok yol alıyoruz ki orman bitiyor, biz de M25'ten geri dönüyor, dikenli tellerden örülmüş bir çitin üzerinden atlıyor ve sonunda özel mülkmüş gibi görünen bir tarlada dinlenmeye koyuluyoruz. Tam olarak kaybolmuş değiliz ama ormanın nerede yeniden genişlediğini bilmek istiyoruz.

Bu yüzden ben uydu şebekesinden yararlanmak için telefonumu kullanıyor, ormanın hibrid haritasını açıyorum. Cihazımın kasesinin içinde aralarında çoğu Çin'deki madenlerden çıkarılmış nadide metal ve minerallerin de olduğu 63 farklı kimyasal element çalışıyor. Mavi lantan bir noktacı yanıp sönerek bulunduğumuz konumu gösteriyor. Doğru ölçüyü yakalamak için iki parmağımı ekrana dokundurup genişletiyorum. Harita ormanın yeşilinin güneybatıya doğru uzandığını gösteriyor, biz de oraya yürümeye koyuluyoruz – önce vızır vızır bir yoldan karşıya geçiyor, sonra da ta ki araba gürültülerini duyamayana kadar ormanın derinliklerine dalıyoruz.

Ormanın kuru bir yerinde, yaşlı çamların, kayınların, alt örtüsünde de çobanpüsküllerinin olduğu yükselteli bir yerde yiyip içmek için duruyor, yılan gibi etrafımızda kıvrılan çam köklerinin arasına oturuyoruz. Merlin'e Boulby madeninden, karanlık madde laboratuvarından, kayatuzu tünellerinde, maden ağzında çalışan adamlardan, sondajlarını ileri doğru daldıran, asansöre geri dönen, karanlıkta yolculuk eden jeologlardan bahsediyorum.

“Mantarların davranışlarına ne kadar da benziyor,” diyor Neil, “sürekli kaynakların en bol olduğu en faydalı bölgeye doğru araştırma- yı sürdürmek, hislerin nerede kaynak var diyorsa oraya yönelmek. Mantarlar da dört bir yana yayılırlar, bir yerde uygun bir kaynak buldukları zaman mantarların zayıf kaynaklı yerlere yayılmış olan kısımları ölür ve böylece enerjilerini zengin yerlere yoğunlaştırırlar.” Merlin defterimle kalemimi alıyor ve klasik hif yapısını gösteren

bir diyagram çiziyor: Ana veya birincil bir gövdenin varlığından bahsetmenin zor olduğu, sadece yaprakların ve sürgünlerin olduğu dallı budaklı bir sistem.

Doktorasının ikinci yılında Merlin saha çalışması yapmak için Orta Amerika'da bir cangıla –Panama Kanalı'ndaki insan yapımı Gatun Gölü üzerindeki Barro Colorado Adası'nda– gitmiş.

“Laboratuvarı bırakıp cangıla gitmeye can atıyordum,” diyor. “Bir moleküler biyoloji laboratuvarında bu küçük dünyalar üzerinde neredeyse tamamen kontrol sahibidir insan, kendi müziğiyle kuklalarını oynatan dev bir kukla sanatçısı gibi. Ama sahada çalıştığında konunun *içine* girmiş olursun ve güç ilişkisi hepten farklılaşır.”

Merlin, hepsi cangılın müziğiyle dans eden bir saha biyologları topluluğuna katılmış o adada. Egbert Giles Leigh Jr. adlı, yerleşkede yaşayan, yeni gelenleri gramofonunda Beethoven çalıp, viskisini –buzsuz, sek– yudumladığı, kitaplarla dolu çalışma odasında ağırlayan, aksakallı, gözleri her an tetikte bir evrim biyoloğunun gözetimi altında çalışmış. Bu müşfik Kurtz, adanın arşivcisi ve idarecisiymiş.

Adada yürütülen bazı bilimsel çalışmalar metodolojik bakımdan yüksek risk taşıyormuş. Merlin'in “Sarhoş Maymun Hipotezi” diye adlandırdığı hipotez üzerine çalışan Amerikalı genç bir bilim insanı varmış. Fermente olan meyvelerle ziyafet çeken maymunların idrarlarını toplamayı ve bu idrarlardan yola çıkarak maymunların sarhoşluk seviyelerini ölçmeyi planlıyormuş. Sorun şuymuş ki maymunlar çoğunlukla ağaçların tepelerinden idrar yapıyormuş. Bu yüzden o da aşağı düşen sıvıyı yakalayabilmek için geniş ağızlı bir huni geliştirmiş.

“Emin olmak için soruyorum,” diyorum, “sarhoş maymunları ağaçların tepesinden huniye iştetiyordu yani, öyle mi?”

“Aynen öyle, çok da zahmetli işti ha. Kadına şöyle bir baksan bu değişik araştırmayı yapacak biri olduğu aklından bile geçmezdi.”

Bir de “Yabanarısı Adam” lakaplı biri varmış, beslenme ve polen yayma şekillerinin haritasını çıkarmak için yabanarılarını yakalar, karınlarına yapışkanlı takip cihazları yapıştırırmış.

“Ama yapışkan iyi yapışmıyordu çünkü arılar tüylü, hava da nemliydi,” diyor Merlin. “Bu yüzden takip cihazları sağlam yapışsın diye arılarını yakalayıp karınlarını biraz tıraş etmek zorunda kalıyordu.”

Bir de düşen yıldırımların yeraltı ekolojilerine etkilerini araştıran “Yıldırım Adamı” diye biri varmış, istediği alana yıldırım düşsün diye fırtına bulutlarına uçlarına bakır tel bağlı ok atıyormuş arbaletle.

“Karnaval gibi bir yermiş, desene,” diyorum.

“En basitinden, geliştirdiğin deney verimli değilse bunu cangıl deneyi iki paralık edince hemen anlardin,” diyor Merlin.

Adadaki ikinci döneminde Merlin’in ilgisini “mikoheterotroflar” diye –kısaca mikohetler– bir bitki türü çekmiş. Mikohetler klorofili olmayan ve bu yüzden fotosentez yapamayan bitkilerdir. Hal böyleyken karbon tedariki için tamamen mantarlara bel bağlarlar. Bazısı beyazdır, bazısı leylak rengine çalar, bazısı da mordur.

“Bu küçük hayaletler mantar ağına bağlanırlar,” diye anlatıyor Merlin, “ve her şeylerini hiçbir karşılık ödemeksizin, en azından herkesin verdiği bedeli dahi vermeksizin, o ağdan alırlar. Ortak yaşamın normal kurallarıyla yaşamazlar ama parazit oldukları kanıtını da elde edemiyoruz. ‘Ormanı saran ağ’ın hacker’ları oldukları düşünülebilir aslında.”

Merlin, *Voyria* adlı bir mikohet cinsine, çiçekleri Barro Colorado Adası’nın cangıl zeminini solgun mor yıldızlar gibi süsleyen, “hayalet bitkiler” olarak bilinen bir grup centiyan türü bitkiye odaklanmış. Oranın köylüleriyle birlikte çalışarak bir dizi alan içinde toprağın nüfus sayımını bin bir zahmetle gerçekleştirmiş, hem yeşil bitkilerden hem de *Voyria* bitkilerinden alınan kök örneklerinden numuneler çıkarmış, bunları sıralamış. Bu nüfus sayımı hangi mantar türlerinin hangi bitkilere bağlandığını anlamasını –ve böylece cangılın emsalsiz biçimde ayrıntılı bir sosyal ağ haritasını çıkarmasını– sağlamış.

“*Voyria*’nın ne kadar önemli olduğunu kazara fark ettim,” diyor. “Bir gün dolaşıyor, başka bir şey arıyordum ki fosfor miktarını artırdığımız bir alanda bu bitkilerin neredeyse hepten ortadan kalkmış

olduğunu fark ettim. Böylece büyük keşfim başlamış oldu. Bilim böyle şeylerle doludur: şans eseri buluşlar, tesadüfi keşifler, bitap düşüşler ve kafayı yiyişlerle doludur sahalar ve laboratuvarlar. Bu yüzden biliminsanlarının keşiflerini insanlara hep ‘*tertemiz*’ sunmaları bana tuhaf gelir.”

Uzaklarda bir yeşil ağaçkakan kah kah ötüyor.

“Bir planım var,” diyor Merlin. “Yayımladığım her bilimsel makalenin bir de karanlık ikizini, yeraltı yansımasını yazacağım. O halı, tertipli hipotez, bulgu, kanıt yazısının gerçekte nasıl ortaya çıktığının hikâyesi olacak. Şans eseri buluşlara, tıraş edilen yabanarılara, işeyen maymunlara ve bilimi *asıl* bilim yapan bütün o sarhoş muhabbetlerine ve sıçır sıvayışlara dair yazmak istiyorum. Bütün bilimsel malumatın temelini oluşturan ve onları birbirine bağlayan –ama hakkında nadiren konuştuğumuz– asıl mevzu bu sabunköpüğü, deli işi ağdır.”

* * *

Günün ilerleyen vakitlerinde çamurlu kıyının sığ sularına doğru eğimli bir orman gölüne varıyoruz.

Balıklar suyun gölgeli yerlerinde yemleniyor. Saz tavukları di-dişiyor gürültüyle. Göl yatağı gaz baloncukları salıyor yukarı doğru. Merlin’le ben yüzümüzü batmakta olan güneşe dönüp oturuyor, sıcakın keyfini çıkarıyoruz.

Köpekleriyle gezen iki kişi yaklaşıyor, yüzlerinde umut dolu bir ifadeyle. “Ziyaretçi merkezi nerede, biliyor musunuz? Kaybolduk da.”

“Bilmiyoruz, biz de kaybolduk,” diyorum mutlulukla.

En iyi tahminlerimizi takas ediyor, ne biliyorsak paylaşıyoruz birbirimizle. Uzaklaşıyorlar.

Güneşin altında, göl kenarında sessizce otururken ormanı saran ağdan mana çıkarmaya çalıştığımız sırada tuttuğumuz yolları düşünüyorum. Merlin’in bana anlattığı iki ana yorumlama modeli de

–“sosyalist” modellerle “serbest piyasa” modeli– insanötesi bir bilime fazlasıyla insani birer politikayı karıştırıyor. “Serbest piyasa” modeline göre birbiriyle bağlantılı ormanın bütün bireylerin maliyet-kazanç çerçevesi içinde menfaat için hareket ettiği, birbirlerini “yaptırım ve ödüllendirme” mekanizmalarıyla düzene soktukları, rekabete dayalı bir sistem olarak algılanması gerekiyor. “Sosyalist” modeldeyse, bunun aksine, ağaçlar birbirlerine bakıcı gibi davranıyor, mantar ağı vasıtasıyla kaynaklarını paylaşıyor, durumu iyi olanlar ihtiyaç sahiplerine destek oluyor.

Merlin’e bu soruyu soruyorum – temsil politikaları bilhassa mikorizal organizmalar üzerine yapılan çalışmalara nasıl etki ediyor? Bana öyle geliyor ki mevzubahis sadece doğanın ilişkileri değil, ilişkilerin de doğası.

“Tamamen haklısın. Benim alanımda söylem tercihleri araştırmaların yönünü pekâlâ etkiliyor. ‘Yaptırım ve ödüllendirme’ mesela, mikorizal çalışmalarda merkezî bir teknik kavramdır, sadece süslü bir ifadeden ibaret değildir. Metaforlar araştırmacılara *yön veriyor*. Kendi alanımda, ‘Ortak Fiyat Listeleriyle Paylaşılan Eşitsiz Mallar’ gibi başlıkları olan makaleler okuduğum bile oluyor.”

“Bu, kulağa Ayn Rand Beyin Takımı tarafından ısmarlanmış bir araştırma gibi geliyor,” diyorum.

“Gerçekten de öyle. Korkunç. Politik olarak ben açıkçası biyolojik serbest piyasacı dile sosyalist versiyondan daha olumsuz bakma eğilimindeyim,” diyor Merlin. “İnsanların henüz 18. yüzyılda limitet şirketler kurarak başlattıkları iktisadi davranışları ne diye mantarlarla bitkilerin de göstermelerini bekleyelim ki? Bana saçma geliyor. *Voyria*’yı sevme sebeplerimden biri de bu. Bitkilerin yaşamı üzerine düşünürken derhal maliyet-kazanç analizinden sıyrılmanı sağlıyorlar.”

“Fakat paylaşım ve şefkate dayalı sosyalist mantar rüyasına dair de şüphelerim var benim. Ağaçları birer bakıcı gibi gören, her ağacın bir diğerinin bakımını üstlendiği, ‘anne ağaçlar’ın yavrularını tanıyıp onlarla konuştuğu, ‘yaralı ağaçlar’ın miraslarını ölmeden önce komşularına fedakârlıkla bıraktıkları toz pembe bir tasavvur.”

“Ben bu iki hikâyeden de sıkılmış durumdayım,” diyor Merlin gölden ayrıldığımız sırada. “Orman her zaman bizim hayal edebileceğimizden çok daha karmaşıktır. Ağaçlar oksijen ürettikleri gibi anlam da üretirler. Benim için ormanda yürümek birden fazla zaman aralığında geçen gizemli bir oyunda küçük bir rol üstlenmek gibidir.”

“O halde belki de ormanın yeraltını anlamamız için gereken,” diyorum, “yepyeni bir dildir, onu otomatik olarak bizim kendi değerlerimize dönüştürmeyen bir dil. İnsana ait mevcut gramer, canlılığı ifade etmeyi zorlaştırıyor; metaforlarımız alışkanlıkla ve istemsiz tepkilerle insanötesi dünyayı ikincilleştirip ona insani özellikler yakıştırıyor. Belki de mantarlar hakkında konuşmak için yepyeni bir dil sistemine ihtiyacımız vardır... Sporlar vasıtasıyla konuşmamız gereklidir belki de.”

“Evet,” diyor Merlin beni şaşırtan bir hevesle yumruğunu avucuna vurarak. “Aynen bunu yapmamız gerekiyor, ki bu da senin görevin. Bu, yazarların, sanatçıların, şairlerin ve sizin taraftan herkesin görevi.”

* * *

Great Plains bölgesindeki Amerikan yerlilerinin konuştuğu Potawatomi dilinde *puhpowee* diye bir kelime vardır. “Mantarların geceleyin toprağın üstüne çıkmasını sağlayan güç” olarak tercüme edilebilir. “Bütün o teknik söz dağarcığına rağmen Batı biliminde böyle bir terim, bu gizemi karşılayacak bir kelime yoktur,”⁷⁷ der Robin Wall Kimmerer.

Kimmerer’in kendisi Potawatomi halkındandır. “Akıcı botanik” diye adlandırdığı dili konuşan Kimmerer bu dili, “bitkilerin dili” diye adlandırdığı dilden ayrı tutmaya özen gösterir, yani onun için bitkilerden bahsederken konuşulan dil ve bitkilerin konuştuğu dil ayrıdır. Kimmerer, botanik jargonunun “insanın görme meziyetine cila kabilinden” kati tabirlerini hakir görmez, ama güzel dış cephesinin altında bir şeyler eksik olan, ister istemez nesneleştirilen ve mesafe yaratan bir jargon olduğunu düşünür.⁷⁸ O eksiklik büyük ölçüde insanötesi dünyadaki yaşamın tanınmasıdır, sadece münferit kelimeler-

re değil, gramerin ve sentaksın derinlerine de bulaşarak dilin içine işlemiş bir umursamazlık.

Potawatomi dilinde ise neredeyse bütün kelimeler belirttikleri kavramın canlılığını ve cansızlığını da ifade ederler. Bu dil, doğası gereği ötekinin içindeki canı algılar ve “yaşam” kavramını Batı düşüncesindeki bilindik sınırlarının hayli dışına taşır. Potawatomi dilinde sadece insanların, hayvanların ve ağaçların değil; dağların, kayaların, rüzgârların ve ateşin de canı vardır. Hikâyeler, şarkılar ve ritimler de canlıdır, hepsi hayattadır, var olmaktadır. Potawatomi fiil dağarcığı zengin bir dildir. İngilizcedeki kelimelerin yüzde 30’u fiilken, Potawatomi dilinin yüzde 70’i fiildir. *Wiikwegamaa* mesela, “körfez olmak” demektir. Şöyle der Kimmerer:

Bir körfez ancak suyu *ölürse* isimdir, kıyılarının arasına sıkışmış ve kelimenin içine hapsolmuş bir isim. Fakat fiil (...) suyu esaretten kurtarır ve yaşamasını sağlar. “Körfez olmak” yaşayan suyun bu kıyıları arasına şimdilik sığınmaya karar verişindeki, sedir ağaçlarının kökleriyle ve yavru tarakdiş sürüsüyle sohbete dalışındaki mucizeyi belirtir.

Kimmerer gibi ben de dünyanın canlılığını, “çamların ve sıvacı kuşlarının ve mantarların bedenlerinde gürül gürül akan (...) dört bir yanımızda dolup taştan yaşamı”⁵⁹ tanıyan ve onu ileri götüren bir dili arzuluyorum. Kimmerer gibi ben de söylemin varoluşu ve sezgiyi bu kavramların bilindik taşıyıcılarından daha ötesine saygıyla, yumuşak başlılıkla taşıyan taraflarından keyif alıyorum. Kimmerer gibi ben de artık bir “canlılık grameri”⁶⁰ ihtiyacında olduğumuza inanıyorum. Canlılığı bir anomali olarak gören modern tavır, şair Jeremy Prynne’in gramerine kararlılık, eylemlilik ve kas kuvveti işlemiş, insanlar tarafından kullanılan dili kastederek “memeli dili” diye adlandırdığı dile kök salmıştır.⁶¹

Dilin gerçek yeraltı, ayrı ayrı kelimelerin kökleri değil; söz üsluplarının, dolayısıyla da düşünce üsluplarının uzun süredir yerleşmiş olduğu ve birbirleriyle etkileştiği gramer ve sentaks toprağıdır. Gramer ve sentaksın dilin ve onu konuşanların alışkanlıkları üzerindeki etkisi büyüktür. Birbirimizle ve yaşayan dünyayla ilişkilene-

tarzlarımıza şekil verirler. Kelimeler dünya oluşturanlardır ve dil, Antroposen'in en büyük jeolojik kuvvetlerinden biridir.

Dünyanın dört bir yanında son zamanlarda Antroposen'deki yaşam ve ölüm deneyimlerini tanımlamak için sıfırdan kelimeler üretme çalışmaları başlamıştır. Yaptıklarımızın ne olduğunu dillendirmeye yönelik bu kekeme çabalar çirkin bir çağ için “jeotravmatik” (*geotraumatic*),⁶² “gezegensel disfori” (*planetary dysphoria*)⁶³, “zirve suçluluk duygusu” (*apex-guilt*)⁶⁴ gibi yeni çirkin ifadeler üretmiştir. Bu gibi ifadeler adcılık felsefesinin [nominalizm], fena halde ayrıntılı bir parmakla gösterip isim verme çabasının abes sonuçları gibi geliyor insana. İki nedenle insanın boğazına tıkalı kalıyorlar: söylemesi zor, yutması da.

Son zamanlarda uydurulan bu kelimelerden sadece biri bana hoş geliyor: yeryüzünü onu paylaştığımız diğer canlılardan arındırırken nihayetinde kendimize biçtiğimiz o derin yalnızlığı ifade eden “tür yalnızlığı” (*species loneliness*).⁶⁵ Ormanı saran ağdan çıkarılabilecek insani bir anlam varsa o da muhakkak ki tehlikeli, istikrarsız yeni yüzyıllara doğru ilerlediğimiz sırada bizi kurtaracak olanın işbirliği olduğudur: mutualizm, ortak yaşam, insanötesi topluluklara kadar uzatılacak kolektif karar alma sürecine dahil insan emeği.

Ağa bakarsın, sonra ağ da sana bakmaya başlar...

Mikorizal mantarlara dair yazan Albrecht, Antroposen'in adını değiştirip ona yeni bir isim vermemizi, Simbiyosen dememizi teklif ediyor; sosyal organizasyon bakımından en tipik özelliğini “canlı sistemlerinde, mesela ‘ormanı saran ağ’da, bulunan simbiyotik ve karşılıklı destek temelinde yaşam çoğaltıcı canlıları ve süreçleri kopya eden bir insan zekâsının oluşturduğu bir çağ.”⁶⁶

Dünyaya orman denir.

* * *

O akşam ormanın derin kısımlarında, yoldan uzakta, bir Demir Çağı höyüğünün ve tepesi budanmış yaşlı kayınların oluşturduğu

bir koruluğun yakınlarında, “Dostluk Tepesi” diye ad takılmış o yükseltinin yamacında Merlin’le ben oturmuş, geceyi bekliyoruz. Sığ bir kamp ateşi çukuru kazıyoruz, oturmak için ölü kayın gövde-leri çekiyoruz ve yaprakları kav, çubukları da çıra diye kullanıp Epping Ormanı’nın iç tüzük yasalarına aykırı biçimde, Londra Belediye-yesi’ne özürlerimizi mırıldanarak ufak bir ateş yakıyoruz.

Merlin sırt çantasını açıp içinde koyu yosun yeşili bir sıvının olduğu küçük bir şişe çıkarıyor. Çalkalıyor şişeyi.

“Koka özü. Ev yapımı. Bin bir nebatat içinde geçen bir günün ardından insanı zimba gibi ayağa kaldırır.”

Yine çantasına uzanıyor ve bir şişe daha çıkarıyor.

“Ev yapımı bal likörü,” diyor.

Yine uzanıyor çantasına ve üçüncü şişeyi çıkarıyor.

“Ev yapımı elma şırası,” diyor.

Kahverengi cam şişenin üzerinde “Yerçekimi” yazılı beyaz bir etiket var sadece.

“Bu şarabı Cambridge’de, rüzgârın Newton’ın elma ağacından düşürdüğü elmalardan sıkarak yaptım. Zordur ulaşmak, ağaca yani. Trinity College’da. Güvenlik sıkıdır orada, ki anlaşılır bir şey. Ağacın altındaki elmaları gece karanlığında aşımak gerekir. Keşke ilk kez yaptığımız meyve kokteylinden de getirebilseydim. Onu da Darwin’in Down House’taki bahçesinden aşırduğumuz elmalarla yapmıştık. Onun etiketinde yazılı ismi tahmin edebilirsin herhalde.”

“Evrım.”

“Tam isabet!”

Ağaçların gölgelerinin arasından tek tek ve çiftler çiftler insanlar belirmeye başlıyor: benim arkadaşlarım, Merlin’in arkadaşları, arkadaşlarımızın arkadaşları, sosyal ağla, mesajla, telefonla davet edilen, GPS kullanarak bulunduğumuz yeri eliyle koymuş gibi bulan insanlar. Biri mızıkla getirmiş, ikisi gitar, Merlin’in kardeşi de iki takım kemik ve küçük bir perküsyon takımı getirmiş.

Alevlerin etrafında güveler dans ediyor. Uydular yanıp sönüyor üzerimizde. Utangaç taşların arasından, yani yaprakların arasından açılmış yollardan görülebilen uçakların kırmızı iniş sinyalleri. Ormanın çevremizde, üzerimizde ve altımızda büyüyüp kocaman olduğunu derinden hissediyorum.

Merlin'in koka özünden içiyorum, zihnimin derhal keskinleştiğini hissediyorum. Yaktığımız ateş de büyüsünü yapıyor ve içimizdeki hikâye anlatıcılarını, şenlikli ruhu dışarı çıkarıyor. İnsanlar konuşuyor, mevcut ilişkilerini pekiştiriyor, yeni ilişkiler kuruyor, ormandaki ateşin kucakladığı o yerde geçici bir topluluk oluşturuyor. Balina kemiği baykuşu ve bronz kutuyu gösteriyorum, kimin bana verdiğini ve beraberlerinde ne sorumluluklar getirdiklerini anlatıyorum. Merlin'le geçirdiğimiz günden bazı alt hikâyeler anlatıyorum. Merlin, Tsing gibi, topraktan bir şehirmiş gibi bahsediyor; sayısız canlı türünün ve madde çeşidinin birbirleriyle etkileşimde olduğu, ayaklarımızın altında yatan bir şehir.

“El baykuşu” lakaplı genç bir adam elleriyle ağzını kapatıp ıslıklarla, çığlıklarla bir *bluegrass* şarkısı çalıyor. Halk şarkıları söyleniyor –“Nine-Pound Hammer”, “Seven Drunken Nights”, “Brown Trout Blues”–, insanlar şarkıların nakaratlarını birbiri ardına tekrar ediyor. Merlin kemikleri çalıyor, her yeni şarkı için başka bir ritim koparıyor. Gece bizi üsütüyor, ateş ısıtıyor.

Davullar, şarkılar, hikâyeler. Kımıldayan, konuşan, benim duymadığım anlamları birbirine ileten ağaçlar. Kıvrıla kıvrıla huş ağacı kütüklerine, toprağa giren mantarlar.

Ben sırtımı bir huş kütüğüne dayamış, ayaklarımı ateşe çevirmiş, Tara'nın yanında oturuyorum. Tara uzun boylu, hoş dilli bir Yunan. Bir şarkıcı. Akdeniz'de küçük bir adada büyümüş. Tarihin dalgaları tarafından adanın kıyılarına vurulan bir Rus muhacirden öğrenmiş şarkı söylemeyi. Göçmen krizinin ada için yarattığı sonuçlardan bahsediyor bana: göçmenler için ortaya konan destek ağı, fakat bunun yanında krizi kendi yaşamlarına yönelik bir tehdit olarak gören adalıların direnci.

“İnsanların boğulduğunu, hiçbir şeyleri olmadan kıyıya vur-

dukalarını gördüğün bir an geliyor ki,” diyor Tara, “işte o zaman bütün kalbinle yardıma koşmaktan başka bir şey gelmiyor içinden. İyilikseverlik değil bu tam olarak – çünkü bu durumda seçim yapma şansı insanların sandığından az, işte bu yüzden o kadar da asilce bir hareket değil.”

Sonra Tara adasına ait hüznü bir şarkı söylüyor, benim yüreğim burkuluyor biraz. Alevler ölmeye başlıyor, mırıldanan közlere dönüşüyor.

Ateşin tamamen sönmesini bekleyemeyecek kadar yorgunum, bu yüzden ormana doğru yürüyor, uyuyacak bir yer arıyorum. Arkama dönüp bakınca sadece turuncu parıltıyı, etrafını saran ağaç gövdelerinin bıraktığı gölgeleri görüyorum – sonra ateşin ışığı azalıyor gittikçe ve ormanın karanlığında kayboluyor.

Kendimi tarihöncesi bir höyüğün üzerindeki taç kısmı budanmış kayınlardan oluşan bir korulukta buluyorum. Çocuklar, bir kayının altına odun ve çubukları alçak bir dala dayayarak benim uyuyabileceğim uzunlukta, eğri büğrü bir kereste çadır oluşturacak şekilde bir yuva yapmış. Reddedemeyeceğim bir davet, bu yüzden yuvanın içine doğru emekliyorum ve uzanıyorum orada, aralıklardan ağaç dallarına, yıldızlara, uydulara bakıyorum. Birdenbire birbirleriyle ilişkilenecek şekilleri belirsiz ama bir o kadar da kuvvetli bir biçimde algılanabilen, sanki kalın bir gazlı bezin ardında duran varlıklar tarafından etrafım sarılmış gibi hissediyorum –yoğun bir his-kendimi. Hem teselli veren hem de yalnız hissettiren bir his.

Baykuş ötüşü. Köpek havlaması. Ayrılıp buraya geldiğim açıklıktaki ateş kararmış, şarkılar susmuş. Budanmış ağaçların tepe örtüsü yayılıyor üzerimde, gecenin esintisini fısıldıyor. *Duyman gereken bir şey var..* Uykuya dalmaya çalışırken zihnim yapraktan dala, dal-dan gövdeye, gövdeden köke ve oradan da yeryüzünün altını ağ gibi saran hiflere varıyor.

İKİNCİ ODA

Gövdesi yarık yaşlı dişbudağın altındaki labirentin derinlerinde bir başka geçit uzanıyor.

Suların aşındırdığı yarık yerin derinliklerine doğru iniyor, bir öncekinin bittiği yerde başlayan her kıvrım rulo edilmiş bir kumaş gibi kat kat açılıyor. Yarık derinleştikçe kenarları birbirine yakınlaşıyor ve çatısı da alçalıyor, sonunda, uçurumun artık geçilmezmiş gibi görüldüğü yerde birdenbire büyük, yeni bir mağaraya açılıyor.

Mağaranın duvarlarında ses yankılanıyor, ışıklar titreşiyor ve ışık vurduğu taşın üzerindeki yeraltı sahnelerini göstererek taşın can veriyor. Bunlar saklanması, sığınışı ve buluşu anlatan sahneler – zaman ve mekâna dağılmış ama garip yankılar tarafından tekrar bir araya getirilmiş.

Bin yıl önce bir ressam, imparator adına hazırlanan *menologion** için bir resim üzerinde çalışıyor. Çöl arazisinde yükselen bir dağın

* Doğu Ortodoks Kilisesi takviminde her bir azizin yaşamının, yılın aylarına ve günlerine göre düzenlendiği koleksiyon. (Y.N).

resmi. Altın varaklı gökyüzü parıl parıl. Kaya yatağı mavi-gri. Dağın yamaçlarında iki servi ve bir pırnal meşesi göğe yükseliyor. İçi görünnebilsin diye dağ kenarından ressam tarafından kesilmiş. Dağın içindeki karanlıkta yedi adam uyuyor. Kaya onları içine almış, onlara sığınak olmuş. Gri, kırmızı, mavi, sarıya çalan kahverengi, mor, geniş küppeler var üzerlerinde. Birbirlerine yakın uzanmışlar. Bazısı yalınayak, bazıları ayakkabılı. Duruşlarında bir kardeşlik hali var – öyle bir şefkat ki uyuyanlardan biri elini diğerinin kaşının üzerine koymuş. Bunlar Arapçada ashâb-ı kehf olarak bilinen Efes’in Yedi Uyurları, yani “mağara insanları”, hikâyeleri de karanlıkta, kayanın içinde, dışarı güvenle çıkış ânına kadar bekleyişin hikâyesi. Hristiyan ve İslam geleneklerinde bu hikâyeye çok rastlanır; Kuran’da geçer, Roma Şehitler Tarihi’nde* vardır. Efes şehrinin dinî zulmünden kaçan genç adamlar bir mağara ağzından içeri girerler ve dağın derinliklerine varırlar. O gece ininde, kaçmaktan bitap düşmüş halde uzanır, uykuya dalarlar. 300 yıl uyuyacaklardır – ve mağaradan çıkışlarında tehlike geçmiş olacaktır.

Yaşlı kayağantaşlarına vuran sulusepken. Gri hava, gri taş. Yerde yanlamasına kümelenmiş alıç çalıları. Yalnız başına bir çobanpüskülü çalı, yemişleri kızıla çalmakta. Dağa oyulmuş kayağantaşı ocağında, denizden neredeyse 2000 metre yüksekte kış vakti. Burada iş gaddar, öldürür insanı. Uzun yıllardan beridir çok taşocağı işçisi patlamalarda ve çökmelerde, kayağantaşı kesiciler de ciğer hastalıkları yüzünden can vermiş. İşçiler her hafta sonu evlerinden buraya beyaz taşlarla işaretlenmiş patikaları takip ederek yürüyorlar. İçinden rüzgârın esip geçtiği barakalarda birlikte yatıyorlar, bir yatakta iki kişi, ısınmak için kıvrıla kıvrıla. Bu imtiyaz için ocak sahiplerine para ödemeleri gerekiyor. Bazı geceler beraber kilise ilahileri söylüyorlar. 200 yıldır burada böyle olagelmış – güç ve eziyet asimetrisi. Gerçi şu an bu ocakta garip bir şey oluyor. Bakanlığın birinden adamlar gelmiş, dağın içinde açılan beş mağaranın yeraltı hazine

* Roma Martirolojisi olarak da anılır. Katolik Kilisesi tarafından şehitlerin ve diğer azizlerin isimlerini içerecek şekilde hazırlanan, ilki 1583 yılında Papa VIII. Gregorius’un emriyle basılmış dinî eser. (Ç.N.)

mahzenlerine dönüştürülmesi için ödeme yapmışlar. Bu mağaraların içinde klimalı, sıcaklıkları kontrol edilen, küçük tuğla evler inşa edilmiş. Taşocağının eski yolunda yüzlerce büyük, ince paketle dolu kamyon gidip gelmiş. Paketlerin içinde tablolar: Claude'un *Manzara: Davut, Adulam'm Mağarası*'nda, Piombo'nun *Lazarus'un Dirilişi*, Van Dyck'ın ata binen Birinci Charles tablosunun neredeyse üç buçuk metre yüksekliğindeki versiyonu, Gainsborough, Hogarth, Constable, Turner ve Monet eserleri. Bütün bu tablolar silahlı muhafızlar eşliğinde Londra'daki National Gallery'den çıkarılıp Galler'deki bu yüreği delinmiş dağa getirilmiş, 90 metre kalınlığında, 400 milyon yaşında kayagantaşının içine açılmış tuğla mahzenlere konmuş. Şüphesiz ki burada, Luftwaffe'nin bombalarından uzakta güvendeler.

Dünyanın her tarafında nükleer savaş korkusu hâkim. Küba Füze Krizi patlak vereli daha bir hafta olmuş. Flaşlar patlıyor, kalabalıklar tezahürat ediyor, çünkü bir adam Yorkshire'daki Nidderdale'in (Nidder, "nether" kelimesinin bir başka şekli; "nidder" veya "nether" fiili "altta tutmak", "aşağı bastırmak" anlamlarına geliyor) yakınında bir kireçtaşı yarığına giriyor. Yarığı geçince karmaşık bir mağaralar sistemi başlıyor, henüz her tarafı keşfedilmemiş. Adam kronik karanlığın ve ölçülebilen zamanın yokluğunun beden ve zihin üzerine etkisini araştırmak arzusunda. Britanya'nın insanlarına "nükleer savaşta mağaralara sığınmamız gerekirse tek yapmamız gereken sıkı giyinip yanımıza bol bol yiyecek almak"⁷⁶ fikrinin doğruluğunu göstermeyi de arzuluyor. Yukarıdaki radyoaktif tehlike geçene kadar yeraltında beklemenin mümkün olduğunu düşünüyor. Bir sarkıtın yanı başına çadır kuruyor. Adam başta orada en az 100 gün geçirmek niyetinde, ama gece gündüz döngüsü olmadığı için biyolojik saatini kullanamaz oluyor ve bedeni sadece ihtiyaçlarından oluşan bir döngüyle çalışmaya başlıyor – sadece ihtiyaç duyduğu anlarda, kısa süreler halinde uyuyor. Yeraltında 105 gün geçirdikten sonra dışarı çıkıyor, nükleer ateşten yanıp kavrulmamış bir dünyayla karşılaşiyor.

Şarapnel parçalarıyla yırtık pırtık olmuş beyaz plastik örtülerden yapılma bir çadırın içinde, kumlu toprağa bir kuyu açılmış. 15 metre dikine iniyor aşağı, o noktada ancak bir insanın ayakta durabileceği kadar yükseklikte yatay bir tünel 275 metre uzanıyor, bu tünelin bitti-

ği yerde de yine benzer bir kuyu yukarı, yüzeye, yine bir çadırın içine çıkıyor. İki kuyu birbirlerinden bir ülke sınırıyla ayrılıyor. Bu yasa dışı tünel, sınır üzerinde kaçak malların geçişini ceza almadan gerçekleştirebilmek için kazılmış. Sınırın altını bir eleğe çeviren yüzlerce böyle tünel var. Bu tünellerden yiyecek, giysi, hırdavat, insan, hayvan ve silah kaçakçılığı yapılıyor. Burada savaş baş gösterdiği zaman, ki çok baş gösterir, savaş uçakları yerin altında saklı ne varsa yok etmek amacıyla bir tonluk bombalar atıyor tünellere. Ama nispeten de olsa tünellerin inşası ucuz, tamir edilmesi hızlı, içinden kaçışı kârlı, üstelik sınırın diğer tarafında ablukaya alınmış köylere de ulaşımı sağlıyorlar. Bu yüzden kazılmaları gerekiyor, her ne kadar tünel kazanlar her sene çökmeler ve bombalar yüzünden canlarından olsa da.

İrlanda'nın batısındaki Connemara'da bir yaz günü. Bir kadın körfezin sularına girip kaygan taşların üzerinde alışageldiği bir güvenle yürüyor. Bir sanatçı bu kadın ve ilgilendiği konular arasında, insan zihninin gizli, karanlık derinliklerinin mitlerdeki ve gerçekteki manzaralarla kuvvetli birleşim noktaları var. Suda kendini her daim iyi hissetmiş ve her gün denizde yüzüyor – bazen kıyıda dümdüz yarım mil açılıyor, bazen körfezin kuzeyinde bir deniz mağarasına kadar yüzüyor. Nefesini tutup körfezin yatağına dalmaya da başlamış, sardalya götürüyor yanında, mığrı balıklarını yem olarak sardalya kullanarak kendine çekmeyi öğrenmiş. Bazısı kadının kendisi kadar uzun bu kuvvetli yaratıklar deliklerinden yılan gibi çıkıyor ve kadının sunduğu sardalyaları alıyorlar. Bazıları kadının onları okşamasına izin bile veriyor. Bu tekinsiz varlıklarla kendi mekânlarında buluşmak sanatı için önemli bir hale gelmiş: yüzeyin altındakilerle yüzleşme, korkuyla dostluk kurma. Gelip bu kıyı şeridinde yaşamış ve felsefesinin en yoğun ürünlerini burada vermiş Wittgenstein'in sözleri aklında: “Sadece karanlıkta sağlıklı düşünebiliyorum ve burada Avrupa'nın son karanlık rezervlerinden birini buldum...”⁷⁶⁸

Bir Arktik adasının yükseklerinde, bir dağ yamacının içine doğru üçgen şeklinde daralan bir betonun üzerinde bir kapı var. Bu ana girişin çatısı başka dünyalara ait yeşil bir ışık saçıyor – prizma şeklindeki yapı kutup gecesinde göğün saldırdığı Kuzey Işıkları'nı yansıtıyor. Dünyanın sonunun ateşle geleceğine dair kehanetler yok

artık; eskatoloji* kıyamettense daimi bir çözülmeyle ilgileniyor. Dünyanın sonu burada, şu anda, her tarafta, ertelenebilir bir şey değil artık. Ağır kapı deniz seviyesinin çok üzerinde, dağın derinliklerine doğru alçalan oluklu bir metale açılıyor. Dünyada ulaşabilecek sonsuzluğa mümkün olduğunca yaklaşabilecek kadar varlığını sürdürmesi için tasarlanmış bir kıyamet günü sığınağı bu. Adanın kireçtaşı kayalarına oyulmuş bu ahir zaman mahzeninin buz tutmuş duvarlarının içinde insanlar değil, tohumlar saklanıyor. Dondurulup uykuya yatırılmış hayat burada çok bereketli: 90 milyon tohum, 860 bin çeşit ekin, sadece pirincin 120 bin farklı cinsi. Kabak, yonca, sorgum, güvercin bezelyeleri, tilkikuyruğu darısı, Levanten buğdaylarının ve durum buğdayının on bin yılı aşkın bir tarihe dayanan en eski türlerinden bazıları. Bu dağın dış kısmında hiç ağaç yok; sadece liken, kara yosunu gibi bitkilerin olduğu tek tük birkaç bitki örtüsü parçası. İçeride don çiçekleri açıyor. Tohumlar zamanlarının gelmesini bekliyor.

30 milyon yıl önce volkanların püskürttüğü küllerin zamanla sertleşip tepe ve çukurlar oluşturduğu Anadolu platosunda bir adam evini onarıyor. Kaya yatağının tüfüne bitişik duran duvarlardan birini yıkmaya karar veriyor ve duvarın arkasında bir mağara keşfediyor. Mağaranın arkasında bir geçit var, geçit de bir yeraltı şehrine açılıyor. Şehrin dikey halde 90 metreye inşa edilmiş 18 ayrı katı var ve 20 bin insanı barındırabiliyor. Yatak odaları, toplantı odaları, yemek pişirme odaları ve mezarlar var. Saldırı halinde önemli odalar yuvarlanan taşlarla kapatılabilir. Hava, düzinelerce dikey havalandırma kuyusundan geçiyor ve binlerce yatay olukla şehrin odalarına dağılıyor. Şehrin ortasından da bir yeraltı nehri geçiyor.

Adam bir masal diyarına adım attığını hissediyor. Keşfettiği bu şehre cismine uygun Derinkuyu ismi veriliyor. Şehrin MÖ 4. yüzyılda kazılmaya başlandığı ve bin yıldan fazla bir süre boyunca zulüm

* Yunanca “son”, “bitiş” anlamına gelen *eskatos* ile “bilim” anlamına gelen *logos* sözcüklerinden oluşan eskatoloji, tarihin son olayları ya da insanlığın nihai kaderiyle ilgili teoloji dalıdır. Bu kavram genellikle “dünyanın sonu” veya “bitiş saatleri” olarak adlandırılır. (Y.N.)

gören azınlıkların belalardan uzakta saklanabildikleri bir sığınak görevi gördüğü düşünülüyor. Şehir, uzak kısmındaki bir mağaradan sekiz kilometre uzunluğunda bir geçitle daha da büyük bir yeraltı şehrine bağlanıyor. Adam bir görünmez şehre –hayır, bir görünmez şehirler ağına– rastlamış yani. *Henüz keşfedilmemiş yüzden fazla böyle yerleşim yeri olabilir; açık havanın dibinde, unutulmuş bir halde uyumakta olan.*

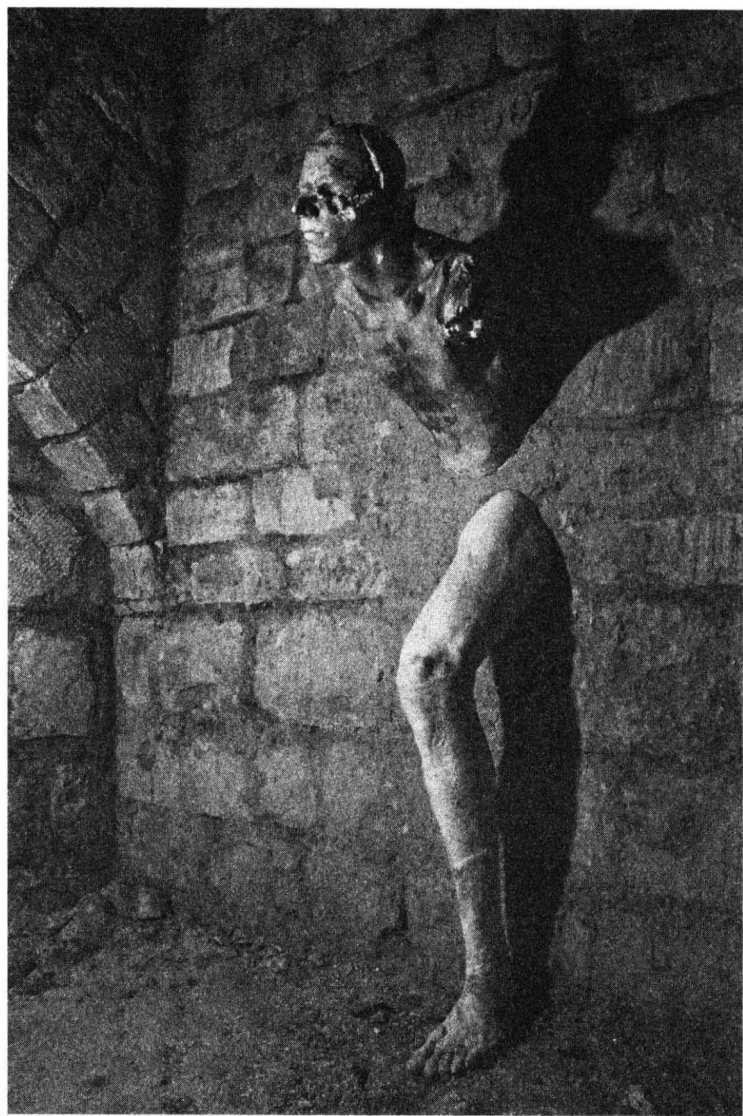
İKİNCİ KISIM

Saklanış (Avrupa)

5

Görünmez Kentler

(*Paris*)

Harita, hepsini bir araya getirip dizdiğimde bir metrekafe civarında bir alanı kaplayan 16 lamine kâğıttan oluşuyor. Kimseye bırakmamam şartıyla bana verildi. Şimdiye kadar gördüğüm hiçbir haritaya benzemiyor, ki ben ömrüm boyunca çok sayıda tuhaf harita görmüşümdür. Yerin üstündeki şehrin planı özenle, fakat soluk gümüş-gri renk mürekkeple çizilmiş, öyle ki gözlerinizi sadece gri görmeye zorladığınız zaman bu üst şehrin hayalet mimarili ana hatlarını seçebiliyorsunuz: Apartmanlarla elçiliklerin, parklarla süs bahçelerinin, bulvarlarla sokakların, kiliselerin, demiryollarıyla tren istasyonlarının soluk izleri; hepsi orada salınıyor, girift ve cisimsiz.

Haritanın gerçek içeriği ise –mürekkebe siyah, mavi, turuncu ve kırmızıyla döktüğü yüzey– görünmez kent, yani yüzyıllar boyunca üst şehrin onun temellerinden bina bina çizilip yontulduğu diyor. Bu görünmez kent yüzeydeki muadilinden daha farklı planlama kurallarıyla oluşturulmuş. Tünelli sokakları çoğu yerde dolaşp kıvrılıyor ya da çıkmaz bir sokak köşesinde bitiyor. Bazısı kamçı gibi dolaşp yine başladığı yerde bitiyor. Kavşaklarda üç-dört tünel-sokak kesişebiliyor. Fayans gibi bir araya dizilmiş haritayı boylu boyunca,

güneybatıdan kuzeydoğuya kat eden incecik anacaddeler var. Her nedense kopuk olan sokak ağları veya farklı tünellerin dört bir yandan uzanıp birleştikleri merkezler var. Bazı tünellerin bitiminde düzinelerce küçük oda vasıtasıyla birbirlerine bağlanan, kuralsız dağılmış salonlar var.

Görünmez kent hepsi bir diğerine merdivenler ve kuyularla bağlanan çok sayıda kattan oluşuyor. Katlar arasındaki bu kavşak alanları haritada turuncu halkalar (merdivenli kuyular), mavi halkalar (düz duvarlı kuyular) ve kesikli koyu mavi halkalarla (merdivenler) işaretli. Daha derinlerdeki katlar ve sistemler koyu renkli mürekkeple gölgelenmiş. Gözlerimi tembelletirmeyi öğreniyorum, böylece bir kat diğerinin üzerinde yüzüyor ve ben de yeraltı kentinin farklı katmanlarını algılayabiliyorum.

Haritadaki yer isimleri klasikten başlıyor, sürealden geçip askerî-sanayiye varana kadar birçok kültürel alanı kapsıyor. Küpler Odası. Klostrofiller Geçidi. Psikoz Butiği. Ölüler Kavşağı. Uzaylılar Kliniği. Hayaletler Odası. Medusa. Cam Atölyesi. Montsouris Labirenti. Bermuda. Küçük Yapraklar Sığınağı. Ayılar Manastırı. Dağın Altındaki Sığınak. Mineralbilim Kabini. Madenler Okulu. İstiridyeler Odası. Ossa Arida. Kemikler Odasının Merdivenleri. Oda Z.

Mekânların özellikleri haritada bitişik elyazısıyla gösterilmiş: “Alçak”, “Oldukça alçak”, “Çok alçak”, “Dar”, “Sualtında”, “Girilmez”, “Geçilmez”. Arada sırada daha fazla ayrıntı da veriliyor: “Nemli ve güvenilmez bir bölge (bazen sel basıyor)”; “Güzel bir galeri, tonozlu ve konsollu”. “*Chatières*” –kedi kapıları– iki tünel arasındaki yatay geçişi gösteriyor. Diğer yazılar da üst kent ve görünmez kent arasındaki bağlantı alanlarına –“Göğe açılan delik”– ya da katlar arasındaki bağlantı alanlarına –“Tehlikeli alt kata açılan minik delik”– değiniyor. Haritanın her tarafında mürekkeple çizilmiş ufak kurukafa ve çapraz kemik sembolleriyle tehlikelere karşı kısa ve öz uyarılar var: “Göçük tehlikesi”, “Ağzı açık kuyu: tehlikeli”, “Tavan çökebilir”.

Sağda solda çerçeveler içerisine belli mekânlarla ilgili hikâyeler yazılmış. Her sayfanın boş bir kısmına kuzeyi gösteren turuncu kolumun dışında tüm kollara mavi bir pusula gülü konmuş ve her sayfa-

ya bir bölge adı verilmiş. Yazı tipi benim bilmediğim ince, uçları çıkıntılı bir tip. Haritadaki estetik genel olarak hoş biçimde çağdaş, zaten kartografi işlevi açısından da haritalanması zor bir alanın şık bir temsili. İsimsiz haritacıların çıkardığı bu işe hayranlık duyuyorum. Haritanın kapak sayfasında bir “Yeraltı Dünya Haritası”na erişimi sağlayan bir link verilmiş. Eserin hak sahibi olarak sadece “Nexus” –“bir sistemin organları ya da bir grup oluşum arasındaki bağlantı veya bağlantılar”– adlı bir topluluk belirtilmiş.

* * *

Görünmez kentte geçirdiğim zamanla ilgili ne anlatabilirim size? Gün ışığını görmeden geçirdiğim en uzun süre olduğunu. Bir gece, gerçi belki de gündüzdü, telefonu tünelin duvarına dayayıp Pixies’ten “Dig For Life”ı dinleyişimizi, kireçtaşının şarkının sesine yankı kattığını ve bizi neşelendirdiğini, beni gülümsettiğini. Dışarı çıktığımız akşam Drakonid meteor yağmurunun yağışını, gökyüzünün gümüş rengi çizgilerle doluşunu.

Sonra görünmez kente indiğimiz gün bizim giriş yaptığımız noktanın kuzeyinde kalan çukur arazilerin üzerini kalelere benzeyen bulutların kapladığını. Düz araziler, kiliselerin külahlı, kare kuleleri, dizi dizi kavak ağaçları, kırmızı kiremitli çiftlikler. Çukur araziler, düzlükler. Batıda, yağmur bulutlarının ardındaki güneşi son görüşüm, ne idüğü belirsiz devasa bir höyüğün ardında saklı. Doğuda bulut alt sınırı alçak ve düz. Şerit şerit gri yağmurlar düşüyor uzakta bir köyün üzerine ve güneş höyüğün ardında batıyor.

Sonra, alacakaranlıkta, üzerinde *Interdit d’entrer** yazan duvardaki bir kapıyı itiyor, tel örgülerdeki bir delikten geçiyor, alelacele aşağı doğru, demiryolunun geçtiği çukura iniyor ve demiryolunun taşlarını eze eze tuğla kemerli tünele doğru yürüyoruz. Çukurun yan duvarları akasyalar ve yabanasmalarıyla dolu. Duvarların gerisinde apartmanlar yükseliyor, öyle yüksekler ki boşluğa yaslanmış

* (Fr.) Girmek yasaktır. (Y.N.)

gibi görünüyörlar. Demiryolu tüneline girdiğimiz zaman rayların arasında yürümeye dikkat ediyoruz çünkü az da olsa ışık vurdu mu metalin ısıldamasına yol açıyor ve bize yolu gösteriyor, sisli havada uçaklara yol gösteren pist ışıkları gibi.

İleriden sesler geliyor, sonra beyaz elbiseli, saçları uzun ve sarı, yüzü porselen gibi genç bir kadın beliriyor karanlığın içinden, raylardan bize doğru yürüyor. Ne göz kırpmıyor ne de duraksıyor, biz de rayların sağına ve soluna geçip ona yol veriyoruz. Yürüyüş temposunu hiç bozmadan aramızdan geçiyor ve uzakta, az evvel içinden geçip buraya geldiğimiz, çerçevesi yeşil yeşil parıldayan, akşam ışığının vurduğu tünel kemerinin görülebildiği yerde bir hayalet gibi gözden kayboluyor.

Taşları eze eze yürümeye devam ediyoruz. İleride, karanlığın içinde bir grup ateşböceği var, yumuşak turuncu ışıkları kara havanın içinde bir inip bir kalkıyor. Ne ilerliyor ne de geri çekiliyor ateşböcekleri, ışıkları da tünelin tuğla duvarlarını ısılt ısılt parıltıyor. Biz onlara yaklaştıkça bedenleri ışıklara yapışıyor ve anlıyoruz ki bunlar ateşböcekleri değil şeytanlar; ateşleri de tünelin bir kenarında dolanan insanların alınlarına taktıkları karpit lambalarının çift çip-lak ateşleri.

Işıklı şeytan boynuzları olan bu insanlarla aramızda 45 metre mesafe kalmışken bir kadın görüyorum, yere oturmuş, yan dönmüş, dalışa hazırlanan bir dalgıç gibi ellerini birleştirmiş başının üzerinde. Sonra görünmez kente çivileme atlayıp gözden kayboluyor.

* * *

1927 ile 1940 yılları arasında Walter Benjamin –1940 yılında Fransa’dan güvenli İspanya’ya kaçmaya çalışacak ama Pireneler’deki sınır köyü Portbou’da intihar edecektir– gelmiş geçmiş en sıra dışı kent metinlerinden birini derledi. *Pasajlar* –Almanca adıyla *Das Passagen-Werk*– yazarı öldüğünde toplam sayfa sayısı bini aşan, Paris’in topoğrafyası, tarihi ve beşeriyeti üzerine parça parça, tamamlanamamış bir tefekkürdür. Eserin biçimi on yıldan uzun bir süre zarfın-

da *Konvolute* –“konvolütler”, “makaralar”, “sargılar”, “katlı tomarlar”⁶⁹ anlamına gelir– adını verdiği, notlarını, alıntılarını, aforizmalarını, hikâyelerini ve düşüncelerini her biri bir harfle belirtilen düzinelerce dosyada toplayarak bir araya getirdiği münferit yıldızlardan oluşan bir takımıyıldıza ya da bir galaksiye benzetilebilir.

Paris’in çizgisel tarihini yazmaktansa Benjamin kristalleri her okuyucuda ve her yeni okumada yepyeni kalıplara denk gelebilecek bir kaleydoskop yaratmaya çalıştı. Bu kitap –tamamlanamamış olması bakımından bir kitap diye adlandırmak mümkünse tabii– kentin geçmişinin kısmen kolektif bir düş halinde, yapısının ise fiziksel bir varlığın yanı sıra fizikötesi bir auraya sahip bir yapı olarak algılanmasını sağlayan, devasa, beyhude, büyülu bir tarihsel idrak teşebbüsüydü.⁷⁰

Pasajlar boyunca Paris’in geçmişinden sahneler ufak ufak yeniden canlanır. “Anonim varlıkların hatırasını onurlandırmak tanınan varlıklarınkinden daha zahmetlidir,” der Benjamin “Über den Beginn der Geschichte”* başlıklı makalesinin ilk notlarında; “Tarihin inşası adsız olanların hatırasına adanmıştır.”⁷¹ Sonradan “aşağıdan tarih” diye adlandırılacak olan ilk deney örneklerinden birinde Benjamin’in Paris’i bu “anonim varlıklar”ı yâd eder; Paris, aristokratlar, politikacılar ve sanatçılarla olduğu kadar taş işçileri, fahişeler, mahkûmlar, askerler ve esnaflarla da doludur. Benjamin bu kitabı paçavralardan yola çıkarak yazmış, kentin yöneticilerine değil, adı sanı bilinmez yığınlarına ait hikâyelerin arşivini derleyip ortaya çıkarmıştır.

Ölüm sebebinin yüksek dozda morfin, ölüm tarihinin de 25 Eylül 1940 olduğu belirtilen Benjamin, Portbou yakınlarında sıradan, mezar taşı olmayan bir mezara gömülecekti. Ölmeden önceki gün Fransa’dan İspanya’ya halihazırda hasta kalbi dinlensin diye her on dakikada bir dinlenerek dağlar aşip yürümüştü. Bu tırmanıştaki yol arkadaşları yolculuklarındaki son bayıra ulaşmasına yardım etmek zorunda kalmıştı ama nihayet o bayırdan aşağı baktıklarında İspanya’yı ve parıl parıl parlayan Akdeniz’i görebiliyorlardı, onlara mavi bir vaha gibi görünmüştü bu. Ne var ki sonraki gün Benjamin’e İspan-

* Tarih Kavramı Üzerine. (Y.N.)

ya'dan geçip yoluna devam etmesine izin verilmeyeceği, ertesi gün yerel Fransız subaylarına teslim edileceği söylendi. Bunun akabinde Nazi yetkililerine teslim edilmesi ve sonra da bir Yahudi olduğu için neredeyse kesin ölümü anlamına geldiğini biliyordu. O gece, her ihtimale karşı Marsilya'dan getirdiği morfin tabletleriyle intihar etti.

Benjamin'in anısı Portbou'da kendisi de bir dizi pasajdan oluşan basit ama tesirli bir anıtta yaşamaktadır. Bu pasajların birincisi yeraltına inen bir tüneldir. Uzun ve paslı çelikten bu tünel kasabanın mezarlığının girişindeki küçük meydandan yokuş aşağı, kıyıdaki kaya yatağına iner. Ziyaretçi, Hades'in Ölüler Diyarı'na veya Avernus'a* iniyormuş gibi bir hisle bu tünelin karanlık ağzından içeri girer. Ne var ki merdivenlerin sonunda karanlığı değil ışığı görür; tünelin sonunda cam bir levha vardır, daha ileri geçişi engeller ama akıntıların girdap oluşturduğu, her yükselişinde denizin burgusunun şekilden şekile girdiği, ıslıl ıslıl bir deniz kanalı manzarası sunar.

Benjamin'in intiharıyla geride bıraktığı tamamlanamamış eserler kendi kendilerini mütemadiyen yeniden yaratmaktadır. Binlerce girişinden birini seçip *Pasajlar*'a girmek hiçbir zaman aynı yoldan geçilmeyecek bir labirente adım atmak demektir. Tarif ettiği kent gibi bu kitap da katları boyunca çok sayıda güzergâh sunar. Kurguyu değil; kalıpları, yankıları, hayalet bellekleri ve çapraşık alt metinleri kullanır. Okurken sanki kitaptaki usta işi *châtîères* ve gizli geçitler zamanda yolculuk yapmanıza imkân sağlıyormuş gibi bedensiz ve kemiksiz hissedersiniz kendinizi.

Benjamin'in düş gücünün kapalı mekânların ve yeraltı mekânlarının kuvvetli cazibesine kapıldığı açıktır. Üstü kapalı pasajlardan oluşan kalabalık mahalleler, sonra Paris'in altındaki mağaralar, mahzenler, kuyular ve hücreler. Bir arada bakıldıklarında bu gömülü mekânlar Benjamin'in "yeraltı kenti" diye adlandırdığı, "üst dünya"nın⁷² gölge ikizini ve bilinçli zihninin hayal bölgesini oluşturur. Unutulmaz metninde şöyle der:

* Avernus Gölü, burayı Hades'in yani Ölüler Diyarı'nın girişi olarak gören Romalılar için büyük önem taşıyordu. Avernus, Yunancada "kuşsuz" anlamına gelir çünkü efsaneye göre gölün üzerinde uçan tüm kuşlar ölmeye mahkûmdur. (Y.N.)

Bizim uyanık bilincimiz de yeraltına inen gizli geçitlerle, görünmeyen ama rüyalara açılan kapılarla dolu bir ülkedir. Gündüzleri ayırdına varmaksızın buralardan geçip gideriz; ama uykuya dalar dalmaz hızla, el yordamıyla bunları arayıp buluruz ve karanlık geçitlerde kayboluruz.⁷³

Benjamin'in bu gizli alanların ana hatlarını çıkarma saplantısı, tamamlayabildiği takdirde Avrupa'nın geçmişinin "yeraltı"na bir "anahtar"⁷⁴ görevi görebilecek bir tarihyazımı ve bir o kadar da coğrafya uğraşydı onun için. Peripatetik ekolünden*, yıllar boyu yalınayak gezerek Yunanistan'ın çukur noktalarının –su kaynakları, yarıklar, koyaklar– haritasını çıkaran ve bu noktaları üst ve alt diyarların birbirleriyle bağlandığı ana girişler sistemi olarak tanımlayan Yunan Pausanias'ı öncüsü olarak almış, bu projede de kısmen ondan etkilendi. Kentteki bu ana giriş noktalarının varlığı Benjamin'i büyülemişti. Yeraltına doğru bir eşikten geçerken "insanın terk edeceği dünyaya işaret bırakmak"⁷⁵ ihtiyacından, "yüzeyden derinliklere açılan kapak(lar)tan"⁷⁶, "eşiği muhafaza eden"⁷⁷ ve "bağlantıları koruyan, işaretleyen"⁷⁸ *penatlar*'dan bahsetmişti yazılarında.

Pasajlar'daki konvolütlerin en çok toprak altına dair olanı Benjamin'in Paris'in hem katakomplarına hem de taşocaklarına dair çalışmalarını içeren Konvolüt C'dir. Benjamin Paris'in "şimşeklerin yırttığı, yıldızların delik deşik ettiği karanlıkla" dolu görünmez kentine dair görüşlerini orada sunmuştur. 20'li yaşlarında ilk okuyuşundan beri unutamadığı bir pasajda şöyle der:

Paris bir mağaralar sistemi üzerine inşa edilmiştir... Tüneller ve geçitlerden oluşan bu muhteşem teknolojik sistem Ortaçağ'ın başlarından beri defalarca girilmiş ve dolaşmış antik tonozlar, kireçtaşı ocakları, *grotto*'lar** ve katakomplara bağlıdır.⁷⁹

* Antik Yunan'da kurulmuş felsefe ekolüdür. Ekolün kurucusu Aristoteles, Lykeion adıyla kurduğu felsefe okulunda derslerini okulunun geniş revakları arasında yürüyerek verdiği için bu ekolün adı Yunanca, "yürüyen, gezgin" anlamındaki *peri patikos* kelimesinden türetilmiştir. (Y.N.)

** Mağaralar. (Y.N.)

* * *

Demiryolu tünelinden inip ateşböceği şeytanlarına varıyoruz. Etrafta dikiliyor, sigara içip laflıyorlar, hepsinin de başında karpit lambası var. Bellerindeki kemerlere asılı karpit bidonlarından hortumlar uzanıyor, başlarına kayışla bağlı lambalara. Lambalarda tıslayan, çıplak, turuncu alevden boynuzlar, ısıları düşük ama çok aydınlatıyorlar. Şeytani baş sallayışlarıyla selamlıyorlar bizi, Fransızca ve İngilizce bir şeyler mırıldanıyorlar.

Raylarla aynı seviyede, tünelin bir kenarının yükselmeye başladığı yerde, bir kişinin geçebileceği genişlikte kaba saba bir delik var. Birkaç metre sağında bu deliğe benzeyen ama kısa süre önce betonla kapatılmış başka bir deliğin ana hatlarını görebiliyorum.

Katakomplara iki arkadaşım ile geldim – adları Lina ve Jay olsun. Jay keşiflerine kent sistemlerini de dahil etmeye hevesli bir mağaracı. Muzip, temkinli ve güçlü biri. Lina grubumuzun rehberi ve buraya daha önce çok kez gelmiş, bazen aralıksız bir hafta kaldığı olmuş. Katakomplar konusunda çok tutkulu biri, bilhassa hızla değişen özelliklerini fotoğraflar ve kayıtlar vasıtasıyla onları korumak ve belgelemek açısından. Yerin üstünde ikircikli, altındaysa cesur kesilen tuhaf bir şahsiyet kombinasyonu. Kıpırmızı ruj sürüyor, başında parlak renkli beresi var, kıvrıkcık kahverengi saçlarını da arkadan bağlamış ki tünellerde başına bela açmasın. Katakomplara girmek ona yeni bir şahsiyet bahsediyor sanki. Görünmez kent onun gidip de kendisi olabildiği veya kendini de aşıp başkası olabildiği bir yer. Lina burada sakin, klas ve bilgili. Onun yanında kendimi şanslı hissediyorum.

“*Cataflie*’ler* inip bunu doldurmuşlar,” diyor Lina, ray seviyesindeki beton dökülmüş deliği göstererek. “Bu yüzden biz de kaya matkabı ve jeneratör getirip yenisini açtık. Muhtemelen şimdilik aşağı giden en güvenli yol bu, ama dışarı bir rögar deliğinden çıkacağız, artık ne zaman çıkacaksak.”

* (Fr.) Paris’in eski yeraltı ocaklarının ve mezarlarının güvenliğini sağlayan güvenlik gücü. (Y.N.)

Tünelin gerisini işaret ediyor. “Son bir kez bakın, çünkü güneşi gelecek haftaya kadar göremeyeceksiniz. Haydi gidelim.”

Lina önce ayaklarını sokuyor delikten içeri, kollarını başının üzerine kaldırıyor ve gözden kayboluyor. Jay de aynısını yapıyor. Benjamin’in alt kente inen geçidi işaretleme eylemi geliyor aklıma, “insanın terk edeceği dünyaya bir işaret bırakışı”, sonra uzaktaki ışık kemerine bakıyorum, ardından labirente iniyorum.

* * *

Île-de-France’ın büyük kısmı bölgenin beş milyon yıl civarı boyunca deniz suyuyla dolu sakin koylardan ve lagünlerden ibaret kaldığı Eosen Dönemi’nde birikmiş lütesiyen* kireçtaşı üzerine kuruludur. Bol miktarda deniz canlısı orada yaşamış, sonra da ölüp deniz yatağına silt olarak çökmüş, bu siltler de sonrasında sıkışıp taşa dönüşmüştür. Lutesiyen kireçtaşı muhteşem bir inşaat malzemesidir: Sıcak griden karamel sarısına türlü renklerde, sağlamdır, pürüzsüz kesilmesi de kolaydır.

Bütün kentler başka bir yerden getirilecek malzemelere ihtiyaç duyan araziler üzerine yapılmış ilavelerdir. Paris’in çoğunluğuysa kendi yeraltındaki kaya yatağından yontulup yukarı çekilen, sonra da düzeltilip yerleştirilen malzemelerden inşa edilmiştir. Yeraltı taşocakçılığı ciddi anlamda 12. yüzyılın sonlarında başladı ve Paris’in kireçtaşına olan talep sadece yerelde değil bütün Fransa’da arttı. Lütesiyen kireçtaşıyla Notre-Dame ve Louvre’un bazı kısımları inşa edildi; Seine’de mavnalara yüklenip nehir şebekesine sokulmasıyla büyük bir bölgesel ithalat ürünü haline geldi.

Altı yüzyılı aşkın taşocakçılığının yol açtığı kalıntı, yukarı şehrin güneyinin altında negatif bir görüntünün oluşmasına neden olmuştur: şehrin dokuz bölgesinin altına yayılmış üç ana alandan oluşan, 320 kilometreden geniş bir galeriler, odalar ve salonlar ağı. Bu ağ *vides de carrières*’dir işte – yani “taşocağı boşlukları”, katakomplar.

* Jeolojik zaman çizelgesinde Orta Eose’de İpresiyen ile Bartoniyen arasında yer alan ve günümüzden 47,8 ile 41,3 milyon yıl önceki zaman dilimine karşılık gelen çağ. (Y.N.)

Taşocakçılığı teknikleri zaman içerisinde şaşılmalı derecede az değişim gösterdi. Kireçtaşı tabakalarının içine 20 metre kadar kuyular açılır, sonra o kuyulardan katmana paralel ilerleyen yatay tüneller kazılırdı. Kazılan büyük odalarda, birkaç taş sütun tavanın çökmesini engellemeleri için çıkarılmaz, orada bırakılırdı. Standart bir tünel 1.80 yüksekliğinde ve 90 santim genişliğinde, yani taş yüklü el arabasını iten bir adamı alabilecek ölçülerde kazılırdı. Taşocağı işçileri nesiller boyu hünelerini babadan oğula aktardı, yüzyıllar boyu labirenti genişlettikçe genişletti. Taş çökmeye meyilli olmadığı için ölüm riski nispeten azdı – ama her gün mineral tozuna maruz kalmak ve o feci ağır yük taşıma işi ciğerleri ve bedeni mahvediyordu.

Yüzyıllar boyunca taşocakları düzensiz ve çoğunlukla haritasız kaldı. Sonra, 18. yüzyılın ortalarında kentin altının her taraftan oyulması şeytani bir kökeninin olduğuna inanılan *fonti* adlı çöküntü çukurlarının oluşmasına yol açarak kentin üstünde etkisini göstermeye başladı. Taşocağı boşlukları yüzeye doğru göç etmeye başlamıştı, alt kent ikizini yemeye başlamıştı. 1774'te bir *fonti* birkaç sanyelik bir süre zarfında kaldırımları, evleri, atları, at arabalarını ve insanları yutuverdi. Çukur ironik biçimde Rue d'Enfer'de –Cehennem Sokağı'nda– açılmıştı. Bunu birkaç küçük çökme vakası izleyince görünmez tehlikenin bilinmeyen boyutları kentin ne kadar uzağına varıyorsa oraya kadar panik yayıldı.

Tahta çıktıktan kısa bir süre sonra XVI. Louis harekete geçti, "Paris ve Havalisindeki Düzlüklerin Altındaki Taşocakları" için başında Charles-Axel Guillaumot'nun olduğu bir tefiş birimi kurdu ve bu birime taşocaklarını kamu güvenliği için düzenleme görevi verdi. Mevcut mekânları güçlendirme ve gelecekte gerçekleşecek taşocağı faaliyetlerini düzenleme düşüncesiyle ocak ağının ilk haritalandırma işlemi de Guillaumot sayesinde başladı. Odaların ve tünellerin üzerlerinde bulunan sokakların adını aldığı bir yeraltı şehir planı sistemi kuruldu, böylece simetri çizgisi kentin zemini olan bir ayna kent yaratılmış oldu. "Paris'in altında bir başka Paris daha vardır," der Victor Hugo *Sefiller*'de, "onun sokakları, dört yol ağızları, alanları, çık-

maz sokakları, anacaddeleri, insan şekli eksik olmak üzere, balçıktan oluşan trafiği vardır.”⁸⁰

1780’lerde taşocaklarını depolama amacıyla kullanma fikrini öngören de Guillaumot’ydu. Ve acilen depolanmayı bekleyen de Paris’in ölüleri idi. Roma döneminde kurulan önemli mezarlık arazileri o zamanki haliyle kentin güney çevresinde yer alıyordu. Fakat Paris büyüdüğü için cesetlerin çoğunluğu kent içindeki mezarlıklara, bilhassa Les Halles’deki merkezî pazaryerinin yakınlarında bulunan Saints-Innocents Mezarlığı’na gömülmeye başlanmıştı. Bunun yüz yıllar içinde baş gösteren sonucu mezarlığın ölülerle dolup taşması olmuştu. Saints-Innocents milyonlarca ölünün yattığı bir istirahat yerine dönüşmüştü. Mevcut alanı azami seviyeye çıkarmak için çok eski ceset kalıntıları topraktan çıkarılmış ve kemikleri tasnif edilerek mezarlığın müstemilatına inşa edilen, *charniers* olarak bilinen galerilere yerleştirilmişti. Mezarlığın esas alanı da başka yerden getirilen toprakla yükseltilmiş ve böylece önceki zemin seviyesinden iki metre kadar daha yüksek, topraktan bir kubbe oluşturulmuştu. Fakat bu da çok geçmeden çürüyen cesetlerle dolup taşmıştı.

Parisli ölüler Parisli yaşayanların üstüne üstüne gelmeye başlamıştı. 1780 yılında Saints-Innocents’ın bitişiğindeki bir mülkün bodrum duvarı arkasındaki toplu mezarın ağırlığına dayanamayarak çökünce konutun içi kemik ve toprakla doldu. Belli ki kökten bir çözüm gerekiyordu ve sonunda bu çözümün yapıları gereği zaten büyük hacimli mezar yeri imkânı sağlayan ocak tünelleri olabileceği anlaşıldı.

Paris’in tarihindeki en dikkate değer fasılalardan biri böylece başlamış oldu.⁸¹ 1786 yılında şehrin mezarlıklarını, kabir mahzenlerini ve mezarlarını boşaltıp neredeyse altı milyon insanın cesedinden kalanları o zamanlar Montroque Düzlukleri denen yerdeki Tombe-Issoire diye bilinen ve kısa süre sonra Les Catacombes* diye anılmaya başlanacak taşocağı bölgesine taşıma işlemi başladı. İçinde kazmacılar, temizlikçiler, yığıcılar, sürücüler, hamallar ve çavuşlar barındıran kasvetli, merasimi andıran bir çalışma hattı kuruldu bu iş için. Yıllar boyunca her gece, mezarlarından çıkarılmış ölülerin kalın, kara

* Paris yeraltı mezarları. (Y.N.)

bezlerle örtülü kemikleriyle yüklü cenaze arabaları, önde meşaleciler, arkada cenaze ilahileri söyleyen rahipler eşliğinde yüklerini boşaltacakları Tombe-Issoire'daki mezarlıklara doğru nal sesleriyle sokakları arşınladı. Yerin altındaki tünellerde işçiler ölülerin kemiklerini alandan mümkün mertebe tasarruf edecek şekilde tasnif ediyordu. Bu kemiklerin yeraltına yığınlar halinde gömülmesiyle ufak çaplı halk sanatı ürünleri çıkıyordu ortaya: gözçukurları dışarı bakan sıra sıra kurukafaların yanı başında sıkış tıkış dizili parlak uylukkemikleri.

Bir asır sonra fotoğrafçı Félix Nadar, az ışıklı fotoğrafçılık tekniklerine bu mahzen mezarlarda öncülük edecekti. En bilinen fotoğraflarından biri kemik yüklü bir arabayı çeken bir işçiyi tasvir eder. Sarsıcı bir görüntüdür. Arabanın tekerlekleri ağaçtan, kenarları da yükünün seçilebilmesini sağlayan kabaca yontulmuş kerestelerden oluşur. Adamın makinenin flaşıyla beyazlayan yüzü pek açık seçik değildir, başında geniş kenarlı deri şapka ve üzerinde de –tıpkı pantolonları gibi– yamalı bohçaya dönmüş, bol kesim bir iş gömleği vardır. Ayaklarının altındaki kaburga ve kavalkemiklerini eze eze yürür, arabadaki kemik yığınının içindeki beyaz kafatasları adamın omuzlarının arkasından tünelin ilerisindeki boşluğa bakar. Sonrasında Nadar bir uçan balonun sepetine atlayıp Paris'i yukarıdan fotoğraflamış, böylece yüksek irtifa fotoğrafçılığının da öncüsü olmuştur –kentin altındaki karanlıklarda olduğu gibi yukarısında uçan taşıttan da bir kentin görüntülerini alan ilk insandır.

Kemiklerin katakomplara konulması 19. yüzyıl boyunca devam etti ama en verimli kireçtaşı rezervleri tükendiği için taşocakçılığı geriledi. 1820'lerden itibaren taşocağı mekânları mantar tarlaları olarak yeni bir işlev kazandı: Nemli ve karanlık olduklarından mantarların gelişimi için kusursuz bir ortam sunuyorlardı. Mantarlar orada at gübresinin içinden sıra sıra baş veriyordu. Yeni koşullara uyum sağlamakta mahir taşocakçıları meslek değiştirip mantar çiftçilerine dönmüştü, sonra yerin altıyla ilgilenen Paris Hortikültür Birliği kuruldu, ilk başkanı da eski bir maden genel müfettişiydi. 1940 yılına gelindiğinde Paris'in altında çalışan yaklaşık iki bin mantar çiftçisi vardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Fransız Direnişi, işgali takip eden aylarda tünellere çekildi. Hava bombardımanları sırasında siviller de

öyle yaptı. Sonra Vichy ve Wehrmacht subayları da öyle. Altıncı bölgenin altındaki labirentte bomba işlemez bir sığınak inşa ettiler.

Savaşın sonra katakomp kültü gelişmeye başladı. Sayıları git-tikçe artan insanlar saklanma, suç ve zevk amaçlarıyla aşağı, kata-komplara iniyordu. Ağın bu kullanıcıları “katafiller” –“aşağısını se-venler”– olarak anılmaya başlandı. 1955’te katakomplara giriş yasak-landı, sadece küçük bir alanı kaplayan teşhir amaçlı kabir mahzenleri turistik sebeplerle açık bırakıldı. Katakompaları koruma girişimleri yasallaştırıldı: uzman polisler –bunlara çok geçmeden *cataflit* ve “ka-tapolis” lakabı takılmıştı– ağın coğrafyası konusunda eğitildi. Ana yeraltı güzergâhları boyunca bariyer duvarlar örüldü ve ağa girişler (tüneller, kapılar, rögar delikleri) kaynaklanarak kapatıldı. Ama kata-filler gelmeye devam ediyordu. Zira labirent Paris’in alt kültürünün gelişme imkânı bulabileceği bir alan sunuyordu. Anarşist teorisyen Hakim Bey’in “Geçici Otonom Bölge” diye adlandırdığı bir yer ha-li-ne geldi ki hâlâ da öyledir.⁸² İnsanların yüzeyde yapmaktan alıkonul-dukları usullerle farklı benliklere bürünebildiği, yeni var olma ve iliş-kilenme tarzları takınabildiği, sıvı hal alıp çılgınlaşabileceği bir yer.

İnternetin gelişi katafiliyi daha da coşturdu. Sohbet odaları ve web siteleri katafillerin ağla ilgili bilgileri toparlayıp paylaşmasına olanak sağlıyordu. Katafiller internette de yeraltı lakaplarıyla bilini-yordu –“Styks”, “Kharon”*– ve faaliyetlerinin yarı gayriresmi doğa-sını bir fetiş haline getiriyorlardı. Resmî olmayan bir üniformaları bile vardı: baldırlara kadar yüksek çizmeler, su geçirmez, küçük bir sırt çantası, kapüşon ve kafa lambası. İş ciddiye alan katafiller ke-merlerinde rögar kapağı anahtarı da taşıyordu. Balıkçı derneği üye-leri gibi koyu yeşil çizmeler içinde sokakta dolaşan veya kafe masala-rında oturan düzinelerce insanı görmenin mümkün olduğu kafeler ve pizza restoranlarıyla dolu bir cadde vardı – hâlâ vardır. Kendi ah-lak kuralları olan bir komün kültürü çıkmıştı ortaya. Kurallar az ve öz-dü. Katakompaların geçmişine saygı göstereceksin. Aşağı ne götür-

* Styks, Yunan mitolojisinde yeryüzü ile ölümler diyarı arasındaki sınırı oluşturan bir nehir; Kharon ise yeni ölenlerin ruhlarını Styks Nehri’nin karşısına taşıyan ve yaşayanların dünyasından ayırarak Hades’e götüren rehberdir. (Y.N.)

düysen geri yukarı çıkaracaksın. Kaynağını paylaşmayacaksın, yabancılarla bile. Satış yok, alış yok: Hediyeleri değiş tokuş etmek ve takas yegâne kabul edilebilir ticari işlem yöntemleridir. Gerekli olduğunda yardım edilmelidir. Özenle yarat – ve asla yıkma.

Bazı katafiller tünellere parti için iniyordu. Bazılarıysa mekânın katman katman tarihinin büyüüne kapılmıştı. Tek amacı ağın restorasyonu, korunması ve haritalandırılması olan gayriresmi bir katakomplar “üniversitesi” açıldı.⁸³ Bir keresinde odalardan birinde geçici bir sinema kuruldu, sonunda *cataflic*’ler tarafından kapatılana dek haftalar boyunca özel temalı filmler gösterildi – Vertov’dan *Kamera-lı Adam*, Lynch’ten *Eraserhead* [Silgi Kafa]. Katafiller yeni odalar kazmaya ve tünellere yeni isim tabelaları eklemeye devam ediyor. Katakomplardan oluşan parşömen tomarına yeni sayfalar –büyük graffiti duvar resimleri, yeni oyma desenler, taş saplı bir kılıç ya da binlerce seramikten oluşan mozaik çalışmaları– eklenmesi için çalışma grupları oluşturuluyor.

Çağdaş katakompların en yankı uyandıran amblemleri arasında Marcel Aymé’nin katı yüzeylerden geçebildiğini keşfeden –sonra tam bir duvardan geçtiği sırada güçleri onu terk ettiği için duvara sıkışıp kalan– bir adamın hikâyesini anlattığı aynı adlı öyküsünden ilhamla yapılmış *Le Passe-Muraille* [Duvar Geçen] vardır. Heykel, adamın bu eşzamanlı özgürleşme ve kapana kısılma ânını tasvir eder –yüzü, göğsü ve bir bacağı taş duvarın dışındayken sırtı ve elleri hâlâ içeri gömülüdür. Dünyalar arasında sıkışıp kalmıştır, havaya doğru ilerlesin mi yoksa taşın içine mi çekilsin emin değildir.

* * *

Aşağı açılan kaba saba delikten tavanı sağlam bir kavis oluşturan tünele atlıyor, ayaklarımın üstüne düşüyorum. Kireçtaşı duvarlar graffiti kaynıyor: antifa* sloganları, pörtlek gözlü zombi kurukafaları, mahlaslar, isimler.

* Amerika Birleşik Devletleri’nde faşizm ve ırkçılık karşıtı sol kanat siyasi hareket. Antifa, antifaşist kelimesinin kısaltmasıdır. (Y.N.)

“İç kısımlara ilerledikçe duvarlardaki sanat eserleri de daha güzelleşiyor,” diyor Lina. “Salle de la Plage’da Hokusai’nin *Büyük Dalga*’sını göreceksiniz. Yürüyelim. Daha kat edeceğimiz millerce yol var ve girişin yakınında oyalanmazsak iyi olur. Hem önce atlatmamız gereken Bangra var, o bizi zaten yavaşlatacak.”

“Bangra?”

“Görürsünüz. Birkaç saat içinde bu gece biraz uyku çekebilmek için bir yer bulmamız lazım. Yarın kuzeye doğru gidecek çok yolumuz olacak, o yolda da engeller çıkabilir.”

Uyku kelimesini duymak hoşuma gidiyor. Sinirden ve seyahat etmekten bitap düşmüş haldeyim. Engellerin bahsini bile duyunca midem buruluyor. Dağlardayken önümü tamamen görmeye, haritamı yere serip tehlikeleri kendim ölçüp biçmeye alışığım. Yerin altındaysa Lina’nın ellerindeyim, üstelik tünellerde ileri görüşlülüğüm en fazla bir sonraki dönüş kadar işe yarıyor.

Lina önden gidiyor, onu Jay takip ediyor, ben de en arkadan yürüyorum. Lina kuru tüneller boyunca kıvrak bir tempo tutturmuş, hızlı hızlı yürüyor. “Belli bir mesafe kat etmek, iyice derinlere ulaşmak istiyorsanız hızlı yürümelisiniz,” diye sesleniyor omzunun arkasından. Kısa süre sonra tünelin tabanı çamurlanmaya başlıyor, sonra siyah bir suya varıyoruz.

“Bangra’ya hoş geldiniz,” diyor Lina omzunun arkasından. “Bir hava kilidi görevi görür, daha doğrusu bir su kilidi. Buraya kadar gelebilen birçok insanı ileri gitmekten alıkoyar.”

Dizlerine kadar gelen çamurlu suya giriyor. Biz de arkasından gidiyoruz. Çabucak bel hizasına geliyor su. Kafa lambalarımızın ışıkları suyun yüzeyinde inip kalkıyor.

“Ayaklarınızla tünelin kenarlarını bulmaya çalışın,” diyor Lina, “kenar kısımlarda üzerinde yürüyebileceğiniz yükseltiler var.” Haklı çıkıyor, suyun biraz dışına yükseliyorum ama bu sefer de başım tavana yaklaşıyor. Bacaklarıma soğuğunu salan suyun içinde kenardan yürürken boynumu eğmem gerekiyor.

Bizim tünelimizi başka tünellerin dikine kestiği, sualtında kalmış kavşaklardan şapır şapır geçiyoruz. Sağa sola bakıyorum, karan-

lıkta tünellerin bitimi görünmüyor. Tüneller sisteminin büyüklüğünü bir nebze kavramaya başlıyorum.

Su seviyesi azalıyor, sonra iyice sığlaşıyor su, en sonunda kuru zemine çıkıyoruz tekrar. Lina hızımızı artırıyor. Dört yollarda duraksamıyor, tereddüde düşmeden alıyor dönüşleri. Yön bulma kabiliyetinin kusursuz tabiatı bana Neil'in Boulby'deki denizaltı labirentinde araba kullanışını anımsatıyor, o da gittiği yola dair şüpheye düşmeden gazladıkça gazlıyordu.

Birkaç saat ilerliyoruz ki Lina duruyor, duvardaki bir işarete bakıyor ve dar bir yan tünele dönüyor.

“İşte burası,” diyor. “Burada uyuyacağız. Adına Salle des Huîtres –İstiridye Odası– derler. Taşocakçıları eskiden istiridyeleri burada depolarmış. Rahat yiyecekmiş onlar için, cepte kolay taşınır, kendinden paketi de var.”

Tünelin 20 metre kadar aşağısında, sağ taraftaki tünel duvarına kaba saba bir kare şeklinde oyulmuş bir delik var, yerin 120 santim kadar yukarısında, yaklaşık 45 santim genişliğinde bir delik.

“İlk *chatière*'inize hoş geldiniz,” diyor Lina. “*Chatière* kedi kapısı demektir, başka bir anlamı da var ama o biraz ayıp.* İçinden geçmenin tekniği vardır. Size göstereceğim.”

Önce çantasını sokuyor delikten içeri. Sonra eğilip vücudunun üst kısmını mümkün olduğunca sokuyor *chatière*'den içeri, geriye doğru uzattığı ayaklarıyla tünelin karşı duvarını buluyor, sonra ayaklarını körlemesine duvarda yürütüyor, gövdesini de iyice büküyor deliğin içinde ve böylece yatay bir vaziyet alıyor: başıyla omuzları *chatière*'nin içinde, ayakları hâlâ dışarıda, arka duvara dayanmış. Sonra dizlerini büküyor ve arka duvara bir tekme atıyor, tıpkı havuzun içinde dönüş alan bir yüzücü gibi, böylece vücudunu iyice *chatière*'den içeri sokuyor, ileri itiyor kendini ve geçiyor delikten. Ayaklarının kaybolduğunu görüyorum, vay canına, diyorum içimden.

* Dişi kedi anlamına gelen *chatte* ve metinde geçen *chatière* kelimeleri Fransız argosunda kadın cinsel organını çağırıştırır. (Ç.N.)

“Önce sen,” diyorum Jay’e, başımı eğerek. Lina’nın tekniğini kusursuzca taklit ediyor Jay.

Kendi geçişime dairse çok daha az zarif ve çok daha fazla acı dolu olduğunu söylemekle yetineceğim.

Sırılıyorum delikten ve kendimi en yüksek yeri bir buçuk metre, alçak tavanlı, taşlarında keski izlerinin görülebildiği bir mekânda buluyorum. Ana salonda eriyen mumlar yüzünden kalınlaşmış taş bir masa var. Tam ortasında sakız pembesi renginde, bir ayak uzunluğunda, penis şeklinde plastik bir bong var. Etrafına istiridye kabukları dizilmiş. Zemin gri toz döküntülerinden küçük yığınlarla dolu: karpit lambalarının atıkları. Salondan dışarı, yan odaya açılan bir kapı boşluğu var, o odadan da başka bir odaya geçilebiliyor. Odaları geziyoruz, bir düzine civarındalar, merkezdeki taş payanda kolonunun çevresine rasgele saçılmış gibiler.

“Gecenin ilerleyen saatlerinde muhtemelen insanlar buraya partilemek için gelirler,” diyor Lina. “Uyumak istiyorsak mümkün olduğunca uzağa geçmemiz lazım.”

Böylelikle uzak bir odada kamp kuruyoruz. Tavanı alçak, bir metre civarında en fazla. El yordamıyla hareket ediyoruz içeride. Havada kaya tozları dolanıyor, dilimle tatlarını alıyor, gözümün içinde hissediyorum. Üzerimizde uzanan kent çok uzak geliyor bana.

Odamızın girişine yakın pürüzsüz kesilmiş taştan duvarın üzerinde siyah mürekkep veya boyayla yazılmış elyazıları var. Taşocağı işçilerinin isimleri bunlar, odaların ve tünellerin tamamlanma tarihleri ve farklı günlerde kaç metre taş kesildiğini gösteren sayılar. Yıllar farklı elyazılarıyla yazılmış, 1700’lerden başlıyor, 1800’lerin ilk zamanlarına kadar gidiyor. İşçiler bu arşivi gururla tutmuşlar belli ki – korunması için de çaba gösterilmiş.

“Bu mekânın inşasına duyulan saygı buradaki esas meseledir,” diyor Lina. “Topluluk büyük ölçüde kendi kendinin polisi. Mekâna ve tarihine saygısızlık edersen, haber yayılıyor ve artık işin zorlaşıyor.”

Odanın ana duvarındaki bir girintide taş bloklardan yontulmuş, yanaklarının altı sarkık, üç kocaman maymun çömelmiş, duruyor. Gözleri oyuk. Bize bakıyorlar, hissiz, görmeden. Ortadaki

maymunun, patron maymunun, gözünün içinden bir örümcek çıkıyor dışarı.

Odanın diğer duvarları aralarında hayvanların ve insan suratlarının da olduğu graffitilerle hünerle donatılmış. Lina altı çay mumu yakıyor, oyuktaki maymunların gözlerine birer mum yerleştiriyor, mumların alevi graffiti mağara sanat eserlerini titrek titrek aydınlatıyor. Kızıla çalan kahverengi ve siyah kıvrımlar şimdi mum ışığında kendi hareket alanlarına kavuşuyor, taşın içinde kıpırdıyorlar sanki. Graffiti sanatçılarının kayanın dokularıyla şekillerini nasıl da kendi imgelerine dönüştürmeyi başardıklarını görebiliyorum, Lascaux'nun tarihöncesi mağara sanatçıları gibi: Taşın kıvrımlı bir kısmı bir hayvanın karnı, taş gömülü bir deniz kabuğu bir surattaki göz ya da burun vazifesi görüyor.

Odanın arkasına emekliyorum ve alçak, mağaramsı bir alana doğru uzandığını fark ediyorum, birkaç fit yükseklikte, bir kişinin sığabileceği genişlikte. Geceyi orada geçirmek için yerimi alıyorum, etrafımın taşla sarılmış olmasından tuhaf bir rahatlık duyuyorum. *Kayanın içinde tabut gibi bir oyuk buldum ... tam da benim boyumda –uzandım yattım oraya– yumuşaktı oldukça...*⁸⁴ Kemik baykuşla bronzdan yumurta kutuyu çıkarıp ayakucuma koyuyorum. Kutuyu bırakmam gereken yerin burası olmadığını biliyorum zaten ama baykuş yanımda olduğu için mutluyum. Başımın üstünde neredeyse 20 metrelik yekpare kaya. Sabahleyin Kuzey Fransa'nın açıklıklarından geçişim geliyor aklıma – ne idüğü belirsiz tepenin ardında batan güneş.

Mum ışığında, tuhaf yatakhanelimizin bizi içine sıkıştırdığı yalnlık içinde laflıyoruz bir süre. Sonra yorgunlukla beraber sessizlik de çöküyor, sinsice ve kuvvetle. Kendilerine dönen merdivenlerle, Möbius şeridi gibi katlanan tünellerle, yer değiştiren odalarla ve gözleri alevden maymun tanrılarla dolu Escher'vari* rüyalara dalıyorum.

* * *

* Maurits Cornelis Escher (1898-1972): Hollandalı grafik sanatçısı ve ressam. Matematik ve geometriden ilham alarak yarattığı ağaç, taş ve metal baskısı eserleriyle bilinir. (Ç.N.)

Kentleri yatay sanırız ama dikeydirler de. Binalar, asansörler ve denetimli hava sahaları vasıtasıyla yukarı doğru uzanırlar; tüneller, yürüyen merdivenler, bodrumlar, mezarlıklar, kuyular, yere gömülü kablolar ve maden ocaklarıyla da aşağı doğru. Nasıl ki bir dağ zirvesinde veya eteklerinde son bulmuyor, yukarısında kendi yarattığı yeni hava koşullarının içine ve yükselmesini sağlayan dağ tabanının dibine doğru büyüyorsa, bir kent de ne temelinde ne de en yüksek binalarının çatılarında son verir büyümesine.

Evet, Italo Calvino'nun da aynı isimli muhteşem hikâyesinde dediği gibi her kentin görünmez kenti vardır. Calvino'nun hikâyesinin kendisi de anlatı içinde anlatı, hikâye içinde hikâye düzlemine zekice kurulmuştur, öyle ki metin kendi çoklu versiyonlarına sahiptir. Benim için en unutulmaz olan bölümde anlatıcı, yaşayan kentin sakinlerine kentlerinin yeraltındaki eşinin eşlik ettiği, sadece kukuletali kardeşler örgütünün girebildiği imkânsız bir kent olan Eusapia'yı anlatmaktadır – zamanla üstteki kentle alttaki kent arasındaki simetri öylesine keskinleşir ki, “Bu ikiz kentlerde kimler ölü kimler canlı artık bunu anlamanın hiçbir yolu yok,”⁹⁸ derler.

Calvino'nun bu hikâyeyi yazmasından uzun zaman önce bir taşocağı işçisi ve eski bir asker olan Beauséjour Décure, boş zamanlarını Minorka'daki Port-Mahon kentinin ölçekli maketini Paris katomplarının bir bölgesindeki canlı kireçtaşlarına oymaya adanmıştı. Eseri tüyler ürpertici biçimde tıpatıptır, düş gücüyle baştan yarattığı binaları küçük boyutlarına rağmen haşmetli görünür. Kentin ön surlarını ve ana kapısını, beş kademeli taşın üzerine kurduğu girişiyile birlikte oymuştur; kentin sütunlu, muhteşem – neoklasik tarzda, Mısır firavunlarının işlerini anımsatan– binalarından birini de oymuştur. Bu bina kayadan yukarı yükselir ama aşağıda göze görünmeyen kısımlarının da olduğunu belli eden, zikzaklar oluşturarak taşla doğru inen tonozlu geçitleri de vardır. Oyma eserini daha çok insanın görmesini isteyen Décure bir giriş merdiveni açmaya koyulmuş ama kazısını sürdürdüğü sırada göçme nedeniyle ölmüştür.

Kentler uzun zamandır dikeydir. Christopher Wren, Büyük Yangın'dan sonra Old St. Paul's Katedrali'nin temellerinde kazı yaparken tebeşir taşlarıyla örtülmüş Anglosakson mezarları bulmuştu.

Bu mezarların altında Sakson dönemi öncesine ait, fildişinden ve ahşaptan kefen iğneleri vardı. Daha da derinlerde Romalılara ait, mühür mumu gibi kırmızı, üzerinde tazı ve erkek geyik figürleri olan çömlek parçaları ve küllerin içine konduğu vazo bulundu, bunların da altında bir zamanlar bölgeyi kaplayan bir okyanusun varlığını gösteren deniz salyangozu ve diğer deniz kabukluları çıktı. Coğrafyacı Wayne Chambliss, “Napoli’deki San Lorenzo Maggiore Katedrali’nin altında kentin tamamen sağlam bir eşini barındıran eski bir kent katmanı vardır. Hepsi yüzyıllar önce toprak altında kalmış ve tepelerine yenileri inşa edilmiş sokaklar, binalar, dükkân vitrinleri yerin altından gün yüzüne çıkarılmıştır,”⁷⁸⁶ der.

Kentlerimizin dikey uzamı hızla büyüyor. 20. yüzyılın ortalarından bu yana gezegendeki kentlerin sayısındaki ve boyutlarındaki artışla ve yeni teknolojilerin gelişimiyle beraber yükseklikleri ve derinlikleri de akıl almaz büyüklüklere ulaşmış durumda: Pierre Bélanger, “şehir sakinlerinin yaşamlarının dayanağı olan altyapı”nın şu an, “denizin 10.000 metre altından yeryüzünün 35.000 kilometre yukarısına kadar”⁷⁸⁷ uzandığı tahmininde bulunuyor. Stephen Graham da yeryüzünün yukarısı ve aşağısına doğru uzanan bu kent alanını belgeliyor:

Yine büyük kentlerin altındaki kompleks yeraltı mekânları da üç-boyutlu labirentlerdir: Bunlar birçok kent ne kadar yukarı doğru yükseliyorsa o kadar derine giden altyapı ünitelerini ve inşa edilmiş mekânları sıkış tıktık bir halde iç içe geçirir. (...) Dünyanın büyük kentleri artık gittikçe artan ölçüde yer seviyesinin hem altında hem üstünde çok katmanlı birimler olarak örgütleniyor.⁸⁸

Böylesine yoğun biçimde sıkış tıktık yığılan modern kent peyzajı kaçınılmaz olarak dikey okunması gereken bir eşitsizliğe yol açıyor. Kabaca söylenecek olursa, refah yukarı çıkıyor, sefalet dipten batıyor. İmtiyazlılar kendilerini sokakların karmaşasından yükselti vasıtasıyla uzak tutmayı tercih ediyor –50. katlardaki o sonsuzluk havuzları, o çatı katı süitleri– ve yeraltına dalmaya da dalışın güvenlik ve mahremiyet sunması şartıyla gönülleri oluyor. (Örneğin; Blac-kwater gibi Amerikan güvenlik firmalarının sualtında belge saklama

hizmeti veren depoları ya da oligarşi reislerinin Mayfair ve Londra'nın az katlı konutlarının bulunduğu başka semtlerinde kil toprağın derinlerine kazılan bodrumları.)

Hal böyleyken sefalet de insanları aşağı çekiyor, onları alçaklarda bir araya getiriyor. Bu, H.G. Wells'in yeraltındaki madenci Morlock'larla yer üstündeki nazik Eloi'leri konu alan, 1895 tarihli romanı *Zaman Makinesi*'nde öngördüğü refah ve güç dikeyleşmesidir. Bugün evsizlikle olduğu kadar bağımlılıkla cebelleşenlerin de içinde olduğu, hayatın sillesini yemiş bir alt nüfus Las Vegas'ın dibindeki atık sukanallarını kendine yurt edinmiştir. O ısıt ısıt çöl şehrine yağmur düştüğünde ve ani su baskınları kanalları doldurduğunda bu insanların erzakları ve bazen de canları suya kapılıp gider. Hindistan kentlerinde kanalizasyonlar ve lağım çukurları günlük yevmiyeyle çalışan binlerce insan tarafından temizlenir çoğu zaman ve bu insanlar oralarda birikmiş insan dışkılarını, çöpleri ve donmuş yağları elleriyle ve kovalarla çıkarmaları için halatla bağlanıp aşağı indirilir. Bir rögar kapağı ilk kez açıldığı zaman, işçiler delikten sineklerin ve hamamböceklerinin çıktığını görürlerse sevinirler çünkü bu, zehirli gazların henüz ölümcül seviyeye ulaşmadığı anlamına gelir. Bu insanların ömürleri ülke ortalamasının on yıl altındadır. Yüzlercesi her yıl solunum yetmezliği ve boğulma sebebiyle ölür, ölümleri sebebiyle de genellikle ne kayıt tutulur ne de tazminat ödenir.

Sefalet ve güçsüzlük Paris tünellerinin tarihinin de tipik özelliğidir. Walter Benjamin bu mekânların gözlerden ırak tarihini gün yüzüne çıkarmak için *Pasajlar*'da büyük çaba sarf etmiştir. Örneğin 1848'deki Haziran Ayaklanması'ndan sonra tutsak alınanların güvenliklerini ve görünmezliklerini sağlamak için kaleden kaleye taşocağı tünelleri ve katakomplardan götürüldüğünü anlatır. Katakomp labirenti şimdi olsa "karanlık bölge" diye niteleyeceğimiz bir yere dönüşmüştür – arada kamunun gözlerinden ve idrakından uzakta siyasi tutsaklara dair hükümlerin de verildiği, bir ilave yargı mekânı.

Benjamin'in tarihyazımını bu tutsakların ve onlar gibilerin yeraltı deneyimlerinin ayrıntılarını muhafaza edişi bakımından merhametli buluyorum. "Bu yeraltı koridorlarında soğuk öyle keskindi

ki birçok tutsak donmamak için durmaksızın koşmak ya da kollarını sallamak zorunda kalırdı,” diye yazar ayaklanmacılara dair, “ve hiç kimse soğuk taşlara uzanmaya cesaret edemezdi.” Dayanışma ve yoldaşlık dolu anları da anlatır: “Tutsaklar bütün geçitlere Paris sokaklarının adlarını veriyordu ve ne zaman karşılaşsalar adreslerini söylüyorlardı birbirlerine”;⁸⁹ 18. yüzyılda zincirlenip Seine’de işleyen kalyonlarda kürek cezasına vurulmayı hücrelerde bekleyen tutsakların nasıl birbirlerine şarkılar söylediklerini, karanlığın içinde ezgi-lerle iletişim kurduklarını da anlatır.

* * *

Sabah geç uyanıyoruz ve maymun tanrılar isli gözleriyle bizi izlerken kahvaltıda çikolata yiyoruz.

“Haydi gidelim,” diyor Lina. “Akşam buranın hayli kuzeyinde, Salle du Drapeau’da birkaç arkadaşım la randevumuz var. Oraya varırsak güzel şeyler olacak, tabii bu tavanların dayanıklılığına ve o güzergâhta en son yolculuk ettiğimden beri çökme olup olmadığına bağlı. Oradan önce de ulaşmak istediğim yerler var.”

Chatière’den geri çıkıyoruz –bu sefer önce ayakları sokup diğer tarafta ayakları koyabilecek zemin bulmak için vücudu bükerek– sonra Lina’nın süratli yürüyüşüne, kuru tünellerde ileri atılışına, ıslak olanlarda sulara bata çıka gidişine, kuyuların yanından geçerken adımlarını kollayışına, kuzey-kuzeybatı yönünde tünelleri kat edişine ayak uyduruyoruz. Yanımızdaki haritalara hiç bakmadan yönünü bulmaktaki hünerine hayran kalıyorum yine Lina’nın. Üç-boyutlu labirenti içselleştirmiş sanki ya da zihinsel bir yeraltı GPS’i geliştirmiş.

Sabahın ilerleyen saatlerinde bir dizi taş basamaktan aşağı iniyor, labirentin bir katından diğerine, haritalarda Cehennem Kuyusu diye belirtilen noktaya doğru yürüyoruz.

“Burası Cehennem’dir,” diyor Lina. “Hiçbir açıdan kolay bir yer değildir.”

Ana geçide giden alçak tüneli işaret ediyor; taş çatlasın 60 santim yüksekliğinde bir giriş. “Buradan,” diyor Lina. “Sen önden git Rob. Geçebilmek için sırtüstü uzanman gerek.”

Sırtüstü eğiliyorum, ileri doğru uzanıyor, girişin kenarlarını parmaklarımla buluyor, vücudumu ileri çekiyor, yukarı bakıyor ve öylece kalakalıyorum.

Dikine bir kuyudayım, yukarıda kil ve topraktan, belki de üç metre yüksekliğinde, içine yüzlerce insan kemiği –kafatasları, kaburgalar, kollar, bacaklar– gömülmüş bir asma duvar var. Aşağıda, kuyunun ortasında da daha yüzlerce yere düşmüş kemik var. Bir mezarlığın, içindekileri tünel ağında oluşan bir çatlaktan aşağı doğru kustuğu yerdeyiz. Kuyunun oyulduğu pürüzlü kireçtaşı tabakası da canlı gövdeleriyle kalınlaşmış –taş tortusu üzerinde kırılmadan fosilleşmiş deniz salyangozları ve spiral kabuklular– ve ansızın içime üstteki ve alttaki iki kentin de tek bir kabristan oluşturduğu hissi doğuyor. *Canlıların kentinden önce ölülerin kenti vardı... Ölülerin kenti her canlılar kentinin öncülü, neredeyse onun özüdür...*⁹⁰

Lina ile Jay de sırayla Cehennem Kuyusu’na giriyorlar. Sonrasında, geçitleri kat etmeye devam ettiğimiz sırada çok az konuşuyoruz. Katakompların bu bölgesinde kemik bol. Bir kabir düzeni yok, isim yok, anma ibaresi yok, depodan ibaret. Arada bir kaya yatağından yukarı doğru, sokaktaki bir rögar kapağına uzanan daire şeklinde kuyuların altından geçtiğimiz oluyor. Bazılarında merdiven de var. Bunlardan birinin altında duruyorum ve uzaklardan vuran titrek ışıklar görüyor, üst dünyada işlerine bakan yayaların adımlarıyla kımıldayan kapağın sönük sesini duyuyorum.

Bir ara uzun ve kemiksiz bir tünelde, çok ilerimizde alevlerin parlayıp söndüğünü görüyorum. Sonra birdenbire yok oluyor alevler. Lina da görüyor, ama kayboldukları noktaya geldiğimizde dönüş alıp da izlerini kaybettirebilecekleri bir yan tünelin olmadığını görüyoruz. “Başka katafillerin lambaları,” diyor Lina emin olmaksızın. “Gerçi nereye kaybolmuş olabilirler bilmiyorum.” Sonra gülümsüyor. “Ya da belki de Philibert Aspaire’in hayaletidir. 1793 yılında bu-

rada kaybolan ve 11 yıl sonra anca bulunabilen adam. Ölü olarak tabii. Dünyanın ilk kent kâşifi olduğu söylenebilir, muhtemelen de en kötüsü.”

* * *

Katakomplara gelmeden önce birkaç yıl boyunca kent kâşifliği alt kültürüyle içli dışlı olmuştum, Lina’yla da bu şekilde tanıştım. Kent kâşifliği için en uygun tanım imar alanlarına izinsiz girme serüveni şeklinde yapılabilir. Bu gibi faaliyetlerle iştigal etmek için gereksinimler içinde klostrofili, vertigo yokluğu, viranelerden haz duymak, kent altyapısına ilgi duymak, çitlere tırmanmaya, rögar kapağı kaldırmaya hazır olmak ve idari bölgeden bölgeye farklılık gösteren erişim kanunlarından haberdar olmak vardır. Kent kâşiflerinin en sevdiği yerler arasında gökdelenler, atıl durumdaki fabrikalar ve hastaneler, eski askerî üsler, sığınaklar, köprüler ve su kanalı şebekeleri bulunur. Gerçek bir kâşif caddenin 120 metre yukarısındaki bir vincin karşı ağırlığında oturmaktan ya da asfaltın 20 metre altında bir kanalda koşup dans etmekten zevk almasını bilmelidir. Kent kâşifleri *Sturm und Drang** dağlarından kaçınırlar. Heyecanları nadedir, aydınlanmaları muğlak. Kent kâşifleri arasında henüz görülmemiş mekânlara ulaşımı sağlayabilecek giriş noktalarına dair söylentiler dolandır dilden dile. Sırlar kıskançlıkla korunur, en yakındakilerle paylaşılır en fazla.

Alt kültürün de kendi alt kültürleri vardır. Nasıl ki bazı tırmanıcılar graniti kumtaşına, bazı mağaracılar ıslak sistemleri kurulara tercih ediyorsa kâşiflerin de kendi ihtisas alanları vardır: Bunkero-loglar**, gökteyürütenler, tırmanıcılar, raycılar ve kanalcılar vardır mesela. Gerçi çoğu kâşif işe viranelerden başlar. Buralar genelde

* İsmi Friedrich Maximilian Klinger’in oyunu *Sturm und Drang*’dan [Fırtına ve Gerilim] alan ve 1760’ların sonları ile 1780’lerin başları arasında ortaya çıkan Alınan edebî hareketi. Doğayı, duyguyu ve insan bireyciliğini yüceltmiş, Aydınlanma’nın rasyonalizmine karşı çıkmıştır. (Y.N.)

** Sığınak kâşifleri. (Ç.N.)

ulaşması en kolay alanlardır ve çabanın karşılığında verdiği ucuz estetik hissine de –terk edilmişlik patosu,* hikmeti anlaşılmaz tarihin somut kalıntıları– çabuk ulaşılır, çoğu zaman bu karşılığın maddi karşılığı da bir fotoğraf olur. Viraneciler “derpü (kâşif argosunda “*derelict and ruined places*”, yani metruk ve harap yerler) kurcalamayı severler. Detroit, dünya çapından viranecilerin yolunu tuttuğu “derp” merkeziydi ve sonunda Don DeLillo’nun bahsettiği, “Amerika’nın en çok fotoğrafı çekilen ahırının”⁹ şehir büyüklüğünde bir versiyonu haline gelip dikizciliği çağrıştıran virane pornosu sisinin içinde boğuldu. (Tozlu dans salonlarının, avluların yüksek çözünürlüklü fotoğrafları, ön planda sanatsal biçimde ortalığa saçılmış döküntüler. Kentin ümidini ve çaresizliğini yansıtan yüzlerce tarafını çerçevenin dışında bırakan resimler.)

Kent kâşifliği coğrafik olarak uluslararasıdır, dünyanın her yanında böyle gruplar, tayfalar ve topluluklar vardır. Şaşırtıcı sayıda kadın kâşif vardır ve sınıf temeli de karışıktır ama genel anlamda yasalara daha az itaatkâr bir nüfusu kendine çeker. Brisbane’de Dsankt olarak bilinen bir kâşif, yeraltında bir modern çağ Kharon’u gibi kayıkla gezer. Kentin kenarlarındaki nehirlerde küçük futilara biner, emme subaplarına doğru akan sulara yol alır ve alt kentin karanlık bölgelerine açılır. Kanada’da bir kâşif Niagara Şelaleleri’ne kurulu Ontario Enerji Santrali’nin borularına girmiştir: su dolu olukları tabandan dikey uzanan, perçinli demirden devasa boyutlarda tüneller. Minneapolis’in altındaki beyaz kumtaşında kazı ekipleri yeni mağaralara yollar açmak için nöbetleşe çalışır. New York’ta kâşifler otobüse biner, yüzlerini cama yapıştırır, gözleri kanal girişlerini ve o girişlere giden cadde seviyesindeki boruları arar, defterlerine veya tabletlerine haritalar çiziktirip dururlar. Madrid’de kanalcılar akarsuların ve derelerin kentin eteklerinde ortadan kayboldukları yerleri bulur, sonra menfezlerden aşağı inerler.

Kent kâşiflerinin avangardları sızıcılardır, tek tek bölgelerdense

* Bir kişinin, durumun, memnuniyet ya da sanat eserinin, insanların halihazırda içlerinde bulunan duyguları ortaya çıkarma gücü. Ethos ve logosla birlikte retorik’in en sık kullanılan üç ikna yönteminden biri kabul edilir. (Y.N.)

sistemlerden ve ağlardan tahrik olan, aşırı derecede güvenli alanlara girme riskinden keyif alan “hakiki” kâşiflerdir onlar. Ekstrem tırmanıcılar gibi sızıcılar da Al Alvarez’in tırmanış ve korku üzerine klasik makalesinde “sıçanı beslemek”⁹² diye adlandırdığı duyguyu tecrübe ederler. Saplantılıdır bu insanlar, bir süre sonra her şeyi tünel olarak görmeye başlarlar. Tren geçişleri arasındaki kısa sürelerde raylarda koşarlar, lastik bota biner, kanallarda gezer, asansörlerin tepesinde sörf yaparlar – arada bir de ölürler. Kent kâşifliğinin daha siyasi kanadındakiler faaliyetlerini radikal itaatsizlik ve özgürlük eylemleri olarak lanse ederler, şehirdeki özgürlük kısıtlamalarına karşı bir protestodur onların. Guy Debord’un kendine has Parisli Sitüasyonist [Durumcu]* düşüncesindeki psikocoğrafyacıların kapitalin belirlediği davranış kalıplarını yıkarak bilindik topraklar üzerinde hayret verici unsurlar keşfetmeye çalışması gibi politize olmuş kent kâşifleri de izinsiz girişlerini “insanların kent alanıyla kurdukları normal ilişki”⁹³ olarak mimleyen bir eylemcilik olarak sunarlar.

Kent kâşifliğinin beni derinden rahatsız eden tarafları var, uygulayıcılarının insanı temin etmeye yönelik öz farkındalık hareketlerinin de savuşturamadığı bir rahatsızlık bu. Ben, kent kâşifliğinin geçimlerini sağlamak için inşaat, hizmet ve bakım amacıyla –keşif için değil– kentin gizli yapılarında bulunan insanları kulak ardı eden, fiyakalı hipster havasını sevmiyorum. Kent kâşifliğindeki fotoğrafik kültürün Caspar David Friedrich’in 1818 tarihli ikonik tablosu *Sis Denizinin Üzerindeki Gezgin*’le ilgili sorunları büyük ölçüde yeni bir odağa taşıyan, züppeleşmiş doğasına şüpheyle yaklaşıyorum. Ayrıca kent kâşifliğinin “derp” mekânlarda, yani terk edilmiş harap yerlerde var olmaktan başka çaresi olmayan insanlara karşı her fırsatta gösterdiği duyarsızlıktan da rahatsız oluyorum.

Yine de bu alt kültürün başka bazı tarafları ilgimi çekti ve ben

* Durumcu Enternasyonal (*Situationist International*): 1957’de kurulan Avrupalı avantgard sanatçıların, yazarların ve şairlerin devrimci oluşumu. Sitüasyonistler, Marksizmle sürrealizmin karışımına dayanan bir kapitalizm eleştirisi geliştirmiş, kültürel alanda ise sanatçılar ve tüketiciler arasındaki ayrımı yıkmak ve kültürel üretimi günlük yaşamın bir parçası haline getirmek istemişlerdir. 1968’deki devrimci Paris olaylarında önemli rol oynamış, 1972’de dağılmıştır. (Y.N.)

de kendilerini kâşif diye niteleyen insanlarla giderek daha çok vakit geçirmeye –temkinlilikle– başladım. Özellikle keşif etkinliklerinin büyük kısmındaki hastalık seviyesindeki sistematiklik –“kent altıyapısının kara kutusu”nu ve modern bilgi alışverişinin “karanlık ağı”nı gün yüzüne çıkarmaya adanmışlık– etkiliyordu beni.⁹⁴ Kent kâşiflerinin kentin kumaşının gözenekliliğinden haberdar oluşu, ana girişleri, yarıkları, erişim noktalarını algılayış şekli ve alt kentleri –doğadaki yeraltı gibi– uzun vadede, aheste bir akışın içinde görme duygusu hoşuma gitmişti. Ayrıca kent kâşifliğinin modern öncesi emsallerinden ve bu emsallerin nasıl da kentlerin sefalet ve ümit tarihçesiyle yollarının kesişmiş oluşundan büyüleniyordum: Victoria döneminde Londra’nın tünellerinde ve tahliye kanallarında dolaşan insanlar mesela. Pis kokuların içinde lambalarını yukarıda tutar, pisliğin içinde süzgeçle altın diş ya da inci küpe ararlarmış.

Şair ve natüralist Edward Thomas, kent kâşifliğine hayli uzak görünür ama ben günün birinde 1911 tarihli bir makalede, Thomas’ın kentin hem altındaki hem üstündeki yapılarda maceradan maceraya özgürce koştuğu terk edilmiş bir Londra’yı tasavvur ettiği bir pasaja rast geldim. “Terk edilmiş Londra çok daha hoş bir yer olurdu,” diyordu Thomas hafiften mizantropik* bir havayla. “Kuyuların, boruların, tünellerin ve mahzenlerin içindeki gezimlere dair düş kurmaktan hazzediyorum – ne keşfedilesi yerler!”⁹⁵

* * *

O öğle vaktinin erken saatlerinde Lina adını ve yerini açık etmeye izninin olmadığı bir mahzene götürüyor bizi.

Duvar tekmeleme yöntemiyle sırayla yüksek bir *chatière*’den geçiyoruz ve kendimizi terk edilmiş bir alanda çömelmiş halde buluyoruz. Zemin yüzyıllar içinde sıkışıp sertleşmiş taş kumundan, birbiri üstüne binen kumullardan oluşuyor.

* Kelime kökeni Yunanca *mīsos* (nefret) ve *anthropos* (insan) kelimelerinden gelen misantropi; insan türüne, insan eylemlerine ya da insan doğasına karşı genel anlamda nefret, hoşlanmama, güvensizlik veya hor görmedir. (Y.N.)

Bazı yerlerde kumullar tavana yaklaşıyor. Bazı yerlerde dokunuyor tavana. Başka yerlerdeyse birkaç fit yükseklikte, içinde anca bir kişinin emekleyebileceği bir alan bırakacak kadar alçalıyor. Bizim çömeldiğimiz yerden yedi-sekiz güzergâh uzanıyor ileri doğru ve her biri ikiye ayrılıp yayılıyor uzağa. İnsanın gözünü korkutan bir labirent bu, bana Mendipler'in altındaki kaya çöküntüsünü hatırlatıyor. Gerçi burada takip edebileceğimiz bir Ariadne ipi yok.

Lina tez canlı, işi ciddiye alıyor. “Çantalarımızı burada bırakıyoruz. Gideceğimiz yerde onlarla hareket etmek mümkün değil. Beni takip edin.”

Lina kumullardan karnının üzerinde sürünerek sağ taraftaki emekleme yerlerine doğru ilerliyor. Jay ve ben onun ardı sıra, ayaklarımızla ellerimizi kullanarak sürünüyor, kumullar arasında, zeminle tavan arasına sadece kafamı sokabildiğim bir geçitten kertenkeleler gibi geçiyoruz. Lina'nın botlarını gözden kaçırmayayım diye olabildiğince hızlı ilerliyorum.

Kumullar yine yükselince tavana iyice yaklaşıyoruz, geçebilmek için başımı yana çeviriyor, yüzümü taş kumuna bastırıyor, kafatasımın kayaya sürttüğünü hissediyorum. Lina sadece bir dört yolda düşünmek için duruyor, sonra on dakika boyunca yılan gibi ilerliyoruz ve sonunda kumul aşağı doğru eğimlenip siyah bir tavşan deliğine varıyor, her birimiz oradan önce başımızı sokarak geçiyoruz.

Tavşan deliğinden bir *Wunderkammer*'e* çıkıveriyorum.

Her köşe noktası neredeyse dört metre uzunluğunda, küp şeklinde bir salondayız. Duvarlar sarı taştan gayet muntazam kesilmiş, zemin hayret verici biçimde temiz ve içeride uzak duvarın dışına bir ziggurat girişi gibi uzanan, silindirik şekilli taş bir merdivenden başka hiçbir şey yok. Merdivenin her basamağının kenarı siyah elyazısıyla işaretlenmiş. Her basamağın tam ortasına bir taş, kristal veya metal numunesi yerleştirilmiş, hepsi farklı renklerde: beyaz kumtaşı, sarı kumtaşı, kuvars, kireçtaşı.

* Sıra dışı nesnelerin küçük koleksiyonları harikalar odası. (Y.N.)

Lina salonu bulup bize göstermenin haklı gururunu yaşıyor. “Biz buraya ... diyoruz,” diyor. “Labirentin her tarafında buna benzer odalar var ama en güzeli ve en az bilineni bu.”

Bir Mineraloji Kabini bu; katakompların Paris Madencilik Okulu’na ait gayrimülklerin bir parçası olduğu dönemden kalma bir eğitim odası yani. 1900’lerin başında bir ara kapatıldıktan beri az çok el değmeden kalmış. Odanın yapısında bir ağırbaşlılık, numunelerin ayini andıran yerleştirilişinde de detaylı bir özen var – her biri kendine ait tertemiz basamakta duruyor.

Mineraloji Kabini’nde bir süre oturuyoruz. Yiyor, içiyor, dinleniyor, laflıyoruz. Lina dikey kentteki keşiflerinden hikâyeler anlatıyor bize. Battersea Elektrik Santrali’nin bacalarından birine tırmanışını, sonra santrali terk etmek için yeraltı tünel sistemini kullanışını, tünelden dışarı çıkıverince kendini Chelsea Çiçek Gösterisi’nin ortasında buluşunu, aspidistra çiçeklerinin arasında nasıl da gözleri faltaşı gibi açık, kir pas içinde durduğunu söylüyor.

Lina’nın bir kâşif olarak en büyük arzusu Odessa katakompları-na girmekmiş. Odessa da Paris gibi kireçtaşı üzerine inşa edilmiş bir kenttir ve dünyanın en geniş kent altı taşocaklarına sahiptir. Yaklaşık iki buçuk kilometrelik, 50 metre kadar aşağı inen, üç kattan fazla tüneller ağı Odessa’nın görünmez kentini oluşturur. Odessa labirentinin haritalarını görmüştüm. Paris tünel ağından da fazla olmak üzere gelişigüzel uydurulmuş bir organizmaya, hatta birden fazla organizmaya benziyor. Mercanın dallanıp budaklanan yapısından da belki de. İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar Odessa’ya yaklaştığı sırada Sovyetler, Ukraynalı isyancı grupları kentin altındaki katakomplara gizleyip kenti terk etmiş. Arkada bırakılan bu insanlardan bazıları yerin altında bir yıldan fazla kalmış, açlık, sıtma ve vitamin eksikliğiyle cebelleşmiş, arada sırada bilgi almak veya bir yere saldırmak için dışarı çıkarlarmış. İşgalcilerle isyancı gruplar arasında kedi fare oyunu oynanmış; Almanlar tünel sistemine gaz ve bombayla saldırırmış Ukraynalıları öldürmek için. Savaştan sonra Odessa’nın yeraltı dünyası bu yeraltına taşınmış, kaçakçılar ve sabıkalılar kendi amaçları için bu yeraltı ağını daha da genişletmiş.

“Odessa tünellerinin yanında bizim Paris tünelleri oyun parkı gibi kalır,” diyor Lina. “Ama orası tehlikelidir. Özellikle de bir kadın için. Orada yaşanma ihtimali olan şeylere ve *yaşanmış* olanlara dair çok fena hikâyeler anlatılır. Kesinlikle cinayet işleniyordur orada, en azından kaybolduğu için bile ölebilir insan.”

Jay, üç acemiye, girişi öylesine dar olduğu için insanın ne arkasına dönebildiği ne de geçmesi için başkasına yol verebildiği, Galler’de bulunan, kötü namı, uzun bir yarıktan ibaret Aggy mağara sistemi-ne götürüşünü anlatıyor. Anlattığına göre o gün acemilerden biri yarığa sıkışıp kalmış ve panik yapmaya başlamış. Kadının ismi Luna’ymış ve Baker Sokağı’nda bir bodrum katında sanatını icra eden profesyonel bir sahibeymiş.

“Ben sandım ki, hani mesleğini de hesaba katınca, ne yer altına inmek ne de bir yerde kapalı kalmak rahatsız edecek kadını,” diyor Jay. “Ama öyle olmadı. Üç saat sürdü onu kurtarmak. Önüne geçemiyordum, bu yüzden yüz yüze konuşup onu sakinleştirmek, sıkıştığı yerden kurtulsun, ilerlemeye devam etsin diye ona yardım etmek için sistemin başka bir tarafından çıkıp yine yarığa girerek onun olduğu yere gelmek zorunda kaldım. Sonra bütün o süre boyunca onu konuşturarak yarıktan geri geri çıktım. Zindanının fiyat listesini sorup dikkatini dağıttım. Türlü türlü hizmetler sunuyormuş o bodrumda, insanın aklı şaşar.”

“Yeter bu kadar,” diye kestirip atıyor Lina. “Salle du Drapeau’da yetişmemiz gereken bir randevumuz var.”

* * *

Kent kâşifliği sayesinde tanıştığım insanlar arasında Bradley Garrett adında bir California’lı vardı. Tanıdığım hiç kimse kentleri Bradley kadar dikey ve gözenekli görmemiştir. Onun gözünde kent ilk bakışta göz ardı edilen ana giriş noktalarıyla –servis kapakları, asma kilitli kapılar, rögar kapakları– doluydu. Kent içinde devinimin bilindik kısıtlılığı –somut engellerin dayattıkları, yasal zorlamalar,

mülkiyet hakkına dair içselleştirilmiş fikirler– Bradley için bir sınır oluşturmazdı. Onun için kentin ulaşılabilir alanları yerin derinliklerine (kanalizasyonlar, sığınaklar, tüneller) ve havaya (gökdelenler, vinçler) uzanıyordu, hal böyleyken sokaklar bir orta yol ve yorucu bir yükseklik görevi görüyordu.

İlk kez Londra Köprüsü’nde bir öğle vaktinin erken saatlerinde buluştuk. Bradley kalın siyah çerçeveli gözlükler takmıştı, keçisakallı, bıyıkları ve çenesine yetişen, koyu kahverengi saçlarını atkuyruğu bağlamıştı. Konuşması, Batı Yakası’nın “dinle ahbab” tarzıyla kültür teorisinin alengirli cümlelerinin karışımıydı. “Londra Köprüsü içi boş bir köprüdür, bütün büyük köprüler gibi,” demişti köprünün az çok üçte ikisi boyunca uzanan kaldırıma döşenmiş servis kapağına ayağıyla vurarak. “Kuzey uçta bir kontrol odası var, oraya girebilirsen Thames’tan karşıya köprünün *içinden* yürüyerek geçmiş olursun. İyiymiş, değil mi? Gel, göstereyim.”

Kuzey ucunda alçak bir demir kapıdan atlayıp merdivenlerden köprünün kanadına indik. Köprünün kanadında, üzerinde kocaman sarı bir asma kilidi olan çelik bir güvenlik kapısı vardı. Kapı bir ışın kılıcı saldırısına bile bana mısın demeyecek gibi görünüyordu ve girişi katiben men eden yazılar vardı üzerinde. Bradley cebinden bir dizi anahtarın takılı olduğu bir halka çıkardı, mırıldana mırıldana karıştırdığı anahtarlardan birini seçti, kapıya eğildi iyice ve kilidin menteşesi tık deyip açıldı. Beni içeri buyur etti ve arkamızdan kapatıldığı kapı yumuşak bir sesle tangırdadı.

“Amma da anahtarın varmış,” dedim. Bradley kafa lambasını yaktı. Bir nevi kontrol odasıındaydık. Döşeme altı boşluğundan odanın dışına uzanan çinko tahliye boruları, havalandırma kanalları ve kelepçeyle bağlı kablolar. Duvara monte edilmiş, analog düğmeleri ve çevirme kolları olan iki kumanda paneli.

“Pekâlâ – güneye doğru döşeme boşluğunun altından bu havalandırma kanalını takip edersen, tamamen köprünün içinde olursun,” dedi Bradley. “Nehrin üzerinden ilerlemeye devam edersen, böylece güney uçta çok daha büyük bir kontrol odasına ulaşırsın.

Acil çıkış kapısındaki çıkış sürgüsünü açarsın, o zaman istediğin herkesi içeri alırsın. Biz birkaç sene önce kâşiflikle ilgili *Crack the Surface* adlı filmi çektiğimiz zaman prömiyerini orada yaptık. 86 kişi, bir jeneratör, bir perde, bir projektör ve bol bol bira. Şahane parti oldu!” Geri dönüp usulca dışarı sıvıştık, Bradley kapıyı kilitledi. Yanımızdan geçen iki takım elbiseli adam şaşkın şaşkın bize baksalar da istiflerini bozmadılar.

Bradley’nin alışılmış kurallara itaatsizliği uzun zaman önce başlamış. Los Angeles’ta sıkıntılı bir mahallede büyümüş ve ergenlik yıllarında karnından bıçaklanmış. “Büyümemi sağladı o bıçaklanma,” dedi. “Tuhaftır ya, beni beladan çekip çıkardı. O sokaklardan kurtulmayı arzulamamı, daha açık yerlere gitmemi sağladı.” 2001’de, 19 yaşındayken Riverside şehrinde bir kaykay dükkânı açmış ortağıyla beraber. İki yıl sonra kendi payını ortağına satmış ve eline geçen parayla Avustralya’da denizcilik arkeolojisi okumuş. Sonra –ciddi anlamda açık bir yere varma arzusuyla– California’ya geri dönmüş ve Amerika Birleşik Devletleri Arazi Yönetimi Ofisi’nde Amerikan yerlilerinin arkeolojik mirası konusunda uzman olarak işe başlamış. Sonra Meksika’ya taşınmış, bir postklasik dönem köyünde arkeolog olarak üç yaz geçirmiş, bir *cenote*’nin –Meksika’nın doğal kireçtaşından yeraltında oluşmuş su dolu çukurlarından birinin– kıyısında kamp kurup yaşamış.

“Nasıl bir yeri görsen, Rob,” dedi Bradley beraber Londra’da yürüdüğümüz sırada. “Her gece alacakaranlıkta yüzlerce yarasa fiş-kırırdı *cenote*’nin içinden, sonra gün batmadan geri girerlerdi. Kanatlarının derimsi sesinden tutardım zamanımı. Yerliler için o *cenote* Maya yeraltı dünyası Xibalba’ya giriş noktasıydı. Maya dilinde Xibalba ‘korku yeri’ demektir. Meksika’nın baştan başa bütün kireçtaşı yeraltı son derece uhrevi bir yerdir. Aşağıda, su seviyesinin yükseldiği yerlerde bazen sunakların, taşa oyulmuş mabet odalarının girişlerinin yanından yüzerek geçersin.”

Xibalba’yı bana Kiçe Maya mitinde sunulduğu şekliyle tarif etti. İşkencelerle dolu bütün o yeraltı dünyası mitolojisi bağlamında düşünüldüğünde bile Xibalba gaddar bir âlem gibi görünüyordu. “Uçan Kabuk” ve “Bıçaklayan İblis” gibi isimleri olan iblislerle doluydu.

Sırf Xibalba'ya ulaşmak için önce bir akrep nehrini, sonra kan nehrini, sonra da irin nehrini geçmek gerekirdi. Bütün bunları geçmeyi başaracak kadar şanslı çıktıysanız altı ölümcül İmtihan Evi'nde sınırırdınız. Bunların içinde et yiyen yarasaaların olduğu "Yarasa Evi", sağa sola ummadık biçimde fırlayan bıçakların olduğu "Jilet Evi" ve "Jaguar Evi" vardı.

"O evde ne olduğunu da tahmin edersin herhalde," dedi Bradley.

Bradley, Meksika'dan sonra Londra'ya taşınıp bilimsel disiplinin sınırlarını aşarak kültürel coğrafyaya sapmış. Doktora yaparken büyüüne kapıldığı kent kâşifliği alt kültürüne etnografik anlamda dalmaya karar vermiş. Araştırma yöntemi kendini adadıkça hiç işe yaramayan türdenmiş. Londra'da ikamet eden, sadece mahlaslarıyla bilinen (Patch, Winch, Marc Explo) bir grup kâşife takılıp dört yıl geçirmiş, bu insanlardan işin püf noktalarını öğrenmiş, Londra aksanını kapmış ve Battersea Elektrik Santrali, Milenyum Değirmenleri ve yeraltındaki Fleet Nehri gibi klasik yerlere inmiş.

İki yıl sonra Bradley'nin grubu çalışmalarını başka bir kâşif grupla birleştirip kısa süre sonra gösterdikleri başarılarıdaki cesaretleri ve hırslarıyla tanınacak olan London Consolidation Crew'u* kurmuş. Faaliyetlerinin yoğunluğu gittikçe artmış ve içlerindeki düzenli olarak adrenalinle beslenen sıçan büyüdükçe büyümüş. O zamana kadar Bradley sekiz ülkede 300'den fazla izinsiz giriş eyleminde yer almış. Amerika'da Chicago'daki bir gökdelene fırtına sırasında tırmanıp karabulutlara ve mavi ışığa boğulmuş kentin bulutlardan Michigan Gölü'ne düşen yıldırımların yarattıkları çatlaklar eşliğinde muazzam fotoğraflar elde etmiş. Mojave Çölü'nde atıl durumdaki uçakların hurda diye tutulduğu bir mezarlığa ulaşmış; Oraya girebilmek için dikenli tellerden atlayıp devriye gezen güvenlik ekiplerinden askerî kargo uçağı 747 uçaklarının iniş takımlarına sığınarak saklanmış. "Devasa bir lunapark ve upuzun bir geceydi," diye eklemişti kuru kuru.

* Londra Birlik Tayfası. (Ç.N.)

Başlarda her nedense Bradley’e dair şüphelerim vardı. Ama onu tanıdıkça çok sevmeye ve kendisine hayranlık duymaya başladım. Hayatın içinden mızrak gibi geçiyor ve derinlere dalıyordu. Gönlü bol, kestirilmez, korkusuz ve sadıktı – ayrıca onunla vakit geçirmek hayli keyifliydi.

Bradley’le Londra’da geçirdiğim günün geri kalanında çoğu kez başkentin görünmez kentine daldık. Barbican’ın altındaki buhar tüneli şebekesine girdik. Bir rögar kapağını kaldırıp nehrin Thames’e döküldüğü yerin yakınlarındaki Bazalgette usulü yapı olan Fleet Salonu’na ulaşmak amacıyla Fleet’in, yani Londra’nın “hayalet nehirleri”nden birinin yatağına indik. Sonra Kuzey Londra’daki bir parkta çitlerin arasından süründük, ağır, demirden bir kapağı çekip çimenlerin arasında açılan kuyunun karanlığına paslı bir el merdiveniyle indik.

Altı metre aşağıda kafa lambalarımızı yaktık ve gördüğümüz şey karşısında ıslık çaldık. Ötemizde sıra sıra uzanan düzinelerce tuğladan kemerli geçit, aralarındaki çukurlarda basamak basamak durgun sular. Kemerli geçitlerin birbirini tekrar eden biçimleri ve suların üzerindeki yansımaları ebedî bir geriye dönüş yanılsaması yaratıyordu. Fısıltılarımızın yankıları bize geri dönüyordu. Su deposu olarak inşa edilmiş ve şimdi neredeyse kurumuş, 19. yüzyılın ortalarından kalma bir sarnıca girmiştik. Bir zamanlar sular altında olan yapılar hâlâ sağlamdı, tuğlalar daha dün döşenmiş gibi temizdi. Burası, Victoria döneminin ana altyapı bileşenlerinin işlevsel şıklığına sahipti ve bu haliyle Misenum’daki Roma Sarnıçları ve İstanbul’daki Yerebatan Sarnıcı kadar güzeldi.

Sarnıcı bir uçtan diğer uca, bir kenardan diğer kenara dolaştık, seslerimiz yankılanıyordu. Üstümüzde, karanlığın içinde on binlerce sarı-kahverengi tuğladan yapılmış tavan tonozları vardı. Sarnıcın uzak ucunda bir süre oturduk. Bradley sigara içip müzik çaldı: “Stresstest” adlı, tuğlalardan yankılanan, davul ve bas ağırlıklı bir parça. Gece yarısından biraz önce dışarı çıktık. Şehrin ışıklarıyla alt kısımları pembeye ve turuncuya dönmüş, bulutlar dağılmıştı her tarafa, aralarından yıldızlar seçilebiliyordu. Doğumuzda kalan ağaçların arasında üç kişi yavaşça hareket ediyor, sarı ışıklarıyla çimenleri tarıyor, kaybolmuş bir şeyi arıyorlardı.

Birlikte geçirdiğimiz o ilk günden sonra Bradley ve ben iyi arkadaş olduk. Londra Metro Hattı'ndaki bir dizi "hayalet istasyona" girişi, bunun gerektirdiği demiryolu alanı ihlali ve ayrıca başka bir-kaç faaliyeti Bradley'nin Britanya Ulaşım Polisi'nin gözüne batmasına yol açtı, polis ibret olsun diye, *pour encourager les autres*, Bradley'yi cezalandırmaya karar verdi. Tutuklandı, evi arandı, bilgisayarlarıyla telefonlarına el konuldu ve sonunda cezai hasar tertiplemekten yargılandı. Duruşmasında ben de tanıklık yaptım –dava Bradley'nin şartlı tahliyesiyle sonuçlandı ve başka da bir ceza çıkmadı. Ulaşım Polisi için bir halkla ilişkiler rezaleti ve vergi mükellefleri için de altı hanelik mahkeme masrafı.

Bradley ve ben birkaç kâşiflik gezisi yaptık beraber, bu gezileri planlarken de kartpostallarla iletişim kuruyorduk çünkü –kartpostallarımızı alıp arkasını çevirme zahmetine girecek herkesin okuyabileceği– bu ayan beyan yazışma şekli, yetkililerin Bradley'e olan ilgisi hesaba katıldığında en güvenli bağlantı yoluydu. Artık emniyet kurumları insanların mektuplarını buharla açmıyor, kartpostallarını okumuyor; bunlar yerine mesajlarını, WhatsApp sohbetlerini takip ediyor, e-postalarını izleyip bilgi alıyor.

Bradley'le seyahat etmek çevre algımı, özellikle de imar alanları algımı hem derinleştirdi hem de yukarı çıkardı. Yolumuzu bulup birçok garip alana ve mekâna girdik. Bradley'de bir maceracının gözü kara damarının yanı sıra bir arkeoloğun modası geçmişliğin çağdaş formlarına, bir doğa tarihçisinin yaban hayatının terk edilen yerlere dönüşüne duyduğu ilgi de vardı.

Bir gece Newport'taki bir taşıyıcı köprüye tırmanmak için yola koyulduk, ikmal merdivenine tırmandık, sonra da karanlık nehrin üzerine gerilmiş ağaç gövdesi kalınlığında kabloların üzerinde milim milim yürüdük. Kendini Darmon diye tanıtan –Rusya ve Çin gibi çok risk barındıran bölgelerde, yüksek güvenlikli yeraltı mekânlarına erişmekte uzmanlaşmış, iki ülkede de yetkililerden dayak yemiş, yeraltına duyduğu ilgisi o henüz bir çocukken bir çiftçi olan babasının Thames'in yukarı kısmında pullukla çıkardığı Roma sikkeleriyle başlamış– genç bir kâşifle dört metre kadar yükseklikte demir bir kapıyı tırmanıp İrlanda Denizi'ne bakan tepe yamaçlarında

dönümlerce alana yayılan, kargaların mesken edindiği, terk edilmiş bir Victoria dönemi kalesinin harabelerne vardık. Bu gibi gezilerde genelde çalıların, çiftlik römorklarının altında birazcık uyur ya da hiç uyumazdık. Bradley’le geçirdiğim zamanı adrenalin, alkol ve aşırı yorgunlukla özdeşleştirir oldum.

Bradley’le bir başka gezi bizi Galler’in orta kısımlarındaki bir vadideki terk edilmiş kayrak madenlerine götürdü. Dar bir ağızdan girip taşocağı olarak kullanılmış bir uçurumdan geçerek vardık madene. Ben karanlıkta bir tepe ipi düzeni kurdum, sonra uçurumun tabanına iple inmeye başladık. Oradan da bir tünel bizi sualtında kalmış muazzam bir mağaraya çıkardı. Kara sular ayaklarımızın dibindeki kayraktaşlarına vuruyordu – ve 20 metre kadar üzerimizde, kayadaki bir açıklıktan sızan, mızrak şeklinde, altın rengi gün ışığı bir vahiy ışığı gibi vuruyordu mağaranın içine.

Gün ışığının üzerine vurup parlattığı şeylerin kutsiyetle hiçbir alakası yoktu gerçi, zira ışığın vurmasına yol açan aynı açıklığın içine madenin kapatılışından bu yana 40 yıldan fazla bir süre boyunca yüzlerce araba enkazı itilmişti. İşlevsiz araçlarından hurda bedeli ödmeden kurtulmak isteyen yöre halkı, nesiller boyunca arabalarını tepeden yukarı çıkarıp boşluğa bırakmıştı.

Bunun sonucunda bir araç çığı, bir araba arşivi, mağaraya kadar inen ve sonra gözümüzün alabildiğine kara sulara kadar devam eden kıvrımlı bir enkaz bayırı. En eski arabalar en aşağıda, en alt katmandaydı, mavi bir Cortina bir buzultaşın üzerindeki buzul kaya bloğu gibi kusursuz durmuş, yosun yeşili bir Triumph Herald da onun hem mili hem de dayanak noktası görevini görüyordu.

* * *

Salle du Drapeau’ya –Bayrak Odası’na– yaklaştığımız o anlar Paris katakomplarında gerçek korkuyu duyduğum yegâne anlardı.

Odaya yaklaştığımız sırada üst kentte akşamın erken vakitleri. Yüzeyde insanlar ofislerinden çıkıyor, alacakaranlık sokaklardan evlerine yürüyor, trenlere, otobüslere biniyor, durup bir şeyler içmek için barlara giriyorlar.

Aşağıda, görünmez kentte biz yanlara doğru dönüşü olmayan, tavanı gitgide alçalan bir tünelden kuzeybatıya doğru ilerliyoruz. Boynumu eğerek yürüyorum önce, sonra omuzlarımı kamburlaştırıyorum, sonra belimden doğru eğilmek, en sonunda da diz çöküp ileri doğru emeklemek zorunda kalıyorum.

Önümüzde uzanan tünel çıkmaza dönüşüyor sanki. Lina'nın en sonunda bizi yanlış yola çıkardığını itiraf etmesini bekliyorum.

Lina hiçbir şey demiyor. Önümüzdeki kireçtaşının sarısı Lina'nın fener ışığında parlıyor. Omuzlarını silkerek çantasını yere atıyor, arkasına itiyor, çantanın kemerlerinden birini ayak bileğine doluyor ve sonra gördüğüm kadarıyla zemin seviyesinde minicik bir açıklıktan ibaret olan, taş çatlasın 45 santimlik, tünelin bitimi sandığım yere başı önde bırakıyor kendini.

Kalbim tir tir titriyor, ağzım da kuruyuveriyor. Bedenim o açıklıktan içeri girmeyi reddediyor.

“Burada çantanızı ayak parmaklarınızla çekmeniz gerekecek,” diyor Lina. Sesi boğuk. “Ayrıca buradan sonra bağırmanın, tavana da dokunmayın.”

Korku belkemiğimden yukarı süzülüyor, boğazımdan yağ gibi aşağı akıyor. Dediğini yapmaktan başka çarem yok. Yüzüstü uzanıyor, çantamı ayağıma doluyor, başım önde sokuluyorum deliğe. Üstümdeki boşluk o kadar dar ki başımı yine yana çevirmem gerek ilerleyebilmek için. Yanlardaki boşluklar öyle az ki kollarım neredeyse vücuduma yapışıp kıpırdamaz olmuş halde. Tavanın taşları çatlayıp bloklar halini almış ve çatlaklardan sarkıyor. Klostrofobi içimi bütün bedeni saran bir hastalık gibi dolduruyor, göğsüme ve ciğerlerime baskı yapıyor, nefesimi bastırıyor, başımın içinde siyah yıldızlar patlatıyor.

Arkamda sürünen çantanın yeri tırmalayışının sesi, bağlı olduğu bacağıma çantayı çekmekten çoktan sapladığı ağrı. Her defasında anca birkaç santim ileri gidilebiliyor, solucan gibi kıvrıla kıvrıla, omuzlarımla ve parmak uçlarımla tutunabiliyorum. Ne kadar sürüyor bu tünel böyle? Eğer beş santim bile aşağı doğru incek olursa sıkışır kalırım burada. Devam etme düşüncesi fena. Geri dönme düşüncesi daha beter. Sonra başımın üstü yumuşak bir şeye çarpıyor.

Boynumu geriye doğru kaldırınca Lina'nın sırt çantasının önümde, tavandaki bir bloğun çukurlaşan kenarına sıkışmış olduğunu görüyorum. Çanta kımıldayıp duruyor, takıldığı yerden kurtulmaya çalışıyor, Lina bacağıyla çekiştiriyor olmalı ama böyle giderse her an bloğu gevşetebilir, tavanın çökmesine yol açabilir gibi görünüyor.

“Yavaş, yavaş!” diye bağıriyorum ve Lina da bana bağırarak bağırmamamı söylüyor. Hop – ve sonunda, çanta kurtuluyor, sürüklenmeye devam ediyor.

Küçük yerde sürünmeye devam ediyorum ki birden –*basiktir?*– etrafımdaki taşın, beni saran taşın, bedenimi bir tabut gibi boyulu boyunca kaplayan taşın *titremeye başladığını* hissediyorum. Başta silkinir gibi oluyor, hafif ama açıkça hissedilir türden bir titreyiş, fakat şimdi kuvveti ve sesi artıyor. Tavan, oynak tavan, sarsılarak uğulduyor. Titremeler taştan çıkıp vücuduma giriyor, oradan da altındaki taşa geçiyor. Gök gürleri gibi gümbürdüyor taş ve o gümbürtünün içinde çatırtılar ve tıkırtılar duyuyorum, sonra hayalet mimari geliyor aklıma, haritanın bu sayfasında üst kenti gösteren soluk gri çizgiler: kavis çizip sinirler gibi birleşen ve bir araya gelip Montparnasse İstasyonu'nda buluşan tren hatları.

Üstümüzdekiler tren, metronun ve yer üstü tren hatlarının tam *altındayız*, buradaki tavanın oynak olmasına yol açan da on yılların tren sarsıntıları. Bağırarak geliyor içimden ama yapmamalıyım, geri dönmek geliyor içimden ama yapmam, bu yüzden milim milim ilerlemeye devam ediyorum, ağzımda taşların tozu, sert taşı parmaklarımla tırmalıyorum, arkamdaki çantamı çekiyorum, hepsini sessizce yapıyorum, sadece trenlerin gümbürtüsü var yükselip alçalan, zorla alıp verdiğim nefes, küt küt atan kalbim. Sonunda, o hasta edici korkunun beş dakika ardından, alan genişleyip yükselecek biraz, sonra yeniden emekleyebiliyoruz, sonra ayağa kalkabiliyoruz, sonra yürüyebiliyoruz ve sonra Salle du Drapeau'ya yaklaşıyoruz.

Su basmış bir tünelden geçip bir salona giriyoruz. Suyun üzerindeki turuncu ışıklar, suyun kendisi durgun olsa da dalgalanıyor ve sallanıyolar. Kapı açıklığından çığlıklar geliyor, sonra müzik sesi: Jam'in "Going Underground" şarkısı, sesi yükseliyor, tünel boyunca yankılanıyor. Şarkıyı tanıyınca gülümsüyorum, su basmış tünelin iki kenarındaki çıkıntıları köprü gibi kullanıp kapı aralığına varıyorum. Kenarları yüksek, tavanı başımızdan altı metreden çok yüksekte bir odaya açılıyor. Üzerimizdeki boşluk kafam helyumla doluymuş, havada süzülüyormuş gibi bir hisse kapılmama yol açıyor. Duvarlardan birinin yüksek kısmına üç renkli büyük bir bayrak çizilmiş. İnsanlar var, bizi selamlamak için ayağa kalkıyorlar: Lina'ya sarılıyor, benle Jay'in elini sıkıyorlar, hepimize hoş geldin gülücükleri veriyorlar.

Burada, müzik ve misafirperverlikle dolu, başka bir çeşit *Wunderkammer*'e yolumuz düşmüş oluyor. Yiyecek ve içeceklerle donatılmış bir masa var: meyveler, baget ekmekler, Brie ve Camembert tekerleri, sert içki şişeleri, tenek kutularda biralar. İki küçük hoparlörün bağlı olduğu kutu gibi bir CD oynatıcı duruyor masanın ortasında.

Jam bitince Bowie'nin "Underground"ı çalmaya başlıyor.

"Ça c'est le catabourn!"* diyor yabancılardan biri müzik kutusunu işaret edip başını müziğin ritmiyle hafifçe sallayarak.

Küçük süs ışıkları sarmış odanın dört bir yanını. Her şey son derece gerçeküstü – sanki yolumuz yeraltının derinliklerinde post-modern bir şenlik otağına düşmüş gibi. Birileri elime votka dolu plastik bir bardak tutuşturuyor, şükran duyguları içinde dikiyorum kafaya. Midemde yanma hissi, sonra trenlerin üzerinden geçtiği aralıktaki zamanın kenarlardan yumuşamaya başlayışı. Bardağımı etkisiz bir şişeden kahverengi romla dolduruyorlar bu sefer. Bir bakıyorum ki sırtıtmaya başlamışım. Bu mekâna minnettar hissediyorum kendimi, katakompların bir arada duruşuna, bir tünelin dönüş aldığı noktada dehşetten coşkunluk hissine meyletmesine.

* (Fr.) "İşte bu kataburn!" Katakomp ve müziğin gümlenen sesinden ilham alınarak uydurulmuş kelime. (Ç.N.)

İnsanlar tanışmaya başlıyor. Lakaplarını anlayamadığım iki Fransız katafil var, bir de Lina'nın eski bir arkadaşı, gündüz *au pair* olarak çalışan, geceleri de çoğu kez katakomplara inen T isimli bir Kanadalı. Üçü de Indiana Jones tarzı deri şapkalar takmış, Fransızlardan birinin elinde kırbaç var.

Bowie bitince Ben Folds Five'tan "Underground" çalmaya başlıyor. Herkes keyifleniyor.

Daha çok yiyor, içiyor, konuşuyoruz. Saatler geçiyor. Ben dinliyorum çoğunlukla, tüm günün onca zahmetinden sonra dinleniyor, bu yeraltı diyarının garip alt kültürlerine şaşakalıyor, sebep olduğu tuhaf kültürel dönüşümlere kafa yoruyorum.

Çok sonrasında Lina, Jay ve ben uyuyacak bir yere gitmek için ayrılıyor. Sığınaklar denilen bir alana varıyoruz. Geniş bir bulvar-tünel üzerinde destekli tavanları olan bir dizi yarı çember şeklinde oda. İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma, diyor Lina, bombalara karşı dayanıklı olsunlar diye geliştirilmiş sığınaklar. İşgalin ilk zamanlarında Direnişçiler tarafından kullanılmış, sonra Güney İngiltere'den bombardıman başlayınca yüksek rütbeli SS ve Wehrmacht subaylarını barındırmış. Şimdiyse yorgun katafiller için ideal yatakhane görevi görüyorlar. Orada, her birimiz ayrı bir sığınak odasına yerleşiyoruz. Uzaktan geçen trenler duvarları titretiyor.

Uykuya dalmak zaman alıyor. Beni her taraftan saran kaya yatağının içinde uzanırken, Antroposen derin zaman içinde kat kat açıldıkça bizim kentlerimizden geriye ne kalacak –kaya kayıtlarında ne gibi stratigrafik işaretler geleceğe kalacak– diye meraka dalıyorum. Karasal mega kentler Delhi ve Moskova milyonlarca yıl içinde büyük ölçüde aşınıp kuma, çakıla dönüşecek, sonra rüzgârlar ve sularla çöлін akıl sır ermez genişliklerine dağılacak. Kıyı kentleri New York ve Amsterdam, yükselen deniz seviyesinin en erken ele geçireceği kentler yani, yumuşak çökeltinin içine çok daha dikkatli bir şekilde saklanacak. En temiz korunacak olanlarsa halihazırda kaya yatağına gömülü olan görünmez kentler, yani alt kentler olacak. Bizim inşa ettiğimiz yer üstü yapıları yıkılıp karmakarışık kent katmanını oluşturacak: süt rengi, kristal katı beton, tuğla, asfalt ve cam karışımı,

çözünüp varlığının izlerini bırakacak çelik.⁹⁶ Oysa yerin altındaki metro ve kanalizasyon sistemleri, katakomplar ve taşocakları – bunlar bütünlüklerini insan ötesi bir geleceğe kadar koruyabilecekler.

* * *

İki gün sonra görünmez kentten ayrılmaya hazırız. Asıl planımız Lina'nın kaynak yerlerinin artık yerinden sökülmüş olduğunu öğrendiği merdivenli bir rögardan çıkmaktı. Rögarın takma adı bana hiç de sevimli gelmeyen “Ölüm *Chatière*'i” imiş. Fakat Lina'nın edindiği yön tarifleri muğlak, bu yüzden bulamıyoruz.

Dolayısıyla giriş noktamıza geri dönüyoruz. Sistemin kuzeybatısının uzak kısımlarından tüneller içinde saatler süren yorucu bir seyahat. Lina, Salle du Drapeau'ya çıkan alt boşluğun etrafından dolanan uzun bir yoldan götürüyor bizi. Bütün yolu kat ettiğimiz sırada hiç kimseye rastlamıyoruz. Asit yeşili, nükleer sarı renkte spreylen boya yapılmış düzinelerce el izinin olduğu bir tünel duvarını boydan boya kat ediyoruz bir ara; tarihöncesi mağara sanatının *punk* yankıları. Carrefour des Morts'tan geçip geri dönüyor ve sonunda su seviyesinin birkaç gün önce geçtiğimiz zamankinden bir hayli yükseldiği Bangra'ya varıyoruz.

“Yukarıda yağmur yağmış,” diyor Lina.

Paris'e yaklaştığım sırada birikmekte olan fırtına bulutları geliyor aklıma, manzarayı donatan yağmurdan tüller. Giriş deliğine ulaşıp tırmanıyoruz, sırayla yukarı, demiryolu tüneline çıkıyoruz.

Kapalı kaldığımız günlerin ardından demiryolu tünelinin kemerli tavanı bir balo salonununki kadar devasa geliyor. Havada taş tozu yok. Solumuzda tanıdık bir ışık kemeri var. Taşları eze eze raylardan geri yürütüyoruz. Kemer büyüyor ve parlaklaşıyor. Yeşil sarıyor çevresini, uzun liana sarmaşıkları gibi sarkıyor aşağı doğru ve yeşil yine yeni bir renge dönüşüyor.

“Kelebeklere bakın,” diyor Lina eliyle işaret ederek. Kemerin etrafında uçuşan düzinelerce altın kelebek var, ama yaklaştıkça göze

görünmeyen ağaçlardan döne döne dökülen, ikinci ışığının yaldızla-
dığı akasya yaprakları olduklarını fark ediyoruz.

Üst dünya görüş alanımıza giriyor. Bir güvercin süzülüyor ka-
natlarını çırpmadan, kemerin çerçevelediği gökyüzünü bir uçtan di-
ğer uca kat ediyor. Demiryolunun geçtiği çukurun dik duvarları gös-
teriyor kendini, akasya dalları yanlardan eğilip kelebek yapraklarını
döküyor.

Işğın karanlıkla buluştuğu noktada duruyor, yukarı bakıyoruz,
işte imkânsız güneş, kısa süre sonra çukurun duvarlarının üzerinde
yükselen binaların ardında kaybolacak. Birbirimizle sessizce konu-
şuyoruz. Saçlarınıza terden ve tozdan bir pomat sürülmüş gibi, ten-
lerimiz soluk. Burası, bu açık hava salatalık ve duman kokuyor. Kadı-
nın biri tepemizde yükselen apartmanlardan birindeki balkona be-
yaz çarşaflar asıyor.

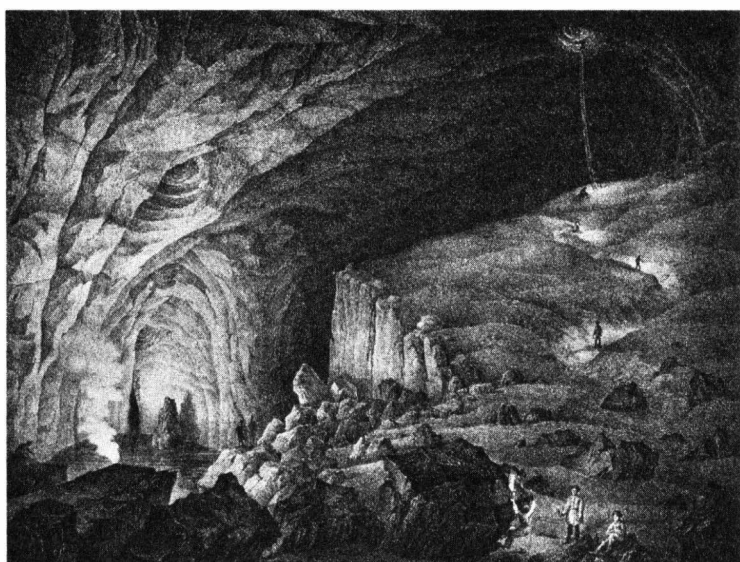
Emil Gilels tarafından çalınan, Brahms'ın 1 Numaralı Piyano
Kuarteti'nin ilk kısımlarını duyuyorum, birkaç dağınık nota bile
duysam tanıyabildiğim nadir klasik müzik eserlerinden biri. Notalar
aşağı doğru yapraklarla birlikte sürüklenip çukurda bir araya geliyor
ve ben müziği hayalimde duyduğumu sanıyorum ama öbürleri de
duyduklarını söylüyorlar ve birinin şimdi, burada bu parçayı çalıyor
oluşu bana olağanüstü geliyor.

Yürümeye devam ediyoruz. İki ergen; biri erkek biri kız, bir
akasya ağacının altındaki elektrik trafosunun üzerinde oturmuşlar,
sohbet edip ellerindeki cointi döndürürken uzun, esmer bacakları
havayı tekmiyor. Biz geçerken başlarıyla selam veriyorlar, biz de
selamlarına karşılık veriyoruz.

Demiryolu çukurundan hızla yukarı tırmanıyor, tel örgüdeki
delikten geçiyor, üzerinde “*Interdit d'entrer*” yazan kapıdan geçiyo-
ruz. Bir sokak köşesinde kapı aralığından üç kere dönüş alıyoruz,
kadının biri bizi durdurup *en bas*'tan mı, yani “aşağıdan” mı geldiği-
mizi soruyor. Evet, diyoruz, oradan geliyoruz.

6

Yıldızsız Nehirler
(*Carso, İtalya*)

Yıldızsız nehirler klasik kültürün her yanını sarar ve ölülerin nehirleridir onlar.⁹⁷ Lethe, Styks, Phlegeton, Kokytos ve Akheron üst dünyadan yeraltına akarlar – sonra beşi Hades’in karanlık yüreğindeki çalkantılı sularda birleşirler.

Lethe’nin suları ölülerin ruhlarının dünyevi varlıklarını untabilmeleri için içmeleri gereken amnezi sularıdır. Yunanca *lethe* kelimesi “nisyan” ve “unutkanlık” anlamına gelir; “unutmazlık”, “görünür olma” ve ayrıca “gerçek” anlamlarına gelen Yunanca *aletheia* kelimesinin zıddıdır. Aeneis’in altıncı kitabındaki büyük *katabasis* sırasında Aeneas, Lethe’de seyahat edip babasının hayaletiyle –sel gibi üşüşen çok sayıdaki ruhtan biri– buluşma şansına erişir.

Kayıkcı Kharon henüz ölmüşlerin ruhlarını Styks boyunca taşır; yeraltına sağ salım yapılacak seyahatin bedelini ödemek için merhumun dudaklarına bir obolos, diğer deyişle bir gümüş metelik konmasını ister.

Phlegeton kıvrımlar ve sarmallar halinde aktığı düşünülen, la-

netlilerin çukuru Tartaros'un derinliklerine inen, sıcaklığın, alev alev yanan ateşin ve kaynayan kanın nehridir.

Kokyos bu beş nehrin en soğuktur, dondurucu rüzgârların esip süpürdüğü, yer yer sertleşip buza kesmiş bir matem nehridir. Kokyos'un geçtiği yerlerde akıntıları ivinti yerlerine düştükçe ve kıvrımlar boyunca girdap gibi döndükçe acı dolu feryatlar savururlar.

Akheron yıldızsız nehirlerin en uysalıdır, kederin nehridir, Kharon'un mesleğini icra ettiği bir başka nehirdir. Cehenneme doğru öylesine derin akar ki tıpkı Juno'nun Aeneis'te "*Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*", "Gökteki tanrıların fikirlerini değiştiremezsem, Cehennem'in Nehri'ne düşer yolum,"⁹⁸ dediği üzere bazen onunla anlamdaş kullanıldığı olur. Freud, bu dizeyi kendisi de psikolojik yeraltının akıntılarıyla dalgalarında –bilinçli zihnin güneşli düzlüklerinin altında hızla akan, arada sırada kuvvetle yukarı doğru coşan yıldızsız id nehirlerinde– bir keşif olan *Düşlerin Yorumu*'na epigraf olarak almıştı.

Klasik edebiyatın karanlığa dökülen nehirlerle akmasının sebebi jeolojiktir: O edebiyatın yaşandığı ve yazıldığı yerlerin doğası büyük ölçüde karstiktir. Karst –Slovence *kras* kelimesinden gelir– çözünür taşlarla minerallerin, birincil olarak kalkerin, ayrıca dolomit, alçıtaşının ve diğerlerinin çözünmesiyle oluşan bir topoğrafik yapıdır. Karstın yeraltı hayli zengindir ve ayrıca karst, suyun bilindik davranış biçimlerine uymayı reddettiği bir arazidir. Karst hidrolojisi şaşılacak derecede karmaşıktır ve tam olarak anlaşılamamıştır. Karstik arazilerde çıplak kayalardan pınarlar fışkırır. Vadiler kördür. Bir nehir bir yerde ortadan kaybolup yeni komşularının yeni bir ad vereceği bir başka yerde pekâlâ ortaya çıkabilir. Ne onlara doğru ne de onlardan akan bir suyunun olduğu –karstik arazideki yeraltı su tabakası mevsime ve havaya göre yükselip alçaldıkça alttan dolan– göller çıkar ortaya (1689 yılında şu anki Slovenya'nın yerlisi Johann von Valvaso tarafından Londra Kraliyet Cemiyeti'ne anlatılan "kaybolan göller").⁹⁹ Obruklar ve kuyular karstik araziye bir sürü esneyen ağız halinde delik deşik eder, geceleyin veya karda geçmesi tehlikeli bir yer kılar. Yüzeyin altında –karstik arazinin bir yüzeyinin olduğu söylenebilirse– akiferler yüzyıllar boyu dolar boşalır, bin yıllardır

suyun dönüp durduğu labirentler vardır, stadyumlar kadar büyük mağaralar vardır ve çağlayanlarıyla, ivinti yerleriyle, durgun gölcükleriyle yeraltına gömülü nehirler vardır.

Karst ülkesinde arazide şiddetli çökmeler olabilir, Taipei’de sanki bir canavar ayak basmış gibi ortadan kaybolan dönel kavşaklar gibi. Karstın kendine has topoğrafisi kendine has şekil ve yokluk dilinin gelişimine de yol açmıştır: *doline* (İngilizce) huni şeklinde bir obruktur; *abîme* ya da *gouffre* (Fransızca) suların aşındırdığı, binlerce metre derinliğe ulaşan bir kuyudur; *cenote* (İspanyolca) çökmüş bir obruktur, çoğu zaman suyla doludur; *okna* (Slovenca) suyun kayayı aşındırarak taşın üzerinde bir “pencere” gibi öbür tarafın görülebileceği bir geçit açtığı noktadır.

Çin’deki Guizhou ve Yunnan; Avustralya’daki Nullarbor Ovası, Kuzey Amerika’daki Florida’nın büyük kısmının da dahil olduğu müthiş arazileri, Meksika’daki Yucatan Yarımadası, İngiltere’deki White Peak, Mendipler, Yorkshire Vadileri ve Dean Ormanı, Orta ve Güney Fransa’nın kireçtaşı koyakları ve dağlık arazileri, işte bunların hepsi karst bölgeleridir. Filipinler’de bir gelgit nehri karstın dibinden 38 kilometreyi aşkın bir mesafe boyunca akar, bunun 14 kilometreden fazla kısmı tekneyle gezilebilir. Yeni Zelanda’daki Waitomo’da bir toprak altı nehrini mağaranın tavanında yaşayan ve sarkıtların üzerinde mavi yıldız galaksileri gibi benek benek duran *Arachnocampa luminosa* adlı kandil böcekleri aydınlatır.

İtalya’nın kuzeydoğusunun Slovenya’ya komşu bölgesinde İtalyancada basbayağı Il Carso, yani Karst diye bilinen, kireçtaşından, uzun ve yüksek bir plato vardır. Il Carso’nun rüzgârların süpürdüğü, güneşin çarptığı kayalığının çok altında Slovenca Reka ve İtalyanca Timavo denen bir nehir akmaktadır – bazen güneş ışığının en son değdiği yerin 300 metre altında, ivintiler ve mendereslerle akan bir nehir.

Carso'ya Mantova'dan geliyorum. Mantova'daki katedralin altında bir mahzende İsa'nın çarmıha gerilişi sırasında bir mızrak darbesi sonucu akan kanını barındıran Kutsal Kâse saklıdır. Mantova tarihinde iki kere gömülmüş ve kaybolmuştur Kâse, sonra iki kere çıkarılmıştır toprak altından. Artık bu katedralin mahzeninde, her biri farklı bir anahtarla açılan ve her anahtarı başka bir rahip tarafından saklanan 11 farklı kilidi olan demirden bir kasada saklanmaktadır.

Mantova'dan Carso'ya varmak için üç nehri aşıyorum.

Adige, sıcakta buharı tüten gümüş-gri bir yılan. Akıntıları tembel sarmalların dilini konuşuyor. Güneşin kaydattığı mendereslerde buharlar kıvrımlarla yükseliyor. İki leylek koyulmuş yola, batıya uçuyorlar. Çalı sıralarında şerbetçiotları, hanımcıları. Duvarlarda graffitiler. Adamın biri tozlu bir yolda cüssesine göre çok küçük bir bisiklette pedal sallıyor, öyle ki dizleri dimdik açılarla yukarı doğru yükseliyor. Kahverengi toprak, ışığın keskinleştiği yerde göze görünmeyen, ama varlığı hissedilebilen deniz.

Piave, dağlardan dökülen siltle ağırlaşmış, kalay rengiyle, kaynar gibi akıyor, göze sudan ziyade metal gibi görünüyor. Göğün karanlılaştığı yerde, kuzey tarafında göze görünmeyen yüksek doruklar hissedilebiliyor. Mısır tarlaları. Viyadüklerin altındaki gizli topraklarda yabancı akasya korulukları. Soluk renkli kumrular sürüler halinde havalanıyor sürülmüş kahverengi topraktan. Oluklu kiremitler çatılarıyla fabrikalar, pencere pervazlarını kelebek çalıları sarmış. Çiftlik evleri sarmaşıkların içinde kaybolmuş. Her şey sıcak bir pelerin gibi örtünmüş sırtına.

Sonra karsta yaklaşıldığının işareti olan Isonzo. Kireçtaşından yuvarlak çakıllar, sanki içten içe kendiliğinden ısıyormuş gibi görünen suyun mavisi ve sıra sıra yeşiller dizili bağların üzerinden doğru doğru uçan düzinelerce balıkçılın beyazı.

Isonzo yakınlarında küçük bir istasyonda iniyorum trenden, başka kimse ne iniyor ne de biniyor. Platformun bitiminde beni bekleyen, el sallayan Lucian. Lucian ve Maria Carmen, 'Trieste'nin yuvarısında, karstın yükseklerinde, bir obruğun kıyısındaki evlerinde yaşıyorlar.

“Gel!” diyor Lucian, sarılıyor bana. “Sonunda seni burada görmek ne güzel!”

Trieste Körfezi’nin üzerindeki soluk taş burnun üzerine kurulu, Rilke’nin 1912’de mistik *Duino Ağrıları*’nı yazmaya başladığı 14. yüzyıl kalesi Duino’nun önünden geçiyoruz arabayla. Sonrasında İsviçre’de, Birinci Dünya Savaşı’nın tetiklediği depresyondan kurtulduğu zaman Rilke bu ağrıları kendi tabiriyle yaratıcılığın “sınırsız fırtınası”¹⁰⁰ içinde bitirecekti. 19 yaşında ölen Wera Koop adlı genç bir kadına bir *Grab-Mal*, yani “mezar taşı” mahiyetinde adadığı, yeraltına dair büyük eseri *Orpheus’a Soneler*’i yazmaya da orada başlayacaktı. “En altta yaşlı adam, darmadağınık / tüm ekilenlerin / kökü, gizli kaynağı, / hiç görmediler onu,”¹⁰¹ diye başlar 17. sonesi.

Duino’dan henüz fazla uzaklaşmamışken yokuş yukarı dönüş alıyor ve Carso Platosu’na tırmanmaya başlıyoruz. Lucian’ın küçük arabası kireçtaşı üzerinde deniz seviyesinden yükseğe tırmanırken virajları homurtularla alıyor.

“Sanırsın ki çoktan alışıma olacak şu yola,” diyor Lucian öne doğru eğilip panele şefkatle vurarak.

Önlerinden geçtiğimiz eski evlerin çatı kiremitleri kireçtaşı yığınlarının altında ezilmiş. “Bora yolundayız şimdi,” diye açıklıyor Lucian kısa ve öz bir şekilde, bir elini taşların ezdiği çatılara doğru sallayarak. “Dağların doruklarından savuruyor rüzgâr bu kayaları, katabatik rüzgâr, yerçekiminden alıyor kuvvetini. Buralarda saatte 200 kilometre hızla eser. İnsanı deliye çevirir, köpekleri günlerce havlatır, konserve açacağı gibi söküp atar evlerin bacalarını. Gerçi ne yalan söyleyeyim, sakın estiği zamanlarda çamaşır kurutmak için çok elverişli.”

Maria Carmen bizi kapıda karşılıyor ve hemen sarılıyor bana.

“Robert! *Il Professore!* Evimize hoş geldin!”

Veranda nar kokuyor. Maria Carmen bir kol uzağında tutuyor beni, baştan aşağı süzüyor, sonra bırakıyor. Maria Carmen Arjantinlidir. Kırmızı ve siyah renkler giyinmeyi sever ve en sevdiği canlı flamingonun ve kızıl aynağın yakın akrabası olan pembe kaşıkçı ku-

şudur. Formel vasıflara itibar etmez, insanları kurabildikleri empati miktarına göre yargılar. O ve Lucian ömürlerinin ortasında birbirlerine âşık olmuşlar. Şimdi ikisi beraber karstta, Raffy adında gümüşi-gri bir kediyle yaşıyorlar.

Lucian bir çevirmen, egodan eser yoktur kendisinde ve olmadık derecede cömerttir. Öyle zarif gözleri vardır ki. İspanyolca, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca olmak üzere dört dili anadili gibi bilir ve bu diller arasında rahatlıkla ray değiştiren trenler misali hiç tereddüt etmeden gidip gelebilir. Bir defasında Horn'un çevresinde tekneyle gezmiş, Patagonya'ya yapılan birkaç seyahate katılmıştır. Kendi teknesi tamir havuzunda bekliyor, ama döşemeleri kalkıp birbirine geçmiş tik ağacından güverteyi değiştirmeye gerekli zamanı ve parayı bulacak olursa onunla Patagonya'daki 900 metreden yüksek, çok az tırmanılmış bir zirvenin eteğine yelken açmak ve herhangi bir buzulun çıkaracağı engelden fazlasını çıkaracağını düşündüğü güney kayınlarından oluşan karman çorman kemeri ve bataklık orman örtüsünü aşip tekneyi deniz seviyesinden yukarı çıkarmanın hayalini kuruyor. Çalışma masasının karşısına Patagonya haritaları iğnelemiş: kanallar, takımadalar, dünyanın derdi çekilmez olduğunda hayallere dalmak için orada duruyor hepsi.

"Başkaları için fedakârlık yapıyor hep," diye fısıldıyor Maria Carmen burada bulunduğum haftalar içinde bir gün bana. "Öyle yapmak zorunda hissediyor kendini – ama kendini düşünmüyor yeterince."

Maria Carmen sosyal hizmet sektöründe çalışıyor. "O kadar az fayda görüp kendinden o kadar çok vermeye devam ediyor ki," diye sır veriyor bana bir gün Lucian dışarıda yürüyüşe çıkmışken.

Lucian 21. yüzyıl ekonomisi içine hapsolmuş bir 19. yüzyıl kâşifi, Maria Carmen ihtiyaç sahibi bir kültürün içinde doğuştan özgeci biri ve ikisi birlikte talihimin karşıma çıkardığı en hoş insanlardan ikisi.

Lucian'la Carmen'in evi güneybatıya doğru, Adriyatik'e bakıyor, ama deniz görünmüyor, Carso'nun yamaçlarında serpilen meşe ve çam kümelerinin üzerinde gümüşü bir ışıktan ibaret. Sarı çiğdemlerin açtığı bir kayısı bahçesi var.

Ev serin, sıcağa karşı pencereleri kapatılmış, çatısına bora uçurmasın diye ağırlıklar yüklenmiş. Cam kapaklı ahşap kitaplıklar var, değişik dillerde tırmanış, mağaracılık ve yelkencilik kitaplarıyla dolu. Bir meşe ağacının altında öğle yemeği yiyoruz: mayhoş Sloven elmaları, sert peynir ve Maria Carmen'in yetiştirdiği patatesler. Obruğun eğimli kenarlarında yaban sıklamen çiçekleri. Elmalarımızın çöpünü kenarından aşırıp obruğa fırlatıyoruz.

“Obruk acıkıyor,” diyor Lucian.

Kedi Raffy kıvrılıyor ayak bileklerimde bir pus gibi.

“Ben aslında tam olarak hiçbir yerli değilim,” diyor Lucian yemeğimizi yedikten sonra, “ama galiba en çok Carso'luyum.”

Babası Normandiya çıkarmalarında genç bir tank subayı olarak görev yapmış. “İlk çıkarmalardan iki hafta sonra ulaşmış Fransa'ya ve bir bakıma hayatının en güzel zamanlarını geçirmiş orada: 19 yaşındaymış, koca tank onun emrindeymiş ve iyi Fransızca konuşuyormuş. Yöre halkının onu nasıl baş üstünde tuttuklarını düşünsene!”

Savaşın sonra, Lucian'ın babası Trieste'ye tayin edilmiş, orada genç bir İtalyan kadınla tanışmış. Bir sonraki yıl Londra'da evlenmişler ve genç adam ailesinin köklü gül ağacı piposu üretimi işinde çalışmaya başlamış. Tatillerini Trieste'de geçiriyorlarmış ve Lucian Corso'yu dolaşarak, hem karanlık hem de ışıklı sırlarına yavaş yavaş ererek büyümüş.

“Çocukken adımını atacağın yere dikkat etmen gerektiğini öğrendim,” diyor Lucian. “Hem mecazen hem de jeolojik bakımdan. Bu bölgenin geçmişi şiddetle doludur ve bunun çok azı hakkında konuşulur. Nehirler nasıl ortadan kayboluyorsa hikâyeler de kayboluyor, sonra beklenmedik yerlerde yeniden ortaya çıkıyorlar.”

Lucian yıllardır Carso'nun tarihi ve derinlikleri üzerinde çalışmakta, potansiyel olarak sınırsız ve bitmesi neredeyse kesinlikle imkânsız olduğunu düşündüğü bir metin. “Bu toprakların içinde sakladıklarına dair ne kadar az şey bildiğimi fark etmem hemen hemen 20 senemi aldı,” diye mırıldanıyor, benden ziyade kendi kendine.

Bahçelerinin zemininde kuşburnu çalıları iç içe geçmiş, beyaz ve pembe çiçekler açmışlar. Arılar süzülüyor çiçeklerin üzerinde. Rilke'nin *Ağutlar*'ının çevirmenine yazdığı tuhaf satırlar geliyor aklıma: "Biz görünmez arılarıyız. Görünenin balını topluyoruz çıldırmışçasına, görünmez altın, muhteşem kovanında biriktiriyoruz balı..."¹⁰²

Hava kıpırtısız. Kuşlar meşelerin arasında süzülüyor.

"Bana göre Carso, senin terimini kullanacak olursam 'yeraltı'nın bir arketipi," diyor Lucian. "Burada insanların yaşadığı, ibadet ettiği, şifa bulduğu, cinayet işlediği, birbirlerinden ve dünyadan kaçıp sığındığı, terör eylemleri planladığı ve buz aradığı mağaralarımız var, 10.000 mağara. Tarihöncesinde insanlar burada kaleler inşa etmişti ama kelimenin gerçek anlamıyla dağ yamaçlarına da sığınırlandı. Romalılar yeraltı tanrısı Mitra adına tapınaklar inşa ettiler. Ayrıca sen şimdi –bunu duyduğuna sevineceksin– cehennemin ağızlarından birine gelmiş de bulundun: Romalılar yakınlarda bir yeri, Tima-vo Nehri'nin Škocjan'da yeraltına daldığı noktayı Hades'in girişi saymışlardı."

Duraksıyor.

"Zamanı ileri saralım ve 19. yüzyıla gelelim. Maria Theresia'nın serbest liman ilan ettiği, ama ciddi biçimde su sıkıntısı yaşandığından kayıp nehrin bulunması ve böylece kente su sağlanması için bir dizi keşif emri verdiği, boyuna gelişen Trieste. Bulmuşlardı da suyu, ama yerin altına gömülüydü. Birinci Dünya Savaşı sırasında hem Avusturyalılar hem İtalyanlar hendekler kazarak ve mağaraları hastane, cephanelik olarak kullanmak için genişleterek buradaki kireçtaşını delik deşik ettiler. Sadece burada da değil, Jülyen Alpleri'nde ve Dolomitler'de de. Aynısı İkinci Dünya Savaşı'nda da oldu. Savaş sırasında ve sonrasında, iki taraf da düşman askerlerini ve işbirlikçi ilan ettiklerini öldürüp obruklara ya da burada bilinen adlarıyla *foiba*'lara atarak acılarının bedelini korkunç faiziyle aldılar."

Kaş çatıyor.

"Yaşayan buzullar barındıran mağara sistemlerimiz vardır burada, ismi lazım değil, turuncu, kör bir böcek türünün, *Anophthalmus*

hitleri'nin yaşadığı mağaralar vardır. Neo-Nazi koleksiyoncular arasında çok rağbet gördüğü için soyu tükenme tehlikesi altındadır. Sonra şarapların yıllanmaya bırakıldığı, bana kalırsa pek de kayda değer sonuçların alınmadığı mağaralar vardır.

Ve burada yeryüzünün kendisi gelgitlidir. Sahiden! Burada kaya ayın çekiminden etkilenir, tıpkı okyanus suları gibi. Yerçekimi kireçtaşını çekip bırakır, yerkabuğunda bahar gelgitleri, küçük gelgitler oluşur. Elbette ki denizlerdeki gelgitlerle karşılaştırıldığında ufaktır. Denizin gelgit büyüklüğü 16 metreye kadar çıkar, kireçtaşının ki ise iki santimetreye kadardır. Yine de yeraltı dünyası burada biz fark etmeksizin ayaklarımızın altında yükselip alçalır. Trieste Üniversitesi'nde kara gelgitleri üzerine sempozyumlar düzenleniyor.”

Adriyatik'in ısıltısı göğşe vuruyor.

“Ve belki de hepsinin ötesinde, Timavo'nun –burada bazen kullandıkları adıyla Gecenin Nehri'nin– akışının haritasını çıkarma sevdamız, yok yok, *saplantımız* vardır.”

Timavo, Slovenya ve Hırvatistan sınırındaki Snežnik Dağı'nın, yani Kar Dağı'nın güney yamacındaki çam ormanlarında Reka adıyla yeryüzüne çıkar. Suları Illirska Bistrica civarındaki düzlük tarım vadisinde birikir, sonra yarım millik çemberler halinde geze geze içinden geçilemeyen fliş kaya yatağının üzerinden aşar, flişin kireçtaşıyla buluştuğu Škocjan köyünde –jeolojik bir hokus pokusla– ortadan kaybolur Reka.

Reka'nın yeraltına daldığı Škocjan Kanyonu müstesna kuvvetlerin olduğu bir bölgedir. Burada su milyonlarca yıl içerisinde dünyanın bilinen en büyük yeraltı kanyonlarından birini oluşturmuştur. Nehir, kireçtaşı uçurumunun içinde devasa bir kanal boyunca ilerler ve –puslu ve su serpintileriyle dolu mikroiklimlerin olduğu, dik yamaçlarında şahinlerin yuva yaptığı ve meşe fideleriyle pembe yaban siklamlenlerinin yetiştiği– yüzlerce metre çapında yeraltı obruklarında yol almaya devam eder ve sonunda tam da kireçtaşı Carso Plato-su'nda kendi yükselişine başlamışken nehrin aşağı doğru kuvvetle akışıyla kireçtaşının içinde, dibe doğru dimdik uzanan bir tünel aç-

lır. Reka-Timavo toprak altında 35 kilometre kadar ilerledikten sonra Duino yakınlarında yeniden yeryüzüne çıkar ve Adriyatik'e dökülür, tatlı suyunu tuzlu suya katar.

“Timavo Nehri dağlardan akar, bir boşluğa dökülür ve sonra 130 stadyum büyüklüğünde bir alanda aktıktan sonra denizin kenarında fışkırır,⁷⁰¹ diye yazmıştır Apamea'lı Posidonius yaklaşık MÖ 100 yılında. Škocjan “Çukuru” hem 1561 tarihli Lazius-Ortelius haritasında hem de Mercator'un 1637 tarihli *Novus Atlas*'ında yer bulacak kadar önemliydi. Nehrin gizli uzamının sistematik keşfi 1830'ların sonlarında, kısmen Trieste'nin susuzluğuna çare olmak için başladı. Ivan Svetina adlı bir kuyu uzmanı Škocjan'daki kanyona girdi ve kendi tabiriyle üçüncü şelaleye ulaştı ve böylelikle Timavo'nun keşfinin 1904'e dek sürecek olan altın çağı başlamış oldu.

Yıldızsız nehrin peşinden gitme macerasının bu ilk teşebbüsleri tabiatları gereği çok zorluydu. Kanyonun kenarlarına –aşağıdan bakınca bile insanda vertigoya yol açan– uçurumların tepesine örümcek gibi tırmanmayı sağlayan patikalar oyuldu ki su seviyesi aniden yükselmeye başlarsa kanyondan kaçış mümkün olsun. Uzak yerlere erişmek için sandallar kullanılıyordu, ama sandallar riskliydi, akıntıya karşı onlarla geri dönmesi zordu, devrilmeye yatkındılar. Ulaşılan her mağaraya, çağlayana, kanala bir isim veriliyordu –Hanke Kanalı, Mertel Mağarası, Rudolf Mağarası, Müller Mağarası, Ölü Göl, Sessiz Mağara– ama kâşiflerin 1904'te bulduğu bir sifon, yani insanın bir nefeste yüzüp geçemeyeceği, tamamen su dolu bir tünel, bu ilerlemeye neredeyse yüz yıllık bir süre için mâni oldu.

Bir sonraki dönüm noktası ancak sualtı solunum teknolojilerinin ve son derece yüksek riskli mağara dalgıçlığı faaliyetlerindeki gelişimlerin artık bu güzergâhın aşılabilmesini sağladığı yıl olan 1991'de gerçekleşebildi. O yılın Eylül ayında Slovenyalı iki dalgıç Ölü Göl'ün [Mrtvo jezero] yakınında bir sifonu yüzerek geçtiler. Bu sifon bol bol yeni geçidin ve mağaranın olduğu, Timavo'nun hem nehir olup aktığı hem göl olup biriktiği bir yere açılıyordu. Şimdi dalgıç ekipleri ulaşılabilen noktalardan girip su yolu boyunca alabildiğine ilerlemek için her yaz dünyanın dört bir yanından buraya seyahat etmektedir. Karanlıkta kamp kurarlar, günler ve haftalar

boyunca uygun hava şartlarını bekler, sonra da mürekkebin içine dalarlar.¹⁰⁴

“Timavo bir rüyadır,” der Adriyatik Mağarabilim Derneği üyesi, Timavo’nun genç kâşiflerinden biri, Marco Restaino, “metre metre gerçek olmasını sağlamaya çalıştığımız bir rüya.”¹⁰⁵ Bu rüya, *grottisti* olarak bilinen sevdalılarında bir saplantıya sebep olmuştur. Bu *grottisti* gruplarının arasında rekabet söz konusudur, ama bu ortak Kutsal Kâse görevini gerçekleştirmek –Timavo’nun akış güzergâhının tastamam ve devamlı haritasını çıkarmak– için işbirliği yapmak ve bilgilerini bir araya getirmek zorunda olduklarını da bilirler.

Carso Platosu üzerinde yıldızsız nehre yüzeyden ulaşılabilen birkaç yer bulunur. Bu erişim noktalarının neredeyse hepsi ciddi mağaracılık becerileri gerektirir. Neredeyse hepsi Timavo’ya bulundukları yerden girişin denetimini ellerinde tutan ve nehrin akışıyla haritacılık, macera, bilim ve şüphesiz ki (Škocjan’a yakın büyük mağaralardan birini ziyaret etmiş olan, doğal olarak kabarık sarkıtlarla dikitlerden ve de bu son derece fallik yeraltı diyarında yaşayan, her dikite mağaranın ziyaretçilerinin ona anlattığı bir nesnenin –“Kleo-patra’nın İğnesi”, “Eiffel Kulesi”– ismini veren *grotto* bekçisi Gregor’un bilinçaltından çok etkilenen) Freud’un da çok ilgisini çekmiş olan zorlayıcı türden bir rüya çalışması karışımıyla ilişkilenen farklı kâşif ve mağaracı gruplarının “malı”dır.

Timavo’ya varılabilen yerlerden biri Trebiciano köyünün yakınlarındaki kayın ormanında bulunan bir yeraltı obruğudur. Orada, suların açtığı dar bir kuyu çukurun tabanından aşağı aralıksız 300 metre kadar iner. En dar yerinden ancak bir kişinin geçebileceği genişlikteki bu kuyu sonunda Timavo’nun sel olup aktığı katedral büyüklüğünde bir mağaraya varır. Benim Carso’ya gidişimin sebebi de kısmen Trebiciano Çukuru’na –ne kadar da cesaret verici bir isim– inmekti.

Timavo’ya nasıl varılırsa varılsın keşif işi tehlikeli, zahmetli ve karanlıktır. Şiddetli yağmurların Timavo’yu bazen standart yüksekliğinden 60 metre fazla olmak üzere sel basmasına, böylece bir mağarada veya dehlizde sele yakalanan kişinin ölmesine neden olduğu ya

da nehre inen kuyulardan yüksek basınçla hava yolladığı olur. *Grot-tisti*'nin 200 yılı aşkın uğraşlarına rağmen şu an Timavo'nun yer altındaki akış güzergâhının sadece yüzde 15 civarında bir kısmı bilinmektedir.

Bu Timavo haritacılarının –çoğu erkektir– faaliyetleri düşünüldüğünde, kendini adanmışlıklarının ve törensel alışkanlıklarının esrarengiz tanrısı yıldızsız nehir olan bir mezhebin pratiklerini andırıldığını görmek işten bile değildir.

* * *

“Sana kuvvetli, kutsal bir yer göstermek istiyorum – sahiden de bu bölgenin yeraltına ait bir yer,” diyor Lucian bir sabah.

Denizden bir mil kadar içeride terk edilmiş bir çiftlik evinin yakınlarında, bir yolun dönüş aldığı yerdeki çalı kaplı yamaçtan yürümeye başlıyoruz. Yürürken dikenler takılıyor bileklerimize. Ayaklarımızın altında ezilen mercanköşklerle kekikler kokularını salıyorlar. Çekirgeler sıcıyor her adımımızla. Kertenkeleler koşuşturuyor kuyruklarını arkalarındaki toprakta sürüyerek. Hava titreşiyor sıcak yüzünden. Patika yok ama Lucian emin adımlarla tırmanıyor tepeyi, güneypoğu yönüne doğru yürüyoruz. Bir tren yolunu geçiyoruz, rayları ışıldıyor. Ormanın sınırından uzak olmayan bir yerde Lucian o çoraklığın içinde bir vaha gibi görünen bir yere doğru götürüyor beni: yamaçtaki sığ bir obrukta büyüyen akasya ağaçları ve çimenler.

“Çok az insan bilir bunun burada olduğunu,” diyor Lucian. “Tren hattından ve Venedik-Trieste yolundan kolayca görülebilmesine rağmen yanından geçiveren sadece bir avuç insan için görünür oluşu hoşuma gidiyor.”

Alana açılan bir kapı aralığı vazifesi gören iki ağacın arasından sıkış tıkış geçiyor, bir dizi taş basamaktan aşağı iniyoruz; ve işte, obruğun tabanından bir mağara girişi var. Girişin eşiğinde çok sayıda oyulmuş kaide ve kolon altlığı bulunuyor, içlerinden biri yaşayan kayanın bir parçası.

Hiç şüphesiz bir adak yeri olan mekâna giriyoruz. Taştan yapılmış iki uzun merkezî peyke, belki de sunak, mağaranın eni boyunca uzanıyor, aralarına tekli taş küpler yerleştirilmiş. Mağaranın kenarlarında kireçtaşından oyma iki rölyef var; ikisi de bir eliyle bir boğayı tutan ve diğer eliyle boğanın göğsüne bıçak saplayan bir insan figürü.

“Burası neresi, Lucian? Bütün bunlar ne anlama geliyor?”

“Burası bir Mitreum, Tanrı Mitra’ya ithaf edilmiş bir yeraltı tapınağı yani,” diyor Lucian. “Mitra lejyonierlerin tanrısıydı, *panteon* içinde az bilinirdi, şimdi de pek hatırlanmaz sanırım. Kayadan doğmuştu—bu bakımdan gerçek bir yeraltı tanrısı—ve ibadet kültü bütün imparatorluk toprakları içinde toprak altı mekânlarda gerçekleştirilirdi. Burası da o mekânlardan biriydi ve MÖ 400 senesi civarında terk edilene dek muhtemelen 300 yıldan fazla bir süre kullanıldı. Burayı ilk kez kazıp ortaya çıkardıklarında yüzlerce madenî para, düznelerce gaz lambası ve kavanoz bulundu.”

Peykelerden birine oturuyoruz birlikte. Işığın mağaranın ağzından içeri düştüğü yerde sinekler uçuşuyor.

“İnsanlar buraya hâlâ eskiden olduğu gibi inançla geliyor,” diyor Lucian. “Bir keresinde bir kısmı çok eski madenî paralarla dolu bir kutu buldum, arkalarında bir taşın arkasında saklanmıştı. Almadım tabii ki. Bir sonraki gelişimde ortadan kaybolmuştu.”

Mitraizm, gizem dini diye adlandırılan inançlardandı, MS 1. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu topraklarında yayılmıştı ve onu ortaya çıkmakta olan kendi dinî ayinlerinin “şeytani taklidi” olarak niteleyen erken Hıristiyanlığın önünde provokatif bir karşı güç olarak duruyordu. Mitraizmin gizemciliğinin kendisi gizemlidir, zira içerdiği inançlara ve uygulamalara dair bizi aydınlatacak çok az kaynak kalmıştır geriye. Hakkında bildiklerimiz büyük ölçüde Mitra tapınaklarında bulunan yazmalarla sanat eserlerinden ve antik edebiyatta yer alan ufak göndermelerden yapılan çıkarımlarla elde edilmiştir.

Mitraizmin merkezinin Roma olduğunu ama tapınaklarının ta—1954 yılında Wallingford Sokağı’nın altında şu an Bloomberg bina-

sının bodrum katında bulunan bir Mitra tapınağının kalıntılarının ortaya çıkarıldığı– Londra’ya kadar bütün imparatorlukta bulunduğunu biliyoruz. Kazı sırasında orada bulunan nesneler arasında kehribardan oyulmuş bir minyatür gladyatör başlığı da bulunmuş.

Mitraizmin birçok bakımdan bir yeraltı inancı olduğunu da biliyoruz. Siyasi olarak kendini bir sır gibi gözden uzakta tutar, üyeleri birbirlerini şifreli işaretlerle tanır ve selamlarlardı. Dinî anlamda, kayadan doğmuş bir tanrıyı ilah sayarlardı. Topoğrafik olarak kendine has tapınaklarının neredeyse hepsi yerin altındaydı: evlerin bodrumları, doğal mağaralar ya da özel olarak inşa edilmiş mahzenler, *spelea* (mağaralar) ve *crypta* diye bilinen kutsal odalar.

Orada Lucian’la otururken “kuvvetli bir yer” ifadesiyle ne kastettiğini anlıyorum. İnsanlar neredeyse 2000 yıldır burada durup dinlenmiş ve adaklar sunmuş. Eski ziyaretçilerinin çoğu uzak bir çatışma bölgesinden Roma’ya ya da evine geri dönüş seyahati yapan lejyonerlermiş. Böyle insanlar kuşkusuz ki inanca ihtiyaç duymuş olsa gerek.

Lucian ve ben o serin yerde dostça dinleniyoruz, manzaranın alt şarkısını dinliyoruz: tren yolunun takırtıları, onun üzerindeki yolun uğultusu, çalılardaki çekirgelerin testeremsi vızıltıları.

“Mitraizm bir asker dini ve erkek diniydi,” diyor Lucian. “Sadece erkekler bu dine üye olabilirdi.”

Timavo’nun dalgıç-kâşiflerini yeraltındaki kutsal mekânlarında çaba sarf eden, yeni yerler, yeni çıkış yolları arayan çağdaş Mitraistler olarak hayal edince aklıma yeraltının tarihsel olarak cinsiyetlenendirilmiş doğası geliyor. Antik çağ *katabasis*’lerinden beri yeraltına kahramanca inişler gerçekleştirenler çoğu zaman tuzağa düşmüş, kaçırılmış veya kaybolmuş bir kadını kurtarmaya giden erkeklerdir: Eurydike’ı arayan Orpheus mesela, ya da Alkestis’in peşinden giden Herakles. Mitoloji açısından yeraltı, kadınların sesinin kesildiği ya da erkeklerin hataları yüzünden feci bedeller ödedikleri bir yerdir çoğu zaman. Ariadne labirentten sağ salım çıkması için Theseus’a yardım eder ama Theseus tarafından yüzüstü bırakılır ve sonra, bazı anlatılarda geçtiği üzere, Artemis tarafından öldürülür. Kreon, er-

kek kardeşi Polyneikes'i gömdüğü için Antigone'yi ceza olarak diri diri mezara koymakla ve siyasi olarak tamamen güçsüz kılmakla tehdit eder; biçare Antigone kendini asar. Hades, Persephone'yi esir eder ve ardından her yıl onun diyarına gelmeye zorlar onu, Demeter tarafından kurtarıldıktan sonra bile.

Gerçi bunun olağanüstü karşıt örnekleri de var; bu antik arkeotipleri cesaretleri ve uzmanlıklarıyla sil baştan yazan kadınlar. Bilinen en derin mağaranın keşfiyle sonuçlanması mümkün, Özbekistan'daki Dark Star* seferlerine toprak altındaki gölleri ve mavi buz demetleriyle dolu uçurumları aşan kadın mağaracılar öncülük etmektedir. Kadın paleantropologlar Güney Afrika'nın Bloubaank dolomitlerindeki Rising Star** seferlerine öncülük edip kadim insan mezarlıklarını ortaya çıkarmışlardır. Bu kadınların her biri fosil kalıntılarına ulaşmak için 30 santimden dar bir delikten geçmek zorunda kalmış ve ekip Yeraltı Astronotları olarak bilinir olmuştur. Mikrobiyolog ve mağaracı Hazel Barton, antibiyotik direncini araştırmak amacıyla en uç toprak altı çevrelerden miktoplar toplamaktadır; sol pazusunda araştırmalarının büyük kısmını gerçekleştirdiği Dakota'daki Rüzgâr Mağarası'nın haritasının dövmesi vardır. Bütün çağdaş Mitraistler gibi o da bilinmeyenin cazibesine kapılmıştır. “Mağaradayken aya ilk kez adım atmış gibi bir hisse kapılırsınız,” der Barton. “O mağarayı gören ilk insan sizsinizdir. İnsanların varlığından habersiz olduğu bilinmez bir diyarın keşfinin sebep olduğu o hissin benzerini insana bundan daha fazla veren çok az şey vardır.”¹⁰⁶

Lucian'la mağaradan ayrılıyoruz. Güneş sıcağın pişmiş bronz bir tabela gibi asılı duruyor üzerimizde. Aşağıdaki sahilde, sarı bloklar halinde nakliye konteynerleri ve suya eğilen bir dizi kırmızı vinçle sanayi limanı bölgesi rengârenk yayılıyor önümüzde.

“Bu, lüks yolcu gemilerine özel bir tersane,” diyor Lucian. “Fiat Panda üretir gibi hızlı gemi üretiyorlar orada.”

* (İng.) Karanlık Yıldız. (Ç.N.)

** (İng.) Yükselen Yıldız. (Ç.N.)

Çekirgelerin gıcirtısı, arıların vızıltısı, otların kokusu. Alüminyum folyo gibi görünen denize doğru yürüyoruz.

* * *

Timavo, insanları kendine çağırarmış, bazen de ölümlerine sebep olmuş çok sayıdaki yıldızsız nehirden ve su dolu yeraltı diyarından sadece biridir. “Bir dağ da bir çukurun gösterdiği karşı konulmaz cazibe gücünü gösterebilir,”¹⁰⁷ diye yazmıştır Théophile Gautier 1868’de, bunun tersi de geçerlidir.

Fransız mağarabiliminin cennetten düşen meleği, Britanyalı mağaracı James Lovelock’un “derinlik tutkusu” diye tabir ettiği tutkuya genç yaşta kapılan Marcel Loubens adlı bir adamdır. Lovelock şöyle der: “O, yeryüzünün taş yüreğinin daha derinine, daha ilerisine inmeyi, daha önce hiçbir insanın arzulamadığı kadar çok arzuluyordu.”¹⁰⁸ Loubens, 21. yüzyılın ortalarında, modern Fransız mağara kâşifliğinin babası Norbert Casteret’nin himayesi altında, o zamanlar mağaralar dünyasının “Himalayalar”ı sayılan Pirene Dağları’nda çok sayıda keşfe önderlik etti.

1951 ve 1952 yazlarında Loubens, Batı Pireneler’deki mütevazı ağzından tabana kadar 335 metre derine inen, suların aşındırdığı bir kuyu olan Pierre Saint-Martin gedğine iniş seferinde yer aldı. Saint-Martin gedğinin o zamanlar dünyanın en derine uzanan sistemi olarak bilinen mağara sisteminin –en aşağıda bir yeraltı nehrine çıkan bir dizi mağara– bir girişini teşkil ettiği kanıtlanmıştı, bu yüzden yoğun mağaracılık faaliyetlerinin odak noktası haline gelmişti. 1952’de insanların iniş çıkışlarını hızlandırabilmek için elektrikli bir vinç yapıldı ve gedğin ağzına çimentoyla tutturuldu.

Loubens, Pierre Saint-Martin’deki en tutkulu kâşiflerden biriydi ve kuyuya ilk vinçle inişi gerçekleştirmek için gönüllü oldu. Halatı kendine bağladı, gedğin kenarına kadar geri geri yürüyüp Casteret’ye veda etti: “*Au revoir, papa*”^{*} ve gözden kayboldu.¹⁰⁹ Sonra vinç

* (Fr.) Güle güle baba. (Y.N.)

onu aşağı indirdi, Loubens göğün mavi halkasının bir disk büyüklüğünden bir noktaya dönüşünü izledi ve sonunda kuyu gözünü kapattı. Kuyunun kenarları yer yer suyun faaliyeti sebebiyle cilalanıp cam gibi kayganlaşmıştı.

Loubens tabana sağ salim ulaştı, ardi sıra beş günü sistemin yıldızsız nehre doğru uzak derinliklerdeki noktalarını keşfederek, kendisinin ve arkadaşlarının keşfettiklerine şaşırarak yeraltında geçirdi. “Şov daha yeni başlamıştı,” demişti arkadaşlarına vinçle yukarı çıkmaya hazırlanırken.¹¹⁰

Loubens on metre kadar yükselmişti ki onu halata tutturan toka çözüldü. Halattan kayarken bağırdı, sonra düşmeye başladı, kayalara çarpa çarpa düştü ve kuyunun dibindeki kayalıkların üzerine çakıldı.

Loubens’in arkadaşları ona ulaştıklarında neredeyse can vermişti artık. Kurtarılması için çok çaba harcandı ama yaraları öyle çok ve ağırdı ki –kırık bir belkemiği, kafatasında çatlak– onu oradan kıpırdatmak imkânsızdı. Düşüşünden 36 saat sonra öldü.

Loubens’in arkadaşları yukarıda, yakınlardaki bir kayanın üzerine asetilen lambasıyla yakmak suretiyle “*Ici Marcel Loubens a vécu les derniers jours de sa vie courageuse*” cümlesini yazdı. “Marcel Loubens cesaret dolu hayatının son günlerini burada geçirdi.” Hâlâ *gouffre*’nin tabanında olanlar cesedini bir yığın kayanın altına gömdü ve alanı parlak boyalı demir bir haçla işaretledi. Loubens yeraltının derinliklerindeki dinlence yerini bulma arzusunu gerçekleştirmişti artık.

Loubens’in ölümünden iki yıl sonra, 12 Ağustos 1954’te Jacques Attout adlı Belçikalı bir rahip Pierre Saint-Martin’in tabanına inmeye gönüllü oldu. Bir ecza dolabını sunak, Norbert Casteret’yi de ayin görevlisi olarak kullanan Attout, Loubens anısına bir ayin yönetti. Sonrasında teolojiyle jeolojiyi harmanlayışa bakımından mağaracılık literatürünün en şöhretlileri arasında sayılacak pasajlardan birinde bu ayini şöyle anımsayacaktı:

Bir daha asla, Kutlu Ayin’le böylesine yekvücut bir mekânda, böyle bir ayin yönetmek bana nasip olmayacak. (...) O geniş mağarada

biz insandan çok böcek gibi görünmüş olmalıyız. Yine de ruhlarımız alev alevdi. Kendi çevremizden çok uzaktaydık, ya da kendi çevremizi hissettiyse bile bu maddi niteliklerinden bir şeyler yitirdikleri, geniş ve parıltılı bir şeye dönüştükleri içindi.¹¹¹

Loubens'in hırsla yeraltının sırlarının peşinden koşması elbette ki yeni bir icat değildir. Antik kaynaklarda doğanın yeraltına gömülü akış biçimlerinin izini sürüşün kanıtları niteliğinde –karstın içindeki akarsularla nehirlerin sularına kapılıp kaybolan, sonra bambaşka yerlerde yeniden ortaya çıkan– çam kozalaklarının ve ahşap bardakların varlığı görülür. Ne var ki bu derin haritalama uygulamaları en aşırı ve tehlike dolu dışavurumuna modern zamanlarda ulaşmıştır.

İspanya'nın kuzeyindeki Picos de Europa'da, teoride neredeyse 1.830 metre derinliğe uzanan Ario Sistemi'nin varlığını büsbütün ortaya çıkarmak için geçit arama seferleri düzenlenmektedir. Ülke-den ülkeye, nesilden nesile birçok mağaracının dahil olduğu proje "Ario Rüyası" diye bilinir ve amacı insanın dağların zirvesindeki bir uçurumdan aşağı inip günler sonra bir koyağın alacakaranlığında yeryüzüne çıkacağı, dünyanın en derin bir uçtan diğer uca seyahatini sağlamaktır. Ario Sistemi öylesine kapsamlıdır ki keşfi için yeraltının derinlerinde ekipmanın depolanacağı ve mağaracıların çadırlarda uyuyabileceği ana kampların kurulduğu sefer usulü mağaracılık faaliyetleri gereklidir – tıpkı Everest'e tırmanmaya çalışan dağcıların yükseğe çıktıkça ardı sıra kamplar kurması gibi. Sistemin uzak yerleri sualtında olduğu için Ario seferlerinde mağara dalış becerileri elzemdir. Dalgıçlar dağın iç kısımlarının 19. yüzyıl imparatorluk atlaslarını hatırlatırcasına "kör alan" diye tabir edilen haritalanmamış yerlerine girerlerken çok ufak hata paylarıyla karanlığın içine daldıkça dalarlar – çoğu kez tıkanık bir yerle veya fazlasıyla dar geçitlerle karşılaştıkları için geri döndükleri olur. George Mallory'nin "Everest'e ne diye tırmanılır?" sorusuna verdiği cevap meşhurdur: "Çünkü oradadır."¹¹² Ekstrem mağaracılar da neden son derece derin bir mağara sistemine girip hayatlarını riske attıkları sorusuna Mallory'nin cevabını şakayla karışık kendilerine uyarlayarak cevap verirler: "Çünkü orada değildir."

Bu speleontları* bu faaliyetlere iten hırslar arasında birleştirme ve tamamlama tutkusunu vardır: Baştan sona akışı, bütünleşmeyi sağlama yani. Martyn Farr, *The Darkness Beckons* [Karanlık Çağırıyor] adlı eserinde mağara dalgıçları Geoff Yeadon ve Oliver “Bear” Statham’ın Yorkshire vadilerindeki, aralarında yaklaşık iki kilometre mesafe olan, bir dizi su dolu geçitle birbirine bağlı Kingsdale Master Mağarası ve Keld Head’in bağlantısını bulmak için harcadıkları dört yılı anlatır. Güzergâh, zorluğunu da belli edencesine Yeralındaki Eiger adını almıştı. Çok soğuk suda görüş mesafesi suyun içeriğindeki silt nedeniyle kısıydı ve adamların suyun içinden çıkıp oksijen tüplerini değiştirebilecekleri hava boşluğu çok azdı. Sistemin keşfinin ilk zamanlarında Yeadon ve Statham beş yıl önce orada ölmüş bir dalgıcın cesedini bulup çıkarmışlardı. İki adam sonunda geçişi 16 Ocak 1979’da başarıyla tamamladı, korkunç şartlar altında kazanılan müthiş bir başarı. Sekiz ay sonra “Bear” Statham, Sedburgh’daki kendisine ait çömlek atölyesinde kendi canına kıydı. Başına bir dalış maskesiyle regülatör geçirmiş, bunu çömlek fırını için kullandığı gaza bağlamış ve kanepeye uzanıp ölmüştü.¹¹³

Suyla dolu en uzun sistemlerin birçoğuna açık alanda görülen mütevazı gölcüklerden girilir. Almanya’da Blautopf adında küçük bir gölden girilen böyle bir sistem vardır; bir diğeri Orta Norveç’te iki dalgıcın canına mal olmuş, Plura adıyla bilinen bir göldür. Güney Afrika’nın Kuzey Burnu’nda, Kalahari Çölü’nün kenarında Boesmansgat, yani Orman Adamı Deliği diye bir yer bulunur. Bir göletten ibaret görünen bu yer 270 metre kadar derinde su dolu bir mağaraya girişi sağlar.

Sadece birkaç düzine insan şu âna kadar 240 metreden daha derine dalgıç ekipmanı kullanarak dalmıştır. Böylesi aşırı dalış faaliyetleri hayatta kalanların bedenlerinde akciğer hasarı ve işitme kaybı gibi korkunç sonuçlara yol açar ve bu teşebbüslerdeki ölüm oranı yüksektir. 1994’te Deon Dreyer adlı genç bir mağara dalgıcısı Boesmansgat sisteminin derinliklerinde boğuldu. Mağaranın zeminindeki silt tabakasına gömülü cesedinin yeri ancak on yıl sonra bulunabil-

* Mağara dalgıçları. (Ç.N.)

di. Cesedi çıkarmak, kederli ailesine bir son bahşetmek adına çok zahmet gerektiren planlar yapıldı. Fakat ceset çıkarma dalışının başdalgıcı, Dave Shaw adlı Britanyalı, Dreyer'in cesedini yukarıdan getirdiği ipek torbaya koymaya çalışırken kendi güvenlik halatına dolanıp kaldı. Shaw'un endişesi yükseldikçe nefes alış ve kalp atış hızı da artıyordu. Dreyer'in boynu suda geçirdiği on yıl içinde yumuşamıştı, bu yüzden Shaw'ın oynatmaya çalıştığı baş önce gevşedi, sonra bedeninden tamamen kopup suya kapıldı ve kararmış su gözlüklerinden bakan –o an, Shaw'un tepe kamerasıyla kayıt altına alınmıştır– Shaw'un önünden akıp gitti. Kısa süre sonra Shaw'un kendisi de karbondioksit birikiminin yol açtığı oksijen yetersizliğine yenik düştü.

Shaw'un ölümünden dört gün sonra dalgıçlar mağaraya döndüler. Şaşakalmışlardı çünkü Shaw'un bedeni mağaranın tavanına yakın yerde yüzüstü yüzüyordu, aşağı bakan kafa lambası hâlâ açıktı. Lambanın ışığı da Dreyer'in başsız gövdesini aydınlatıyordu. Shaw uğrunda yola koyulduğu şeyi –öldükten sonra– başarmış ve önceki kuşaktan meslektaşının cesedini karanlıktan kurtarmıştı.

Seneler boyunca ben bu karanlık sulardaki, kör nehirlerdeki ve korkunç derinliklerdeki serüvenleri insanın içindeki ölüm itkisinin harareti –en korkusuz dağcılar hareketi geçiren itkidenden de hararetili– versiyonlarından ibaret sanırdım. Ekstrem mağaracılığın dili açık biçimde ölümle ilgili ve üstü kapalı biçimde mitseldir: Uzun dehlizler sonunda “boğulur”, insan “nihai kuyulara” ve “tikanık” yerlere varır, en derindeki bölgeler “ölü alanlar” diye bilinir. Ama zamanda gördüm ki –ekstrem dağcılıkta olduğu gibi– meselenin içinde *thana-tos*'tan başka bir taraf da var. Dalgıçlar ve mağara dalgıçları çoğu zaman deneyimlerini coşkunluk ve aşkınlık ifadeleriyle tanımlarlar. Boesmansgat'ta 240 metreden derine dalan Britanyalı dalgıç Don Shirley, “Suda çok güzel anlar yaşadım,” der. “Büsbütün bir boşluğun içindesin her anlamda, uzayda olmak gibi. (...) Öyle bir an geliyor ki artık Tanrı, geçmiş, gelecek kalmıyor, sadece o an ve bir sonraki milisaniye oluyor. İnsanı korkutan bir yer değil ora – tamamen dinginlikten ibaret.”¹¹⁴

Serbest dalgıç Natalia Molchanova da benzer bir şekilde yüzeyin altındaki zamanını benlik çözümleyici olarak nitelemiştir.

Molchanova Kızıldeniz'deki, bir duvarında okyanusun açıklarına geçiş sağlayan bir açıklık olan "Kemer"i de olduğu, neredeyse 120 metre derinliğinde bir çukur olan Mavi Çukur'a serbest dalış yapan ilk insanlardan biriydi. Mavi Çukur'da 100'den fazla serbest ve tüplü dalgıcın karmaşık arzular sebebiyle derinliğinin cazibesine kapılıp öldüğü iddia edilir. Molchanova, Mavi Çukur'a bir nefeste daldı, sağ salım çıktı: Muhteşem bir başarı. Ama 2015 yılının bir Ağustos gününde Ibiza sahilinde eğlence amacıyla 30-40 metre derinliğe daldığında –onun gibi nadide yeteneklere ve deneyimlere sahip biri için sıg bir dalış– yüzeye çıkamadı, cesedi de hiç çıkarılamadı.

Molchanova, "Derinlik" adlı şiirinde şöyle yazmıştır:

Var olmayışı algıladım
Ebedî karanlığın sessizliğini
Ve sonsuzluğu.
Geçtim ötesine zamanın,
Zaman aktı içime
Kıpırdamaz olduk.
Bedenimi dalgalarda kaybettim
(...) Onların mavi boşluğuna dönüşerek
Ve dokunarak okyanusun sırrına.¹¹⁵

Yeraltında geçirdiğim yıllar içerisinde ben sadece bir kere su dolu bir labirente yaklaştım ve orada Shirley'nin bahsettiği dinginliği bir nebze anlamamı sağlayan bir deneyim yaşadım. Labirent, Budapeşte'nin altında, nehrin Buda tarafında uzanıyordu ve ben oraya Szabolcs Leél-Össy adlı Macar jeolog, mağaracı ve tırmanıcı eşliğinde girdim. Budapeşte kısmen kireçtaşı üzerine inşa edilmiştir ve görünmez kenti hem maden şebekeleri hem de yukarı doğru çıkan sıcak, çözücü suların oluşturduğu mağara sistemlerini içerir. Sokaklardaki ağaçlardan böceklerin şarkılarını söylediği sıcak bir yaz gecesi Szabolcs ve ben ağır bir çelik kapıdaki bir boşluktan içeri sızdık, kaya yatağına kurulu kapının kilidini açtık, kireçtaşının içinde patlama yoluyla açılmış bir tünelden geçtik ve kentin altında su dolu bir mağara odasına çıktık. Bu mağara –neredeyse 13.000 metreküp hacmiyle– kentin altındaki su dolu tüneller ağının giriş noktasıydı. Yıl-

lar boyunca mağara dalgıçları Budapeşte'nin sualtı labirentine doğru buradan yola çıkmıştı.¹¹⁶

Szabolcs ve ben mağaranın kenarından suya indik ve kentin altındaki o kayıp mekândaki suda gece vakti bir saat boyunca keyifle süzüldük. Şimdi bu deneyimi hatırlayınca bana rüya gibi geliyor. Yeryüzünün uzak derinliklerinden yükselen su 27°C'lik sabit bir ısıya sahipti. Altımda ve çevremde muhteşem bir derinliğin uzandığı hissine kapılıyordum ama vertigo hissi duymadım, sadece arada bir ruhum yüksekte düşüyormuş gibi hissediyordum. Suyun tekinsiz bir duruluğu vardı ve kollarımla bacaklarım başka birine aitlermiş gibi hareket ediyorlardı.

“Burada,” dedi bir ara Szabolcs, “kayanın içinde huzurluyum.”

Tek tük sohbet ediyorduk. Uzun sessizlik fasılları geçiyordu aramızda. Ana rahmini andıran o mekânda hissettiğim kadar başka çok az yerde bu kadar rahat hissetmişimdir kendimi.

“Buradan ayrılmadan önce, labirentin gerçek girişini de görmek lazım,” dedi Szabolcs. Ellerini kürek gibi kullanarak mağaranın uzaktaki duvarına doğru ilerledi. Ben de peşinden gittim. “Şimdi,” dedi. “Suya dal, sonra gözlerini aç. Su gözlerine zarar vermez.”

Birkaç derin nefes aldım, kollarımı başımın üzerine kaldırdım, bacaklarımı birleştirdim, bir sürü kabarcığın eşlik ettiği nefesimi ciğerlerimden saldım ve yavaşça daldım. Yaklaşık üç metre derinlikte, suyun ağırlığı kafatasımda ve tenimde çoğalırken kendimi sabit tutabilmek için ellerimi yelpaze gibi tuttum ve açtım gözlerimi. Suyun basıncı göz kürelerimi hafifçe itiyordu. Suda, önümde, tünel girişinin kayanın içine doğru derinleşen, beni rahatça içine alabilecek genişlikte, kenarları pürüzsüz, siyah ağzı duruyordu. Tuhaf biçimde duru suyun ağızdan çekiş gücü çok fazlaydı. Nasıl ki insan bir kulenin ucunda dururken yerin onu çektiğini hisseder, ben de içimde o açıklığa doğru kuvvetli bir yüzme arzusu duydum, ta ki ciğerlerimdeki hava bir güzel tükenene dek.

Carso'nun yükseklerinde, kayın ormanının derinliklerinde: Lucian'la ben ormandan Trebiciano Çukuru'nun girişine yaklaşmaktayız. Ağustosböcekleri akasyalarda ötüyor. Adlarını bilmediğim uzun kuyruklu kuşlar patikayı enine keserek uçuyorlar. Bedenim aşağıda bizi bekleyenin verdiği tedirginlikle titriyor. Göreceklerime, ulaşacağım yere dair heyecanlıyım da. Bir cebimde balina kemiği baykuş. Diğerinde de bronz kutu, olur da çukur onu bırakmam gereken yer olduğunu gösterir diye.

Sergio bizi ormanda bekliyor. Görmeden önce kokusunu alıyoruz: havada tütün kokusu, sonra Sergio'nun kendisi, bir kulübenin duvarına yaslanmış. 70 yaşlarında olduğunu tahmin ediyorum. Kısa boylu, geniş omuzlu, başında kasket, yabangülü pipo su içiyor, çukurun hem kapıcısı hem de rehberi.

Sergio çukura ilk kez savaş sonrası Carso'da yaşayan bir gençken inmiş. O deneyim sarıvermiş içini ve çukurun tabanındaki nehir onun için ömürlük bir saplantıya dönüşmüş. 50 yıldır Timavo'nun haritalandırılması ve keşfiyle ilgileniyor.

“Kaç kere indiniz çukura?” diye soruyorum Sergio'ya.

Omuz silkiyor, soru üzerine kafa yoruyor. “Galiba... 400 kere?”

“Neden?”

Bu soru kafasını karıştırıyor Sergio'nun. Bir süre düşünüyor. Lucian verdiği cevabı tercüme ediyor.

“Yıllar boyunca yapacak başka bir şey yoktu. Hem 1841'deki keşfinden sonraki 80 sene boyunca dünyada bilinen en derin mağara buydu. Şimdi üzerinde çalışıyoruz, nehri ve... davranışlarını öğreniyoruz. Yetkililer ve biliminsanları bizim buradaki çalışmalarımızı önemli saymıyorlar, biz yine de devam ediyoruz. Bizim burada, çukurda yaptığımız şey... romantik bilim.”

Gülümüyor. Sonra “*Allora*,” deyip bizi bir kulübeye sokuyor.

Duvarlarda yöreye ait 19. yüzyıl akuatintleri var, turuncu mağaracı kıyafetleri asılı duruyor büyük çivilerde. Bir yığın gözetleme aleti kendi kendilerine sessizce bipliyor. Sergio, Carso'nun enine ke-

sitli bir eskiz haritası rulosunu açıyor, masanın üzerinde düzleştiriyor. Haritaya bakınca göğsüm daralıyor. Kireçtaşının altındaki Timavo'nun Skocjan'da yerin altına dalışından Adriyatik'e dökülüşüne kadarki güzergâhını gösteriyor. Çukur da gösterilmiş haritada, Sergio parmağıyla hattı takip ediyor; fırıl fırıl, bir o yana bir bu yana döne döne taşın içinden aşağı inen ve Timavo'nun içinden aktığı geniş görünümlü mağaraya ulaşan bir hat.

"Allora," diyor Sergio. Az laf eden bir adam, iki lafından biri de zaten "şimdi", "hadi bakalım" anlamlarına geldiğini öğrendiğim *allora*.

Kulübeden ayrılıyor, tatlı kestane ve kayın ağaçlıklarının içinden geçiyoruz. Gölgede hava serin. Yeryüzüne çıkmış, geniş bir dolinin* kenarına tırmanıyoruz. Dolin, tabanından yetişen, kimi 12 metre boyunda cılız ağaçlarla kaplı. Yanlara doğru uzayan dalları az ve tepe taşları üzerimizde bir deniz yüzeyi gibi duruyor, her tarafı yeşile boyayarak bana Epping'deki tepeleri budanmış korulukları anımsatıyor. Dolinin kenarından bir patika kireçtaşı bloklarının yanından aşağı, kraterin en alçak noktasındaki bir kulübeye iniyor. Kulübe, çukura açılan girişin üzerine inşa edilmiş.

Bu, diyor Sergio, nispeten yenidir. Birkaç sene önce bir süre şiddetli yağmurun ardından doline uğramış ve bir önceki kulübenin paramparça olduğunu görmüş. Dört duvarı da bir patlamayla yerle bir olmuş, çatısı da havaya uçmuş. Aklına ilkin birinin –rakip bir mağaracı kulübünün belki de– kulübenin içine bomba yerleştirip patlattığı gelmiş. Sonradan anlamış gerçek sebebini. Timavo öyle bir hızla yükselmiş ki üstündeki havanın kaçabileceğinden daha büyük bir hızla yükselen sel suları kulübenin bir basınç haznesi işlevi görmesine ve sonunda fazla şişirilmiş bir balon misali düpedüz patlamasına sebep olmuş.

Sergio kulübenin kapısını açıp bana duşakabine benzeyen ama ortalıkta duş başlığı olmayan bir şey gösteriyor. Yere kahverengi ka-

* Karstlaşma sonucu oluşmuş, boyutları bulunduğu bölgenin özelliklerine göre değişkenlik gösterebilen, oval şekilli, kapalı ya da yarı açık çukurluk. (Y.N.)

rolar döşenmiş, çünkü Timavo'nun hâlâ coşup taşarak buraya kadar geldiği oluyormuş. Bu karoların temizlenmesi kolaymış.

Bir duvara yakın, zemine açılan bir kapak var.

"*Allora*," diyor Sergio kapağı kaldırarak.

Karnım buruluyor. Karanlığa açılan yeni bir kapı, yeraltına doğru yeni bir ana giriş. Bu seferki kayanın içinden geçen, vahşi bir nehre ulaşan, suların oyduğu taştan bir boruya açılıyor. Her zaman ki korkular hücum ediyor üzerime yarasalar gibi, akın akın, karman çorman.

"Diğer tarafta görüşürüz," diyor yerin üstünde kalmayı seçen Lucian.

İnişimize başlıyoruz. El merdiveni ve platform vasıtasıyla kenarlara tutuna tutuna ilerleniyor burada. Birçok yerde basamaklar eksik. Altımda uçurum gibi derinleşen, beni içine çeken kuyu, bazen vücudumu boşluğa doğru uzattığım ve ayağımı basacak yer aradığım oluyor. Mümkün olduğunda emniyet halatı kullanıyorum. Sonra üzerinde durmamız gereken ufacık yerler, yatay geçitler, dar kesitler çıkıyor kuyuda karşımıza. Yüzeyin uzakta, başka dünyalara ait kaldığı, kayanın cisminin ve derinliğinin büyüdüğü hissi –artık aşına olduğum o his– yükseliyor içimde.

Sergio yavaşça ama istikrarla ilerliyor, her adım, her iniş, her sıkışık geçiş tanıdık ona. Ciğerlerinden bir tıslamanın çıktığını duyabiliyorum. Duvarlardaki çamur izleri Timavo'nun farklı taşkınlar da yükseldiği seviyeleri gösteriyor.

İnişimiz ne kadar sürdü, aklıma gelmiyor şimdi. Bir saat? İki? Zamanın bir anlamı yoktu çünkü onu hesap etmenin tek yolu kalbin atışları ve ciğerlerin şişip boşalışıydı.

Bir hayli derine inmişken Sergio duruyor, başını çevirip bana bakıyor, bir parmağını dudaklarına, bir elini de kulağına götürüyor. Ben hiçbir şey duyamıyorum.

"Sessiz," diyor. "Çok sessiz."

Bacaklarımı kuyunun iki yanına açmış, bir elimle de yukarıdan

asılmışım, mümkün olduğunca hafif nefes almaya çalışıyorum. Ve işte, evet, duyuyorum! Uzaktan duyulan bir kükreme, parazitimsi bir uğultu, kuyudan yükselip bize geliyor, ayaklarımızı ve kulaklarımızı sarıyor.

“Nehir,” diyor Sergio.

Aşağı doğru ilerliyoruz, kükreme büyüyor. Kuyu daha önce de birkaç kez olduğu gibi yine birdenbire yan tarafa doğru dönüyor, dar bir köşeyi dönüyoruz, sonra tünelin zemini aşağıımızda doğal bir zemin kapağı vasıtasıyla yine zifiri karanlığa doğru açılıyor. Sergio başıyla benim önden gitmemi işaret ediyor.

“*Allora.*”

Karanlığa inen kapıyı gösteriyor. Dönüp kayayla yüz yüze geliyor, boşluktan aşağı iniyorum, ayaklarım basacak yer arıyor aşağıda. Çevremi büyük bir boşluğun sardığının farkındayım, dar kuyudan sonra bu ürpertici geliyor. Kükreme sesi şimdi bir otobanın sesi kadar yüksek. Bir şeyler, bir yüzey beni karanlıkta karşılamaya geliyor. Geri sıçırıyor ve kumun üzerine yumuşak bir iniş gerçekleştiriyorum.

Siyah kum.

Siyahının içine altın rengi taneler serpişmiş bir kara *kumul*. Onun da ardında kumullar, dalga dalga yayılıyorlar.

Sergio arkamda bitiveriyor.

Gözlerimiz mekâna alışıyor, tepe lambalarımız bilgi peşinde. Üstümde, arkamda kaya, başımın üstünde uzaklara doğru kıvrımlanıyor. Siyah kumullar ileri doğru kıvrılıyor, solumda yükseliyor, sağımda aşağı doğru eğileniyor.

Kayalar, *devasa* kayalar, sağımızdaki kumların içine gömülü, solda yoklar. Sağ tarafta uzak bir yerden gelen kükreme, hava kumla dolu, ince siyah kum, içimize çektiğimiz, ışıkların içinde yavaşça, fırıl fırıl dönen kum.

Benim ışığım uzaktaki taşla buluşuyor – geniş mağaranın karşı duvarı. Yukarıya, sonra da etrafıma bakıyorum: Tavan bir kubbe gibi karanlığa doğru uzanıyor ve tam da tepesinde bir nevi kuyuya açılan,

yerden ulaşması imkânsız, ağzının kenarındaki kayadan tek bir sarkıtın asılı durduğu karanlık bir giriş görüyorum.

Bizler terranotlarız ve bu mağaranın çatısından inip başka bir gezegene vardık. Siyah ve altın rengi, ince taneli kumların olduğu bir yeraltı çölüne iniş yaptık. Hayranlık ve korkuyla sallıyorum başımı. Sergio yanımda sessizce duruyor. Bu mekânın insanlara böyle etki ettiğini daha önce de görmüş.

Sonra uzanıp kafa lambasını söndürüyor, ben de aynısını yapıyorum ve birkaç dakikalığına orada, yumuşak kumların üzerinde, katı karanlığın içinde öylece duruyoruz. Etrafımızda, yoğun bir halde Mitras'ın, taşın tanrısının gizemi.

Sonra Sergio piposunu yakmak için bir kibrit çakıyor ve karanlık hemencecik o minik, parlak ışığın etrafında birikiyor. Piponun çanağı parıltıyor. Sergio bekliyor, sonra hazla ve sabırla dumanı içine çekiyor.

“*Allora,*” diyor bir süre sonra. “Haydi nehre.”

Yolumu ses ve eğimin yardımıyla bularak önden gidiyorum. Siyah kumulların arasında, sağımızda aşağı doğru uçuşum gibi inen kayalıkların çevresinden dolanmak için önce yukarı çıkarak ilerliyoruz. İçinden geçtiğimiz bu manzara, fark ediyorum ki, dinamik bir arazinin geçici bir tekrarından ibaret. Ne zaman taşacak olsa bu kayaların ve kumulların yerleri nehir tarafından değiştiriliyor, onlara yeni bir şekil veriliyor. Siyah bir kumulun düz kenarından aşağı yürüyoruz zorlukla, sonra tavandan düşmüş, her biri en az üç buçuk metre boyunda kireçtaşı kayalarının arasındaki dar bir yarıktan geçiyoruz.

Kayalara çarpan karabina kancalarımın şakırtısı. Sergio'nun hırıltılı nefesi. Adımlarımızın yumuşak kumda boğulan sesi. Fenerlerimizin ışığında taşların tozları. Nehrin büyüyen gürültüsü. Aya ayak basış. Bir çöl zirvesine doğru gece tırmanışı.

Kum ansızın niteliğini değiştiriyor, kararıp ıslaklaşıyor. Burası nehrin en son zamanlarda ulaştığı yüksek nokta. Kayalarla dolu bir araziye seçip yürüyoruz, ıslak kumların üzerinden ufak bir uçuşuma varıyoruz.

Ses şimdi öylesine yüksek ki zar zor iletişim kurabiliyoruz. Uçurumda bir yarık var, ben oradan aşağı salıyorum kendimi, birbirine kaynamış silt ve kum karışımından sert bir zemine iniyorum ve işte yıldızsız nehir – yaşayan bir nehir, yekpare ve kuvvetli, solumdaki kemerimsi kayadan fışkırıyor, kıvrılıp benim olduğum tarafta bir körfezcik oluşturuyor ve sonra yine köşeyi dönüp gök gürültüsü çıkaran iventilerle sağımda gözden kayboluyor.

Bu yıldızsız nehrin sesi o âna değin duyduklarım gibi değil. Bu sesin bir hacmi var. Hacminde bir oyukluk var. Her sesin bir yankısı ve her yankının da bir iç kısmı var.

Çantamı yere bırakıyorum. Sergio kayaya yaslanıp piposunun çanağına yeni tütün dolduruyor, yakıyor. Kafa lambamın ışığı gümüşümsü ve silt dolu suya derinlik veriyor ve –*aman Tanrım*– suyun içinde yaratıklar olduğunu görüyorum, körfezciğin görece yavaş sularındaki silt bulutlarının içinde kımıldayan beyaz şekiller. Nehrin içinden döküldüğü tünelin kaya kemeri –Budapeşte'deki labirentin ağzı gibi– inanılmaz bir çekim gücüne sahip, benim de içimde burada, bu yıldızsız nehirde, bu beyaz şekillerle yüzmek geliyor. Sergio'ya yüzeceğimi söyleyip soyunmaya başlıyorum. Bir süre bana bakıyor, ne cevap vereceğini düşünüyor ve sonra başını tek bir kere, sertçe sallayıveriyor.

Balık gibi yüzemiyorum ama keşke bir baykuşun gözlerine sahip olsaydım da karanlıkta görebilseydim ya da görüş gücümü buradan nehrin yukarısına ve aşağısına, Škocjan'daki cehennem ağzına ve Venedik Körfezi'nin mavi sularına gönderebilseydim diyorum içimden. Bronz kutuyu bırakmam gereken yerin bu olmadığını anlıyorum; burası bir geçiş alanı, depolama alanı değil.

Suyun kenarına, beyaz şekillerin kımıldadığı körfezciğe doğru iniyorum, kafa lambam suda geziniyor ve ben kenara yaklaştıkça beyaz şekiller benden kaçıveriyor. Diz çöküp yıldızsız nehrin taş gibi sert suyundan ağız dolusu iki yudum içiyor, inişin verdiği korkunun terine bulanmış yüzümü yıkıyorum.

Karabina kancalarımın çamurunu yıldızsız nehirde yıkıyorum çünkü yukarı çıkacağımız zaman emniyet mandalları iyi çalışsın is-

tiyorum. Buradaki kış taşkınlarını düşünüyorum. Öyle çok yükseldiği için kaya kemerden dökülüp mağarayı dolduran, kumları yerden kaldırıp kendine katarak dalga dalga kabaran siyah bir su bulutuna dönüşen, havayı sıkıştırıp kuyudan yukarı, bizim geldiğimiz ve döneceğimiz yere doğru zorlayan nehir.

Körfezciğin kenarında bir çentiğe çakılı demir bir kazık var. Sergio yanıma geliyor, gürültü yüzünden kulağıma bağırarak bir Fransız dalgıç ekibinin geçenlerde burada çalıştığını, bu mağarada bir hafta geçirdiklerini ve risk iyice artana dek nehrin yukarisına doğru her gün daha fazla ilerlediklerini söylüyor. Ulaştıkları en uzak nokta nehrin benim durmakta olduğum yerinden 300 metre kadar ilerisiymiş: ıvır zıvır işler, muazzam şeyler. O mağaracıların dirayetlerini düşünmek bile korkuya, şaşkınlığa kapılmama yol açıyor. Lionel Terray dağcılar için “faydasızlığın fatihleri” demiştir¹⁷ – Sergio’nun anlattığı ise beyhudeliğin bambaşka bir kolu.

“Allora,” diyor Sergio.

Kumul yamacına geri tırmanıp mağaranın tavanından aşağı indiğimiz noktaya dönüyoruz. Orada, mağaranın duvarında şişirilebilir sarı bir lastik bot asılı duruyor. İçine güzelce yerleştirilmiş iki plastik küreğiyle bir Marine 285, deniz kenarında bir dükkândan alabileceğiniz cinsten.

Sergio kafa lambasının ışığını mağaranın kubbesinde gezdirip daha önce gördüğüm, tepedeki karanlık kuyunun ağzını gösteriyor.

“Mağarayı su bastığı zaman,” diyor, “kâşifler yukarı kısımlara gitmeye çalışırlar. Bununla işte,” lastik botu ayağıyla dürtüyor. “Yukarı doğru bununla suyun üstünde ilerlerler, taşa tutunur sonra da bacaya tırmanırlar.” Yukarıyı, mağaranın tavanını başıyla gösteriyor.

Omuz silkiyor. “Çok tehlikelidir. Düşmemeleri gerekir. Elbette selin geldiğini de anlamaları lazım ki... burayı doldurduğunda ölümlerine sebep olmasın.”

Bir daha omuz silkiyor.

“Yapıyorlar yine de.”

Duraksıyor.

“Ben kaçtım... sular yükselirken. Su seni yukarı iter. Çok kuvvetlidir, şey gibi sanırsın... sanki fırtınaya kapılmışsın.

Allora,” diyor Sergio son kez ve mağaranın tavanındaki girişten yukarı doğru çıkıyor, sonra Lucian’ın bizi beklediği görünmez kanyonlarına ve aralarına doğru tırmanıyoruz. Ağızdan yukarı, dışarı çıktığımda gözlerim fıldır fıldır.

“Sanki başka bir gezegenden dönmüş gibisin,” diyor Lucian.

* * *

Sonraki günler Lucian’la ben Timavo’nun yeraltı ve yer üstü güzergâhını takip ediyoruz: Toprak altı nehri karadan takip etmeye çalışıyoruz. Kendini gösterdiği ve yine yerin altına daldığı yerlerde peşinden gidiyoruz. Nehirlerin bilindik davranış biçimlerini hiçe sayışını ve karanlıktaki mutlu halini hesaba katınca bildiğim bütün nehirlerden daha canlı görünüyor. Her günün sonunda uyku mağarayı andırıyor: gece iniş, sabah yüzeye çıkış.

Timavo’nun yerin altına ilk gez daldığı yerin yakınlarında MÖ 12. yüzyıla 8. yüzyıllar arasındaki 400 yıllık sürede binden fazla Tunç Çağı ve Demir Çağı eşyasının içine atıldığı, neredeyse 50 metre derinliğinde bir kireçtaşı yarığına, Muşja jama’ya yürüyoruz. Yarığın önemli bir kutsal mekân olduğu ve insanların buraya çok uzaklardan, İtalya’nın ortalarından, Panunya Ovası’ndan taşıdıkları değerli nesnelerle –oyuklu baltalar, mızraklar, kılıçlar, miğferler, içki kapları– gelip bu nesneleri kırdıktan veya yaktıktan sonra törenle boşluğa attıkları arkeolojik kayıtlardan biliniyor.

Bir başka öğleden sonra Lucian beni Timavo’nun bir kayanın içinden yeşil yeşil fışkırıp çalılıklarla dolu kuru bir araziye döküldüğü kaynaklara götürüyor. Gördüğüm bütün su kaynakları gibi bunlar da beni büyülüyor. Bir yükseltiye ilkin yağmur olarak düşen ve yeraltında gerçekleştirdiği uzun seyahatten sonra burada yeryüzüne çıkan –ardı sıra gölcükleri enerjisi ve renkleriyle doldurup denize doğru yol alan– su bu.

Su kaynaklarının etrafında yaşam birikmiş. Servi ve çam koruluklarının gölgeleri düşüyor üstlerine. Kızböcekleri yaprakların üzerinde mücevher gibi. Etrafkuş cıvıltısıyla dolu. Yakut renkli kurbağalar kıyıda suya hopluyor.

İki bin yıl önce kaynağın yerini belli etmek için buraya antik bir bazilika inşa edilmiş. Bazilikanın narteksinden ve nefinden su akıyor. Su, bazilikanın ibadet mimarisinin bir parçası. Kanalin üzerinde adak amaçlı bir Roma sütun başı var, üzerindeki ithaf şeridinde “Tanrı Timavo için” yazıyor.

“Buraya da daldılar tabii ki,” diyor Lucian, Timavo’nun içinden yükseldiği taş kemeri göstererek, “oracıktaki mağaradan başlayıp sualtından nehrin yukarısına doğru ilerlemeye çalıştılar. Çok uzağa gidemediler ama 80 metre aşağıda deniz seviyesinin iyice altında kalan nehir sisteminin basıncı nedeniyle tatlı suyla dolmuş mağaralar da sarkıtlar buldular.”

Su kaynaklarının kenarına oturuyor, ayakkabılarımızı çıkarıyor, ayaklarımızı serin sularının üzerinde tutuyoruz. Bildiğim diğer su kaynağı alanları geliyor aklıma: Hepsinin sahip olduğu o tipik mucizevi kuvvet ve dünyanın içine açılıyor oldukları hissi. Cairngorm Platosu’ndaki Dee Kuyuları. Batı Şeria’nın işgal altındaki bölgesindeki kaynaklar. Sonra evimden bir mil bile uzakta olmayan, tebeşir kayalarından halka halka kaynakların aktığı Nine Wells Ormanı.

“Su kaynaklarında kesinlikle bir huzur var,” diyorum Lucian’a.

Lucian başını sallıyor. “Her zaman değil. Burası Beyaz Savaş–Birinci Dünya Savaşı– sırasında bir cephe hattıydı Rob,” diyor. “Çatışmalar tam da bizim şu an oturduğumuz yerde kızıştı. Bir ölüm bölgesiydi burası. Sayısız insan burada öldü, kaynaklar defalarca el değiştirdi. Etrafımızdaki ağaçlardan hiçbirisi 100 yıldan yaşlı değildir; çünkü ateş hattı açabilmek için ağaçların hepsi kesilmişti.”

İki gün sonra akşamüstü Lucian, Maria Carmen ve ben Adriyatik kıyısına, Duino Kalesi’nin yakınlarında Timavo’nun deniz seviyesinde, yerin üzerinde son kez aktığı noktaya iniyoruz. Sahildeki taşlar günün sıcaklığını taşıyorlar hâlâ. Pürüzsüz ve solgunlar. Bazıla-

rının rengi mor, fosil bitkilerin baskısından desenler oluşmuş üstlerinde. Akşam melteminin içinde bir yat Venedik'e doğru yalpa vura vura ilerliyor.

Dolunay alçakta. Erken doğmuş. Yeryüzü ayaklarımızın altında algılayamayacağımız gelgitlerle hareket ediyor. Lucian'la ben denize giriyor, suya dalıyoruz. Ağzımda tuz, denizin suyu yumuşak ve ılık. Dönüp kuzeydeki kayalık burna doğru, kıyıya paralel yüzüyorum. Ay gümüş rengi bir dehlizin ağzı gibi adeta.

Sonra başka türden bir suyun bacaklarımda dolanan soğuk akıntılarını hissedince ürperiyorum. Snežnik'te doğan, yeraltına dalgıp karanlık mağaralara, kapkara ivinti yerlerine çarpa çarpa ilerleyen ve sonunda yükselip burada, ayın altında gün yüzüne çıkan yıldızsız nehrin mavi parmakları bunlar. Lucian'la benim dağda karşılaşacağımıza benzer ama onun tam tersi, mucizevi bir an bu.

7

Oyuk Topraklar
(Slovenya Dağları)

Az kalsın yanından geçip gidiyorduk.

Akşamüstü, yaz sonu: Carso'nun kuzeyindeki dağlarda hasat zamanı. Yanık odun, çayır kokusu. Kışın kar yağışlarının şiddetli geçtiğini gösteren dik saçaklı ahşap kulübeler. İskemlesini evinin batıya bakan duvarının dibine çekmiş ihtiyar bir adam, gözleri kapalı, güneşin son ışıklarından faydalıyor. Duvarlara dayalı uzun saplı tırpanlar, bıçaklarında kesik otlar. Gölgede siklamenlerler, kayınların altındaki yaprak yığınlarının altından başlarını çıkaran mor mantarlar. Sağda solda, ufak sarı meyveleri ampulleri andıran, ısıltılı elma ağaçları. Üzerini otlar bürümüş obruklar manzaranın yüzeyine gamzeler katmış. İçinden geçtiğim en huzurlu ortamlardan biri.

Sonra, nereye çıktığını merak ettiğimiz için açık çayırlıkların ve kulübelerin olduğu yerden öteye uzanan patikayı takip ediyoruz, kayınlarla meşelerin arasından kıvrılıyor, sonra dikine yukarı çıkıyor, ağaçların sayısı azalıyor o zaman ama yükseklikleri artıyor, kavak ağaçları var şimdi, yaprakları rüzgârda hışır hışır.

Patikada saf saf yürüyoruz, çünkü nereye varacağını bilmiyo-

ruz, sonra kavakların arasından denizin üzerinde taban çizgileri kara, altın rengi bulut resiflerinin toplandığını görüyoruz. Güneşin sıcaklığı yüzümüzde, çayırın zengin kokusu gittikçe yoğunlaşıyor. Sonra işaretlerin ilki çıkıyor karşımıza, solgun ağaç kabuğuna derince kazılmış; ve işte uçurumun kenarı.

Önümüzde bir obruk karanlığa doğru derinleşiyor. Kenarlarında kara yosunlarıyla yumuşamış, gri kireçtaşı payandaları var. Obruğun ağzının en geniş kısmı yedi metre kadar. Oradan aşağı bakınca insan o korkuluksuz kenarın çekimine kapılır gibi oluyor. Yamaçların üst kısımlarında çıkıntılar üzerinde kayın fidanları aşağı doğru sarkıyor. Taşın üzerindeki oyukları eğreltiotları bürümüş.

Obruğun çevresindeki daha büyükçe ağaçların gövdelerine gamalı haçlar kazınmış. Bazılarının eski olduğu ağacın kabuğunun iyileşerek işaretleri kapatmaya başlamış oluşundan anlaşılıyor. Bazıları yeni; daha o yıl kazınmış, en fazla bir önceki yıl. Ağaç kabuğunun oyulduğu yerler hâlâ solgun. Bazı gamalı haçların üzeri de çakıyla kazınmış. Ağaç kabuğu bir işaret savaşı meydanına dönüşmüştü.

Obruğun ağzına yakın bir kayının gövdesinde bir metre kadar yükseğe metal bir tabela çivilenmiş, yosunlar kaplamış tabelayı. Siyah mürekkeple “Razčlovečenje” adlı Slovence bir şiir var üzerinde. Şiirin altına “PAX” kelimesi çiziktirilmiş.

“Başlık ‘insanlıktan çıkarmak’ ya da ‘insanlıktan çıkmak’ gibi bir anlama geliyor,” diyor Lucian sessizce. “Geri kalanını doğru düzgün okuyup anlayabilecek kadar Slovincem yok.”

Bir dipnot eklenmiş son mısrayı işaret ediyor Lucian, esas şiire bir ek.

“Bu da...” duraksıyor, “bu da bir nevi beddua. Bu şiiri yok etmeye, ona zarar vermeye kalkışana karşı bir beddua, uyarı.”

Uyarı dikkate alınmamış. Şiirin bazı kelimeleri bıçakla, taşla kazınmış. Üzerine başka kelimeler yazılmış, buna karşılık bu yeni kelimelerin de üstü karalanmış. Metalin üst köşesine bir yere bir gamalı haç oyulmuş, parlak ve taze.

Obruğun içinden yükselip etrafını dolaştıktan sonra yüreğime

biriken ani bir dehşet duyuyorum içimde. Burada korkunç bir şey olmuş ve yankısı hâlâ sürüyor.

“Bak,” diyor Lucian ağaçların tepe örtüsünün üzerinden kuzeyi göstererek. Dorukların üzerinde fırtına bulutları var şimdi. Yağmur bulutları kalın organlar gibi batıya sürükleniyor. Uzaklarda bir öfke hissi. Okyanusun olduğu diğer taraftaki altın rengi ışık zehir sarısına dönüşmüş.

Burada ne oldu? Çukurun ağzı hiçbir şey söylemiyor. Ağaçlar hiçbir şey söylemiyor. Obruğun kenarından aşağı eğilip bakınca görebildiğim tek şey karanlık.

* * *

Öncesinde, Lucian’la ben Carso’daki evlerinden ayrılıp kireçtaşının sarp doruklara ve derin nehir vadilerine doğru dalga dalga uzandığı Slovenya’ya doğru seyahat ediyoruz. Kuzeyde, 1915’le 1918 arasında Beyaz Savaş denen savaşın –Avusturya-Macaristan ve İtalya sınırında çıkan bir dizi çatışma– yaşandığı yüksek kireçtaşı sıradağları Jülyen Alpleri görülebiliyor. Sıradağların yükseklerinde Lucian’ın ulaşmak istediğini söylediği, savaş yüzünden içinde bir tünel açılmış –cephe boyunca birçok dağın çatışmalar sırasında sığınak elde etme veya ölüleri gömme amacıyla oyulduğu gibi– bir zirve var.

Planımız Jülyenlerde ayrılmak, ben oradan doğuya, Slovenya’ya doğru üç gün boyunca yürüyeceğim, bölgenin en yüksek dağı Triglav’ın omzundan geçip mavi Bled Gölü’ne ineceğim. Gerçi hava tahminleri Triglav’da kar yağışı gösteriyor ki bu da böyle bir seyahati yaya yapmayı zorlaştıracaktır. Jülyenlere varmadan önce Lucian bana geniş ormanlarında kurtlarla ayıların yaşadığı ve dediğine göre olağanüstü bir mağara sisteminin bulunduğu Slovenya karstının bir takım yüksek yerlerini göstermek istiyor.

Maria Carmen’le sarılıyoruz birbirimize ben Carso’daki evlerinden ayrılırken. Bana sunduğu her şey için ona teşekkür ediyorum. Verandadaki bir kâse kuru narın yanı başında beni kolumdan tutup süzüyor.

“Robert, sen... bir, bir, bir ‘*bellissimo animale*’sin!*

“Maria Carmen, galiba bu birinin benim için kullandığı en hoş tabir,” diyorum. “Kartvizitim olsaydı üzerine mesleğim olarak bunu yazardım. Teşekkür ederim, yüreğimin ta derininden.”

Kuzeye doğru dönemeçli dağ yollarında arabayla tımanırken Lucian’a Maria Carmen’in bana ettiği iltifatı doğru anlayıp anlamadığımı soruyorum.

“Ah evet,” diyor, “iltifatların en müthişi. Maria Carmen için hayvanlar insanlardan çok daha etkileyicidir. Ona göre kalp ve nezaket bütün saygı ifadelerinden, unvanlardan daha önemlidir.”

Doberdò adlı bir gölün sahil yolunda ilerliyoruz. Göl kupkuru: yer yer çıplak kireçtaşının görüldüğü, birkaç dönüm büyüklüğünde bir çayır.

“Doberdò, İngilizcede sanırım *turlough* denen, yağmur yağınca ve su seviyesi yükselince yerin altından çıkan, kayalardan akan sularla dolan ama yaz aylarında kuruyan bir mevsimlik göl.”

Yol kenarlarında iki dünya savaşı boyunca burada çarpışmış orduların ölüleri anısına dikilmiş sıra sıra servi ağaçları var. Ağaçların gövdelerinin şekli mum alevlerini andırıyor, yeşil yeşil yanıyorlar.

“İki dünya savaşı da bu bölgeyi tam anlamıyla terk etmiş değil,” diyor Lucian. “Geçen sene Vipava Vadisi’nde çıkan çalı yangınları Birinci Dünya Savaşı’ndan kalma, savaşta patlamamış ağır topların patlamasına sebep oldu. Bu bölgedeki siyaseti anlatmak için bundan iyi metafor zor bulunur.”

Sınır şehri Nova Gorica’dan geçiyoruz. Şehrin çıkışında, iki yönden gelen sürücüler de okuyabilsin diye yolun iki tarafına mavi spreylle boyanmış “TİTO” yazılmış.

Yol önce yükselip bir dağ geçidine çıkıyor, oradan da alçalıp İsonzo Nehri üzerinde bir köprüye varıyor. İsonzo gördüğüm bütün

* (İt.) Çok güzel hayvan. (Y.N.)

nehirlerden daha mavi akıyor. Çerenkov ışımasının* mavisi bu, güzel ve ürpertici.

Lucian arabayı köprünün yukarı tarafında bir yol cebine park ediyor.

“100 yıl önce buradan o tarafa geçmek ölüm demekti,” diyor köprünün öbür tarafında yükselen kireçtaşı kayalıkları işaret ederek. Kayalıkların doğal olmayan yollarla şekiller kazandığını fark ediyorum, kare delikler ve ana girişlerle delik deşik edilmişler.

“Bu kaya İsviçre peynirine benzer,” diyor Lucian. “Savaş yüzünden böyle köstebek yuvasına dönmüş. Yüksekler silah yığınakları, geçiş tünelleri ve dehlizlerle dolu bir arı kovanıdır. Alçaklarsa hendekler ve siperlerle doludur. Dağları delmişler, araziye bir *savaş makinesine* çevirmişler. Karın daha fazla olduğu ve çatışmaların, tabii çatışmak mümkünse, daha çaresizlik içinde gerçekleştiği Jülyenlere çıktığımız zaman Birinci Dünya Savaşı’ndan kalma bu gibi delikleri daha da çok göreceksin.”

Bu ortamın hem çeşitli hislenme biçimlerinin oluşmasına yol açtığı hem de onları pekiştirdiği düşüncesi kuvvetle kaplıyor içimi yine. Bu oyuklu karst arazisinde tarihî bellek, akan su gibi hareket ediyor, hiç hesapta yokken ortadan kayboluyor, sonra başka isimlerle başka yerlerde, taze bir kuvvetle yeniden ortaya çıkıyor. Kovuklarla ve gizli yuvalarla dolu bu topoğrafyada geçmişin karanlığı saklanıyor, sonra yeniden gün yüzüne çıkarılıyor.

Venezia-Giulia adı verilen, günümüzde İtalya, Slovenya, Hırvatistan ve hatta Karintiya sınırları içinde yer alan sınır hattının ihtilafli bir bölgesine girmiş bulunuyoruz. Kùltürler ve diller bol bol iç içe geçmiş burada, fakat aynı zamanda, kendilerini farklı etnisitelere ve ulusal kimliklere ait gören grupların birbirlerine dehşet verici zulümler reva gördüğü de bir yer. Anlaşmazlıkların izleri arazinin üzerine hâlâ kazınmış vaziyette (hendekler, toplu mezarlar, anıtlar), şid-

* Elektrik yüklü bir parçacığın bir yalıtkan içerisinden bulunduğu ortamdaki ışık hızından daha büyük bir sabit hızda geçerken gözlemlenen mavi renkli, elektromanyetik ışıma. (Y.N.)

det ve sürgünle dolu bir modern insan coğrafyasını arşivliyor, ölüm-süzleştiriyorlar.

Daha yükseğe tırmanıyoruz. Denizden yansıyan ışık güneyimizdeki göğü gümüşe boyamayı sürdürüyor. Yolun diğer tarafında kalan tarlalarda, cıvıl cıvıl renklere boyanmış, sıra sıra dizili arı kovanları var. Yaban çiçeği çayırları, ufak bağlar.

Yüksek dorukların arasından geniş bir geçidi aşıyoruz. Aşağıda kayınlarla çamlar sık bir ağaçlık oluşturmuş, serin havanın içinden reçine kokusunu alabiliyorum. Dağlı toplulukların ve ıssız ormanların varlığının hissi büyüyor içimde. Buradaki ormanların büyüklüğü insanların koyduğu sınır çizgilerini saçma kılıyor. Kayınlar ayakla nıp sınırları aşıyor.

Benek benek gölgeler. Işık gölcükleri. Bir kayran, bir çayır, bir kulübe. Kayalıkların her yerinde kâh göze görünen kâh ormanlarda gizlenmiş mağaralar. Obrukların yerin altına çöküp toprakla dolduğu, sonra yeniden yeşerdiği derinlikler. Hafifçe eğimlenen kocaman bayırlar. Dağın üst sırtında pencere gibi bir delik açılmış, bir uçtan bir uca, çoktandır kaybolmuş bir nehrin kadim mirası. Bu pencereden mavi gökyüzünü ve bulutları görüyorum, taştan bir çerçeve içinde: sürrealist bir ressamın tablosu.

Ormanın bitip kayalıkların başladığı yerde, kayaların önündeki uzak kayın gövdeleri pürüzsüz görünüyor. İki kış önce Batı Slovenya'da milyonlarca ağacı buzla kaplayan şiddetli bir kar fırtınası çıkmış ve ağaçların donan taç kısımlarının ağırlığını kökleri taşıyamaz olmuş. Çoğu ağaç kendi tacının yükünü kaldıramadığından ölmüş.

Bir başka vadinin doğu cenahı dimdik, 120 metre yüksekliğinde beyaz kayalıklar neredeyse yolun başından yukarı yükseliyorlar. Bunlardan birinin tam ortasında bir mağara ağız var, o mağara ağızından gümüş rengi bir nehir gürül gürül akıyor ve kayalığın dibindeki bir gölete doluyor. Püsküren sularında gökkuşakları salınıyor.

Daha önce hiç buna benzer bir şey görmemiştim. Bilindik bütün jeoloji ve akarsu kurallarına meydan okuyan bir görüntü. Nehirler kayalıkların ortasından doğamaz. Gerçi ona bakarsan yerkabu-

ğunda gelgitin, dağlarda pencerelerin olmaması gerekir, hem sonra mağaralarda buzulların oluşmaması da.

Buzul mağarasına dağın yükseklerinde, kayınların 18 metreden fazla bir yükseklığe ulaştığı ve yaprak tabakaları öyle sık olduğu için göğün neredeyse görünmez olduğu bir yerde rastlıyoruz. Ormanın içinden, ağaç kökleriyle düğüm düğüm olmuş dar bir patikadan ilerliyoruz. Hava ağır, sıcak.

Yürürken Lucian bana buzulun varlığından bahsediyor ama ben söylediklerinin doğru olabileceğine hemen hemen hiç inanamıyorum. Bu yükseklikte, bu sıcakta akan bir buz nehri mi? Çevremizde, kilometrelerce ötede bile yerde kar yok.

“Bu mağara sistemi bir mil uzunluğunda, neredeyse 400 metre genişliğinde ve bütün dağı bir kenarından diğerine delip geçiyor,” diyor Lucian. “Mağara sisteminde serbest hareket eden rüzgâr kayanın kendi soğuğuyla birleşince sistemdeki ısıyı suyun donacağı derecenin hayli altında tutuyor. Kışın mağara ağızlarında kar birikiyor, kuzey rüzgârları bu karı binlerce yıl boyunca iyice derine itiyor ve –ta da!– kar, dağın içinde uzanan, uzun, ince bir buzula dönüşüyor.

Yer patikanın sol tarafında aşağı doğru eğimlenmeye başlıyor. Kısa süre sonra belki 45 metre genişliğinde kocaman bir dolinin kenarına varıyoruz. Uzak kenarı neredeyse dimdik ama diğer kenarı yaklaşık 50 derecelik bir eğime sahip ve incecik bir patika oradan mağaranın ağzının bulunduğu uçurumun dibine döne döne iniyor.

Patikanın her dönemecinde hava daha da serinliyor. Daha önce ısının bu kadar çabuk değiştiğini hiç görmemiştim. Dolinin kenarında 30 derece olan ısı beş metre kadar inince 25’e düşüyor, bu şekilde biz indikçe o da düşmeye devam ediyor ve ilk girişimizdeki ılık hava kısa süre sonra akşam serinliğine dönüşüyor, sonra 30 metre indiğimizde insanın burnu bir metal soğukluğuyla karıncalanıyor, nefesimiz buhar halinde çıkıyor ağzımızdan, sonra ince, gümüş rengi bir sisin içine dalıyoruz, işte buzulun nefesi.

Isının çabucak düşüşü bol çeşitli bir ekolojiye sebep oluyor. Patikanın her dönemecinde ağaçların cüssesi küçülüyor, kule gibi uzun

kayınların yerini mağaranın boğazındaki kutup soğuşunda hayata tutunmaya çalışan bonsai çamlarına bırakıyor. Isının nadiren sıfırın üzerine çıktığı mağara ağzının girişinde sadece kara yosunu ve liken örtüsü var – alçak kutup tundrası. Bu derinliklerdeki kokular Carso'daki ve ormanlardaki kokulardan büsbütün farklı; ısığın, otların, reçinenin ve taşın kokusu yerine burada yosunun, kışın ve buzun kokusu var.

Lucian'la ben kısa, levha gibi bir kaya parçasının üzerinden aşağı iniyor, mağaranın eşiğinden geçip karanlığa adım atıyoruz. Başımı çevirip sisin içinden yukarı bakıyor ve mavi göğün hilal şeklinde bir parçasının hâlâ görülebildiğini fark ediyorum. Paris katakomplarına girdiğimiz zaman arkamızda kalan ışık kemeri geliyor aklıma. Mağaranın uzak köşesinde bir hareket seziyorum: bir çeşit yaratık, büyük ve kuvvetli.

Soğuk kulaklarımı yakıyor, dişlerimde ılık çalıyor. Ayağımızın dibinde obruğun kenarlarından düşen taşlardan ve kalıntılardan –likenlerden, dallardan, kemiklerden– oluşan sert bir kabuk var, hep beraber garip biçimde katı bir zemin oluşturmuşlar. Sonra yerde yatan iki dalın arasında mavi siyah bir metal parıltısı görüyorum. Ayağımla dürtüyorum, ayağımın kaydığını hissediyorum. Metal değil bu, buz.

“Üzerindeyiz,” diye sesleniyorum. “Lucian, buzulun üzerindeyiz! Gerçekten de varmış!” Lucian başından görünmez bir şapka çıkarıyor, şakacıktan reverans yapıyor.

Şimdi adımlarımıza dikkat ederek mağaranın en uzak noktasına doğru ilerliyoruz. Ağız kısmındaki kalabalık seyrekleşiyor artık, ileri doğru eğimlenen, sonra aşağı, yaratığın pusuya yatmış olduğu o köşeye doğru inen mavi-beyaz buzun üzerinde yürüyoruz.

Yaratık buzun içinde bir obruk, eriyen suların hareketiyle buzulda dikine açılmış bir kuyu. Buz obruğa doğru eğimleniyor, ışığa da aynısı oluyor, sanki kuyunun içine çekiliyormuş gibi. Dikkatle yaklaşıyoruz ona –mavi-siyah buzun içindeki karanlık deliğe–, karsız adımlarımızın ve ne kadar kolay kayıp düşebileceğimizin farkındayız. Deliğe birkaç metre kala duruyor, şöyle bir bakıyoruz ona, titreyerek, üşümüş bir halde.

Daha önce geçtiğimiz levha gibi kaya parçasına dönerken birinin seslendiğini duyuyoruz.

“Živo! Selam! Yardım istiyor musunuz?” Kaya parçasının başında bir adam duruyor ve birbirimizin ardı sıra son zorlu geçiş hamlelerini yaparken elini bize uzatıp yardım ediyor. Kaya parçasının yukarı tarafında başlayan düz zeminde de bir kadın var, soğuğa karşı ayak bileklerine uzanan koyun postundan bir pardösüye sarınmış. Göğsü şişiyor, kıpırdıyor, sonra pardösünün yakalarının arasından bir kaniş çıkarıyor kafasını, tiz sesle havlıyor bize.

“Sıcak su torbanız güzelmış,” diyorum.

“Birbirimizi ısıtıyoruz!” diye cevap veriyor kadın köpeğin başını okşayıp gülerek.

Çok yukarıımızda döne döne uçan bir kartalın bakışları güneşin ışıklarını vurduğu yeşil-altın rengi ağaç örtüsünün içinden sıyrılıp, yaşlı kayın gövdelerini geçiyor, alt dallardan tutam tutam sarkan likenleri geçiyor, dökülmüş yaprakların arasından mavi mavi açan centiyana çiçeklerini geçiyor, obruğun kenarından aşağı iniyor, tundra yamacını ve bonsai çamlarını geçiyor, Luician’la benim buz mağarasının ağzında adamlar, kadınlar ve kanişlerle konuştuğumuz, gülüştüğümüz yere varıyor.

* * *

O dehşet dolu yere vardığımızda vakit ikindinin ilerleyen saatleri, dağlık kayın ormanlarının başka bir yerindeyiz.

Ahşap kulübelerin oradaki çayırlardan geçiyor, ormanın içinden geçen patikadan yukarı tırmanıyor, gamalı haçlar kazınmış ağaç gövdelerini geçip bulutlar denizin üzerinde birikirken üzeri yazılı metal tabelanın çivili olduğu kayının durduğu obruğun kenarında duruyoruz.

1941 ve 1945 yılları arasında Orta Avrupa’nın güneyindeki ki-reçtaş bölgeleri –Dolomitler’in aşağısındaki Consiglio Platosu’ndan öteye, aşağılara doğru, o zamanın Yugoslavya’sına kadar– sert çatış-

malara sahne olmuştu.¹¹⁸ 1941'in Nisan ayında Yugoslavya, Mihver Devletleri tarafından işgal edildi ve üçe bölündü; İtalya, Güney Slovenya ve Ljubljana'yı zapt etti, Macaristan Prekmurje bölgesini ilhak etti ve Nazi Almanyası Kuzey ve Doğu Slovenya'yı aldı. Almanyaya ve İtalyaya kısa süre sonra yeni topraklarında etnik temizliğe başlayıp binlerce Sloven'i sınır dışı etti, yerini değiştirdi, sürgüne gönderdi veya öldürdü.

Buna karşılık Venezia-Giulia'da ve ötesinde işgale direniş amacıyla partizan gruplar oluşmaya başladı. Bu antifaşist direniş grupları –lakapları “oduncular”dı, işgal sürdükçe daha da solcu hale geldiler ve sonunda, 1943 Mart'ında Tito'nun partizan ordusuyla birleşip komünist ittifaklarını resmen ilan ettiler– karsttaki ormanların büyük bir kısmını alıp kendi kaleleri ve çatışma sahaları haline getirdi. *Nel bosco*, yani ormanda ve ormanla birlikte savaşıyorlardı. Bu partizan kıtalarının kuvvetinin farkında olan Britanyalılar ve Amerikalılar faaliyetlerine silah ve istihbarat sağlayarak yatırım yapmaya başladılar. Partizanlara destek vermesi için gönderilen subaylar arasında –sonrasında Yugoslav dağlarındaki direniş sırasında yaşadıklarını anlattığı *Eastern Approaches*'in [Doğu Yaklaşımları] (1949) yazarı olarak ünlenecek olan– Fitzroy Maclean ve Maclean'in Sloven ve Kuzey İtalyalı partizanlarla ilişkisini sağlayan irtibat subayı John Earle vardı.

Yüksek karst arazisi işgal edilmiş bölgede vur kaç partizan taktiği için muhteşemdi. Sık orman örtüsü sebebiyle yerdeki faaliyetlerin uçaklardan görülmesi zordu. Dik yamaçlı vadilerle obrukların bolluğu ağır vasıtaların anayolların ve güzergâhların dışından yürütülmesini zorlaştırıyordu. Dar dağ yollarında pusular kurulabiliyor, pusucular yukarıdan vasıtalara ateş açıyor ve hemen ormanlara geri kaçıyorlardı, takip edilmeleri neredeyse imkânsızdı. Doğal mağaraların her taraftaki mevcudiyeti, kireçtaşının patlatma ve kazı vasıtasıyla tünellerle dehlizler açmaya her daim müsait oluşu araziye gerilla savaşı için ideal bir yer kılıyordu. Dağların içinde cephanelikler, uyunacak yerler, hatta sahra hastaneleri kuruldu, yeraltında yakılan ateşin dumanını dağıtan kurnaz işi tünel sistemleri oluşturuldu, böylece yoğun duman sadece bir yerden çıkarak gerillaların yerini belli etmemiş oluyordu.

Gittikçe büyüyen partizan tehdidini önlemenin yolunu arayan İtalyan yetkililer 1942'nin yazında Slovenler'den oluşan, başta Beyaz Muhafızlar adı verilen, sonra –Nazi buyruğu altında– adı Sloven Yurt Muhafızları olarak değiştirilen, kendi “antikomünist” milis birliklerini kurdu. Karst ormanlarıyla köylerinde çoğunlukla faşist ve komünist cepheler arasında yaşanan, ayrıca partizanlarla Slovenya'daki Katolik aktivistler arasındaki husumetleri de alevlendiren vahşi bir içsavaş baş gösterdi. Milliyetçilik, din ve intikam korkunç biçimde birbirine girmişti. Savaşçılar arasında olduğu gibi siviller içinde de büyük ölçekli kısasa kısas cinayetleri işlenmeye başlandı.

Bu kısasa kısas cinayetlerinin en fena aşamaları iki dalga halinde yaşandı: 1943 güzünde, İtalyanların tesliminin ardından ve sonra da Trieste'deki Yugoslav yönetiminin şehrin 1945 Mayıs'ının başlarında Yeni Zelanda birliklerinin eline geçmesiyle hayata geçirdiği, ne berbat olduğu yaygınca bilinen *Quaranta Giorni*, yani Kırk Gün sırasında. Bu korkunç dönemler sırasında jeolojiyle vahşetin yolları kesişti: Partizanlara barınma ve gizlenme yeri sunmuş olan karst arazisi bu sefer toplu katliam için kullanıldı.

Venezia-Giulia ve İstria'nın kireçtaşı bölgelerindeki obruklar, mağaralar, koyaklar ve maden kuyuları çoğunlukla komünist partizanlar ve bazen faşist milisler tarafından gerçekleştirilen münferit infazlar ve toplu kıyımlara sahne oldu. Sivil ve asker kurbanlar obrukların kenarına getiriliyor, canlı, yaralı veya ölü halde kireçtaşının içindeki bu uçurumlara itiliyorlardı. Bazen kurbanlar birbirlerine dikenli telle bağlanıyordu. Bazıları ormana kazılmış mezarlara gömülüyordu. Karsttaki mağaralar ve kayranlar yüzlerce, belki de binlerce cesetle dolmuştu. Bu yargısız infazlar günümüzde, özellikle İtalyanlar arasında –cinayet amacıyla kullanılan obruk anlamına gelen *foiba* kelimesinden türeyen– “*foiba* katliamları” olarak bilinir. Infaz edilen insanların cesetleri ormanlık arazilerin derinliklerindeki sığ topraklardan ve mağaracıların sık sık insan kemiklerine, mermilere, paslı tellere rastladığı obrukların diplerinden hâlâ çıkarılmaktadır.

Tarihin kendisi de defnetme ve mezardan çıkarma uygulamalarına sahiptir. *Foiba* katliamlarının tarihi günümüzde hâlâ yoğun bi-

çimde tartışma konusudur, özellikle de on yıllar boyunca derinlere gömülü kaldığı için. Savaş bittikten sonraki yıllarda İtalya ve Yugoslavya arasında zulümlerin unutulmasını teşvik eden bir “iyi komşu” politikası çıktı ortaya. Birlik halinde bir İtalya’yı yeniden inşa etmek isteyen İtalyan politikacılar iki tarafın da partizan birliklerinin işlediği suçlara odaklanmakta pek yarar görmüyorlardı. Yugoslav liderler komünist zulmünü gösteren kanıtların varlığını reddediyor, Slavların faşizm altında çektikleri çileye vurgu yapmayı ve davalarını zulümlerin en büyüğü Holokost’a sembolik olarak eşdeğer göstermeyi yeğliyorlardı. Partizan savaşının yol açtıkları Venezia-Giulia bölgesinde kendini hem bireyler hem de aileler bağlamında feci bir şekilde göstermiş olsa da kamusal söylemde *la politica sommersa*, yani “gömülü politika” denen bir duruma indirgenmişti.

Foiba katliamlarının kamusal alanda yeniden gün yüzüne çıkışı ve böylece bölgede yoğun biçimde tartışmalı bir konu haline gelişi büyük ölçüde son 30 yıl civarında olmuştur. Slovenler ve büyük ölçüde sol cemahta yer alanlar *foiba* katliamlarının ayrıntılarının propaganda ve politik baskı aracı olarak kullanılmak üzere sağcılar tarafından bol keseden abartıldığını savunmaktadır. İtalyanlar ve büyük ölçüde sağ cemahta yer alanlar içinse *foiba* zulümleri savaşın bitmekte olduğu zamanlarda ve sonrasında İtalyanların başına gelen kısasa kısas cinayetlerinin, hapsedilmelerin ve sınırdışı edilmelerin kolay bir temsili görevini görmektedir ve dolayısıyla bu bölgelerdeki savaş sonrası komünist hükümetlerin infazların üstünü nasıl örttüğünü de temsil eder. Süregiden bu tartışmaların dili gerek gerçek gerekse mecaz anlamlı yeraltı imgelemleriyle doludur. Işık ve karanlık, defnediş ve mezardan çıkarış, saklayış ve ifşa ediş münakaşaların dört bir yanını sarar: Tarihyazımı ve topoğrafya birbirine dolanır. *Foiba*’larda ölenlerin sayıları ve kimlikleri konu üzerinde çalışan araştırmacının politik görüşüne bağlı olarak çoğu zaman hayli çeşitlilik göstermektedir. Ne olursa olsun Pamela Ballinger’in –Balkanlar’daki sınırlarda “bellek arazisi”¹¹⁹ üzerine önemli çalışmasında– “otokton haklar”¹²⁰ diye nitelediği, belli bir araziye, kayaya, toprağa kendine özgü bir biçimde “ait olma” hakkını elde etmek için verilen savaş kavramına varır mevzu.

Foiba'lar, popüler vatanseverliği ve solun hükümet üzerindeki etkisine karşı öfke ateşini kışkırtmanın yolunu arayan çağdaş sağcı ve faşist grupların odak noktası haline de gelmiştir. Obruklar İtalyan milliyetçilerin ve sürgünlerin törensel ziyaret alanı olmuştur. *Foibie*'de son bulan merasim yürüyüşleri düzenlenmektedir. Çoğu zaman alana gamalı haçlar çizilir, sloganlar yazılır. Rahipler her yıl anma ayinleri gerçekleştirir. *Infoibati* (*foiba*'larda ölenler) kemikleri kutsal emanet gibi sergilenmektedir. Trieste'nin birkaç mil ötesinde, Carso'nun kuzeydoğusundaki Basovizza/Basovica adlı köyün yakınındaki en kötü namlı *foiba*'da –aslında bir maden kuyusudur– birbirine zıt iki anıt dikilmiştir: Biri Yugoslav partizanların öldürdüğü insanların, diğeryse “Bazovica kahramanları”nın –antifaşist faaliyetleri sebebiyle 1930'da kurşunlanan dört Slovenyalının– anısını yaşatır. Basovizza/Bazovica'daki maden kuyusu 1959 yılında bir Katolik rahibin düzenlediği merasim ve 2.000 kişinin katılımıyla kapatılmıştır çünkü katliamlar sırasında patlayıcıların da yerleştirilmiş olması kurbanların bedenlerinin sonrasında oradan güvenli bir şekilde çıkarılmasını imkânsız kılmıştır. Bu *foiba*'nın içinde nelerin olduğunun ayrıntılı araştırması mümkün olmadığı için –çok sayıda rivayete ve inanişâ müsait– bir boşluk olarak kalmıştır. Yine de ümit verici bir şey vardır ki köy ayrıca bütün komşu ülkelerden ve görüşlerden insanların dahil olduğu uluslararası bir araştırma merkezi olan Elettra Sincrotrone'ye ev sahipliği yapmaktadır: Bu merkez de yeraltındadır.

Basovizza/Bazovica bilinen diğer *foiba*'lardan da fazla olmak üzere Pierre Nora'nın “*lieux de memoire*”, yani “bellek alanları” diye adlandırdığı, tarihin anlamlarının en faal biçimde yaratıldığı ve tartışıldığı yerlerin bir örneği haline gelmiştir.^[21] *Foiba*'lar meselesi kapanmaya karşı direnç göstermektedir. Bu alanların “açık” tutulmasıyla geçmiş, bugünün yaralamaya devam etmektedir.

* * *

Slovenya'nın kayın ormanlarının yükseklerinde, fırtına güney-batıya doğru ilerlerken Lucian'la ben günümüzde *Grobišče Brezno za*

lesniko, Yaban Elması Kuyusu Mezarlığı olarak bilinen *foiba*'nın kıyısına giden yolu buluyoruz. Birçok *foiba*'da olduğu gibi burada da nelerin gerçekleştiği belirsiz ve sürekli tartışmalara açık haldedir. 1945 Mayıs'ında bir ara 40 ile 80 arasında insanın –bazısı İtalyan polisi, bazısı Sloven Vatan Muhafızı, bazısı sivil– ağaçların arasından, Lucian'la benim de yürüdüğümüz kıvrımlı yoldan bu uçuruma yürütüldüğü iddia edilmektedir. Ya uçurumun kıyısında öldürüldükten sonra itilmişler ya da dipsiz uçuruma diri diri atılmışlar.

Ağaç kabuğuna kazılan gamalı haçlar yakın zamanlarda da cinayetleri kınamak ve burada ölenleri anmak amacıyla buna ve diğer *foiba*'lara yürüyen sağcı protestocular tarafından yapılmış. Gamalı haçların üzeri de diğer taraftan buna karşı çıkanlarca karalanmış. Şiir ise burada iki tarafın sahiplenme savaşı içerisinde suskun kalmasınlar diye kurbanların anısına sahip çıkmak isteyen biri tarafından yazılmış.

Sonrasında, Slovenyalı bir arkadaşım şiiri çeviriyor benim için. Bu şiire nerede rastladığıma, içeriğinin ne olabileceğine dair onu uyarmam gerekirdi. Metnin uyandırdığı dehşetin bunca kuvvetli olacağını ummamıştım:

İnsanlıktan Çıkarma

Ama her şeye rağmen, onlar da sen ben gibi insandılar
Kimsin sen? Deliliğe fırlatılmış canlı,
Sopalarla, bıçaklarla öldürülmüş,
Çarmıha gerilmişsin burada ama haçın yok.
Ah ama siz, insanlar,
Kemikleriniz dipsiz çukurda,
Onlar da sen ben gibi insandılar,
Özgürlüğün baharında öldürüldüler.
Yoldan geçip giderken biraz dur,
Karanlık gecede bileklerinin kanadığını hayal et,
Dikenli tellerle sarılmış,
Onlarsa lanet okuyor, alay ediyorlar seninle
Dayak yemiş, üryan, bir ceset hâlâ yaşayan,
Tüfek dipçiklerinin darbelerini duyarsın,
Çılgınlıkları, inlemeleri, tatlılığı dönüştürmüş dehşetini

Yaklaşan ölümün.

Korku, acı, kayboluyor.

Ayak sesleri boşlukta yankılanıyor.

Dipsiz çukurda niceleri yatıyor.

Ama her şeye rağmen onlar da sen ben gibi insandılar.

PS: Bu yazıyı silmeye kalkışana lanet olsun.

Şiir, okuyanın kendini bir kurban olarak hayal etmesini istiyor. Başka birinin bedenine büründüğünü düşünmesini, böylelikle –başka bir varoluşa girince– başkasına acı yaşatmanın artık katiyen imkânsızlaşacağını söylüyor. Bildiğim en rahatsızlık verici metinlerden biri: Yarattığı infaz sahnesinin canlılığı, kendi silinişine karşı korunma yolu olarak sunduğu lanet tehdidi. Şiir derhal okuyanı zorlayıp suçluyor, hem cevap vermekten men ediyor hem de ondan bir cevap istiyor. Her şeyin ötesinde şefkatle ilgili bir şiir bu, başkasının hislerini duymakla ilgili. Şiiri yazan için dipsiz çukurun karanlığı bu bölgelerdeki savaşın en belirgin özelliği olan hepten empati yokluğunu temsil ediyor, ki bu da zaten nerede ve ne zaman olursa olsun bütün savaşlara özgü bir şey.

* * *

Yol kenarında elma ağaçları, meyveleri kandil gibi sarı. Arazi yokuş yukarı çıkıyor. Geniş nehir vadileri, çıplak kireçtaşı zirveleri yükseliyor iki tarafta. Kubbe gibi mavi gökyüzü, güneşin kuvvetli ışıkları parıltıyor taşlarda. Bir dağ cennetinden geçiyoruz, ama sessizce sürüyoruz arabayı. *Foiba* beni fena sarsmış, Lucian'ı da; gerçi onun memleketinin içinde saklı şiddetten zaten haberdar olduğunu hissedebiliyorum.

Huş ağaçlarının rengi dönmüş artık, yapraklarında kımıl kımıl kükürt rengi. Beyaz gündüzsefaları açmış çalı çitlerinde. Güney meltemi titretiyor kavakları. Biz yükseldikçe hava serinliyor. Hava parlaklaşıyor. *Hiç gerçekleşmemiş olan ne varsa geçmişin gölgesine şeklini verir. Geçmişin gölgesi görünmezdir, karstın içinden geçen yağmur gibi eritir şimdiyi...*¹²²

Böyle bir çevrede güzellikle zulmün ilişkisi nedir? Böyle bir yerden keyif almak mümkün müdür ve bu sağduyulu bir davranış olur mu? Ne yazmıştı Anselm Kiefer? *Bence masum bir çevre olamaz, yoktur böyle bir şey...*¹²³ Kiefer'in Alman ormanları tabloları geliyor aklıma: bakını hayrete düşürüp esir alan uzun ağaç gövdeleriyle dolu gölgeli ormanlar, ağaçları çoğu kez aralarında meydana gelmiş vahşetlerden beslenen. Kiefer'in Avrupa'sı içkin bir suçluluk ve acı tarihi taşır. Çamlar kemiklerin üzerinde boy verir. Kiefer, günahlarımızın yeryüzünün kendi çarmıha geriliş yaraları vasıtasıyla af bulacağı bir kurtuluş gününü arzulamakta – ama bunu aynı zamanda beyhude görmektedir.¹²⁴

Jülyen Alpleri'nin gerçek dorukları şimdi ufukta belirmeye başlıyor: rüya gibi bir gotik dağ sırası. Kireçtaşından zirveler döne döne kuleler oluşturuyor. Kayaların altında üstünde, sırtlardan ve vadilerden tek bir kayanın üzerindeki su oyuntularına kadar her yerde oyuk ve katlı yapılar çoğalıyor. Madde görünümünü değiştiriyor, yerini değiştiriyor. Bulutu karlı araziden, karlı araziye solgun kaya yüzeyinden ayırt etmek zor.

W.G. Sebald'ın çevre ve şiddet kalıntıları üzerine yazdıkları geliyor aklıma; *Satürn'ün Halkaları*'nda, “(...) serbestçe dolaşabildiği(m) o güzel günlerin anısı” ile “bu ıssız bölgeden ta geçmişe değin uzanan yok oluşun izleri”nin birleşiminin yol açtığı “felç edici o dehşet hissi”nin¹²⁵ Doğu Anglia'nın sakin ama müzmin bir halde askerileştirilmiş kıyı şeridinde yürüyen anlatıcısını nasıl da uğraştırdığını düşünüyorum. Bir arkadaşımı –Sebald'ın da gitmiş olduğu– Suffolk kıyısının yakınlarındaki Orford Ness'teki eski nükleer silah test alanına götürüşüm ve arkadaşımı Kuzey Denizi'nin kahverengi dalgalarının yanı başındaki çakıllı sahilde kendinden geçmişçesine ağlar-ken görüşüm geliyor aklıma. Ness'te gizli haldeki devlet şiddeti arkadaşımın seneler boyunca kahrını çektiği zalim bir ilişkinin hatıralarını davetsizce gün yüzüne çıkarmıştı. *Şiddet olayı insanın gözündeki cam parçası gibi inatla sürdürür varlığını. Çıkardığı ışık görmemize yardımcı olacağına kör edicidir.*¹²⁶

Yukarıda, Jülyen Alpleri'nin tam kalbindeyiz şimdi ve yolun dönüp bir nehir köprüsüne vardığı yerinde, suyun başındaki çakıllı sa-

hilde yaşı bir kadının yalnız başına oturduğunu görüyoruz. Kıyıda-ki kayaların arasından oraya itilerek getirilmiş bir tekerlekli sandalyede oturuyor. Koyu kehribar renginde, büyük güneş gözlükleri takmış, bacaklarına da yeşil bir battaniye örtülü. Ellerini battaniyenin üzerinde birleştirmiş ve hiç kıpırdamadan nehrin fırıl fırıl dönen mavisine bakıyor. Oraya nasıl vardığı ya da oradan nasıl ayrılacağı belli değil ama akıntı ona huzur veriyormuş gibi görünüyor.

Şimdiki zamanda insanı büyüleyen ama geçmişinde şiddete sahne olmuş bütün çevreler uyumsuzluk yaratır. Fakat böyle bir yeri sadece karanlık tarihi için okumak gelecekteki yaşamın imkânlarını men etmek, iyileşmeyi, umudu reddetmek demektir ve bu da bir başka baskı çeşididir. Böyle çevreleri düşünmenin yolu, olsa olsa, yanıp sönen ama aydınlık süresi karanlık süresinden uzun olan ışık için kullanılan denizcilik terimi “hüsufu” sözünden geçer. Bu bakımdan Slovenya karstı bir hüsufu çevredir; ışıkla karanlığın, geçmiş acıyla şimdiki güzelliğin karşılıklı oyunlarıyla kendini bulur. Yıllar boyunca çok sayıda hüsufu çevrede gezdim durdum: Kuzey İskoçya’daki, tarlakuşlarının terk edilmiş evlerden dört bir yana dağılan taşların üzerinde cıvı cıvı öttüğü insansız vadilerden Madrid’in kuzeyinde, kadim çamların arasında, akbabaların bakışları altında yaman bir partizan savaşının sürdüğü Guadarrama Dağları’na, tilkilerin dikenli teller arasından sıyrılıp geçtiği Filistin’in Batı Şeria’daki ihtilaflı vadilerine kadar. Bütün bu çevreler doğanın dönüşünün teminatını sunuyor; hepsi bereketli yaşamla birlikte var olan derin acıların uyumsuzluğunu tetikliyor.

Suyu izleyen kadının oturduğu yerden itibaren nehir vadisinin bir mil kadar yukarısında, bir akarsu yan vadinin birinden ana nehre doğru akıyor. Haritada bu akarsu “Rio Bianco”, Beyaz Akıntı olarak işaretlenmiş ve bizi tam 100 yıl önce savaşın patlak verdiği yüksekliklere çıkaracak olan patika görevini görecek. Yolun bittiği yerde akarsuyun kenarı boyunca uzanan kayın ormanının içinden geçen dar patikayı takip etmeye koyuluyoruz. Patikanın kaya yatağında kazılıp açılan kısımları beyaz bir şimşegi andırıyor. Ağaçların arasından zikzaklar çizerek yukarı çıkıyor.

Kayın gövdelerindeki delikler kara yosunu ve eğreltilerin oluş-

turduğu mikrobahçelere ev sahipliği yapıyor. Akarsu yatağının büyük kayalarının aralarını cüce çamlar bürümüş. Alt bitki örtüsünde çançiekleri, centiyanalar ve alpyıldızları. Akarsuyun büyükçe göllerinde küçük alabalıklar hızlı gölgeler halinde belirip kayboluyor. Tepemizde, sırt hattının yüzlerce metre yukarısında diş diş yükselen çarşak yamaçları ve kemik beyazı zirveler. Gerçekten de oraya gidiyor olabilir miyiz? Bianco her daim solumuzda, göller oluşturarak, şırlıl şırlıl akıyor. Gizemli ve inatçı bir varlığa sahip, o sıcak günde yukarı tırmanırken bize güzel yoldaşlık ediyor, çok geçmeden davetine karşı koyamaz oluyorum.

“Lucian, ben akarsuyun içinden çıkacağım yukarı.”

“Keyfine bak. Ben ıslanmak istemiyorum sanırım, seninle yukarıda, büz yalağında buluşuruz.” Kaş göz işaretiyle bulutların seviyesini gösteriyor. “Vadilerin birleştiği yere doğru ilerle, sonra sola sap ve yukarı tırman. Kayaya demir kablolarla bağlı küçük bir bivak kulübesinin olduğu büyük, düz zeminli bir buz yalağına varacaksın. Orada görüşürüz, nasıl desem, üç saat sonra. Belki dört.”

Ormana doğru yürümeye devam ediyor, ben de ellerimle tutuna tutuna akarsuya iniyorum.

Gün ışığı taşlarda ısıldıyor. Taştan taşa sıçırıyorum, büyük kayalara tırmanıyorum, su birikintilerinin üzerinden ellerimi kullanarak geçiyorum, akarsuyun derinleştiği yerlerden yürüyüveriyorum öylece, erimiş kar sularının ayaklarımda ve uyluklarımda hissettiğim ısırıklarından keyif alıyorum. Ten kadar pürüzsüz kireçtaşı çıkıntıları var suların aşındırdığı. Ufak su birikintilerinin birkaç santim genişliğinde beyaz kumlu sahilleri var. Akarsuyun her yeni kısmı tırmanışın yeni bir parçasını sunuyor.

Işıklarının beyazlığından dolayı güzel bir akarsu bu, insanı kandırmasından dolayı da tuhaf. Durgun birikintilerde su o kadar berber ki yok sanıyor insan. Birden fazla kere su hâlâ orada mı diye bakmak için durup elimi daldırdığım oldu.

Her birikintide insanın canı durup oyalanmak istediğinden ve yanlara açılan küçük akarsular da insanı onları takip etmeye davet

ettiğinden ötürü asıl zorluk yolculuğa devam edebilmekte. Aşağıdaki kenarından ötelerdeki pofuduk bir dağ zirvesinin görülebildiği, üç buçuk metre civarı genişlikte, cilalı kireçtaşında çağlayanın beslediği bir gölcükte yüzüyorum sonunda. Doğal bir sonsuzluk havuzu bu, beş dakika kadar çimiyorum içinde, bırakıyorum da çağlayan sırtımı dövsün, ta ki uyuşana kadar.

Kayalardan zıp zıp atlayarak, her ivinti beni cezbedtiği ve her gölcük beni alıkoyduğu için bir durup bir devam ederek aylak aylak ilerliyorum yukarı doğru, sonunda vadinin kenarları orada mahsur kalma riskine girişebileceğim yüksekliğe ulaşıyor. Bu yüzden ağaç köklerini halat olarak kullanarak tırmanıyorum. Çengel boynuzlu yedi dağ keçisi, sırt çantasından başka giysisi olmayan, neredeyse çıplak bir adamın koyağın kenarından tırmanıp kayrana çıkışını, sonra orada yeniden üstünü giyişini –gerçek dikizcilerin takındığı sahte ilgisizlikle– izliyor.

Kayrandan daha da yukarı tırmanıyorum, patika bir açıklıktaki kulubenin oradan yukarı doğru dönüyor, yukarı çıktıkça ağaçlar ufak kalıyor. Mor misk çiçekleri memleketimin tebeşir taşı arazilelerini hatırlatıyor bana. Yükseldikçe kule gibi kayınlar üç metrelik olgun ağaçlarmış gibi kalıyor, sonra türlü patikalarla çatallanmış bir maki ormanına giriyorum. Makiler çamlardan ve mat yapraklı iğne meşelerinden ibaret, önce başıma kadar geliyorlar, sonra omzuma, sonra belime, sonra da hepten kayboluyorlar ortadan, yükseltinin ve çığların ağaçlardan temizlediği bir yere çıkıyorum sonunda.

Çıplak kayalar, dağsıçanlarının tiz ısıklarının yankısı, gittikçe birbirine yaklaşan zirveler. Kayadan kuleler yükseliyor. Yukarıda, gökyüzünde birikmekte olan beyaz tepeli fırtına bulutları, aşağıday-sa arazinin yüzeyinin altından derine uzanan görünmez uçurumlar ve mağara sistemleri devam ettiriyor bu kulelerin şekillerini.

İspinoz sürüleri aşağımda kalan çamların arasında süzülüyor, bir kanat çırpışıyla yaprakların arasında kayboluveriyor. Kayalık bir alanı tırmanıp buz yalağına çıkıyorum ve Lucian'ın bahsettiği, zorlu kış fırtınalarına karşı korumak için düz bir kayaya çelik kablolarla bağlanmış bivak kulübesini görüyorum. Metal bir kutudan pek bir

farkı yok gibi. Ön kapıyı açıyorum. Tavan ancak ayakta durabilecek kadar yüksek. İki tarafında üçer ranzadan toplam altı ranza var. Tertiple katlanmış battaniyeler var yatakların üzerinde, odada iki de tamamen su dolu bidon. Hayat kurtaran cinsten bir yer. Peki Lucian nerede?

Kulübenin yanında çimenlik bir burnun üzerinde uzanıyorum. Ilık rüzgâr. Alp bitki örtüsünün misk çiçekleri. Bulutlar, kayalar, dağsıçanı ısıkları, mutluluk. Bir kara büyü gibi uçurumlardan yankılanan kuzgun çığlıkları. Düşen taşların takırtıları, bir Alp keçisinin toynak sesleri –Aaa Alp keçisi!– 20 metrecik uzağımda. Sessizlik gibi bir şeyin uğultusu. Kıvrımlı, büyük kireçtaşı dalgası buz yalağına at nalı şekli vermiş, yükselip zirveye çıkıyor, alçalıp keskin çentiklere dağılıyor. Hedefimizin batıda bir yerde olduğunu biliyorum ama oraya nasıl varacağımıza dair hiçbir fikrim yok.

Yarım saat sonra buz yalağının kıyısında beliriyor Lucian, sıcak basmış, ama neşeli. Onu farkına varmadan maki labirentinde bir yerlerde geçmişim. Kulübenin orada elma yiyor, nehir suyundan içiyoruz.

“Kışın kar dört buçuk beş metreyi bulur,” diyor. “Kulübe kar altında kalır.”

“Burası beni neşelendiriyor,” diyorum Lucian’a. “Beni buraya getirdiğin için teşekkür ederim.”

“Buna sevindim Rob,” diye cevap veriyor. “İnsan etrafına bakınca anlamasa da maalesef burada da savaş vardı. Düşmana ulaşmak için kayayı delip uçurumlarda yollar yaparlardı. Ama burada çok sayıda insan kurşunlardan ziyade kış şartlarından dolayı öldü.”

Dolomitler’de ve Jülyenlerde çekilen buzullar 100 yıl önceki çatışmadan kalanların açığa çıkmasına sebep olmuş: tüfekler, cephane sandıkları, gönderilmemiş aşk mektupları, günlükler ve cesetler. Avusturyalı iki ergen asker Trentino’da bir buzulun çekilmesiyle çıkmış ortaya, yan yan uzanıyorlarmış, ikisinin de kafatasında birer mermi deliği. İki Habsburg askeri bir buz duvarın erimesiyle çıkmış ortaya, San Matteo’nun zirvesine yakın bir yerde, 3.600 metre yük-

seltide baş aşağı asılı duruyorlarmış. *Asıl sorun nesnelerin katmanının derinine gömülmüş olması değil, asıl sorun dayanıklı çıkmaları...*

Siğınaktan yola çıkıp hakiki tırmanışa başlıyoruz. Kayşatın dar ucundaki sırtın üzerindeki çentiğe doğru: iki adım ileri, bir adım geri. Her adımda dibe çöken tozşekerimsi karlı arazilerden geçiyoruz. Zor, hararetsiz, müstesna iş. Taş düşer diye kasklarımızı takıyoruz. Çentiğe ulaşıyoruz. Çok zorlu bir yer. Bacaklarımızı iki yanına salıp yüz yüze oturuyoruz üzerinde, at biner gibi, zira kayanın genişliği anca 30 santimden ibaret. Güneyimizde devasa bir uçurum var, binlerce metre aşağı doğru inip suları vadinin koyu yeşil çamlarının arasında bile masmavi parıldayan İsonzo'nun güzergâhını gösteren kireçtaşından beyaz şeride varıyor.

Sırt ileride zirveler, çıkıntılar ve çukurlar halinde devam ediyor. Bunlar Cime Piccole di Rio Bianco, Beyaz Akıntının Küçük Zirveleri. Orayı aşmak civatalanmış kablolar ve kelepçelerden oluşan *vie ferrate* –“demirden patikalar”– sayesinde mümkün. Koşumlarımızı takıyoruz. Karabina kancalarını hâlâ Trebiciano'daki çukurun siltini ve çamurunu taşıyor, onları görünce zihnim o 2.100 metre civarı aşağıdaki karanlık mağaraya uçuyor.

“Şurası Canin,” diyor Lucian vadinin öteki tarafını göstererek. Kamburlu, çukurlu, balina sırtı gibi zirvesinden aşağı uzanan geniş karlı alanları andıran –ama kar olamaz bu– yerleriyle ışığın altında parıldıyor, her tarafı delik deşik.

“Canin gerçek bir karst zirvesidir. Kireçtaşının nasıl da farklı davrandığını ona bakınca anlarsın. Bizim üzerinde durduğumuz zirve daha kolay ufalanır, daha keskin cinsten. Canin'in şekliyse daha ziyade somun ekmek gibidir, dokusu da ayın yüzeyi gibi. Kesitini de hayal etmek gerek. Doğal mağara sistemleri dolayısıyla bal peteğini andırır içi. Giriş noktaları Canin'in yamaçlarında olan ve dikine iki kilometre aşağı inen mağaralar vardır orada.”

“Dağın bir de içi vardır,” der Nan Shepherd, Cairngorm Dağları üzerine muhteşem çalışması *The Living Mountain*'da [Yaşayan Dağ]. Nan'ın yüzü hayli dışarıya dönük görünen o granit dağ sırasını kastederek ne demeye çalıştığını anlamak benim yıllarımı almıştı.

Burada, Jülyenlerdeyse Nan'ın iddiası malumun ilamından ibaret kalıyor. Bunlar içi oyuk dağlar, her tarafta vadiler ve mağaralar halinde birbiri üzerine binen ışıksız zirveler.

Cime Piccole'yi geçmeye başlamak üzereyken kuzeybatıdan gelen fırtınanın aralıksız gümbürtüsünü duyuyoruz.

“Bunun hiç sırası değildi,” diyorum Lucian’a. “Metal kablolarla metal kancalarla bağlıyız, çantalarımızdan metal buz baltaları sarkıyor, dağ sırtının havadar kısmındayız ve fırtınayla şimşek bize doğru yaklaşıyor.”

“O halde buz yalağında fırtınanın dinmesini bekleyebiliriz,” diyor Lucian. “Ya da fırtınayla yarışa tutuşup yanımızdan geçip gitmesini veya tünellerden birine sığınana kadar bize yetişmemesini umabiliriz.”

Fırtınayla yarışmaya karar veriyoruz. Elektrik yüklü bulutlara karşı iki saatlik bir sürat koşusu. Bir bir aşıyoruz zirveleri. Aklımda sadece anlık görüntüler, ufak tefek kırıntılar kalmış o kısımdan. Ellerimizin altında sıcak kaya. Bizi içine çeken uçurumlar. Birinci, ikinci, üçüncü zirve. Adrenalin, kanlı tırnaklar, bacaklarla kollarda laktik asit. Dünyadayız ve canlıyız, dünyada canlı olduğumuza mutluyuz ve sonunda fırtına bulutları birkaç kilometre kuzeyimizden yavaşça kayıp geçiyor.

Via ferrata'nın kablolarıyla Birinci Dünya Savaşı'ndaki savaş teçhizatları birbirine karışmış. Yüz kış önce kayaya çakılmış titrek kereste basamaklardan tırmanıyoruz. Kayanın üzerindeki çentikleri geçmek için paslı demir merdivenleri kullanıyoruz. Dokuzuncu zirvenin yamaçlarına varıyoruz ve her nasılsa önümüzde bir tünel ağzı beliriyor – o ıııklı üst dünyada insanı yutacakmışçasına karanlık. Patlatılmış ve zirvenin içinden boylu boyunca kazılmış. Savaş sırasında ölümcül çatışma bölgesinin en güvenli yerlerinden biri olsa gerek, topların, yıldırımların ve çığın ulaşamayacağı bir yer.

Tünele giriyoruz, bizi bir süreliğine rüzgârdan kurtardığı ve olur da fırtına bizim tarafa dönerse bize barınaklık edeceği için ona minnettarız. Tünelden 20 metre kadar aşağı iniyoruz, iki kere dö-

nüş alıyoruz ve sonra öyle zifirî bir karanlığa giriyoruz ki kafa lam-balarımızı yakmamız gerekiyor. Yine yola koyuluyor, paslı bir mer-divenle aşağı bir seviyeye iniyoruz, birbirimize elimizi uzatıp yar-dım ede ede.

Aydınlanıyor ortam biraz ve köşeyi dönünce kireçtaşına açılmış, vadi üzerinden Canin'e doğru atış imkânı sağlayan bir silah penceresi görüyoruz. Silahın yerleştirilip batıya ve doğuya çevrildiği dönüşlü demir halka hâlâ taşa çakıldığı yerde duruyor. İç kısımdaki duvara da geri tepme boşluğu kazılmış. Bu kapalı mekânda şarapneller patladı-ğında çıkan gürültü paramparça eden cinstendir herhalde. Bu silahı kullanan adamlar işitme duyularını ânında kaybetmiş olmalı.

Işık yeniden gösteriyor kendini tünelin çıkışında –ışıkta bir kapı aralığındayız şimdi. Oyuklu zirvenin bütün evrelerini –ışık, ka-ranlık, ışık, karanlık, sonra yine ışık– aştıktan sonra sırtın sonuna, bir dağ geçidine doğru dimdik alçalan kayşat yamacının yukarı kıs-mına varıyoruz. Birden aklıma *Le Passe-Muraille* geliyor, katakomp duvarlarından geçen adam.

Kayşattan koşuyorum, dağkeçilerinin ve insanların açtığı pati-kaların çizgi çizgi kestiği yeşil çayır yamaçlarından aşağı kayıyo-rum. Zirvelerin gölgelerinde bölük bölük eski, sarı karlar uzanıyor. Bir-iki mil uzakta bir kulübe görüyorum, yerin binlerce metre aşağı doğru eğimlenmeye başladığı noktaya tünemiş. Dinlence, yiyecek ve dostluk vaat ediyor. Savaşa dair düşünceler dağılıveriyor. Güne-şin önünden bulutlar geçiyor hızlıca, arazinin üzerine hüsufu bir ışık bırakıyor.

* * *

Kulübeye yedi yaşındaki Theresa ile beyaz kedisi Luna reislik ediyor. Kulübenin bekçisi Theresa'nın babası ama arka odada kalma-yı tercih ediyor. Theresa'nın annesi ortalıkta görünmüyor. Theresa akşam yemeği için makarna yapıyor ve yüzüne bulaşmış un, ragbi topu gibi koltukaltında tuttuğu kedisi Luna'yla çıkıyor bizi karşıla-maya. Benimle İtalyanca konuşuyor, ben de onunla İngilizce konu-

şuyorum, ikimiz de birbirimizi anlamıyoruz ama bunun hiçbir önemi yok.

Theresa'yı görünce kalbim çocuklarım için cız ediyor. Nereyse iki haftadır görmedim onları. Bu güzel toprakların karanlığı içime biraz nüfuz etmiş durumda, gözlerime ve ruhuma gölge salıyor. Çocuklarımla olmak, onları emniyete almak istiyorum.

Kulübe, Beyaz Savaş'ın mirasının tutulduğu bir yer. Pencere pervazlarında ölümün kalıntılarının çizgileri var, yıllar boyunca buradan gelip geçenlerin bıraktığı. Gülle parçaları, eğik süngüler, mermler, postal kopçaları, miğfer tepelikleriyle kayışları ve patlamanın etkisiyle muz gibi soyulmuş bir mermi kovani. Kasvetli bir katliam müzesi burası.

Çoğu savaşla alakalı kitapların olduğu ufak bir kütüphane var. Tahta bir peykeye oturuyorum, burada neler olup bittiğini okuyorum. Bu dağ yamaçlarında bir oraya bir buraya taşınan cephelerin, burada çarpışan adamların siyah beyaz fotoğrafları var. Zirvelerin taşına birbiri ardına kazınan tüneller, ana giriş noktaları. Gölgede adamlar, bir yolcu gemisinin dış kanadını andıracak şekilde kazılmış düşman kayalıklarına bakıyorlar. Dağların içine girmek öldürücü çığlardan, öldürücü soğuktan ve öldürücü düşman gülleleriyle mermlerinden korunmanın tek yoluymuş. Alpler'in bu kısmındaki zirveler birer silaha dönüştürülmüş, topoğrafya düzeni acil saklanma ve barınma ihtiyaçları yüzünden zorla değiştirilmiş.¹²⁷ Sadece gülle atışları bile dağların yüksekliğini altı metre civarında düşürmüştü. Beyaz Savaş tiyatrosu dağların zirvelerinden oyuklu iç kısımları aracılığıyla ağaşıdaki yamaçların ve vadilerin mağaralarına kadar inmiş.

Bunlar yine aklıma Eyal Weizman'ın İsrail-Filistin çatışmalarındaki çevre mimarisi üzerine çalışması *Oyuk Topraklar*'ı ve orada öne sürülen, mekânın sadece savaş faaliyetlerinin bir arka planı değil de her eylemin meydan okumaya, dönüştürmeye ya da el koymaya çalıştığı bir vasita olarak görüldüğü "esnek coğrafya" tabirini hatırlatıyor.¹²⁸ Weizman, Batı Şeria'nın ve İsrail'in esnek coğrafyasını haritalandırmış: bölgedeki alanları sınıksız kapatmak için duvarlar ve çitler dikme girişimleri, insan ve silah kaçırma isteyen Filistinliler-

rin bariyerlerin altında kazdığı tünellerin bu kapatma girişimlerini soktuğu saçma hal, Hamas militanları tarafından Gazze'den fırlatılan roketlerin havada çizdiği kemerler. Çatışmalarda iki tarafın ele geçirdiği mekânların nasıl yeniden kavramsallaştığını yazmış: İhtilafli bölge toprak seviyesinin çok üstündeki askerileştirilmiş hava sahasından aşağı doğru dikine, kireçtaşının derinlerinde, Batı Şeria'nın binlerce metre altına gömülü, uğruna çekişmenin yaşandığı su kaynaklarına kadar uzanır. Weizman'ın bu akışkan alana verdiği isim "oyuk toprak"tır, "birbirinden ayrı varış ve kalkış katları, güvenlik koridorları ve çok sayıdaki kontrol noktalarıyla karmaşık bir mimari yapıyı"²⁹ andırır. Çok sayıdaki bariyer vasıtasıyla dış teması kesilmiş, kapatılmıştır, yeraltı tünelleri sebebiyle oluk oluktur, üst-geçitler iç içe geçer ve alan askerileştirilmiş gökyüzünden bombalanır, oyuk toprak çok sayıdaki ve çeşit çeşit bölme girişiminin vücut bulmuş hali olarak insanın karşısına çıkar.

Buna benzer bir şey Beyaz Savaş sırasında Jülyenlerde de olmuştur. Bu "aşırılık laboratuvarı"³⁰nda yeni savaş çeşitleri burada da geliştirildi ve yeni mekân dönüşümleri ortaya çıktı. Dağlar artık yekpare yapılar olarak değil, açılabilen, iç kısımları kat edilebilen, duvarlarından geçilebilen bal petekleri olarak görülüyordu. Çevrenin kendisi oyuncu, fail ve savaşçı halini almıştı. Lucian'la birlikte *foiba*'da da gördüğümüz üzere bu dağlar, İkinci Dünya Savaşı'nda farklı bir kullanım amacı kazanacak ve bir infaz aracına dönüştürülecekti.

Theresa, beni görsün diye Luna'yı getiriyor yanıma. Kediye kucığıma bırakıyor, sonra kulaklarından tutup ağzını dolu dolu, sertçe öpüyor. Luna isyan ederek ciyaklıyor ve pençelerini baldırlarıma batırıyor iyice. Ben de isyan ederek ciyaklıyorum ve tırnaklarımı avuç içime bastırıyorum. Theresa sonuçtan memnun, uzaklaşıyor.

Kulübeyi dört Trieste'liyle paylaşıyoruz. Buranın daimi ziyaretçileri, şehirden buraya birlikte vakit geçirmeye gelen iki çift. Kışları dağ kayağı yapıyorlar, yazları tırmanıyor, mağaralara iniyorlar. Bizi de muhabbetlerine katıyor, dağlardan hikâyeler paylaşıyorlar. Trieste'lilerden biri geniş omuzlu bir adam, ayı cüsseli. Turuncu bir post giymiş, başında mavi bir bandana var, saç da terden başına iyice yapışmış. Böbürlenmeden ekstrem mağaracı olduğunu söylüyor. Şaşı-

ırıyorum; iri cüssesi böylesi bir uzmanlık alanı için uygun değilmiş gibi görünüyor. Bu düşüncemi ona belli etmiyorum. Canin’i gösteriyor başıyla.

“Yüzeyden en aşağı noktasına kadar, Avrupa’nın en derin mağaralarından bazıları oradadır,” diyor. Gelip yanımıza oturuyor, haritamızda mağaraların giriş noktalarını gösteriyor.

O gece uzaklarda çakan şimşekler görüyoruz, Canin’i aydınlatıyorlar. Lucian’la ben gösteriyi izlemek için verandaya çıkıyoruz. Alevli ışığın içinde delikli kireçtaşı düzlüklerini görüyoruz. Asteroitlerin kraterler oluşturduğu ay yüzeyine benziyor. Dünyadan öte ve güzel.

Fırtınayı izliyoruz, şimşeklerle onlara eşlik eden gök gürültülerinin aralarındaki zamanı ölçüyoruz.

“Yılın biraz ilerleyen vakitlerinde aşağıdaki vadiden böğüren erkek geyiklerin sesleri duyulabiliyor,” diyor Lucian bir süre sonra. “Ama nasıl bir ses, insanın zihnine çakılıp kalan, şiddetli. Aşağılardan sürüklenip yukarı çıkıyor ve buz yalağının her tarafında yankılanıyor.”

Sonra fırtına bize ulaşıyor ve yağmur teneke çatıyı mermi gibi dövüyor.

* * *

Dinginliğin ve bir mucizenin içine uyanıyoruz.

Aşağıımızdaki manzarayı bir bulut denizi doldurmuş. Vadiler fiyortlara dönüşmüş, biz de bir adada kalmışız. Bulutların yavaş yavaş yukarı çıkışını izliyoruz, çalkalana çalkalana yükseliyor, öyle ki sonunda batıyormuşuz gibi bir izlenime kapılıyorum – titreyerek beyaz sulara gömülen bir mercan adası. Sis girdaplarının ve zirvelerin külahlarının arasından çamların yeşili görünüyor; rulo edilmiş geleksel bir Çin resmi gözlerimizin önünde açılıyor.

Üstümüzdeki sarp yüksekliklerin ve aşağıımızdaki sarp uçurumların arasından geçen dar bir patikada batıya doğru yola koyulu-

yoruz. Patika boyunca ilerledikçe bulut denizinin içinde ve dışında yürüyoruz. Yukarıdaki uçurumlardan çağlayanların döküldüğü yerlerde çömeliş altlarından geçmemiz gerekiyor, eriyik sularının başımızda ve boynumuzdaki tıptırları.

Karlı bir alanda kedigillerden birinin ayak izleri. Uzaklarda zar zor seçilen bir Alp keçisi. Patikanın beyaz taşlarının üzerinde birbirine nemli nemli kenetlenmiş çiftleşen siyah semenderler, uzun ayak parmaklarıyla el parmaklarını şevkle birbirlerine bastırmışlar. Daha çok delik, daha çok tünel, her kayalık bunlarla dolu, dağ sırası büsbütün bir bal kovanı, gerçekten de, korkunç bir savaş kovanı. *Biz görünmez arılarıyız...*

Bir grup dağ kargası vızıltılı çığlıklarla aşağı doğru dalıyor. Çengel boynuzlu iki dağkeçisi dörtlüye koşup bir kayanın üzerinde duruyor, omuzlarının üzerinden geri, bize bakıyorlar. Açık oluşu bir zamanlar ölüm anlamına gelmiş olan bir yan vadiden serbestçe yürüyerek geçiyoruz. Toprağın ve taşın içine gömülü dikenli tel makaraları görüyoruz.

Yüksek patikadan aşağı doğru iniyor ve yamacın çevresinden dolanan bir çizgi üzerinden bizi beyaz dünyasının içine alan bulutun içine giriyoruz. Bir çalılığın orada durup yaban ahududusu yiyoruz. Ahududular ağızda mayhoş bir tat bırakıyor. Sonra saatlerce aşağı doğru yürüyorsunuz, düzlüğe indiğimizde güneş daha da yükselip bulutları yakıyor.

İkindinin erken saatlerinde genç İsonzo'nun aktığı vadi tabanına ulaşıyoruz. Burada, Canin'in kireçtaşının üzerinden geçtiği yerde İsonzo'nun suları buz mavisi. İçine dalıp dalgalara kapılarak Adriyatik'e kadar gitmek geliyor içimden. Lucian'la birlikte derin bir gölcüğün kıyısındaki çakıllıkta dinleniyoruz. Alabalık gölgeleri kâh sinek peşinde titreşiyor kâh akıntının içinde kararsız halde asılı duruyor. Dağcı-mistik W. H. Murray ne demişti Alman ve İtalyan savaş esiri kamplarında geçirdiği yıllardan sonra serbest kaldığı zaman? *Güzel-liği bul, durgun ol.*¹³¹

İnce bir sis yükseliyor sudan yukarı doğru, beyaz beyaz salınıyor nehrin üzerinde, öyle ki su havadan daha berrak görünüyor.

Nehrin sınırını oluşturan ağaçların gövdeleri kara yosunu ve liken kaynıyor. Burası bir yağmur ormanı değil, bir sis ormanı ve içinden başka dünyalara ait bu nehir geçiyor. Çakıllığın içinde düzleşip yuvarlaklaşmış bir taş buluyor, akıntının orta yerine fırlatıyorum onu. Taş, mavi suyun içinden nehrin yatağına iniyor sallana sallana, bir kısmı beyaz kuma gömülüyor.

ÜÇÜNCÜ ODA

Gövdesi yarık, yaşlı dişbudak ağacının altındaki labirentin dibinde son bir geçit seçiliyor, kat ediliyor. Çabucak aşağı doğru eğim veriyor, dönüyor, kıvrılıyor, sonra yine düzleşiyor bu geçit. Derin bir gölcüğün karanlık sularının başındaki çakıl kıyıya ulaşıyor. Dehlinin tavanı alçalıp suyla buluşuyor. Buradan devam edebilmenin tek yolu gölcüğe dalıp su dolu geçitten ilerlemek.

Hal böyle olunca giriliyor gölcüğe, suları kaya gibi kara, kar gibi soğuk. Soğuğu suya bulaşan boya gibi çabucak işliyor kemiklere, hiçbir şey görünmüyor, ışık yok, tavadaki çıkıntıları yoklayıp iterek ilerlenebiliyor, ciğerdeki hava sıcak, kaynıyor. Kafada baskı arttıkça artıyor. Ve sonunda yukarı, temiz havaya çıkılıyor, suyun uzak kıyısındaki karanlık ciğerlerden içeri çekiliyor. Ölüm böyle bir şey mi acaba? Ya da doğum belki de?

Bir başka odaya girilmiş olunuyor. Tavandan yere sarkıtlar uzanıyor. Bir ışık yakılıyor, yukarı kaldırılıyor, gezdiriliyor. Mağaranın duvarları imgeler ve hikâyelerle capcanlı – kayanın eğimlenen her bir kenarı yeraltından sahneler taşıyor. Bunlar geçmişin hayaletlerine ve

öbür dünyaya dair sahneler, zamanda yolculuk ediyor, birbirlerinin seslerini yankılıyorlar.

MÖ 4. yüzyılda Teselya’da bir kadının cesedi defnedilmeye hazırlanıyor. Onu karanlık sulardan ölümler diyarına götürecek kayıkçının ücreti kabilinden, üzerinde bir gorgon başı bulunan bir metelle dudakları kapatılıyor. Üzerine metal kelimeler işlenmiş kalp şekilli altın varaklar yerleştirilmiş göğsünün üzerine. İki varak birlikte bir *Totenpass* –ölüm bileti ya da ölüm haritası– görevi görüyor. Varakların üzerindeki metni kadının yeraltında okuması gerekecek; ölümler hükümlerine Persephone’nin himayesinde nasıl gidileceğini tarif ediyor. Metin kadını yeraltında güvende olacakları yere doğru seyahati başaramayıp ölümlüler âlemini birer tayf olarak ziyaret etmeye mahkûm edilenlerin yaptığı hatalara karşı uyarıyor. *Hades’in mekânında sağ tarafta bir pınar göreceksin, o pınarın yanında yeraltına inen ölü ruhların yıkanıp canlarından temizlendikleri bayalet gibi bir sedir ağacı vardır. O pınara yaklaşım bile deme...*¹³²

1860’larda bir adam Pennsylvania’nın batısındaki açık düzlüklerde yürüyor. Cebinde gümüş bir sikke, ellerinde bir çatal değnek. Yürüyor, duruyor, bekliyor, bir şeylere kulak veriyor sanki. Belinden doğru eğilip kulağını zemine yaklaştırıyor. Yine kulak veriyor. Değneğin çatalına bakıyor, titresin diye bekliyor. Hiçbir şey olmuyor. Ellerinde kıpırtısız duruyor değnek. Yürümeye devam ediyor. Adam bir medyum, bir jeolog-ışpiritizmacı, bir petrol vurguncusu. Petrol, Tanrı’nın bir lütfudur, insanın kullanımı için uhrevi ellerle saklandığı yeraltındaki bolluğu sınırsızdır. Fakat nerede olduğunu bilmek gerekir. Çünkü petrol “ışıl”ı saçar ve yer üstü atmosferik ışımaları az sayıda hassas insan tarafından algılanabilmektedir sadece.¹³³ Adam çimenlik arazide yürümeye devam ediyor ki ellerindeki değnek titre-meye başlıyor. Adamın kılavuz ruhları sonunda onu Harmonia kuyularından birini kuracağı yere getirdi. Duruyor, dinliyor, duyduklarını teyit ediyor. Gülümsüyor, yere diz çöküyor, gümüş sikkeyi cebinden çıkarıp çimenli toprağa bastırıyor. Sondajın ucunun çakılacağı yer *burası*. Petrolün çıkacağı yer *burası*.

Sene 1971, bir Sovyet petrol kulesi Türkmenistan’daki Karakum Çölü’nde, Darvaza yakınlarında kuma kurulmuş. Aniden bir

çatlak belirliyor, sonra bir kükreme yükseliyor ve çapı 70 metrelik bir çember alan çöl yüzeyinde çatırdayıp altında açılan boşluğa çöküyor, kayaları, kumu ve petrol kulesini de birkaç saniye içinde yutuveriyor. *Boşluk yüzeye göç eder...* Sondaj çalışmaları doğal bir gaz mağarasının oluşmasına yol açmış, mağaranın tavanı çökmüş ve şimdi zehirli gazlar üst dünyaya akıyor. Gaza ateş çakıp yana yana bitmesini bekleme kararı alınıyor. Bunun sadece birkaç hafta alacağı tahmin ediliyor. 40 yıldan fazla bir süreden sonra bu çukur hâlâ alev alevdir. “Cehennem Kapısı” olarak bilinir. Geceleyn turuncu alevleri çölü miller boyunca aydınlatır. Dünyanın dört bir yanından insanlar bu çukurun kıyısına yaklaşmak, parıltısının vurduğu yerlerde uyumak için buraya seyahat ederler.

Bu milenyumun başlarında, Java’nın sınırsız kuzey kıyısında bir zehirli gaz gölü arazinin on kilometrekarelik kısmına yayılarak içinden pis kokulu gazların yükseldiği merkezî bir kraterin oluşmasına sebep oldu ve 12 köyü altına aldı.¹³⁴ Bundan on yıl önce, yerin iki mil kadar derindeki Geç Miyosen katmanından petrol çıkaran çokuluslu bir şirketin yüksek basınçlı bir akiferi kırması ve yüzeyde –o günden beri bu kadim, zehirli çamurun oradan aktığı– bir dizi püskürtü ağzının açılmasına sebep olmasından sonra bu çamur volkanı patlamaya başlamıştı. Kimileri çamur volkanını şirket hırsının bir sonucu –doğal olmayan bir felaket– olarak görüyor. Kimileriye *bâtın*’ın –yeraltının saklı, esrarengiz kuvvetlerinin, o çevreyi mesken tutan ve insan denetiminden tamamen azade hayaletlerle ruhların– ortaya çıkışı sayıyor.

2016 yılında tamı tamına 250.000’den fazla kuştan oluşan kocaman bir kar kazı sürüsü Amerika’nın batısındaki bir ovada döne döne uçuyor. Kar fırtınası kuşları her zamanki güzergâhlarının dışına itmiş ve biçare halde konup da rüzgârdan ve soğuktan korunabilecekleri bir yer arıyorlar. Sular altında kalmış eski bir açık ağızlı bakır madeninin ıslıl ıslıl kırmızı-siyah yüzeyinin üzerinden uçuyorlar. İyi bir sığınağa benziyor, dolayısıyla önce bir kaz omuzlarını ileri verip dalıyor çukura, onu on kaz daha izliyor, sonra o on kazın arkasından da 10.000 kaz dalıyor. Kanat çırpışlarıyla korna gibi seslerinin yarattığı hengâme içinde dalıyorlar çukura, yerleşiyor, tüylerini silkiyor ve

minnetle su içiyorlar. Ama ışııl ışııl su –45 milyar galon– burada gerçekleştirilmiş madencilik faaliyetleri yüzünden zehirli; asit oranı çok yüksek ve ağır metallerle dolu. Binlerce kuş ölüyor ve koyu renk çizgili, beyaz kanatlı, çukurun içinde birbiri üzerine düşmüş, suda gezen ölü kazlardan oluşan yüzlerce dönümlük yeni bir yüzey oluşuyor.

Aynı yıl, tepeden tırnağa beyaza bürünmüş bir adam çelik bir çerçeveye tutturulmuş dar bir kapı aralığından eğilerek geçiyor ve karanlık bir mezar odasına giriyor. Duvarı sert betondan yapılmış ve 60 santimden daha kalın; lahit olarak biliniyor ve kapattığı alan da Reaktör Mağarası. Boynuna bir kamera asılı olan adam mağaranın içinde dolanıyor, kafa lambası gerçeküstü çevreyi aydınlatıyor. Yere düşmüş çelik çubukların eğik uçları, bükülmüş kirişler, çarpık çurpuk borular, çökmüş, düştü düşecek bir kumanda paneli. Burası aklın hayalin alamayacağı bir kuvvetin yeniden biçim verdiği bir mekân. Burada eskiden birbiri üzerine istif edilmiş halde yedi oda varmış, *ama artık ne aynı yerde ne de aynı şekildeler.*¹⁵ Tavandan yere bir lav sarkıtı uzanıyor, bir insanın göğüs kafesinden daha kalın, eriyen kayadan, kauçuktan ve uranyumdan oluşmuş. Yanında birkaç dakika durmak ölüm anlamına geliyor. Adamın fazla maruz kalmandan lahitten çıkması için en fazla 40 dakikası var. Bir zamanlar bir kumanda odası olan yerde duruyor, kamerasını kaldırıyor ve yavaş pozlama süreli bir fotoğraf çekiyor.

Sonrasında bu resmi tab edecek. Bunun karanlığın fotoğrafı olması gerekiyor. Ama resmin derinlerinde beyaz toz taneleri görünebiliyor, statik elektrik ya da çok ince kar gibi. Bu noktalar toz değil gerçi, bunlar saf enerjinin, lahitte adamın etrafında ve *içinde* görünmez bir biçimde dolaşan radyoaktivitenin ışığa duyarlı film üzerinde bıraktığı izler. Uranyum, plütonyum ve sezyumun –gözde silik izler bırakan ışık noktalarının– büyüleyici röntgen imzaları.

ÜÇÜNCÜ KISIM
Geçmişin Hayaletleri (Kuzey)

8

Kızıl Dansçılar
(Lofoten, Norveç)

Körfezin bir tarafında durmuş, kuzey kıyısına bakıyorum. Işıl-dayan huş ağaçlarının orada, yüksek zemin üzerinde, hiç kimsenin olmaması gereken yerde karanlık bir insan figürü görüyorum.

İki poyrazkuşu ikimizin arasından aceleci uyarı çığlıklarıyla kanat çırpıp uçuşuyor, dikkatimi kendilerine çekiyor.

Körfezde durduğum yerden karşıya, kuzey kıyısına tekrar bakıyorum. Ama huş ağaçlarının orada hiçbir şey yok, kimsecikler yok.

* * *

Bundan günler önce, gittikçe bozan havada, gün batmadan bir saat önce karaya varması beklenen bir tekneyle Vestfjorden'de yolculuk ediyorum. Gün ışığı güneyde birikiyor, sonra gölgeler yutuyor onu. Küçük kar fırtınası bulutları tekmeden görünüp kayboluyor. Kar taneleri öfkeli hızlarla havanın içinde vızıldıyor.

Batıda gerçekküstü adalar beliriyor. Siyah beyaz, uzun bir şerit

çarpıyor gözüme, alçak gri bulutlarla yüksek gri deniz arasındaki kayalık ve karlı alanlar. Karın üzerinde, akarsu oyuklarında ve az eğimli yamaçlarda parıldayan ışık. Beklediğimden çok daha fazla kar var ve zirveler de umduğumdan daha sarp ve keskin. Biz yaklaştıkça uzun kara şeridi de genişliyor.

Fırtına bulutlarının arkasından birer resim gibi beliren dağlar giriyor manzaraya. Etrafa serpilmiş kırmızı duvarlı, siyah çatılı evler. Kesik boğazlarından A harfi şeklinde çatılmış tahtalara asılı, sertçe donmuş binlerce morina balığı, rüzgârda takırtıları. Fırtına bulutları kalınlaşıp doğudan esen bir tipiye dönüşüyor, benim de karnımda endişe oynasmaya başlıyor.

İlerleyen günleri daha sonra metal şeklinde anımsayacağım. Geçitlerin gümüşü. Körfezin ve bulutlarının demiri. Göğün nadide altını. Tüm öfkesiyle esen fırtınanın çinkosu. Buradan kaçtığım sırada denizin tuncu, bakırı.

* * *

“Git ara,” diyor bana Hein, Oslo’da. “Kuşkusuz ki orada daha fazlası vardır, o kıyıda daha çok figür vardır.”

Duraksıyor.

“Ama önce Duvar’ı sağ salım aşman lazım. Ben oraya sadece tekneyle gittim, uzun uzun çevresinden dolanarak, yaz vakti. Sen yürüyerek gideceksin, kışın hem de.”

Gülümsüyor.

“Sigaraya başlamayı düşündün mü hiç? Alışmak için hiçbir zaman geç sayılmaz!”

Duraksıyor. Gülümsüyor.

“Öyle bir doğada sigara içmek iyi bir hayatta kalma becerisi olabilir.”

* * *

Avrupa'daki tarihöncesi mağara resimlerinin çoğu Güneybatı Fransa ve Kuzey İspanya'daki mağaralarla yeraltı odalarında. Bu bölgeden yukarı ilerlediğinizde bu sanat eserlerinin sayısı da yaşı da azalır. Kuzeye doğru 60. enlemin üzerine çıkıldığında nispeten çok azına rastlanır.

Mağara resmi sanatının yüksek enlemlerde nadir oluşunun ana sebebi bu toprakların büyük kısmının son Buz Devri'nin bitimine kadar buzullar altında kalmış olmasıdır. 20 bin yıl önce günümüzün Dordogne'unda bulunan Lascaux'daki Boğaların Salonu'na beş metreden uzun yaban boğası resmedildiğinde İskandinavya'nın tamamı ve Britanya'yla İrlanda'nın büyük kısmı buzlar altındaydı. Buzlar yavaş yavaş çekilince geride yaşamdan arınmış, parçalar halinde bir arazi bıraktı. Bu kıraç topraklarda insan kolonileşmesi çok yavaş ger-
çekleşebildi.

Kuzey enlemlerinden günümüze kalmış mağara resimlerinin azlığında jeoloji de rol oynamıştır. Mağara odaları böylesi bir sanat için en güvenli galeri alanlarını oluşturur ve bu odalar en doğal halleriyle kireçtaşı içinde oluşurlar: Lascaux, Chauvet, Altamira – en şöhretli tarihöncesi sanat eserleri kireçtaşının içinde ve üzerinde verilmiştir. Kireçtaşının ayrıca kütleme gücü vardır ki çoğu zaman duvar resimlerinin üzerini, koruyucu bir cila görevi görerek pigmentlerin bozulmasını azaltan, görünmez kalsiyum karbonat tabakasıyla kaplar. Kuzey Avrupa'da kireçtaşı İspanya ve Fransa'ya göre azdır, ama magmatik kayalar ve başkalaşım kayaları daha fazladır. Bu kaya tiplerinde oluşan mağaralar ve çıkıntı kayalar buzun ve deniz suyunun aşındırıcı etkisiyle oluşur, ayrıca daha sığ ve kenarları pürüzlü olma eğilimi gösterirler. Bunların içi, kireçtaşının suyla dümdüz edilmiş, tuval gibi duvarlarının davetkârlığından mahrumdur. Pürüzlü bir granit oyuğu sarkıtların payanda görevi gördüğü bir kireçtaşı mağarasının sunduğu resim imkânlarını sunmaz. Kutup enlemi tarihöncesi kaya sanatı Avrupa'da mevcuttur, bunun içinde Norveç'in kuzeyinin uzak noktasındaki Alta'daki rengeyikleri, ayılar, insanlar, av sahneleri ve Kuzey Işıkları'nın tasvir edildiği, buzulların parlattığı kayalar üzerine 7.000 ila 2.000 yıl civarı önce yapılmış –çoğu taş oyması– 6.000'den fazla tasvirin olduğu, parmak ısır-

tan eserler topluluğu dayar alır. Ama hasara ve aşınmaya oyma sanatından çok daha yatkın olan resim sanatı eserleri çok az bulunur.

Bu Kuzey topraklarının en çarpıcı kaya resimlerinden bazıları Norveç'in batı kıyı şeridindeki süslü deniz mağaralarında bulunur. Bugüne kadar böyle resimler barındıran, güneydeki Nærøy'dan kuzeydeki Lofoten Takımadaları'na kadar 500 millik bir mesafeye yayılmış 12 deniz mağarası keşfedilmiştir. Mağaraların hepsi uzak bölgelerde, çoğu falezlerin okyanus kıyısından dimdik yükseldiği insan-sız sahillerdendir. Hepsı bin yıllar boyunca süregelen dalga hareketlerinin balyozumsu etkisiyle falezlerin ve kayalıkların içine gömülmüştür. Bazıları –resimlerin yapıldığı tarihlerde– adaların ve yarımadaların korunaksız kıyılarına riskli yolculuklar gerektiren, sadece tekneyle varılması mümkün mağaralardır.

Bu “resimli mağaralar”, kolları ve bacakları dans edermiş veya zıplarmış gibi açık, toplamda 170 civarında basit çöp figür içerir. Bu figürlerin çoğu insan olmakla beraber bazıları da insan ve hayvan karışımlarıdır, bir de tek bir el figürü vardır. Bütün figürler kırmızı demir oksit pigmenti kullanılarak yapılmış, parmak veya fırça kullanılarak çizilmiştir. Bu sanat eserlerinin tarihini belirlemek zor iş-tir, ama –kısmen mağaraların içinde bulunan cilalı taş levhadan yapılmış bir ok ucu, flüt olarak kullanıldığı tahmin edilen, üzeri delinmiş bir martı kemiği ve bir dalıcmartı tılsımı gibi eşyalar üzerinde uygulanan radyokarbon testlerine dayanan– en güvenli tahmin, figürlerin resmedilişini 2.000 ile 3.000 yıl kadar öncesi bir tarihe götürmektedir.

O halde bu boyalı figürler dünyanın en zorlu ülkelerinden birinde izbe bir kıyı şeridinde dolaşan, körfez akıntısının sağladığı sıcaklıkla hayatta kalmayı başarabilmiş avcı-toplayıcı-balıkçı insanlar tarafından yapılmış Tunç Çağı artkik çevresi sanat eserleridir. Bu insanların ömrü kısa, zahmetli olsa gerektir ve mantıken de sanat üretimine ayıracakları vakit az olmalıdır.

Yine de kızıl dansçı figürleri vardır.

Bu resimli mağaraların en uzaktakilerinden biri Norveç denizinin neredeyse 100 mil açığına, 68. enlem civarına kadar uzanan ada-

lar zinciri Lofoten Takımadaları'nın batı ucunda yer alır. Mağaranın günümüzdeki adı kabaca "Cehennem Deliği" anlamına gelen Kollhellaren'dir ve Moskenes Adası'nın ucunun yakınlarında, adanın izbe kuzeybatı kıyısında yer alır.

Kollhellaren'e varmanın iki yolu vardır. Biri yürüyerek, Lofoten Duvarı olarak bilinen, adalar zincirinin merkezinde uzanan sarp zirvelerden oluşan ve kışın sadece az sayıda birkaç geçit kullanılarak aşılabilen sırtın üzerinden geçilerek gidilen yoldur. Diğer yolsa tekneyle gidilendir, takımadaların ucundan dolaşılır, dünyanın en kuvvetli girdap sistemlerinden biri olan, hakkında Edgar Allan Poe'nun 1841 tarihinde "A Descent into the Maelstrom"* ["Girdaba İniş"] adlı bir öykü –öyküde girdap yeryüzünün merkezine açılan bir ana giriş olarak tasavvur edilmiştir– yazdığı, fecaati dillere destan Moskstraumen'den geçilir. Eski Norsça dilinde girdaba verilen ad açık biçimde pragmatiktir: *havssvelg*, yani "okyanus deliği" – denizin içinde, her şeyin içine aktığı bir oyuk.

Hal böyleyken iki yeraltı giriş noktası birbirine komşu olmuş olur: azgın dağlarla azgın suların içine hapsolmuş bir kaya ağzıyla bir su ağzı.

2.500 yıldan daha fazla yıl önce Kollhellaren'daki sanat eserlerini üreten insanlar o alanlara ulaşmak için hatırı sayılır tehlikeleri göze almışlardı. Daha mağaraya girmeden doğanın kuvvetli eşiklerini aşmaları gerekmişti.

* * *

Oraya vardığımda Lofoten'e kış geri dönmüş oluyor. Bir önceki hafta dört gün boyunca batıdan arktik rüzgârlar esmiş, rüzgâra maruz kalan yamaçların gevşek karlarını uçurup Duvar'ın doğuya bakan akarsu oyuklarında kalın kütleler halinde biriktirmiş. Çığ riski düşükten ortaya yükselmiş ve daha da yükselmesi bekleniyor: "Doğu

* Maelstrom, Norveç'in kuzeyindeki Lofoten Adaları'nda, Norveç Denizi'nin girdap ve güçlü gelgit akımı. (Y.N.)

ve güneye bakan yamaçlarda 300 metrenin üzerindeki yükseltilerden kayan taze karların tetikleyeceği kar kütlesi çığlarının görülmesi bekleniyor.” Kollhellaren’e ulaşma planım için duymak istediğim hava tahmini raporu bu değil ve üstelik durum giderek daha da kötüleşiyor.

Duvar’ı kışın geçebileceğim, Kollhellaren yakınlarında sadece iki nokta var. İkisi de bu şartlarda zorluk teşkil ediyor. Biri Mannen adlı, keser biçimli bir zirvenin aşağısındaki yamacı kat eden bir akarsu oyuğu. Diğer yolsa kar kütelli bir dağ omzuna doğru yükseliyor. Haritada bu yollara bakıyorum. Akarsu oyuğu çok daha dik, ama muhtemelen daha az kar olacaktır. Omzun yükseltisi daha az ama çığa daha elverişli görünüyor. Akarsu oyuğundan gitmeye karar veriyorum. Akarsu oyuklarını severim. Tutarlar insanı. Daha az uzağa düşeceğini hisseder insan. Sırtlardan ve omuzlardan daha iç rahatlatıcı gelirler insana, daha fazla tehlike arz ettiklerinde bile.

Kollhellaren’e doğru yola çıkmadan önceki gece günbatımından itibaren durmaksızın kar yağıyor. Neredeyse bütün Lofoten Takımadaları’nı baştan sona kat eden yılankavi yolun tam sonundaki Å adlı küçük bir köydeyim. Å’nın ötesinde sadece göller, zirveler ve deniz var. Roy adlı emekli bir balıkçının yanında kalıyorum. Roy, 38 yıl boyunca balıkçılıkla uğraştıktan sonra altı yıl önce Å’daki tersaneden bir vincin üzerine düşerek kalça kemiğini ve bacağını kırmış. Devletin bağladığı emekli maaşını kabul edip erken emekli olmuş, fotoğraf çekiyor.

“Duvar’ı geçmemelisin,” diyor o akşam. “Yılın uygun zamanında değiliz. Batı tarafında hiçbir şey yoktur. Ev, insan, telefon sinyali yoktur. Sadece kayalıklar ve deniz vardır. Bir de kar. Zaten ne diye Kollhellaren’i görmek istiyorsun ki?”

Nasıl açıklayacağımı düşünüyorum: Yıllar önce ilk duyduğumdan beri o figürlerin beni nasıl da büyülediklerini. Figürleri boyayıp izlerini bırakanları o zorlu, çetin yere neyin çektiğini anlamaya çalıştığımı. Ama bu fazla sarsak bir mantık gibi görünüyor bana, hele ki kendime güvenmeye en çok ihtiyaç duyduğum, böyle bir zamanda.

“Mağarayı ve içindeki figürleri görmek istiyorum işte, bir de batı tarafında biraz vakit geçirmek,” diyorum.

Roy omuz silkiyor. “Slingsby’den* bu yana hep böyle maceralara atılan İngilizler oldu zaten,” diyor.

Konuyu değiştirip Roy’un Endonezya’daki tatilinden, o tatil sırasında Endonezyalı bir kadınla önce müthiş biçimde yolunda giden, sonra da müthiş biçimde yanlış giden ilişkisinden konuşuyoruz. Kadının açacağı manikür salonu için siyah mermerden ve pembe ustukadan inşa ettiği küçük sarayın videosunu gösteriyor bana. Fotoğraflara bakıyoruz: Roy şeker renkli kulecikleri ve eğimli arduvaz çatısı olan sarayın önünde mobilete binmiş; Roy partneriyle bir restoranda yemek yiyor, üstsüz, gülümsüyor.

O gece uyuyamıyorum. Perdeleri açıyor, pencerenin önünde duruyor ve takımadalardaki son sokak lambasının ışığında kıvılcımlar gibi koşuşturan kar tanelerini izliyorum. Tuhaf biçimde huzurlu bir görüntü, ama bunun zirvelere ve akarsu oyuklarına karların biriktiği, çığ riskinin artacağı anlamına geldiğini de biliyorum.

Ertesi sabahın erken saatlerinde yola çıkmaya hazırlanırken Roy derin dondurucusunu karıştırıyor ve bir plastik poşet çıkarıyor.

“Bu poşette iki gün önce, Helle’nin oralarda, senin gideceğin yerin yakınlarında yakaladığım *skrei* balığından beş balık köftesi var.”

Çantam zaten ağır, ama poşeti dış filesine sıkıştırıyorum yine de.

* * *

Sonrasında Duvar’ın uzak tarafından başımı çevirip bakınca –her ne kadar başka tehlikeler ve başka mucizeler olmuşsa bile– bu geçişi

* William Cecil Slingsby (1849-1929): Norveç dağcılığının babası kabul edilen İngiliz dağcı ve dağ kâşifi. 1872’de Norveç’i ziyaret ettikten sonra bu ülkeye âşık olan Slingsby, Norveç’te aktif olarak dağ tırmanıcılığı yapar ve o zamanlar imkânsız olduğu düşünülen Norveç’in en yüksek üçüncü dağı Store Skagastølstind’e ilk kez tırmanan kişi olur. (Y.N.)

beyaz bir girdap, ince eleyip sık dokuduğum bir karar alma süreci ve kaotik bulanıklığın uyumsuz bir birleşimi olarak hatırlayacağım.

Şafak söktükten az sonra Roy'un evinin uzağındaki çıkmaz yolu takip edip Â'dan ayrılıyorum. Taze kar botlarımın altında cıvıldıyor. Gece boyunca yumuşak yağdı kar, yerde 15 santimlik bir tabaka oluşturdu. Ses boğuluyor. Köy uykuda. Yoldaki tek ayak izleri ben-nimkiler.

Akarsu oyuğu, Â'dan batıya doğru uzanan, Ağvatnet adlı, düşük rakımlı, sularını kuzeyine, batısına ve güneyine bir atnalı gibi dizili zirvelerden alan, uzun bir gölün sonundan yükselmeye başlıyor. Gölün kıyısından yürümek zorluğunu gösteriyor derhal – bastığım taşlar kaygan, kar altında. Ana kısımlarında göl buz tutmuş, sadece dağlardan dökülen suların akıntısının göl suyunu hareket ettirdiği yerler berrak. Son zamanlarda esen bir rüzgâr körfez kıyılarını buz levhası yığınlarıyla doldurmuş. Gölün ortasındaki kaya adasının rüzgâraltı kayalığına bir martı kolonisi tünemiş. Laklakları ve çığlıkları –sosyal hayatın şenlikli sesleri– bu ağırbaşlı vadide insanın içini açıyor. Hayli önümde kara bir bulut, dağları neredeyse tabanlarına kadar kapatıyor. Bu endişelendiriyor beni. Doğru akarsu yolunu seçmek zor olacak.

Karlar altında saklı kayaların ve kaygan taşların üzerinden yavaş yavaş yürüyorum. Ayağım takılıyor, kayıyorum, düşüyorum, sonra bu çantayla kalkması zor oluyor. Ellerimle tutunup tırmanmam gereken birer kayalık çıkıyor karşıma dört kere, ellerimle ayaklarımı koyabileceğim çıkıntılar eğik ve buzlu, bu yüzden hassas, düzenli hareket etmeyi gerektiriyorlar.

Sonra arazi düzleşiyor, gölün bitiminde hafif bir yükseltiyle dimdik uçurumların tabanına doğru yarım mil civarında uzanan kıyıdaki geniş ve açık alana açılıyor. Bodur huş ağacı ormanı yetişmiş burada; aralarından geçmek güç. Birden önün kesilebiliyor, ayağın çukura saplanabiliyor. Beyaz bir bulutun hızlı hareket eden beyaz çelenkleri çevreyi bir gizliyor bir açıyor. Gün ışığı yok. Sadece suların vurduğu kayalar, rüzgârın soğuğu ve arada bir düşen küçük çığların gümbürtüsü. Bu arazide müthiş bir kayıtsızlık seziyorum, baş-

ka zaman olsa bana neşe verecek, şimdiyse sadece tehdit olarak algıladığım bir şey bu.

Duvar'ın bulutlara doğru yükseldiği yerin biraz yakınlarındaki kayanın rüzgâraltı kısmında dinleniyor, durum değerlendirmesi yapıyorum. Zirveler görünmüyor hâlâ. Ufak siklon bulutları geziniyor yamaçlarda. İleride, bulutlara doğru tırmanan üç akarsu oyuğunun başlangıç noktalarını görebiliyorum. Bana gönderilen bir fotoğraftan biliyorum ki sadece birinden geçilebiliyor, diğer ikisi sarp uçurumlara çıkıyor. Üç akarsu oyuğunun da girişinde çığ yığıntıları birikmiş. Gerçi çığ yığıntılarının görünüşüne bakınca içim serinliyor: Bunlar çoğunlukla büyük kar kalıpları, her yana yayılan çığlar değil.

Görüş imkânı bu kadar berbatken nasıl seçmeli doğru yolu? Sol mu, sağ mı, yoksa orta mı? Soldaki akarsu oyuğu yanılmıyorsa batıda fazlasıyla uzak bir tarafa doğru dönüyor. Sağdaki akarsu oyuğu en doğrusu gibi görünüyor ama o da bulut seviyesine girdiği yerde birdenbire daralıyor sanki. Telefonumda oyukların fotoğrafının olduğunu hatırlıyorum. Telefonu çıkarıyorum, manzarayla aynı hizaya getirdiğim resmi okumaya çalışıyorum. Ama fotoğraf ilkbaharın sonlarında çekilmiş; siyah bir kaya ve birkaç beyaz kar çizgisi var. Benim önümde duran tipi vurmuş beyaz duvarla pek bir benzerlik taşıyor.

Düşen kayaların sesleri.

Biraz önsezi biraz da *portakalı soydum başucuma koydum* yöntemiyle, gerekirse geri döner başka birini denerim diye ümit ederek ortadaki akarsu oyuğunu seçiyorum.

Kramponlarımı, kaskımı takıyorum, buz baltamı çıkarıyorum. Yukarı, akarsu oyuğunun ağzına çıkıyorum ve yamacın dikleşmeye başladığı yerde çığın durumunu görmek için bir test çukuru kazıyorum. Üst tabaka kesinlikle çığa yatkın, taze kar alttaki eski, sert karın üzerinde kayıyor çünkü. Pek iyi değil. Ama akarsu oyuğundaki karın miktarı çığ durumunda beni tamamen altına alacak kadar fazla değil.

O halde yola devam. Ne yapalım yani?

Şimdi tam da akarsu oyuğundayım, zemin dik açıyla yükseliyor, balta lazım artık. Akarsu oyuğunun boğazındaki kar benim tahmin

ettiğimden daha derin, kalçaya kadar çıkıyor, öyle ki kısa süre sonra dikine beyaz bir nehrin içinde yürür oluyorum. Küçük çığlar şimdiden tetiklenmeye başlamış, ki bu huzursuz ediyor beni, bu yüzden karın içinden akarsu oyuğunun hendek gibi kıvrım verdiği sol tarafına geçiyorum. O kenar daha taşlık, kar daha ince ve buzlu, bu yüzden çığ ihtimali daha düşük. Ama orada da eğim çok fazla ve kaya düşme ihtimali daha yüksek. Çığ, eğim ve kaya düşme riskleri arasında yer değiştirmeler bu tırmanın sırrı oluyor: üç ihtimali birden en aza indirecek en uygun güzergâhı seçebilmek.

Zaman ağır akıyor, kıvrımlar yapıyor, kendini tekrar ediyor. Her adım daha zor, ağır çantam beni bazen yamaçtan uzağa çekiyor, bazen de ona yapıştırıyor. Tipi suratımda tıslıyor, yanaklarımı ısırtıyor. Kendi kendime bir mantra mırıldanıyorum: *Gerektiği kadar ağrıdan al, gerektiği kadar ağrıdan al.*

“Ne işin var burada? Ne işin var burada?” diye soruyor karşılığında kayalar ve rüzgâr.

Geçit hâlâ yok görünürde. Doğru akarsu oyuğunu mu seçtim acaba? Bir ara bir çatırtı duyuyorum, aniden düşüyorum –*bam!*– sert kar çiğerlerimi yumrukluyor. Bacaklarım bir nevi boşlukta sallanıyor. *Düşün, düşün:* bir kar yarığı. Eski karın bir kaya çıkıntısı üzerinde aktığı yerde oluşmuş bir çatlağa düşmüş olmalıyım kısmen. Altımdaki boşluğa tamamen düşmeyi gerçekten de hiç istemiyorum. Boyutlarını bilmiyorum ama bu şartlar altında içinden çıkıp kurtulmasının feci derecede zor olacağını biliyorum. Bu yüzden dikkatle karı yarıyor, çekiyor, yüzüyor, kendimi kara bırakıyorum, akışkan kumdan çıkmaya çalışır gibi. Tutunacak bir yerim olsun diye baltayı uzakta bir noktaya saplıyorum, dizlerimin ve ayaklarımın yardımıyla birkaç kere yükselmeye çalışıyorum ve çıkıyorum karın içinden. İşte –*orada!*– 25 metre kadar yukarımda akarsu oyuğunun üst noktasını ve onun üzerindeki duru havayı görebiliyorum. Doğru yolu seçmişim, Duvar buradan aşıyor.

Ama tepeye ulaşmaya on metre kalmışken, yamaç daha da çetinleşiyor. Rüzgârların biriktirdiği karlarla dolu, kenar kısmında da küçük bir saçak oluşmuş – akarsu oyuğunun yukarımda kalan çıkış

noktasından dışarı doğru çıkıntı yapan, sanırım bir buçuk metre yanlamasına uzanan bir kar dalgası.

Ne saçığın ne de kar yüklü yamacın görünüşü hoşuma gidiyor, bu yüzden akarsu oyununun sol tarafındaki kayalar arasında bir geçiş imkânı var mı diye bakıyorum. Ama orası daha da vahim, 15 derece daha dik olsa dik açı diyeceğim. Kramponlarımın ucu korumasız granitin üzerinde kayıyor ve sadece bir baltam olduğu için alet yardımıyla da çıkamam yukarı. Sol elimin parmaklarının kara tutunmaya çalıştığım yerleri donmaya başlıyor. Aşağı tarafımda feci bir uçurumun olduğunu hissediyorum ve o tarafa doğru yaptığım yaklaşık on hamlenin tam tersini yaparak kademe kademe kayaların sol tarafından geri çekiliyorum. *Gerektiği kadar ağırdan al.*

O zaman saçaktan tırmanacağım. Yavaş yavaş, kar yüklü çıkış rampasına çıkıyorum. Her adımda bir metre genişliğinde kar kütleleri düşüyor ayağımın altından. Artık her hareketimde çığ gerçek bir risk haline geliyor. Derin bir suyun üzerindeki ince buz tabakasının üzerinde yürür gibi her adımımı dikkatle tartarak yukarı doğru ilerlemeyi sürdürüyorum, sonunda saçığın tam altına varıyorum. Kramponlarımın ucunu iyice derine batırarak kendimi ayaklarımı koyduğum yerlere iyice sabitliyorum, sonra baltamla saçığa tutunmaya çalışıyorum. Kar kütleleri etrafımdan akarsu oyununa yuvarlanıyor. Altı-yedi darbeden sonra saçığın içinde bir yol açıyorum. Boşluğa erişiyorum, baltayı saçığın ötesinde kalan sırtın donmuş toprağına saplıyorum –*dank!*– ayağımla tekmeleyip yukarı itiyorum kendimi, saçaktan yukarı çıkıyorum, sonra hop diye geçitin düz kısmına sürünüyorum.

Sırtüstü uzanıyorum, sudan çıkmış balık gibiyim, nefes nefeseyim. Yukarı bakınca, alçaktan döne döne uçan bir deniz kartalı görüyorum sislerin arasından, boğazımda düğümlenen korkuyu unutuveriyorum, yüreğim bu muhteşem yerde bu muhteşem kuşu görmenin coşkusuyla küt küt atıyor. Sonra diyorum ki kendi kendime, *seni yiyebilir mi diye cüsseni ölçüyor sadece*, ve kendi aptallığımla buradaki doğanın kayıtsızlığına kahkahalarla gülüyorum.

Norveç kıyısındaki resimli mağaralardan birine ulaşmış girmenin “bedensel ve ruhsal imtihanlar gerektiren” bir “geçiş ritüeli” olduğunu yazmıştır, resimli mağaraların çoğunu keşfetmiş olan ve Lofoten’e gelmeden önce Oslo’da görüştüğüm arkeolog Hein Bjerck.¹³⁶ Bu imtihanların sayısı çoktur: önce mağaranın olduğu alana yolculuk, sonra ilki giriş ağızı, ikincisi de ışığın tükendiği, karanlığın hükmü ele geçirdiği nokta olmak üzere iki ana eşiği geçerek mağaranın içine giriş. Bjerck bu sanatçıların gerçekleştirdiği kısa süreli ve zorlu ziyaretlerden “ritüel eylemler”, “insan âleminin uç sınırlarına” yapılan yolculuklar diye bahsediyor.¹³⁷ Mağaraların günümüze ulaşan isimlerinin –Kilise Mağarası, Cehennem Ağızı, Cehennem Deliği, Trol’ün Gözü– bir performans mekânı mı yoksa düşman tavırlı bir öbür dünyaya giriş noktası mı olduklarını vurgulama-ya nasıl devam ettiğini de yazıyor.

Bu mağaralar şüphesiz ki çok tesirli yerler. Trol’ün Gözü küçük bir adadaki kayalığın başından sonuna, doğu batı doğrultusunda uzanan, çapı 30 metre civarında, dalgaların ufalayıp oluşturduğu bir dehlizdir, yılda bir kere dehlizin bir ucundan bakıldığında batan turuncu güneş görünür. Bukkhammar Mağarası öylesine sarp bir falezdedir ki ağızına sadece sudan ulaşılabilir, hava açık olduğunda denizin millerce açığından görülebilen bir mahzeni andırır. Solsem Mağarası’nda yüzey alanı yaklaşık on metrekare olan asılı bir kaya levhası vardır ve bu levhanın üzerine haç formunda anıtsal bir figür resmedilmiştir. Resimli mağaraların en güneyinde bulunan Fingal Mağarası’nda, mağaranın iki ana geçide ayrılıp kayalığın derinine doğru uzanmaya başladığı noktada ön yüzüne yılda iki kez kısa süreliğine güneşin vurduğu bir menhir durur. Kollhellaren’in kendisi de kuzeye bakan, haç formunda, girişi 45 metre yüksekliğinde, galeri sistemi 180 metre uzunluğunda devasa bir mağaradır. Yaz ortasının sürdüğü haftalarda Kollhellaren’in dış kısımları gece yarısı güneşinin sarı ışığıyla dolar.

Arkeolojideki bütün uzmanlık alanları içerisinde tarihöncesi kaya ve mağara sanatı çalışmaları en spekülatif olanlar arasındadır. Bu iz bırakma eylemleri apaçık ortadadır ama üretildikleri şartların çok azına dair bilgiye ulaşılabilir. Münferit sanat eserlerinin

ardında yatan niyeti ve taşıdıkları manayı kültür pratiğinin daha kapsamlı ağına oturtabilmek zordur.

Yine de Norveç'in resimli mağaralarındaki sanatın kutup çevresi kültür varlığının günümüzde Tunç Devri diye adlandırılan zamanda Avrasya'nın kuzey sakinlerinin bıraktığı bir parçası olduğunu söylemek mümkündür; bu zamandan kalan diğer sanat eserlerinin içinde Güney İsveç'teki Bohuslän'de bulunan kaya oymaları vardır. Bu sanat eserlerinin çoğu uç bölgelerde –kıyı şeritleri, nehir yatakları, mağaralar– yani Richard Bradley'nin *An Archeology of Natural Places* [Doğal Yerlerin Arkeolojisi] eserinde belirttiği gibi “karanın denizle buluştuğu”, karanlığın ışıkla buluştuğu ve “farklı dünyaların birbirlerine en yakın durduğu” alanlarda bulunur.¹³⁸

Bohuslän'de –kuzey denizi mağaralarında kızıl dansçıların resmedildiği sırada– kıyıya yakın bir geçiş bölgesinde yoğun ölçüde ritüel özelliği kazandırılmış bir çevre geliştirilmişti. Denizin yukarısındaki yükseltilerde çok sayıda mezar höyüğü inşa edildi. Kaya yatağının açıkta kalan, buzullaşmanın aşındırıp yazıt oluşturmaya uygun bir yüzey sunduğu yerlerde yüzlerce oyma eser verildi. Hayret verici olan şudur ki bu oymaların birçoğu işlendikleri kayadan çaprazlama aşağı inen yürüyüş yollarını gösteren ayak izleridir. Dolayısıyla –ayak izleri dışında hiçbir şekilde mevcut olmayan varlıklarca bırakılmış– bu izler, yükseklerdeki höyük mezarlıklarından aşağı, denize yürüyenlerin geçiş yollarını gösterir sanki; mezarlarını terk eden ruhlar ölmüşlerin diyarına son bir yürüyüş gerçekleştiriyor-muş gibi. Bradley, Bohuslän'deki kaya izlerini İskandinav mitolojisiindeki, yeni ölmüşlere öbür dünyaya yaptıkları yolculukta “cehennem pabuçları” –ruhun “mezardan öte dünyaya giden patika” boyunca yolculuğunu yapması için özel olarak işlenmiş tabanlar– sağlayarak yardım etme inancıyla bağdaştırır.¹³⁹

Kuzey Norveç'in resimli mağaraları da apaçık biçimde kuvvetli geçiş alanlarıdır. Resimli mağaralardaki figürler arasında merasim başlığı giymiş en az bir figürün varlığı, evrenin dikey olarak üç katman –gök, yeryüzü ve yeraltı– halinde var olduğu, üç katlı Sami kozmosuyla olası ilişkisini akla getirir. Sadece şamanlar ve ölümler üst ve alt ruh âlemlerini ortadaki yaşayan âleme –bir nehir ya da ağaç biçimi-

minde– bağlayan *axis mundi* vasıtasıyla bir kattan diğerine geçebilir. Hem Terje Norsted hem Bjerck resimli mağaralardaki bu pratiklerin ölümlülerin –taştan bir perdenin içinden geçerek– kozmik yeraltına veya yer üstüne geçmelerini sağlayan geçiş ritüelleri olabileceğini savunur.¹⁴⁰

Bu çok çetin ortamlardaki resimler ve petroglifler, belli bir üretim yerinin (bu durumda mağaranın içi) sadece barınma ve korunmaya yönelik pragmatik amaçlardan dolayı değil, aynı zamanda hem dışa (faleze, körfeze ve onu kapsayan kıyı şeridine) hem de içe (mağaranın içinde barındırdığı hem metafizik hem de somut derinliklere) geniş biçimde yayılan tesirli, büyük bir mekân olduğu için de tercih edildiği, arazi sanatının ilk örnekleri arasında da gösterilebilir. Kollhellaren’i ele alırsak mesela, bu mağaranın Moskstraumen girdabına yakınlığının sanat üretim yeri olarak gücüyle alakalı olmadığını hayal etmek muhakkak ki zordur.

Dolayısıyla bu figürlerle herhangi bir karşılaşma –ister modern zamanlarda ister geçmişte olsun– mecburen sadece bir mağara duvarındaki kırmızı renkli şekillere rastlama olayından ibaret kalmayacak, karanlığın sınırının ötesindeki bir çevrenin ayrıntılarıyla ve ruh halleriyle –gün ışığının veya karın düşüşü, denizin mizacı, kartalın havada süzülen, susamurunun suda yüzen varlığı– ve en önemlisi de dans eden figürlerin olduğu mağaralara ulaşma tecrübesiyle de şekil bulacaktır.

* * *

Yukarı çıktığım sırada Duvar’ın beni ona karşı koruduğu vahşi bir batı rüzgârı şimdi, geçitte koyuverdiğim kahrkabayı silip atıyor. Düşman tavırlı bir rüzgâr bu, düşük şiddetli bir bora kuvvetinde. İlerleyen birkaç günü etrafı açık batı kıyısında geçireceğimi düşününce beni tedirgin de ediyor üstelik. Görüş mesafesi 15 metre. Yer hemen yanı başımda bembeyaz bir uçurum halinde aşağı iniyor. Dolu taneleri montumu dövüyor. Tekinsiz bir arazide sisin içine inmek sorunlu bir iş, ama akarsu oyuğundan geri dönecek halim de yok. İnmeye

koyulunca Mendipler'deki kaya çöküntüsünün içinde tattığım, arkamdan kapılar kapanıp kilitleniyormuş gibi o hissi hatırlıyorum.

Dağ sırtının bulunduğu batı yanağı, doğu tarafındaki akarsu oyuğundan daha az zorlu gerçi; ben de zaten karışık şartlara sahip kış zemininde aşağı iniş konusunda kendimi rahat hissediyorum, daha önce dağlarda bunu sık sık yaptığım için. Uygun güzergâhı seçmek için iyi bakmak ve iyi aramak gerekiyor: Beni çıkmaza, bir uçuruma çıkarmayacak, sağ salim yere inmeme sağlayacak yolu bulmak için sisin içinde yamacın eğimine, sırtın nasıl aşağı doğru ilerlediğine bakarak sonuçlar çıkarıyor, akarsu oyuklarını yokluyorum.

Mümkün olan her yerde daha da aşağı inerek, önce bir kar şeridinden geçerek, sonra da bir sonraki kar şeridine ulaşmak için pâyanda gibi bir kayayı kullanarak, kaygan taşların ve ot öbeklerinin üzerinden bilhassa temkinlilikle ilerleyerek, güneybatımda kalan, derin bir uçurum olduğunu hissettiğim yerden sakınarak sırtın yanağını uzun yoldan kat ediyorum.

20 dakikalık bu çetin yolculuğun ardından sis bulutu incelmeye başlıyor. Beyazın içinden siyah, gri-yeşil, kırık çizgiler seçiliyor, soyut şekillerden başka ne olduklarını çıkarmak güç. Havada bir kükreme başlıyor. Bulutun içinde bir yırtılma sesi; ve işte kıyı şeridi, 60 metre aşağıda. Siyah kayaların üzerine köpük köpük vuran dalgalar, denizin sürüklediği kütük yığınları ve –bunlar da neyin nesi?– koyu turuncu renkli, kusursuz şekilli, yüzlerce küre görüyorum.

Bundan sonraki yarım saati deniz seviyesine inmekle geçiriyorum. İndiğim zaman çantamı yere bırakıyor, bir kayaya oturuyor ve durum değerlendirmesi yapıyorum. Kıyı boyunca güneybatı tarafına, Kollhellaren'e varmam için takip etmem gereken birkaç millik güzergâha bakıyorum.

Buradan bakınca aşması imkânsız görünen, denizin hemen kıyısında dimdik bitiveren ıslak granitten, siyah kaya duvarları. Denizden başlarını çıkaran keskin kaya adacıkları. Kumluk bir koy, sonra kayalık bir koy.

Akarsu oyuğundan geçişim sırasında zaten ıslanmıştım, bir de soğuk içime işlemeye başlıyor şimdi. Sanırım bu, şu âna kadar kendi-

mi bulduğum en göz korkutucu yer üstü çevrelerinden biri. İçimde ne kadar özgüven ve soğukkanlılık taşıyorsam hepsini işe koşmamı gerektiren bir yer.

Kumsalda etrafım kürelerle dolu. Şimdi farkına varıyorum ki bunlar balıkçı trollerinden atılmış içi oyuk demir ağ dubaları. Sayıları çok fazla, kıyıya vurup paslanmışlar, tuhaf yaratıkların yumurtalarını andırıyolarlar. Ötelerinde berilerinde gemilerden atılmış malzemelerin enkazı var, bu yabani kumsalda iğrenç bir görüntü oluşturuyor varlıkları: plastik şişeler, birbirlerine dolaşmış plastik ağlar, balık kasası parçaları.

Uzakta, kuzeydoğuda, bulutların arasında mavi bir parça görünüyor ve aşağısındaki denize birkaç saniyeliğine parıltısını yolluyor. O saniyeler içinde o maviyi bütün kalbimle seviyor, hayalimde onun içine dalıyor, renginde boğuluyorum.

* * *

Kıyı boyunca zorlu, yavaş yürüyüş. Kayalarla dolu alanlar, çalı ormanı, sarp kayalık. Doğuda boyuna dimdik yükselen falezler ve batıda boyuna bembeyaz vuran dalgalar.

Bir çift karkeklği gümüş kanatlarını pır pır ederek uçuyor. Bir kartavşanı yosunlu kayaların arasında duruveriyor, yeşilin üzerinde beyaz.

Yabanmersinleri, fundalar, yosunlar. Ama su yok. Tatlı su yok. Batı tarafındaki tuzla doğu tarafımdaki buzun arasına sıkışmışım, ağzımın kuruluşunu kar yiyerek gidermeye çalışıyorum.

Ev büyüklüğünde kayaların olduğu bir koydan geçiyor, aralarındaki kanyon labirentin içinde yolumu bulmaya çalışıyorum.

Dolu yağıyor.

Kayalık alan öylesine kalın bir yosun tabakasıyla kaplı ki bastığım yerlerde kayalar hissedilmiyor. Büyüyememiş huş ağaçlarından likenler sarkıyor sakal gibi.

Sulusepken kar yağıyor.

Kıyı otlarıyla çevrili, buzla kaplı falezlerin tabanından açılı bir şekilde yayılan siyah-altın rengi kumlarla dolu bir koy.

Yağmur yağıyor, sonra yine dolu.

İki metrelik yaprak kubbesiyle huş ve söğüt ormanı. Huş ağaçlarının kabukları ışıktaki parıldıyor, söğütlerin üzerinde ilk goncalar baş vermiş.

Kayalığı tırmanıp geçiyorum, sonra iri bir kayanın üzerinden bir kaya burnuna varıyorum, her adımında canım daha çok acıyor, rüzgâr daha soğuk vuruyor artık. Çantam ağır, başım ağır, boğazım üşümüş, bedenim daha yaşlı.

Bir burundan diğerine yürüyorum boyuna, sonunda batı tarafında koy görünüyor ve onun da ötesinde belki de mağaranın ağzı var. Koydaki beyaz deniz kabuğu kumunun yanı başında yeşil deniz. Denize doğru kıvrımlanıp onu içine alan muhafız kaya kolları, koyun suyu dingin, Maelstrom girdabının yakınlarındaki okyanus suları ise kargaşa içinde.

Hellsegga adlı zirveye doğru kıyıdan koni şeklinde beş tepecik uzanıyor, her biri bir öncekinden daha yüksek. Her birinin tepesinde bembeyaz bir bulut yumağı salınıyor, doğruya doğru düz biçimde uzanıyor ve orada, *işte orada*, tepeciklerden birinin dip kısmına yakın yerde bir mağaranın kara kubbe şekli görünüyor.

* * *

Kıyıda açığındaki resiflere çarpan dalgaların gümbürtüsü. Havada dönen iki deniz kartalı, rüzgâra bana mısın demeden, sessiz. Sarp kayalıklarda çelik gibi çınlayan karga çılgınlıkları. Bir kuzgunun boğuk ötüşü.

Koyun Hellsegga'nın aşağısında kalan kuzey tarafına –haritada Refsvika Koyu diye adlandırılmış– bitap düşmüş, heyecan içinde varıyorum. İstisnai biçimde engellerle dolu bu topraklarda kat ettiğim her mil bir saatten fazla süremi aldı.

Yukarıda kalan bir alanda kamp kurmaya uygun bir yer buluyorum. Kuzeye esmesi durumunda rüzgâra maruz kalabilecek bir yer, ama bu da tek ciddi kusuru. İki iri kaya batı rüzgârından korunak sağlıyor.

En önemlisi de şu ki yağmur sularının biriktiği derin bir gölcük oluşmuş tundrada bir çukurun içinde, rüzgâraltı ucunda beyaz bir martı tüyü yüzüyor. Gölcüğün doğuya düşen kenarları daha önce yağın doluyla dolmuş. Avuç avuç içiyorum suyundan, kafatasım soğuktan ağrıyana dek.

Ayağımın altında funda, kara yosunu ve likenen bir örtü var, bir kış yorganı kadar yumuşacık. Boylu boyunca uzanıyorum üzerine, bir ayağımı bu örtüye daldırıyorum, fundalar kabarıp üzerime eğiliyor beni sarıp sarmalıyorlarmış gibi bir deneyim yaşatırcasına bana. Bir süre uzanıyorum orada, yukarıya ve etrafıma bakarak, geçirdiğim günün endişelerinin içimden akıp gittiğini hissederek. Akşam güneşi batıda, likenlerin damarları üzerinde kalıvermiş, yosun kümelerini boncuk boncuk süsleyen her bir yağmur damlasının üzerinde ışıltıyor.

Orada uzanırken uyuyakalıyorum ummadığım anda, yarım saat kadar uyuyorum. Yağmur uyandırıyor beni, kısa bir sağanak, sonra rüzgâr, şafakta yola çıktığımı andan bu yana ilk kez neredeyse kesiliyor. Çadırı kuruyorum ve balinakemiği baykuşu kenar ceplerinden birine, bronz kutuyu da bir diğerine koyuyorum. Kutunun ağırlığından nefret etmişim o gün, çantama kattığı yük canımı sıkıyordu. Kamp kurma işlemi bittikten sonra Roy'un balık köftelerini yiyorum. Hayatımda yediğim en lezzetli yiyecek, rakip tanımam.

Kelt Hristiyan geleneğinde, “ince yerler” bir çevrede dünyalar ve çağlar arasındaki sınırların en hassas hissedildiği alanlardır.¹⁴¹ MS 500 ile 1.000 yılları arasında yaşayan *peregrini*, yani gezgin sofular, için bu gibi yerler çoğu zaman batıdaki kara burunlarında, adalarda, mağaralarda ve diğer sınır yerlerinde kalırdı. Benim şu an durduğum yer ömrüm boyunca bulunduğum en ince yerlerden biri.

Refsvika'daki ilk gecem huzursuz, bölük pörçük. Hava yine değişiyor. Rüzgâr çadırın tentesini dövüyor. Arada bir dolu yağıyor, rüzgâr doluyu çadır bezinin altından ve üstünden savuruyor. Yağmur yağdı mı saatler sürüyor. Saat beşte sulusepken yağınca tamamen uyanıyorum; bir şeyler yiyor, tüylü gölcükten su içiyorum. Falezlerin yükseklerindeki çağlayanlar geceleyin donmuş.

Kollhellaren'e varmak için geçilmesi gereken iki koy var; ilki bir yerleşim yerinin kalıntıları.

19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın ortalarına kadar Refsvika'da küçük bir topluluk yaşamış: bir avuç ev, bir avuç aile. 1900 yılında 22 sakini kalmış, 1939'da 38'miş bu sayı. Falezlerle kıyı arasındaki ince şeridin üzerinde ineklerini otlatırlarmış. Erkekler, Helle açıklarındaki bereketli sulara balık tutarmış (kışın ve baharın ilk zamanlarında morina balığı; geri kalan zamanlarda kömür balığıyla gelincik balığı). Hava sertleşince, ki sık olurmuş bu, inekler barınak niyetine Kollhellaren mağarasına götürülürmüş. Koyun etrafı balıkçı teknelerinin kış fırtınaları zamanlarında bile güvenle demir atabilmesi için yeterince kapalıymış. Topluluk, yerleşimlerinin son on yılına kadar elektrik olmadan yaşamış ve Maelstrom girdabı üzerinden tekneyle ya da yazın bile epey zorlu bir yolculuk sayılan dağlardan yaya ulaşım dışında köye yol yokmuş. Refsvika sakinleri kış mevsiminin büyük kısmını dış dünyaya kapalı bir biçimde geçirirmiş.

1949 ile 1951 arasında –Norveç kıyı şeridindeki birçok ada toplulukları gibi– Refsvika sakinleri de “içeri getirilmiş”: Hükümet ödeğiyle daha büyük yerleşim yerlerinde yeniden iskan ettirilmişler. Refsvika sakinlerinin yeni yerleşim yeri Moskenes Adası'nın rüzgâraltı kısmındaki Sørvågen olmuş. Aileler, Refsvika'yı terk edince evler yıkılmış, taşların ve kerestelerin çoğu Sørvågen'de yeni konutların inşasında kullanılacakları Sørvågen'e tekneyle taşınmış.

Kamp yerimden ayrılıp koyun çizdiği kıvrım boyunca ilerliyorum. Poyrazkuşları ben yaklaştıkça uyarı ötüşleriyle dağılıveriyor. Beş pufla ördeği koyun ağzındaki dalgalarda, denizin üzerinde değilmiş de onun bir parçasıymış gibi yüzüyor. Ne olduğunu bil-

mediğim sarı bir liken türüyle kaplı iki iri kayanın arasından geçiyorum.

Gözücüyla bakınca bir hareket seziyorum ve virane köyde hâlâ bir ailenin yaşadığını görüyorum: İki ebeveyn ve iki çocuk olmak üzere dört susamuru, denizsamurları, tüyleri denizin sularııyla kaygan, su nasıl rahat akarsa öyle akışkan hareketlerle kayaların arasından yamacı tırmanıyor, birbirleriyle çene çalıyor, ciyaklıyor, bir kere bile dönüp bana bakmıyorlar. Kuzey tarafındaki kayaya yaslanıyor, seyahatlerini, akışlarını, kayaların arasındaki kara yosunlarıyla kaplı bir deliğe birer birer *dökülüp* ortadan yitishlerini izliyorum. Bu susamurlarını burada, kendi ortamlarının huzuru içinde görünce içimi bir mutluluk kaplıyor.

Eski evlerin ilkinde varıyorum, evden geriye sadece temelinin ana hatları kalmış. İskoçya'nın dağlık bölgelerinden ve adalarından bildiğim harabe çiftlikleri ve boşaltılmış köyleri anımsatıyor bana. Oradaki gibi burada da kara yosunları ve likenler taşları ele geçirmiş. Oradaki gibi burada da taşların rüzgâraltı kısımlarında ufak, düz huş ağaçları ve narin üvez fidanları yetişmiş. Yürümeye devam ettikçe 12 ev kalıntısı sayıyorum. Az kısmı bir kat taş sırasından daha yüksek ve hepsinin içini adım adım fidanlar bürümüş. Bu kadar aza kanaat edip de bunca zaman burada yaşayabilmiş insanların dirayetini aklım almıyor. Böylesi sert bir ortamda öylesine küçük bir topluluğun üyesi olmak nasıldı acaba?

Koy, şeytanminareleri ve midyelerle benek benek, ufalanıp kaba kuma dönüşmüş deniz kabuklarından oluşuyor – bir de insanların bıraktığı atıklar var etrafta. Bir bebek başı, iki diş fırçası, pet şişe ve kap kakac parçaları, mavi ip demetleri, kancaları paslı naylon yu-makları, yabani otların bürüdüğü ağlar.

Oslo'da bir arkeoloğun derin zamana dair söyledikleri geliyor aklıma: *Zaman derin değildir, o zaten her daim bizi çepeçevre sarar. Geçmiş, hayalet gibi ziyaret eder bizi, katmandan çok birer dalga gibi uzanır etrafımızda.*¹⁴² Burada bu sözler doğru geliyor bana. Ama geçmişe musallat olan bizleriz, onun başına üşüşen hayaletler bizleriz.

Dik kayalıklar mavi buz çağlayanlarıyla birbirlerinden ayrılmış.

Yeşil bir çizgiye takılıyor gözüm, o tarafa bakıyorum. Taşların arasından uzanıp ince bir çizgi halinde fundalığın otlarının arasından geçiyor, eski kapı aralıklarını birbirine bağladıktan sonra koyu dolaşıyor, üzerinde yetmişmiş parlak yosunlar sayesinde seçilebiliyor. Belki de 100 yıl önce yapılmış bir patika bu, toprağın üzerinde geçmişten bir iz olarak duruyor hâlâ, susamurlarının ve diğer hayvanların kulanımında artık.

Toprağının yumuşaklığına, çizdiği güzergâhın zarafetine –ve zaman içinde yaptığı yolculuğa– minnet duyarak kendi ayak izimi bırakıyorum patikaya.

* * *

3.000 yıl evvel bir yaz gecesi. Bu enlemde, bu mevsimde, yer üstünde nadir bulunur karanlık. Dalgalar alçak, deniz sakin. Küçük bir grup figür kıyı boyunca yürüyor, kayadan kayaya adım atıyor. Mağaranın ağzı geniş ve ağzın alt kenarı kıyı çizgisine yakın.

Figürler mağaranın eşiğinde duruyor. Maelstrom girdabının uzaktan gelen gürültüsü. Tepelerinde bir deniz kartalı döneniyor, kanatlarının uçları kıynın bittiği yerde dimdik yükselen falezlere yakın. Figürler birer birer mağaraya giriyor ve dünya değişiyor.

Renkler seyrekleşiyor. Gece güneşinin sarısı çekiliyor. Yeşil kayboluyor, gri yükseliyor. Kayaların kahverengi, kırmızı çizgilere bürülü grisi. Ayak altında ıslak kumlar. İlerideki derin karanlıkların siyahı. Nemli taş kokusu. Mağaranın 30 metre içine doğru yürüyorlar ve son yekpare ışık mağarayı ortadan ikiye bölen solgun kaya sü-tununun üzerine vuruyor. Bundan güzel tuval olurdu ama dalgalarla kartalların olduğu dış dünyaya fazla yakın, bilindik usüllerle anlatılagelen zamana fazla yakın.

Sütunun sağ tarafında bir dehliz dümdüz yükseliyor yukarı doğru ve kayalık bir uçurumda son buluyor. Dar bir tünel güneybatı yönüne doğru dağıluyor. Ve bir gözyaşı kesiti şeklinde, bir insan boyundan daha uzun bir yarık kuzeydoğu tarafında kayanın içine doğru, büsbütün karanlığın içine uzanıyor.

Figürler, düşmüş taşların arasından yukarı doğru çıkarak gözyaşı yarığından geçiyor.

Burada, karanlığın içinde mekân ve zaman birbirinin içine akıyor. Dağın içerisindeki ahesteleşimin içinde bir hayat belirtisi varsa o da denizin dağın içindeki sabırlı keşif gezintisinden ibaret.

Tünel duvarının yukarılarında kıvrılıp çıkıntı gibi asılı kaldığı yerde duruyor figürler ve hazırlıklarını yapıyor. Kayanın ressamı yine kaya olacak. Taştan bir kabın içinde hematit ezip tükürük, top rak ve yağmur suyuyla karıştırıyor, kırmızı bir macun yapıyorlar.

Resmediş başlıyor.

Bir parmak daldırılıyor ve ardından kararlılıkla atılan bir çizgi eğimli, solgun kayanın üzerinde hareket ediyor, dans eden bir figürün, zıplayan bir figürün göğsünü ve bir bacağına andıracak şekilde kemer gibi kıvrılıyor aşağı doğru.

Parmak bir daha dalıyor, sonra uzanıyor, aşağı doğru kıvrılıp dans eden figürün diğer bacağına çiziyor.

Bir daha dalıyor, iki yana açık kolları tasvir eden, çaprazlama bir çizgi. Bir sonraki figüre geçiliyor.

Parmak dalıyor, çiziyor. Tek darbeyle çizilen, kendinden emin, kırmızı çizgiler eğimli kaya üzerinde geziniyor, kayayı dans eden figürlerle dolduruyor.

Yanan meşalenin kımıl kımıl ışığı ve uzaktaki yaz güneşinin zayıf, süreğen ışığı altında kayanın üzerindeki figürler hareket ediyormuş –gölgenin ve alevlerin oyunuyla salınıyormuş– gibi görünüyor. Bunlar karanlıkta var olması için ve belki de karanlıkta hayatta kalabilmesi için yapılmış varlıklar.

Bir parmak dalıyor, sürünüyor ve zamanda bir çizgi çekip 1992 yılında bir yaz gününe geliyor.

Hein Bjerck adlı genç arkeolog, Lofoten Takımadaları'nın uzak batı kıyısında bir mağarayı araştırıyor. Hava güzel, deniz sakin, adalıkların *transtillers*, yani “yağ tabakası gibi durgun” dediği cinsten. Bir arkadaşıyla beraber o sabah küçük bir tekneyle gelmişler buraya.

Mağara, deniz kıyısındaki kule gibi yüksek zirvelerin altında. Hein ve arkadaşı mağaranın tabanındaki siltte 33.000 yıl öncesinden kalma deniz kabuğu parçaları bulunduğu için oradalar. Alanda antik insan tarihine dair ayrıntıları açığa çıkarması mümkün test çukurları kazmak, bu zaman körfezinde, mağaranın bu uç doğa noktasında barınak sağladığı avcılara dair bir iz bulabilecekler mi görmek istiyorlar.

Demir atıyor, lastik botla kıyıya varıyor, lastik botu kumsala çekiyor ve otlarla kayaların arasından mağara ağzına tırmanıyorlar.

Kara yosunu kokusu, taş kokusu. Eşikte duruyorlar. Uzak resiflerden gelen dalga kükremeleri, Maelstrom girdabının uzaktan gelen kaynar sesleri. Tepelerinde bir deniz kartalı döneniyor, kanatlarının uçları kıyının bittiği yerde dimdik yükselen falezlere yakın.

Figürler mağaraya giriyor ve dünya değişiyor. Mağara kıvrılıp bir uçuruma açılıyor. Zaman mekânı tersyüz ediyor – derine ilerledikçe mağaranın içi gençleşiyor. Karanlığa seyahat şimdiki zamana seyahattir. Deniz, taşın her bir metresini elde etmek için binlerce yıl harcamış.

Hein başını yana eğince kafa lambasının ışığı mağaranın batı yönündeki duvarına düşüyor, sonra yine başka tarafa kayıyor –*o da neyin nesiydi öyle?*–, yine çeviriyor lambayı bir önceki tarafa, arıyor, duruyor bir yerde, hiçbir şey bulamıyor, yine arıyor ve orada, *işte orada*, kayanın kendisinin oluşturamayacağı bir sağlamlık ve kesinlikte soluk, kızıl bir çizgi duvarın eğimine ters yönde ilerliyor, kayanın döküntülerinin bırakamayacağı kadar yerçekimine ters bir yöne doğru ve orada, *işte orada*, bu çizgiyi pervasızca kesen bir başka çarpaz çizgi ve ansızın orada, *işte orada*, karanlığın içerisinde ışıldayan bir kızıl figür, kızıl renkli, zıplayan bir insan figürü ve bir başkası, sonra bir başkası daha.

Bjerck sonrasında bu keşfin “kayan bir yıldız” gibi –ummadık, hak edilmemiş ve muhteşem– olduğunu söyler ve bu keşif, onu böylesi bir ânı yeniden yaşamak, karanlıkta dans eden bu figürlere bin yıl boyunca bakabilen ilk insan olma deneyimine iflah olmaz bir tutku beslemesine sebep olur.¹⁴³

Batı kıyılarının bir ucundan diğer ucuna yıllar sürecektir olan seyahatlerine başlar, bir mağaradan diğerine yelken açar, yürür. Tutku olmaktan çıkıp bağımlılığa dönüşen bir sorumluluk. “Mağara-man-zara” diye adlandırır, olduğu kavramın içine çekilirken bulur kendini rüyalarında ve gündelik yaşamında.¹⁴⁴

Ve başka figürler de bulur, bağımlılığını beslemeye yetecek sayıda. Kızıl figürler, hep kızıl, neredeyse hepsi aynı basit biçimde, kıyıların başından aşağısına bütün mağaraların karanlığında zıplayan, dans eden figürler. Biçimleri artık tanıdık gelse de oluşumları hâlâ gizemlerini koruyor. Ne zaman bir figür bulsa kalbi de zıplayıp dans etmeye başlıyor ve figürler dans edip güçsüz ışığın altında yanıp sönerken zaman kavramı çöküyor ya da belki de çok sayıda türden zaman bir arada var olmaya başlıyor.

Bir parmak dalıyor, sürünüyor ve zamanda bir çizgi çekip şimdiye, kışın sonlarında bir güne geliyor ve bir adam mağaranın yakınında bir koyda yürüyor.

Mağaranın ağzına doğru son birkaç metreyi falezlerle kıyı arasındaki dimdik yamaçta yürüyerek aşıyorum. Üzerime kaya düşme ihtimali hafiften acele etmeme yol açsa da falezin eteğine iyice tutunarak geçmekten başka çarem yok. Siyahı ıslık ıslık parıldayan falez tepelerinin aşağısında kar yatakları. Kuşların çığlıkları kayalara çarpıp yankılanıyor. Çıplak zeminden denize doğru iniyor, sonra yine yukarı tırmanıyorum, otların arasından geçip mağaranın ağzına varıyorum.

Eşikte duraklıyor, arkama, sonra etrafıma bakıyorum. Uzak resiflerden gelen dalga kökremeleri, Maelstrom girdabının uzaktan gelen kaynar sesleri. Tepemde bir deniz kartalı dönüyor, kanatlarının uçları kıyının bittiği yerde dimdik yükselen falezlere yakın.

Girişin boyutu parmak ısırtan cinsten. 45 metre yüksekliğinde dar bir yarık. Koyun çizdiği kıvrımlı kemer, mağaranın ağzı: Burası kesinlikle edimsel bir mekân, anlam oluşturmaya uygun bir yer. Mağara aşağı eğimlenen bir yarık, zamanın değiştiği, duraksadığı, katlandığı karanlığın girişi.

Düşen su damlalarının aceleci pırtırtıları, çok yukarıdaki grani-

tin göze gümüş gibi görünen aşağı doğru kıvrımları. Girişi turuncu ve gri-yeşil lekelerle donatan likenler. Eşikten geçerken omuzlarımda duyduğum karıncalanma.

Ana yarıktan girip aşağı doğru ilerliyorum, gözbebeklerim genişliyor, burada hâlâ ışık var ama renkler şimdiden soluklaşmaya başlamış. 30 metre içeride mağara haç formu alıyor. Mekânı üçe bölen beyaz taş kolonun birbirinden ayırdığı iki yan yarık sola ve sağa doğru uzanıyor.

Denizle rüzgârın çıkardığı, bu oyuğa girip sonra çıktıkları yere geri dönen bir uğultu var havada. Bu mekânı dalgalar ele geçirmiş, savaşıyor.

Ben, yukarı, kayalığın içine doğru tırmanan sol taraftaki yarıktan ilerliyorum. Yüksek kısmında sarı-beyaz granit benden öte tarafa doğru eğiliyor, bana doğru eğilen daha koyu renkli bir taş görüyorum şimdi, üzerinde bölük pörçük, damarlı, kızıl ve kahverengi çizgiler. Arkamda bıraktığım taş kolona taraf bakınca göz damlası şeklinde berrak bir ışık görünüyor.

Geldim işte. Nasıl da uzun ve soğuk bir seyahatten sonra vardım buraya. Ardımdaki kayaya yaslanıp dinleniyorum, gözlerim karanlığa alışsın diye bekliyorum, ilerideki granit duvara bakıyorum.

Ama taşın üzerinde figür yok.

Hiç yok hem de.

Yine bakıyorum. Dikiyorum gözlerimi. Arıyorum.

Burada hiçbir şey yok.

Sen kalk onca yolu tep, onca mil gel ve dansçılar ortadan kaybolmuş olsun. Ya da belki de hiç yoktular?

Arkama, tam da ardımdaki kayaya iyice yaslanıyorum ki kaya kafatasımın ağırlığını kendi içine alsın; karanlık, bakmaktan yorgun düşmüş gözlerimin içine otursun.

Gözlerimi açıp tekrar bakınca –evet, orada, işte orada– kayanın kendi oluşturduğundan bambaşka bir çizginin kıpırdadığını görüyorum. Bu çizgiyi bir diğeri çapraz kesiyor ve bu ikisine bir yenisi ekle-

niyor, orada, *işte orada*, evet; bir kızıl dansçı var, zar zor görünüyor ama gözden kaçması imkânsız, kayanın üzerinde zıplayan, hayalet bir kızıl dansçı. Sonra bir başkası, bir başkası daha, *işte burada*, bir düzine başka kızıl dansçı, tayf gibi durgun ama bu an içinde varlar; kayanın üzerinde zıplıyor, dans ediyorlar, kollarını uzatmış, bacaklarını açmışlar, gözlerimi kırtıkça kımıldayıp donakalıyorlar.

Figürlerin uç kısımlarının kırmızısı belli belirsiz, bu rengi veren kayanın dokusu içinde kayboluyorlar, su ve yoğunlaşma yüzünden bulanıklaşmışlar ve bütün bu şartlar –bulanıklık, ışığın azlığı, benim yorgunluğum, gözlerimin kırılığı– figürlere can veriyor, karanlığın, suyun ve kayanın bir arada üzerinde sanatını konuşturduğu, her an değişmeye meyilli bu tuvalin üzerinde kımıldamalarına yol açıyor ve hayaletlere olan o eski inanç bu mekânda bir anlığına yepyeni ve gerçek görünüyor. Bu figürler hep beraber dans eden *hayaletler* ve ben de bir hayaletim ve figürlerde, *bizde*, burada beraber dans ettiği-miz bu binlerce yılın içinde şenlikli bir hava var.

Ansızın ummadığım halde başım çınlamaya, sırtım ve göğsüm titremeye başlıyor ve kendimi koyuverip ağlamaya başlıyorum, göz-yaşı şekilli yarığın içinde, bana en yakın insandan çok uzakta ve bu cömert figürlerin böylesine yakınında hıçkırıklarım bedenimi sarsıyor. Dansçılara ulaşmak için atlattığım badireler terk ediyor bedenimi, figürlerin devinimindeki neşe doluyor içime, ağlıyorum şaşkın ve çaresiz halde, oracıkta, granitin karanlığın içinde, adını koyamadığım duyguların gözyaşlarını döküyorum.

Deniz kartalı falezin üzerinde dönüp duruyor. Dalgalar mağaranın aşağısındaki iri kayalara çarpıyor. Maelstrom bir o tarafa bir bu tarafa dönüyor. *Ölülerin elleri kayaya diğer tarafından dokunup yayanların elleriyle avuç avuca, parmak parmağa buluşuyor...* Mağaranın ağzının ötesinde zaman, bilindik ritimleriyle işlemeye devam ediyor, ama burada, bu ince yerde öyle olmuyor.

“Sanat doğar doğmaz yürümeye başlayan bir tay gibidir,” der

John Berger. “Sanat icra etme yeteneği, o sanata olan ihtiyaca eşlik eder; bunlar birlikte gelirler.”¹⁴⁵

1994’ün Aralık ayında Jean-Marie Chauvet’nin liderliğinde üç Fransız mağaracı büyük Cirque d’Estre menderesinin yakınlarındaki Ardèche kanyonlarında keşif yapıyorlardı. Sivrisinek kovucu spiral dumanını kullanarak kireçtaşı vadi yamacının yüksek kısmında kayaların tıkadığı bir çatlaktan havanın hareket ettiğini saptadılar. Kayaları temizleyip çatlağı biraz kazdıktan sonra bunun aşağı doğru eğimlenen, mağaracıların en zayıfının –Eliette Brunel isimli bir kadınca girip emekleyebileceği genişlikte bir dehlizin girişi olduğunu gördüler. Brunel, keski ve çekiç yardımıyla dehlizi kaya budaklarından temizleyip kendinden iri arkadaşlarının da onun arkasından gelebileceği genişliğe getirmeyi başardı. On metre sonra dehliz neredeyse dikine alçalıp daha büyükçe bir oda gibi görünen bir yere doğru açılıyordu. Bu dik yükseltiden inince heyecanlandılar çünkü bu, daha sonra ölçüldüğü zaman uzunluğu 400, genişliği 50 metre olduğu anlaşılabilecek muazzam bir mekândı. Yer yer sarkıtlar sütun görevi görüyor, tabanı tavana katıştırıyordu. Üçlü, kafa lambalarının ışığını çevrede hayret içerisinde gezindirerek biraz daha ilerledi. Bu her mağaracının hayalini kurduğu bir şeydi: Böylesi boyutlarda bir mağara odasını keşfeden ve bağlı olduğu sistemleri gezen ilk kişi olmak.

Sonra bir ara Eliette çılgık atınca üçü birden dillerini yutmuşçasına duruverdi. Eliette’in fenerinin ışığı “bir mamutu aydınlatmıştı.” Şöyle anlatacaktı kendisi: “Sonra bir ayı, sonra ağız kısmı kan damlaları fışkırmış gibi yarım daire oluşturan noktalarla çevrili bir aslan... İnsan elleri gördük, hem olumlu hem de olumsuz ifadeleri olan. Sonra, başka hayvanlarla dolu, on metre uzunluğunda bir friz.”¹⁴⁶ Muhteşem çatallı boynuzlarıyla odanın duvarlarında gezinen erkek geyikler, birbirine kenetledikleri boynuzlarıyla kavgaya tutuşmuş gergedanlar, bir taşın kenarına tünemiş yalnız bir baykuş. Bazı imgeler taşa oyulmuştu, diğerleriye kırmızı ve siyah pigmentlerle resmedilmişti. Yüksekteki bir taş levhanın üzerinde bir ayının kafatası duruyordu.

Üçlü, sonrasında Chauvet Mağarası adıyla, ayrıca “Unutulmuş Rüya Mağarası” takma adıyla bilinecek olan mekâna girmişti ve keşfedilmiş en büyük tarihöncesi sanat galerisi orada bulunuyordu.

Bu modern zaman ziyaretçileri, sanki mağara daha az evvel terk edilmiş gibi tekinsiz bir hisle dolmuştu. Birtakım boya paletleri hâlâ mağaranın zeminindeydi, yaratılışına araç oldukları resimlerin hemen dibinde duruyorlardı. Odayı aydınlatmak için kullanılan meşalelikler asılı oldukları yerlerin hemen altına düşmüştü, siyah külleri kireçtaşının üzerine dağılmıştı. İmge ve yüzey arasındaki kontrast artsın diye duvarların çoğu boya sürülmeden veya oyma işlemleri yapılmadan önce zımparalanmıştı.

Bu mağaradaki sanat eserleri büyüleyici bir canlılığa sahiptir. İlkel malzemelere ve –bildiğimiz kadarıyla– sanatçıların referans alıp çizim yapabilecekleri herhangi türden bir eğitim ve geleneğin olmayışına rağmen Chauvet'deki hayvanlar onları barındıran kayanın içinden dışarı adım atmaya hazır gibi görünürler. Bizonun boynuzlarıyla toynakları çizgileri birbirine yakın olacak şekilde iki kere boyanmış, böylece hareket hissi –başını sallayışı, ayağını yere vuruşu– verilmiştir. Atların ağız kısımları ve dudakları yumuşacık resmedilmiştir, öyle ki insanın uzanıp dokunası, hissedesi, onları besleyesi gelir. 16 aslan –kasları gergin, gözlerini avcılara özgü tetikte ifadeyle avına dikmiş– bir bizon sürüsünü duvar boyunca sağdan sola doğru takip etmektedir. İnsan fark eder ki bu aslında *stop-motion* tekniğinin ilk versiyonudur, bir proto-sinema örneğidir. *Sanat doğar doğmaz yürümeye başlayan bir tay gibidir...*

Dikkat çekici biçimde mağara boyunca çok az arka plan mevcuttur, bu canlıların yaşadığı çevreden, bitki örtüsünden iz yoktur. Kaya ve karanlık sayılmazsa bu canlıların bir yaşam alanı yoktur, böyle olunca da serbestçe süzülüyormuş gibi, dünyaya bağlı ipleri kopmuş gibi görünürler. Aynı anda hem nadide anatomik çizimler hem de bizimkinden büsbütün farklı bir dünya görüşünün vücut bulmuş hali olarak orada var olurlar. Simon McBurney'nin şu sözleri akla gelir hemen:

Bu hayvanlar geçmişi ve geleceği de içinde barındırmış devasa bir şimdinin içinde yaşıyor. Doğanın onların hemen yanı başında var olmakla kalmadığı, devamlı bir varlık olduğu bir şimdi. Çevrelerinde bulunan her şeyin devamlılığının içine ve dışına akıyorlar. Mademki kaya canlıydı, o halde hayvanlar da öyleydi. Her şey canlıydı.

Belki de diye bitirir sözlerini McBurney, bu sanatın icracılarından “bizi gerçek manada ayıran şey budur: zamandaki mesafe değil, zaman hissinin kendisi... Yaşamlarımızı titizlikle milisaniyelere bölerek bizi çevreleyen her şeyden ayırıyoruz kendimizi.”¹⁴⁷ Muhakkak ki mağaranın üç kâşifi 1994 yılında, o ilk keşif günü orada durdukları zaman o eski varoluş hissinden bir şeyler sezmiş olmalı. “Zaman hükümsüz kılınmış gibiydi sanki,” diye yazmıştı Jean-Marie Chauvet, “sanki on binlerce yıllık o ayrılık artık yoktu ve biz yalnız değildik, o ressamalar da bizimleydi.”¹⁴⁸

Mağara sanatının modern tarihi kayan bir yıldızı andıran böylesi keşiflerle dolu olmakla beraber Chauvet’ninki bunlar arasında sadece en parlak olanıdır. Bir başka muhteşem buluşa dair hikâyeler türlü türlüdür ama bunlar arasında biri vardır ki şöyle geçer: 1940’ın Eylül ayında, Almanya’nın Fransa’yı işgalinden dört ay sonra köpeğiyle Dordogne’daki Montignac köyünün yakınlarındaki ormanda gezen Marcel Ravidat adlı bir ergen çocuk kökünden kopmuş bir ağacın yanındaki kireçtaşında sıkışıp geçebileceği genişlikte bir çatlak bulur. Civarda gömülü hazinelerin olduğu gizli bir yere dair söylentilerin de cazibesine kapılıp üç arkadaşını yanına katarak çatlağa gelir. Dört genç adam çatlaktan içeri girer, dağın derinlerine doğru uzun bir dehlizi tırmanıp bir odaya varır. Odada gerçekten de hazine vardır, ama gençlerin umduğu türden bir hazine değildir bu. Zira bir rotundayı andıran bu mekânın duvarları Chauvet’nin duvarları gibi resimlerle kaplıdır: loş ışıktaki hareket ediyorlarmış gibi görünen hayvanlardan oluşan bir koleksiyon. Altı erkek geyik, bir ayı, 11 yabansıgırı, 17 at ve tek boynuzlu ata benzeyen fantastik bir canlı olmak üzere 36 hayvandan oluşan bir friz galeriyi çevrelemektedir. Rotundanın ilerisinde başka galeriler de vardır ve bunların duvarlarında da 15.000 yıldan daha eski bir zamanda yapılmış muhteşem resimler vardır: parıltılı yeleleriyle yüzlerce at, böğürürken başını yukarı kaldırıp gözlerini geri atmış, boynuzu kıvrır kıvrır süslü bir erkek geyik, yabansıgırları, öküzler, kediler, ayılar ve boynuzlarını meydan okurcasına göstermek için boynunu eğen bir bizonun karşısına dikilmiş kuş başlı bir insan.

Lascaux’nun bulunuşundan beş yıl sonra başka insanlar, Avru-

pa'nın başka yerlerinde, başka odalar keşfetti. 27 Ocak 1945'te, Almanların kamptan sağ kalanları önlerine katıp, 15.000'inin ölümüne sebep olacak vahşice bir yürüyüşe zorlayarak kaçışından 11 gün sonra Polonya üzerinden batıya akın eden Sovyet birlikleri Auschwitz'teki ölüm kampına girdi. Kampı alelacele terk eden Almanlar altyapısını imha etmeye vakit bulamamıştı. Sovyet askerleri karanlık gaz odalarıyla, ölenlerin ve can çekişenlerin bedenleriyle ve akıl almaz boyuttaki toplu katliamın geride bıraktıklarıyla karşılaştı: yüz binlerce katlanmış erkek takımı ve kadın elbisesi, takma diş ve gözlük yığınları, tonlarca kesik kadın saç. İlerleyen aylarda Sovyet ve Müttefik Devletler'in askerleri düzinelerce çalışma ve ölüm kampına ulaşıp giriyor, insan türünün işlemeye gücünün yettiğini gösterdiği gelmiş geçmiş en feci suçların delilleriyle bu yerlerde karşılaşıyordu. Kampları ve gaz odalarını "özgürleştiren" insanların birçoğu oralarda gördüklerini asla tarif edemeyecekti. Benzer biçimde Lascaux'nun sayısız sırrı da –Kathryn Yussosof'un bu ikili keşifler üzerine nefis makalesinde yazdığı gibi– "Nasıl ki yüzeydeki her şey bir zamanlar karanlıkta idiyse ve sonra bir felaketin patlamalarıyla aydınlandıysa, o şekilde gün yüzüne çıktı. Bu parçalanmış çevrede beliren o hediye, evrenin gizil gücünün bambaşka olabileceğini gösterecek kadar zengindi(r)."¹⁴⁹

Filozof Georges Bataille, Lascaux'daki mağarayı 1955 yılında, keşfinden on yıl sonra ziyaret etti. Nükleer silahlanma yarışının tüm hızıyla kızıştığı, yeraltı odalarında ve çöl arazilerinde atomik testlerin yapıldığı bir dönemdi bu. Yeni bir yıkım düzeni imkânlarını herkese duyuruyordu: bir türün imhası, bir gezegenin imhası.

Lascaux'dan çıktıktan sonra Bataille şöyle yazmıştı: "Ölümümüzün fikri bize kendini gösterdiği anda doğumumuzun üzerine ışığın vuruyor oluşu beni hayrete düşürüyor."¹⁵⁰

* * *

Kayanın içinden açık havaya çıkarken mağaranın eşliğinde duruyorum. Yağmur şiddetlenmiş şimdi. Manzara aslına dönüyor: önce

parlaklık, sonra renkler. Yükselen sular, arkamdaki mağaranın içinde yankılanan dalga sesleri. Koy kıyısı boyunca geri dönmeye koyuluyorum, köyün kalıntılarına doğru.

İçimde kuvvetli, tuhaf bir izleniyormuşum hissi var.

Martılar beni koydaki dışkı lekeleriyle dolu kayaların üzerinden izliyor.

Ne gördüm karanlığın içinde? Birden fazla geçmişe ait gölge oyunu, art arda dizilmeyi reddeden olaylar, bol ışıklı dünyanın uzağında, o akıl sır ermez mağaranın içinde, zamanın içine çizgiler çeken parmak ucu. Eşiğinden geçen ziyaretçileri soğuran bir yerdi bu, tıpkı beni de, yani karanlıklarında anlam arayanların ve anlam oluşturanların uzun tarihi boyunca bir kişiyi daha soğurduğu gibi.

Bir deniz kartalı Hellsegga üzerindeki cesametli gökyüzünden beni izliyor.

Yerin altında girdiğim diğer karanlık mekânları düşünüyorum. Henüz buranın 645 kilometre güneydoğusunda bir başka karanlık mekâna, belki de bunların en karanlığı olacak o yere gireceğimden haberim yok henüz.

Poyrazkuşları koydaki kumsaldan beni izliyor. Dalgalar halinde gelen sular kocaman sahil kayaları arasında deviniyor, yerkabuğunun içinden çıkıyormuşçasına ayaklarımı çevreleyip yükseliyor, işte o zaman ölen sevdiklerime yeniden sarılmanın özlemi büyüyor içimde.

Susamurları Refsvika'nın yosunlu taşlarının arasından beni izliyor.

Koyun bir tarafında durmuş, kuzey kıyısına bakıyorum ve orada, işte *orada*, ışıldayan huş ağaçlarının yanında, yüksek zemin üzerinde, hiç kimsenin olmaması gereken yerde karanlık bir figür görüyorum. Siluet halinde bir figür ve hareket etmiyor; insana benziyor ve yüzü bana dönük.

Figür huş ağaçlarının oradan beni izliyor.

Sonra iki poyrazkuşu ikimizin arasındaki suyun üzerinden tiz uyarı çığlıklarıyla kanat çırpı çırpı uçuyor, dikkatimi kendilerine

çekiyor. Karşıya, kuzey kıyısına tekrar bakınca yüksek zemin üzerinde hiçbir şey görmüyorum, kimsecikler yok orada.

* * *

Koyda geçirdiğim son gecedен önceki akşamın erken saatleri, rüzgâr neredeyse tamamen diniyor. Günler süren şiddetli rüzgârın ardından bu sessizlik büyüleyici. Rüzgârın hücumundan kurtulunca bütün diğer sesler keskinleşiyor. Çadırımın yakınında düz bir kayanın üzerine oturuyorum.

Dağların zirveleri bulutsuz, karları görünüyor. Üstlerindeki gök maviye çalıyor ve güneş deniz tarafındaki pusun içerisinden parlıyor. Rüzgârsız bir yarım saat. Dalgalar resiflere çarpıp gümbürdemeye devam ediyor. Bir dinginlik baş gösteriyor içimde.

Sonra bir ses duyuyorum. Kontağı çevrilen bir jet motorunun sesini andırıyor. Karıncalı bir kükreme sesi durmadan yükseliyor. Nereden geldiğini bulamıyorum. Endişelendiriyor beni. Hava sıcaklığı düşmeye başlıyor. Mağaranın yukarısındaki zirvenin üzerinde sorguç gibi bulutlar doğu tarafında kalan Hellsegga'ya doğru akıyor artık. Güney yönüne savrulmuş, karaya doğru akıyorlar ve daha uzunlar. Rüzgâr yeniden esmeye başlıyor, ama bu sefer tam kuzeyden. Kuvvetli ve soğuk bir rüzgâr, üstelik kuvveti de soğuğu da git-tikçe artıyor. Kükreme sesinin bu yeni kuzey rüzgârının granit zirveler üzerinde eserken çıkardığı ses olduğunu anlıyorum. Deniz dalga dalga çırpınıp gürüldemeye başlıyor şimdiden, rengi de gri-yesilden gri-siyaha dönüyor. Çadırım hareket ediyor, zayıf halatlarını çekiştiriyor.

Kar fırtınası duvar gibi hücum ediyor üstüme, çekilmemiş karabiber büyüklüğünde dolu taneleri etrafımdaki likenlerin içinde ısıklı çalıyor. Sonra küçük kar taneleri, sonra sulusepkenin sivri okları.

O gece uykudan umut yok. Kuzey rüzgârı büyüyor ve uluyor, benim endişelerim de öyle. Bu kapalı yerden, bu kapan gibi koydan nasıl çıkacağım? Resiflere vuran dalgalar bomba sesi çıkarıyor, birkaç saniyede bir patlıyor.

Gece yarısı tipi, çadırı dümdüz ediyor ve iki kazık dışında her şeyi söküp atıyor. Başka çarem olmadığından çadırın içinden debele- nerek çıkıyor, onu ıslak bir çukura bütün olarak taşıyor, kenarlarına ağırlık olarak taş koyuyor ve emekleyerek bu yeni sığınağımın içine giriyorum.

Sabah dörtte alacakaranlık oluyor. Islak çadır bezinin altında iki büklüm, hareketsiz duramayacak kadar üşümüş haldeyim artık. Es- mekte olan tipinin içinden denizi görebildiğim yüksek bir noktaya tırmanıyorum. Şok edici bir görüntü karşımdaki. Koyu çepeçevre saran dağların ardında kızılca kıyamet kopmuş. Kocaman gri dalga- lar birbirlerine çarpa çarpa deliler gibi dans ediyor. Dalgaların resif- lere vurduğu yerlerden püsküren sular 15-20 metre yukarı yükseli- yor.

Sulusepken kuzeyde kalan göğü siyaha boyuyor. Bir dalıcı mar- tı dalga seviyesinin biraz üzerinden kanat çırparak geçiyor, fırtına evi gibi tabii. Sonra orada –*işte orada*, nasıl olur?– Malestromun oldu- ğu tarafta, tipinin alt tarafında ince bir teli andıran bir ışık görüyo- rum. Bronz renginde bir ışık huzmesi, bulutların ardında bir yerlerde güneşin suya vurduğunun işareti ki bana fırtınanın çok geçmeden dineceğini hatırlatıyor ve bu da mağarayla içinde barındırdıklarını terk etmem için uygun hava aralığını yakalayabileceğim anlamına geliyor.

Kızıl dansçıların mağarasının orada geçirdiğim o günlerden sonra uzun bir süre boyunca benliklerimden birini o koyda bıraktı- ğım –kıyıya bir figür bıraktığım– hissini içimden atamıyorum. Bu duygu Lofoten Takımadaları'ndan Norveç kıyısının daha da kuzeyi- ne, denizin altı için bir savaşın sürdüğü Vesterålen Takımadaları içinde büyük bir arktik ada olan Andøya'ya seyahatim sırasında da bütün kuvvetiyle benimle.

9

Uç

(*Andøya, Norveç*)

“Benim dört evcil hayvanım var,” diyor bana Bjørnar Nicolaisen 69,31° kuzey enleminde. “İki kedi, iki de deniz kartalı. Hepsini beraber sahilde besliyorum, tahtın orada, dünyanın en iyi balığıyla!”

Güröl güröl bir kahkaha koparıyor ve oturma odasının penceresinden doğuyu işaret ediyor: birkaç mil genişliğinde bir fiyordun yanı başındaki taşlık sahile doğru eğimle uzanan karla kaplı alanlar. Fiyordun suyu çelik mavisi, akıntıların geçtiği yerler dalgalı. Fiyordun uzak tarafında pürüzsüz karlarla kaplı bir dizi dağ zirvesi akşamüstü güneşinin ışığı altında parlıyor. Daha önce gördüğüm bütün dağlardan daha yabani bir şekilleri var. Cadı şapkaları, köpekbalığı yüzgeçleri ve dürtükleyen parmaklar, hepsi porselen gibi cilalı beyaz. Kumsalda bir taht göremiyorum gerçi.

“Al, bununla dene.” Bir dürbün veriyor elime. Silindirleri siyah deriyle kaplı, yer yer solup kahverengiye dönmüş. Camları parlak, sol silindirin arkasına bir Nazi kartalı işlenmiş.

“Wehrmacht malı,” diyor Bjørnar. “Güzeldir. Bir subaya aitmiş. Babam ölüm döşegindeyken eşyaları arasından neyi istediği-

mi sordu. ‘Sadece bir şey istiyorum,’ dedim, ‘Almanlardan aldığın dürbün.’”

Dürbünü gözlerime tutuyorum ve kıyı çizgisi önümde beliriyor, uzansam dokunacağım sanki. Kalibreli artı işareti gözümün önünde süzülüyor. Sahilin sağ tarafını tarıyorum. Hiçbir şey yok. Sol tarafa geçiyorum. Evet, orada bir çeşit koltuk var ama iki-iki buçuk metre yüksekliğinde, denizin karaya vurduğu odunlar bir araya getirilip çivilenerek yapılmış. Westeros’un demirdoğumlu yerlileri* tarafından yapılmış gibi görünüyor.

“Her bereketli av dönüşünde kartallara bir morina balığı ya da kömür balığı getiririm. Orada, koltuğumda beslerim onları.”

“Bjornar, deniz kartallarını evcil hayvandan sayan tek kişinin bildiğin.”

“Ben daha ziyade bir kediseverim,” diye cevap veriyor Bjornar.

“Köpeksever ya da kartalseverden mi daha ziyade kediseversin?”

“İnsanseverden!”

Bjornar gülüyor da gülüyor. Göğsünün derinlerinden, yoğun, patlamayı andıran kahkahalar yükseliyor.

* * *

Kuzeye, Andøya’ya seyahat ettiğim sırada Lofoten üzerindeki tipi hafifliyor ve sonra büsbütün çözülüyor. İlk günüm adanın en kuzey ucundaki şehirde, Andenes’te bulutsuz bir günbatımıyla bitiyor. Andenes geniş sokakların, çetin kışların ve gece vakti yelkenli seyahatlerinin olduğu bir şehir. Bacaların üzerinde krom kapaklar var. Saksığanın biri bir sokak lambasının üzerinde ötüyor. Havada

* (İng.) *The Ironborn of Westeros*. Amerikalı yazar George R.R. Martin’in *Buz ve Ateşin Şarkısı* adlı fantastik romanlar dizisi ve bundan uyarlanan televizyon dizisi *Taht Oyunları*’nda hayali bir diyar olan Westeros’un batısındaki takımadalarda yaşayan denizci bir halk. (Ç.N.)

mor bir pus ve yakıcı bir soğuk. Dağ zirvelerinde ince kardan kütleler. Deniz şehrin öte tarafında yayıldıkça yayılıyor. Buranın kuze-yinden 100 mil itibaren okyanus vardır ve sonra Svalbard Takımada-ları başlar.

Günbatımı şatafatlı, dağların doruklarının çizgisinin ardında hepten mor ve turuncu saten. Sonra beyaz bir ay asılı duruyor okya-nusun üzerinde.

Ertesi sabah Bjørnar’la Ingrid’i görmeye gidiyorum. Evleri An-denes’in birkaç kilometre güneyinde. Yolun arka tarafında kalıyor ve adayı Norveç’in anakarasından ayıran deniz kanalına bakıyor. Gara-jın duvarına dayalı kros kayağı takımları ve kayak batonları var.

Zili çalıyorum, kapı sivrularak açılıyor ve karşımda Bjørnar, kükreyerek hoş geldin diyor, kocaman elini uzatıp benimkini kavrı-yor ve aynı anda diğer eliyle önkolumu sertçe sıkıyor.

Derhal Bjørnar Nicolaisen’in etkisi altında buluyorum kendimi ve önümüzdeki birçok gün oradan çıkamayacağım.

“Gir içeri, gir!”

Siyah deri bir kasket, kısa beyaz sakallar, gri yün balıkçı kazağı. 60 yaşında diye tahmin ediyorum, ya da 50 ya da 70. Kolları ve göğsü heybetli. Bacakları genişçe, ayrık. Yayvan bir gülümseme, daha da büyük bir kahkaha ve ömrümde gördüğüm en tuhaf gözler.

Bjørnar’ın gözbebekleri beyaz-mavi, öylesine soluklar ki insan onu kör sanıyor. Bir kâhinin gözleri, rahatsız edici biçimde sabit ba-kıyorlar. Bir süre beni öylece tutuyor, baştan aşağı süzüyor, gözleri-nin içimi gördüğünü, zihnimi okuduğunu hissediyorum.

Sonra: “Bu Ingrid!”

Ingrid kırmızı, pofuduk Liverpool futbol kulübü terlikleri giy-miş ve kucagında bir bebek taşıyor. En kibar haliyle gülümsüyor ve elimi sıkamadığı için beden diliyle özür diliyor.

“Bu bizim torunumuz Sigrid,” diyor Ingrid. “Termosta kahve var. Gel, otur, rahatına bak.”

Kablumbağa kabuğu renginde tüyleri ve kertenkele gözleriyle bir kedi esniyor oturma odasındaki halının üzerinde. Duvar, bir dizi uçan ördektense duvar kâğıdı üzerinde ardı sıra uçan ve küçük-ten büyüğe sıralanan pirinçten yapılmış dört deniz kartalı var. Odun sobasının demir kapılarına monte edilmiş iki de kutupayısı. Pencereden bakınca verandada sıra sıra asılı, hafif meltemde rüzgâr çanları gibi salınan başsız kuru morina balıkları görünüyor.

Bjørnar bir balıkçı, bir savaşçı ve denizin altından anlıyor, ben de işte bu yüzden onu ziyarete geldim. Kışın Bjørnar gün içinde uzun süre, sabah beşten akşam yedi-sekize kadar balık tutuyor. Kış morina sezonudur ve benim Andøya'ya vardığım bu sıralarda son bulmak üzere. Morina balıklarının bol bulunduğu zaman Bjørnar bu yüksek enlemlerin karanlığında evden çıkıyor, karanlıkta eve dönüyor ve denizde olduğu süre boyunca da öğle vakti birkaç saatlik gün ışığı sayılmazsa çoğunlukla karanlık.

Bjørnar yalnız başına avlanıyor. Denize düşse ya da teknesi batarsa görebilecek kimse yok. Çalıştığı sıcaklıklar 15 saatlik mesai içerisinde -15 C°'ye kadar düşebiliyor. Ama bütün bu tehlikelerle zorlukların mükafatı morina balığı, hem de ne mükafat. Dünyanın en iyi morina sularının en güzel balıkları, tekinin ağırlığı 70 kilogramı bulabiliyor. En büyüklerine *kaffetorsk* –kahve morinası– deniyor.

Mesleği zahmetli ve tehlikeli olan birçok insan gibi Bjørnar'ın da işinin zorluklarından bahsetmeye merakı yok. Görevi balık tutmak, bedeli zorluk, ödülü de onun için çok açık: Tek kişilik yüzen krallığının yegane hâkimi, evini geçindiriyor ve denize olan derin aşkını tatmin etmiş oluyor. Bedeni onu mecbur bırakana kadar da balıkçılığı bırakmaya niyeti yok. Zaten karadaki hayat da çok daha az tehlikeli sayılmaz. 15 yıl önce Bjørnar bir fabrikada bir kattan diğerrine altı metre düşmüş. Bileği önkoluna kadar geçmiş ve kalça kemiği çatlamış. Hastanede yattığını söylüyor, endişelendiğimi görünce klini boş ver anlamında sallayıp, "Birkaç haftalığına," diyor.

Bjørnar'da bir kutupayısını andıran bir şeyler var. Kuvvetli bedeninde, Kuzey'e beslediği sevdada, o beyaz gözlerinde ve elbette ki isminde. Ayı anlamına gelen Bjørnar, Eski Norsçadaki *hjörn* kelimesin-

den gelir. Güçlü, zekâ dolu bir benliği var; kavgada yanınızda saf tutsun isteyeceğiniz, düşmanınız olsa ödünüzü koparacak biri. Kibirli biri olmadığını söyleyemem, ama bunu ona çok görecek değilim.

Bjørnar'ın çok güçlü mistik bir tarafı da var: Bu, iş hayatı onu her gün pragmatik ve kendine yeter olmaya zorlayan biri için umulmadık bir şey belki de. Ama –çok geçmeden öğreneceğim üzere– Bjørnar çoğu zaman meselelerin içyüzünü görebiliyor. O solgun gözleriyle meselelerin içine nüfuz ediyor ve neyin ne olduğunu anlıyor. İnsanların içini görüyor, saçmalıkların aslını astarını görüyor ve bakışları denizin yüzeyindeki aşağı işliyor.

Bjørnar pencerenin yanına, gözünü fiyordun sularında tutabileceği döner koltuğa yerleşiyor. Ben tombik Sigrid'i dizimde zıplatıyorum, bir bebeğin güvenini kazanmış olduğuma mesudum.

“Biliyor musun Rob, ben gençken Andøya Adası'nı asla terk etmeyeceğime karar vermiştim.”

“Bu zamanlarda bir yere böylesine kök salmak nadiren görülen bir durum,” diyorum.

“Olabilir. Benim için muhakkak olan buydu. Bu adada uzun bir ömür için ihtiyaç duyduğum her şey var, seviyorum burayı.”

Duraksıyor.

“Dün Ingrid'le katil balinaları izledik, bak, oracıkta.” Deniz kanalının doğusunu gösteriyor. “Bir orka ailesi. Hem de izlemesi bedava!”

Bjørnar bütün cümlelerinde vurguyu son kelimeye yapıyor. Patlamalı bir üslupla, deyimleri mükemmel kullanarak İngilizce konuşuyor. R seslerini yuvarlıyor, p ve b seslerini patlatıyor ve birçok kelimenin sonuna vurgulu bir ıh sesi ekliyor. *STOPPP-ıh. BOAT-ıh. RRRROB-ıh.*

“Oslo'da bulundum elbette ama bu adadan uzakta olmak hiçbir zaman hoşuma gitmedi, balıkçı tekнемdeysen ayrı tabii. Rob, bu ada beni yetiştirdi.”

Ingrid yanımıza oturuyor. Sigrid huysuzlanmaya başlıyor ve Ingrid bana bir diş kaşıma halkası uzatıyor. Dikkat çekici bir şey an-

latıyor. Kendisi de anakaradan hayli uzaktaki en yakın büyük adaya iki saatlik tekne yolculuğuyla varılabilen küçük ve uzak bir adada büyümüş.

“Ben doğduğumda adamızda on aile varmış,” diyor Ingrid. “Bu demek oluyor ki büyük bir ailenin yurduymuş bu ada.” Aklıma Refsvika’daki yerleşim yeri geliyor, Ingrid ise daha da uzakta, daha da küçük bir yerde doğmuş.

“Ah evet, bizim adayı karış karış bilirim ben!” diyor gülümseyerek. “Küçükken adayı keşfe çıkardık, işimiz gücümüz buydu. Yanımızda bize göz kulak olacak kimseler olmazdı birbirimizden başka. Oranın her köşesini bilirdik.”

Ama aileler birer birer terk etmiş adayı ve Ingrid ortaokula geçtiğinde sadece iki aile kalmış.

“Hükümet yavaş yavaş bizim orada yaşamamızı daha da zorlaştırıyordu, bu yüzden biz de ‘içeri gelmeye’ mecbur kaldık. Ben de böylece Bjørnar’la tanıştım...” Sözleri yüzünde beliren tebessümle son buluyor.

Bjørnar böğürerek kahkaha atıyor.

“Adanı asla terk etmeyeceksin işte! Al sana kıssadan hisse Rob! Yoksa bir bakmışsın ömrün dertle geçer olmuş! Neyse, gel de masaya otur, ben haritaları getirip önümüzdeki günlerde nereye gideceğimizi sana göstereyim,” diyor.

Masanın üzerine bir harita yayıyor. Köşeleri kıvrılmış, üzerinde kan lekesine benzeyen lekeler var. Baştan başa kemer gibi kıvrılan pembe çizgilerle, derinlikleri ve şamandıra konumlarını gösteren noktalarla dolu. Harita Andøya’nın kuzey yarısını, anakaranın fiyortlarla bölünmüş batı kıyısını ve kıyının kuzeyinden ve batısından yaklaşık 40 mil boyunca açık denizi gösteriyor. Vurgulu çizgiler deniz yatağının farklılık gösteren derinliklerini gösteriyor.

“Burası Andenes, yarın yelken açmaya başlayacağımız yer yani,” diyor Bjørnar işaretparmağıyla göstererek. “Şuna bir bak!” Parmak ucuyla kuzeye doğru dört-beş mil ilerliyor, vurgulu çizgilerin birbirlerine iyice yaklaşmış bir demet oluşturduğu ve iç içe döndüğü bir

nokta geliyor. Bir dağda olsa büyük uçurumların arasından geçen bir kanyonu gösteriyor olurdu bu. Zihnim Lofoten'e ve Duvar'ı geçişime geri uçuruyor beni.

“Andøya'da biz buraya Uç deriz,” diyor Bjørnar, demet halinde ki çizgilerin üzerinde parmağını ileri geri götürerek. “Bizler Andøya'da, nasıl denir, bir raftaki kitap tutucunun üzerinde yaşıyoruz. Bu eğimli yer, bu uçurum, kıydan sadece birkaç deniz mili uzaktadır. İşte bu yüzden burada balık bu kadar bol, balıkçılık da böyle kolaydır. Balıklar Uç'ta bir araya gelir, bizim de onları yakalamak için uzaklara gitmemize gerek kalmaz.”

Başını sallıyor.

Benim için kara okyanusun altına girdiği zaman bitmez. Var olmaya devam eder ve denizin altındaki karayı yukarıdaki dünya kadar iyi bilirim. Sen nasıl ki *orayı* görebiliyorsan ben de denizin altını görebilirim.” Pencereden fiyordu gösteriyor başıyla.

“Denizin yüzeyinin altındakilere dair bilgi sahibi olmak bunca zamandır kıyı insanlarını ve kıyının kendisini hayatta tutan şeydir.

Ve burada,” diye devam ediyor haritada Uç'un yakınına defalarca parmağının ucuyla vurarak. “Tam da burada, yani Arktik'teki en iyi balıkçılık alanlarından birinde ses patlamaları gerçekleştiriyorlar, petrol arıyorlar. Burası o geri zekâlıların sondaj kulelerini kurmak istedikleri yer.”

* * *

15 Haziran 1971'de Norveç kıta sahanlığının güneybatısındaki Ekofisk adıyla bilinen deniz petrol sahasında üretim başladı. O zamanlar Norveç'in petrol rezervlerinin miktarı bilinmiyordu ama Ekofisk'in süratli başarısı Norveç'in batı ve kuzeybatı kıyılarında petrole hücumun baş göstermesine sebep oldu. Norveç hükümeti buna hızlı bir karşılık vererek 1972 yılında Statoil'i kurdu ve bu bereketli sular için çıkarılan üretim izinlerine hatırı sayılır bir devlet iş-tirakı kuralı getirdi.

Petrol Norveç'in can damarıdır. Ülkenin politik ve altyapısal sisteminin içi dışı, yoğun biçimde petrolle çalışır. Petrol ve gaz üretiminden gelen gelirlere hatırı sayılır vergi uygulanmaktadır. 50 yıldan kısa sondaj etkinlikleri sayesinde petrol sanayisi üç çeyrek trilyon pound değerinde bir millî varlık fonu –*Oljefondet*, yani Petrol Fonu– oluşturmuştur ki bu da kişi başına yaklaşık 150.000 pound'a denk gelir. Petrol sektörü ülkenin tamamındaki değer yaratımının neredeyse çeyreğini karşılar; ülkenin reel yatırımlarının neredeyse üçte biri petrole dayanmaktadır. Hem şirketler hem de hükümet tarafından petrol aramalarına ve petrol sahası geliştirme işlemlerine, ayrıca ulaşım, tedarik ve destek hizmetlerine devasa paralar yatırılmıştır.

Evet, Norveç'in modernleşmesini sağlayan –körfez akıntısıyla birlikte– petroldür. Ülkenin en ayırt edici özelliklerinden biri modern altyapıyla yabani doğayı bir araya getirmesidir. Lofoten Takımadaları'nı bir uçtan diğer uca kat eden yolun –100 milden fazla uzunluğu kaplayan adaları, denizaltı tüneller, dağ dünelleri, çığa dayanıklı anayollar ve düzinelerce köprüyle birbirine bağlayan bir mühendislik harikası– inşaatının parası kısmen petrol kasasından çıkmıştır. Norveç doğaya âşıktır, teknolojiye de âşıktır ve bunları birbirine zıt öğelerdense büyük ölçüde birbirini tamamlayan öğeler olarak görür.

Ama Norveç'in petrolü azalıyor. Milenyumun başlarında Kuzey Denizi'ndeki sahalardan çıkarılan petrol günlük 3,4 milyon varile firmamıştı. 2012'ye gelindiğinde bu neredeyse yarıya düştü ve dolayısıyla millî varlık fonunun da küçülmesine sebep oldu. Küçülen üretim hacmi sıkıntısına gün gibi ortada olan çare yeni petrol sahaları açmaktı –hâlâ da öyledir. Dikkatler Kuzey Norveç Denizi ve Barrents Denizi'ne çevrildi. 2000'lerin ilk yıllarında Lofoten ve Vesterålen adalarının açıklarındaki suların dibinde var olduğu düşünülen rezervlerini işletme düşüncesine olan ilgi büyümüştü. Bu takımadaların yakınlarında sular altında 1,3 milyar varil petrolün olduğu tahmin ediliyordu. Sondaj alanları nispeten sığ sulardaydı, nispeten karaya yakındı ve jeolojik özellikleri istikrarlı sonuçlar elde edileceğini taahhüt ediyor-

du. Oralardaki petrol iyiydi ve –Arktik hava şartlarının sondaj maliyetlerini fena halde artırdığı Barents Denizi’nin uzak kuzey kesimindeki sondaj alanlarına nazaran– ucuzdu da.

Ne var ki bu denizler dünyanın en büyük soğuk su resiflerini de barındırır, üstelik Lofoten ve Vesterålen takımadaları dünyadaki en büyüleyici kıyı manzaraları arasındadır, dünyanın dört bir yanından turist çekerek çok kazançlı bir turizm endüstrisinin oluşmasını sağlar. Ada gruplarının açıklarındaki sular binlerce yıl boyunca, petrolün keşfinden çok daha önceki zamanlardan beri Norveç’in altın kaynağı olagelmış balıkçılık alanlarına da ev sahipliği yapar. Bu alanlardan elde edilen kurutulmuş morina balığı Vikingler için İzlanda ve Grönland’a gerçekleştirdikleri kurucu deniz yolculukları sırasında temel deniz gıdası görevini görmüştür. Morina balığı ulusun kurucu balığıdır, onun asli ulusal varlığıdır.

Lofoten ve Vesterålen açıklarında petrol sondajları kurup kurmama meselesi son 15 yıldır Norveç’in ruhu üzerinde bir çatışma halini almıştır.¹⁵¹ Bahisler kızıışmış, taraflar da kuvvetlidir. Bir tarafta petrol parasıyla yağlanan koskoca devlet makinesi ve petrol kültürüne bel bağlayan, onun içine gömülmüş bir nüfus vardır. Diğer tarafta ise Norveç’in kendini –laik bir doğa dinine bağlı, küresel ısınmayı azaltmaya ve iklim değişimine karşı mücadeleye kendini adanmış– yeşil bir ulus olarak algılayışı ve eski balıkçı ulus kimliği vardır. Norveç Anayasası’nın 112. maddesi, “Doğal kaynaklar uzun vadeli düşünceler temelinde, gelecek nesiller için korunarak idare edilmelidir,”¹⁵² der ve bu, ülkedeki birçok insan için bilhassa narin kuzey denizlerinde yeni petrol sahaları açma düşüncelerini geçersiz kılan bir madde olarak görülmektedir.

2000’li yıllarda Lofoten ve Vesterålen adaları açıklarında sondaj işlemlerine yönelik ilk tekliflerle birlikte bu planlara karşı direniş de şekil aldı. Sondaja karşı duranlar örgütlenmeye başladı. Eskiden mümkün görünmeyen ittifaklar kuruldu. Ulusal yeşil gruplarla (özellikle gençler) adalardan aktivistleri, doğa koruyucularını, çevrecileri ve balıkçıları bir araya getiren bir koalisyon ortaya çıktı. Kampanyacılar davalarını görünür hale nasıl getireceklerini çabucak öğrendiler. Savaşlarını başkente, yayın araçlarına ve gazetelere taşıdı-

lar. Oslo caddelerinde meşaleli protesto yürüyüşleri düzenlediler. Tehlike altındaki adaların kumsallarında yaz dönümü gece güneşinin alacakaranlık ışığında halk toplantıları düzenlediler.

O zamanlar bu savaşta önemli bir figüre dönüşen insanlardan biri de Bjørnar Nicolaisen'di.

* * *

Gündoğumunun hemen ardından Uç'a doğru yola çıkıyor, Andenes Limanı'ndaki dalgakıranların arasından patır patır ilerliyoruz. Motorun patırtılı ve boğuk sesi, engin mavi bir gök, yağ tabakası gibi durgun deniz. Gün ışığı kirpiklerime takılan buz kristallerini yeşil kırmızı parlatıyor. Batımızda iki ince bulut tabakası, bunun dışında hava tertemiz, soğuk ve durgun. Kuzey Okyanusu'nda balığa çıkmak için mükemmel hava.

Limanın son kolunu da geçiyoruz. Doğuda, batıda ve güneyde dağ zirvelerinin kar çizgileri, denize doğru dökülüyorlar. Bir yığın pufla ördeği göğe yükselmekte, yalnız bir karabatak gelgit seviyesini gösteren sırtın üzerine konup güneşe karşı demirden bir haç gibi kanatlarını açmış. Sonra üç kuğu, kanatlarından çıkan kapı gıcirtısı gibi sesle üstümüzden uçup geçiyor, Arktik'in kuzey kısmına doğru yol alıyorlar.

“Sen bana ne yapıp ne yapmamam gerektiğini söyle, ben uyurım,” diyorum Bjørnar'a.

Dönüp bana bakıyor, anlam veremeyen bakışlarla başını yana eğiyor. “Sen kurallara uyar mısın? Ben asla uymam!” Havlar gibi, yüksek sesle kahkaha koparıyor. “Haydi neyse, bugünkü sana söyleyeceğim kural şu olsun: Asla suya düşme! Gerisi kolay.”

Bjørnar rakun kürkünden bir şapka takmış. Rakunun başı hâlâ orada ve Bjørnar'ın alnının hemen üzerinde duruyor, gözlerini ileri dikmiş. Vücudu kıvrılıp başı kavrayacak bir şekil verilmiş rakuna ve böylece dikilmiş, kuyruğu da arkadan sallanıyor. Rakunun rahatı yerinde görünüyor; ebedî bir işgalci.

Rakunun gözleri sahte, parlak gözküreleriyle değiştirilmiş. Çok

rahatsız edici bir etkisi var bunun. Ne zaman Bjørnar'la konuşsam görmüyormuş gibi görünen dört adet göze bakarken buluyorum kendimi; ikisi kuzgun karası, diğer ikisi hayalet beyazı.

Dalgakıranların ardında şimdi dalgalar uzun, yavaş kütleler halinde bize doğru geliyor, tekneyi bazen 20-30 derece kaldırarak altımızdan geçiyor. Her inip kalkışta pusulanın ucu kadran üzerinde eğiliyor. Bjørnar teknenin içinde sanki tersanedeymişizcesine rahat hareket ediyor.

On metre uzunluğunda bir tekne bu, Libra sınıfı, Norveç malı. Adı *Trongrun*, yani Tron'un Deniz Dibi. Bjørnar 15 yıl önce Finnmark'ta bir adamdan bir milyon krona satın almış. Güverte bütün gereksiz şeylerden arındırılıp esaslı bir çalışma alanına çevrilmiş, dağınık ama kullanışlı. Kaptan kabininin su sızdırmaz kapısı büyük dalgalarda yol almayı mümkün kılıyor. Sancak tarafındaki iki vinç, biri pruvada diğeri kıç tarafında olmak üzere iki misina halatı çekiyor. Pruva kısmındaki misina halatı sancak tarafına itilebilen metal bir kol vasıtasıyla teknenin uskurundan uzakta tutulmuş. Her misina halatında maket kumbalıkları ve mürekkebalıkları taşıyan dörder kanca var. Bir düzenek ne kadar basit olabileceksen o kadar basit yani, ama böylesine bereketli sularda, böylesi sıkı av kotaları konulmuşken yeter de artar bile.

Kabinin kapısının yanındaki mıknaatıslı şeride bıçaklar ağızlarından asılmış. Kabindeki masanın kenarındaki kancalara sıra sıra kırmızı ve sarı maket balıklar asılmış. Bjørnar kaymaz tabanlı neopren çizmeler, sarı mavi su geçirmez tulum, turuncu bir ceket –ve rakun– giymiş. Yarım saatte bir teneke kutunun birinden bir tutam siyah tütün alıyor ve bunu dişetiyle yanığının arasına sıkıştırıyor, bir yazılımı bilgisayar sistemine parça parça yükler gibi.

Kabinin ön panelinin yukarı kısmında kahverengi bir beyzbol şapkası var, üzerinde tuz izleri ve kan lekeleri. Balık pullarıyla parlıyor. Parmağımla vuruyorum. Fosil gibi sert. Sonar balık bulucu vızılıyor ve bölünmüş ekrana verileri yansıtıyor: pürtüklü, turuncu, yeşil, beyaz bir Rorschach testi.*

* Deneklerin mürekkep lekeleri algılarını analiz eden psikolojik test. (Y.N.)

“Beyaz çizgi deniz yatağını gösteriyor,” diyor Bjørnar ekranı işaret ederek. “Onun yukarısındaki turuncu da balıkları gösteriyor.”

“Peki deniz yatağının altındaki turuncu ve yeşil ne?” diye soruyorum.

“Orası *yeraltı dünyası* Rob! O gördüğün, PETROL!”

Mavi dalgalardan tepelerin üzerinde yalpa vura vura ilerliyoruz.

“Şimdi,” diyor Bjørnar bir süre sonra, “şimdi Uç’un üzerinden geçeceğiz. Burada kara, nasıl denir, dibimizde dimdik aşağı düşer.”

Midemin burulduğunu hissediyorum ve birdenbire yıllar önce Boulby madenindeki kaya çöküntüsü tünellerindeki yolculuğumu, Kuzey Denizi’nin dibinde kıyı şeridinin sınırından geçişimi, sonra yüzeye çıkışımı hatırlıyorum.

Bir martı sürüsü çılgınlıklarını rüzgâra katarak peşimizden geliyor. Daha büyük, daha uzun dalgaların üzerinde yol almaya başlıyor tekne. Andenes Deniz Feneri’nin külahı uzaklaştıkça inceliyor. Bronz kutu yanımda, Uç’u geçmez geçmez denize atmayı düşünüyor. Daha derin yer az bulunur.

“Bir balıkçıysan eğer,” diyor Bjørnar, “denizin dibini görebilmen gerekir. Buradayken sen hiçbir şey göremezsin. Ama ben? Ben dibimizdeki arazinin şekillerini görebilirim: aşağıda tümsekler, vadiler, dağlar var, akan çaylar ve o çaylarda dolaşan balıklar var. Bunları zihninde canlandırabilmek için makinelerini gözlediğin, şuradaki telsizden –çift yönlü telsize parmağıyla vuruyor– arkadaşlarıyla konuştuğun sırada beynini de kullanman gerekir. Hem bazen sert dalgalar olur, hava buza döner, bizse tekneyi rüzgârın içine sürmek zorundadır. Evet, balıkçı dediğin aynı anda çok işi yapabilmelidir!”

Bir kahkaha patlatıyor, sonra yüzündeki gülümseme siliniveriyor.

“Karadaki o geri zekâlılara yiyecek getirmek için her gün ölümle yüz yüze geliyoruz,” diyor başparmağıyla omzunun arkasını işaret ederek. “Politikacı geri zekâlılar. Daha çok petrol için deniz yatağını patlatıp açmak isteyenler.”

Martların arasında bir karabacaklı martı var şimdi.

“Petrol bulunmadan çok daha önce burada morina balıkları vardı ve petrol tükendikten sonra da –eğer bırakılırsa– morina balıkları var olmaya devam edecek. Morina balığı Vikingleri seferleri sırasında besledi, şimdi de bizi besliyor. İnsanlar daha zengin olmak daha fazla petrol sahibi olmak için yiyeceğini feda edecek kadar delirdiyse bu delilik tamamına erdi ve daha fazla umut kalmadı demektir.”

Bjørnar’ın petrol şirketleriyle savaşı 2007’nin baharında, Petrol İdaresi –Norveç kıta sahanlığındaki petrol ve gaz kaynaklarını düzenlemekten sorumlu resmî daire– Andøya’ya geldiği zaman başlamış. Petrol İdaresi henüz oraya gelmeden önce deniz biyologlarıyla ve Norveç’in kuzeyindeki balıkçılarla irtibat kurup Andøya ve Lofoten’deki ikna kampanyalarının yolunu döşemiş. Geriye sadece Uç’un ötesindeki yeni sahalara açılma planlarının halk tarafından benimsenmesi kalmıyormuş. Planlarının lehine gösterdikleri kanıtlar arasında sismik haritalarla toplanan veriler varmış.

Sismik haritalandırma denizin altını görmek için kullanılan bir yöntemdir. Düşük frekanslı, yüksek sesli, hava basınçlı bir silah taşıyan uzman gemisi denize ses darbeleri gönderir. Bu son derece kuvvetli darbeler deniz tabanının altında hatırı sayılır derinliklere işler, sonra geri dönüp geminin arkasından uzun kablolarla çekilen sismik sensörler tarafından kayda alınır. Patlamaların bir dakikadan az aralıklarla, bir defada haftaları ya da ayları bulan süre zarfında gerçekleştikleri olur. Sesleri deniz yüzeyinden pek duyulmaz, deniz yatağında faaldir. Ama ses patlamaları ayrıca yatay olarak suyun altında millerce yol alır, okyanusun her bir tarafına gök gürültüleri salar. Sismik araştırmalar sadece petrol sanayisi tarafından değil, gelecekteki iklim değişimine yönelik modellerin test edilmesi ve geliştirilmesi için açık denizin geçmişte gerçekleşmiş iklim değişiminin özelliklerini ve sebeplerini ortaya çıkarmaya uygun tortul kısımlarını araştırmak için de kullanılmaktadır. Şimdilerde çoğu araştırma gemisinde memeli deniz hayvanlarını gözleyen, tespit ettikleri durumlarda patlamalara dur emri veren ve patlamaların mümkün mertebe göç yollarından sakınılacak şekilde planlanacağına dair danışmanlık görevi yürüten uzman gözlemciler vardır. Yine de bu tekniğe, özel-

likle de balinalar, yunuslar ve diğer deniz canlıları üzerindeki etkilerine dair bol miktarda tartışma ve şüphe söz konusudur.

Andenes'te kamuya açık bir toplantı düzenlenmiş, Petrol İdare-si'nin temsilcilerinin daha fazla sismik patlama getirecek petrol arama operasyonlarının gerçekleştirilebilirliğine dair Andøya halkına “danışma” diye boyayıp sundukları bir toplantıymış bu.

Bjørnar misina halatı düzeneklerindeki maket balıkları kontrol ediyor konuşurken.

“Hatırlıyorum, orada bir koltuğa oturmuştum, ilk konuşmacıyı dinliyordum. İçimden dedim ki *bitti*. Planlarını çoktan yapmışlar, her şeyi ayarlamışlar. Testler yapılmaya başlanmış bile. Bu danışma benim gözüme bir performans gösterisi gibi göründü, nasıl denir, bir *piyes*! *Bitti*! Deniz yatağı için geliyorlar, rızkımızı elimizden almak için geliyorlar.” Duraksıyor.

“Ve aynı zamanda aklımdan şu geçiyordu; ben yaşamak, yaşlanmak istiyorum ve kim bilir, yaşlanıp koltuğumda elimi kaldıramaz hale geldiğimde bu işe engel olmak için hiçbir şey yapmadığım aklıma gelecek belki de. O yüzden dedim ki kendi kendime, bu savaşı şimdi başlatmam lazım, *bugün*!”

Kendinden emin cümleler ve uzun fasılalarla konuşuyor, anılar zihninde canlı. Son kancayı da kontrol ediyor, halatı suya salıyor ve bana o rahatsız edici bakışlarından birini atıyor.

“Rob, benim bir yeteneğim var –nasıl denir– geleceği görebiliyorum.”

O beyaz gözlere bakıp benim içimi okuduklarını görünce ona inanmazlık etmiyorum.

Bjørnar planlara karşı kampanyasına başlamış, petrol şirketleri sismik patlamalarla araştırma yapmaya devam ederken bile sürdürmüş çalışmayı. Balık tutmuş ve savaşmış. Yerel balıkçı sendikasının sekreteri seçilmiş ki bu da ona sonrasında erişim ve sesini duyurma imkânı sağlayan politik bir yetki vermiş. Adaların bir ucundan diğerine kapıları çalmış durmuş. Gazetelere patlamaların ve sondajların tehlikeleriyle ilgili yazılar yazmış. Norveçlilerin morina balığına

olan eski bağılılığını harekete geçirip bunu Norveçlilerin petrole olan yeni bağılılığının karşısına dikmiş. Petrol şirketlerinin temsilcilerine onları münazaraya davet ederek meydan okumuş. Hiciv kullanmış, petrol şirketlerinin planlarıyla basılı ve görsel medyada dalga geçmiş ve iddialarının arkasındaki pozitif bilime meydan okumuş.

“Belki de ana stratejim *ertelemeydi*,” diyor Bjørnar. “Zaman direnişin ve halkın lehine işliyordu. Biliyordum bunu. Mevzuları ertersen yeni bilgiler çıkar ortaya ve yeni bilgiler de genelde endüstrinin aleyhine işler.”

Hikâyesini daha hızlı anlatmaya başlıyor, sel hızıyla konuşuyor, araya girmek, soru sormak zor. Konuşurken ruh hali gidip geliyor: büyük tebessümler, büyük kahkahalar, sonra üzüntü ve keder dolu anlar. Tabii biraz abartı da söz konusu ama bunlar benim için böbürlenmek ya da yumruklarını göğsüne vurup işte ben demek anlamına gelmiyor. Daha çok Bjørnar’ın bu savaşı sürdürebilmesi ve şahsi olarak başına açtığı onca hasarı benimsemesi için gerekli öz kahramanlığın bir dışavurumu olarak görüyorum.

Büyük petrol şirketlerine karşı savaşının altıncı ayında Bjørnar çökmüş. Gerilim fazla gelmiş ona. Ingrid bir gün onu bilgisayarının başında bir nevi hafıza kaybı hali içinde bulmuş. Bjørnar psikiyatri servisinde haftalar geçirmiş. Taburcu olunca kendini toparlamak için üç ay harcamış. Sonra yine başlamış savaşımaya.

Patırdayan motor, yuvarlanan büyük dalgalar. Deniz kuşları süsünün içinde iki fulmar var şimdi, karabacaklı martı gitmiş.

“İlk transtan çıktığımda zihnimde beliren görüntüyü anlatabım sana,” diyor Bjørnar. “Oradaki kıyının en uzak kısmındaki yarımada da durmuştum.” Arkamızda, uzakta kalan Andøya kıyısının tırtıklı zirvelerini gösteriyor. “Ayaklarım sudaydı, yüzüm de kıyıda ki insanlara dönüktü, sırtımı beni korumaya hazır Uç’a vermiş, insanlığa karşı savaşıyordum. O zaman benim bilinçaltımdan yüzeye çıkan imge bu oldu. Böylesi çılgınca bir şeydi yani. Düşünebiliyor musun?”

Tekne otopilotta seyrediyor. Bjørnar balık düzeneğiyle uğraş-

mayı tamamen bırakmış, hikâyesini anlatıyor. *Trongrun*'un burnu kuzeybatıya dönük, dalga tepeciklerinin üzerinde yalpa vuruyor. Bjørnar kaptan köşküne sırtını dayayıp kendini sağlama almış ve gözünü kırpmadan bana bakıyor. Hikâye, Bjørnar'ın içinde biriken muhteşem baskının etkisiyle kendiliğinden dışarı fışkırıyor.

“Gerçi yavaş yavaş başkaları da bana katılmaya başladı. Gittikçe daha fazla çevre örgütü buraya gelip bize katıldı. Örgütsüz insanlar protesto etmek için bir araya geldi.” Kollarını genişçe açıyor, sonra öne doğru boşluğa sarılıyor bir araya gelme eylemini gösterircesine. “Benim projem bütün bu örgütleri kocaman bir *ordu* haline getirmek oldu hep!”

“Birlikte varoluş, Bjørnar,” diyorum. “Taktiğini büyük petrol şirketlerinden öğrenmişsin!”

Gülüyor. “Evet, direnişçiler olarak birlikte var oluyorduk, tarih yazıyorduk, dalgaları o büyük adamlara doğru çeviriyorduk. Burada öyle çok ses getirdik ki. Alacaklılar. O sırada bölgeyi resmen ilhak edecektiler. Ama biz onlara engel olduk.

Sismik araştırma sezonu mayıstan eylüle kadardı. Üç yıl boyunca onlar patlattılar, üç yıl boyunca ben onlara karşı savaştım. Kardeşim Finnmark'ta kanserden öldü, kız kardeşim de Paris yakınlarında kanserden öldü. Üç yıl boyunca patlattılar ve üç yıl boyunca her yıl bir kere trans halinde akıl hastanesine yatırıldım. Perişan oldum.”

Martıların çılgılığı, karabacaklının iniltisi.

“O yıllarımı mücadele ve trans hali içinde geçirdiğime pişman değilim Rob. Çok şey öğrendim o yıllardan. Gerçi hepimiz için çok zor geçti, buna ne şüphe. O zamanlar balıkçı oğlum bile bana yabancı gibi bakıyordu. Ingrid olmasa bunu yapamazdım. Öyle güçlü, öyle güçlü bir kadın ki. Her zaman destek oldu. Aileme göz kulak oldu...” Dalıp gidiyor. Başımı sallıyorum. Onlarla geçirdiğim kısacık süre içinde bile Ingrid'in müstesna bir katiyete ve inceliğe sahip biri olduğunu anladım. Bjørnar'ın coşkunun selinin yatağı, fırtınasına karşı sapağlam ayakta.

Gerginliği azalıyor. Daha yavaş konuşmaya başlıyor.

“Dalga tersine döndü. Koalisyondaki azınlık partileri sondajı engelledi. Bu bizim için zafer demektir. O zamandan itibaren daha da büyüdük. Şimdi Norveç’te çoğunluk petrole *hayır* diyor. O yılların petrol tartışmaları sayesinde çok şey değişti. Gençler balıkçılığa geri dönüyor, bu tarz yaşama yöneliyor, kırsal alanlara taşıyor. Bütün ulus kıyı boyunca baştan aşağı süren bu savaşı izledi.”

Ne var ki o yılların şok etkisi hem Bjørnar’ın sağlığında hem de denizin altındaki dünyada feci sonuçlara sebep olmuş.

“Sismik testler başladığından beri,” diyor Bjørnar, “burada her şey değişti. Bugün ne kadar balık yakalayacağımızı biliyor musun? Hepsi kayboldu ortadan. Patlamalardan önce sadece bir günde, sadece bu misina halatlarıyla 3.000 kilografa kadar balık yakalardık. Bu yüzden bu tekneyi aldım ben.” *Trongrun*’un dümen köşkünü şefkatle okşuyor.

“Ama patlamaların ilk yılında kömür balıkları yok oldu, anca 2015 yılında geri gelmeye başladılar. Son patlamadan altı yıl sonra. Balinalar da, onlar da etkilendi patlamalardan. Orkalar da terk etti buraları. Fiyortlarda ispermeçet balinaları görür olduk, açlık yüzünden kıyıya kadar geliyorlardı.”

Motorun gazını azaltıp tekneyi iyice yavaşlatıyor.

Ellerini buruk bir halde dua edermiş gibi birleştirip gülümseyerek başını bana doğru eğiyor.

“Şimdi balık avlayalım.”

* * *

Bjørnar’la birlikte *Trongrun*’a atlayıp yola çıkmadan önceki gece ben uyanık kalıp Edgar Allan Poe’nun Lofoten kıyısının açıklarındaki Maelstrom girdabıyla ilgili 1841 tarihli “Girdaba İniş” öyküsünü okudum. Kızıl dansçıların olduğu koydan gördüğüm ve işittiğim, geçmişte –yeraltına dair erken dönem epik çalışma olan *Mundus Su-*

bterraneus'un (1664) yazarı Athanasius Kircher dahil– kimileri tarafından yeryüzünü delip geçtiği ve Botniya Körfezi'nde yeniden yeryüzüne çıktığı düşünülen girdap.

Poe'nun öyküsü, Refsvika koyunun güneyindeki yayvan dağ zirvesi Helsegga'nın yakınlarında, iki adam arasındaki konuşmayla başlar. İki adam “siyah, parlak kayalardan oluşan sarp bir uçurum”un kenarında oturmakta, uzaktaki Værøy Adası'na bakmaktadır. Adamlardan biri takımadalara gelmiş isimsiz bir ziyaretçi, öbürüyse saçları dikkat çekici biçimde bembeyaz, Moskenes'li bir Lofoten yerlisidir.

İki adam gözlem yerlerine ulaştıkları zaman aşağıdaki “vahşi dalgalarla dolu” okyanusta “son derece sıra dışı” bir şey vardır. Ziyaretçinin içini bir vesvese –tam olarak idrak edemediği bir şeyin bunaltıcı hissi– kaplar. Sonra bir ses gelir, yüksek ve gittikçe artan bir ses: Büyük bir bufalo sürüsünün sesini andıran bir inleme. Denizin yapısı çabucak değişmeye başlar: Akıntılar “korkunç bir ivme” kazanır, deniz “kesişen binlerce kanala ayrılır” ve bu kanallar da sayısız küçük girdaba dönüşür. Bu girdaplar ortadan kaybolur ve “çok aniden” daha büyük bir girdap belirir:

Çemberinin çapı bir kilometreden biraz küçüktü. Girdabın sınırını geniş ve parlak bir köpük kuşağı çiziyordu. Ama bu köpükler o korkunç huninin içine kesinlikle sığamıyordu. Bu huninin içinde görülebildiği kadarıyla pürüzsüz, parlak ve siyah bir su duvarı vardı. Yaklaşık 45 derecelik bir açıyla ufka doğru eğilmiş, baş döndürücü bir hızla dönüyor ve rüzgârlara yarı çılgık yarı kükreme karışımı korkunç bir ses gönderiyordu.

Üzerinde durduğu dağın, suyun hiddetiyle titrediğini hissedip panik içerisinde kendini yere atan anlatıcı, “Bu büyük Norveç girdabından başka bir şey olamaz,” diye kekeler. Evet öyledir ve o ağzıyla yıllar boyunca balinaları, çam ağaçlarını ve sayısız tekneyi yutmuştur, diye yanıtlar onu beyaz saçlı adalı. Hatta bir keresinde bir kutup ayısı girdabın çekimine kapılmış, “girdabın boşluğu” içinde sır olmuştur.¹⁵³

Poe'nun tasvirleri şüphesiz ki denizcilik bilimine göre abestir.

Poe ne Lofoten Adaları'nda bulunmuş ne de Maelstrom'u gören biriyle konuşmuştur. Zihnindeki Maelstrom imgesi efsaneler, söylentiler ve deniz haritası kabartmalarıyla şekil bulmuştur. Okyanusun dibine inip onu da aşan bir huni imgesinin gerçekle hiç alakası yoktur. Maelstrom ne tertipli bir çift spirale ne de okyanus içinde ortası simsiyah bir deliğe benzer. Daha çok kaynayan bir kazanı andırır, kaba şekilli bir dairedir, çapı bir mil ya da fazlası kadardır. O kaba dairenin içinde sular dalgalar halinde döner ve o kaba daireden –spiraller galaksilerin kolları gibi– çıkan başıboş çizgiler halinde köpükler gelgit akıntılarını takip ederek Maelstrom'u oluşturur.

Yine de Poe'nun bu gerçeküstü imgelemindeki karşı konulamaz, sarmal vorteks insanın hayal gücünde beliren girdap şekline –küvet giderinde oluşan su burgacından kozmik kara deliklere– uygun düşer. Bu gibi yapılar yarattıkları uzaktan çekim hissi ve olay ufukları sebebiyle bizi cezbeder. Kurbanları ne olduğunu anlamaya kalmadan kapana kısırlılar.

Poe'nun öyküsünde adalı, kardeşiyle birlikte balık avına çıktıkları zaman nasıl Maelstrom'un pençesine düştüklerini anlatır. Tekneleri burgaca doğru sürüklendiği sırada tuhaf biçimde sakin olduğunu, içindeki dehşetin garip bir ölüm sevdasına yol açtığını söyler: “Kısa süre sonra girdaba karşı büyük bir merak beslemeye başlamıştım. Onun derinliklerini keşfetmeyi kesinlikle istiyordum, ödeyeceğim bedele karşın.”¹⁵⁴ Maelstrom'un merkezkaç kuvvetine kapılarak delice dönen tekne bu siyah kenarlı kuyudan aşağı kayar yavaş yavaş. Teknenin sanki büyüyle havada tutulmakta olduğunu hatırlar adalı.

Huninin kusursuz bir düzlükteki duvarları, baş döndürücü bir hızla dönmese ve dolunayın daha önce tarif etmiş olduğum, bulutların arasındaki o yuvarlak yarıktan gönderdiği ışıkları bu kara duvarlarda ve daha aşağılarda, boşluğun en iç kısımlarında bir altın sarısı seliyle görkemli bir şekilde parıldamasa, abanoz sanılabilirdi.¹⁵⁵

19. yüzyıldaki, büsbütün oyuk bir gezegene ya da en azından hatırı sayılır bir iç mekânı ulaşımı sağlayan belli giriş yerlerine sahip, gerçek bir yeraltı dünyasının olduğu fikrine duyulan meraktan

Poe'nun öyküsü de nasibini almıştı. 1800'lerde yeraltı hikâyeciliği içinde dünyanın yerkabuğunun ve mantosunun çoğu zaman yaşanabilir bir çekirdeğe açılan tünellerle dolu yerler olarak hayal edildiği bir alt tür gelişti. 1818 yılında John Clevens Symmes adlı Amerikalı bir subay, dünyanın küre şeklinde eşmerkezli bir dizi kabuktan oluştuğu, her kutbunda çapı 1.400 mil kadar geniş açıklıkların bulunduğu inancını bilimsel gerçek olarak sunmaya başladı. Symmes, bu kürelerin içine inilip doğal kaynak ve yerleşim olanaklarının araştırılması için Kuzey Kutbu'na bir keşif gezisi yapılması gerektiğini iddia ediyordu.¹³⁶

O keşif gezisi asla yapılmadı ama söylentilere göre “Kaptan Adam Seaborn” adlı biri tarafından yazılmış *Symnozian: A Voyage of Discovery* [Symzonian: Bir Keşif Yolculuğu] (1820) adlı bir erken dönem bilimkurgu eserinde bir grup seyyah Kuzey Kutbu'ndan dünyanın merkezine iner ve orada bir iç kıta keşfeder. Poe, Symmes'in teorilerini 1838 tarihli romanı *Nantucketli Arthur Gordon Pym'in Öyküsü*'nde ileri taşıdı, sonra 1864'te bu fantezilerin en meşhur olanı, Jules Verne'in kâşiflerinin İzlanda'daki bir volkanın ağzından 87 dikey mil aşağı indiği, bir yeraltı denizinde yolculuk ettiği ve sonra Sicilya açıklarındaki Stromboli Adası'ndaki bir kraterden yine yeryüzüne çıktıkları romanı *Dünyanın Merkezine Seyahat* çıktı. Sonraki yıl Lewis Carroll yeraltına çok değişik türden bir geziyi anlattığı *Alice'in Harikalar Diyarındaki Maceraları*'nı –ilk versiyonun adı *Alice'in Yeraltındaki Maceraları*'ydı– yayımladı.

Bu içi oyuk dünya fantezileri 20. yüzyılda da varlıklarını korudu ve evrildi. 1923 yılında Rus mistik ve ressam Nicholas Roerich filozof eşi Helena'yla birlikte “Oyuk Dünya Krallığı”na geçmelerini sağlayacak Şambala şehrinin girişini bulmak için Himalayalar'a bir sefer düzenledi. Bu beyhude seyahati Darjeeling'den yola çıkıp at üstünde, taşıdıkları Moğol mızrağının ucunda sallanan Amerikan bayrağı ve muhtemelen Sovyet ajanları eşliğinde gerçekleştirdiler. 1945'ten sonra yerkabuğundaki mağaralar üzerine rahatsız edici bir post-Nazi jeofantezisi ortaya çıktı. Buna göre Hitler ve en yakın işbirlikçileri Berlin'e düzenlenen son Rus saldırısı sırasında yeraltı sığınaklarından bu mağaralara kaçmışlardı ve ari ırkın kuvveti gelecekte bu mağaralardan yine gün yüzüne çıkacaktı.

Andøya'daki o gece Poe'nun öyküsünün ikaz niteliğinde bir petrol tasavvuru olduğu geliyor aklıma. Öyküde Maelstrom hem bir sondaj çukuru hem de burgacının tabanında yalın halde yatan deniz yatağını görmeye yarayan bir vasıta görevi üstleniyor. Poe çoğu zaman Maelstrom'un sularını petrolü anıştıran kelimelerle tasvir eder: “Pürüzsüz”, “parlak” ve “simsiyah” bir haldedir. “Abanoz” gibi parlar. Petrol gibi hem ölümcül hem de mucizevidir – ve petrol gibi zamanı sil baştan sıraya koyar.

Poe'nun öyküsü ve benzerleri 19. yüzyıl ortalarında yeraltında var olduğu sanılan “petrol okyanusu” fantezileriyle de bir nebze alakalıdır.¹⁵⁷ Bu anlatılar, içinde tükenmez dünya nimetleri ve enerji barındıran oyuklu gezegene dair Holosen hezeyanını –bir hezeyan ki Poe'nun yazdığı zamanlardan iki asır sonra bile yayılmacı petrol söylemlerinin en önemli özelliği olmayı sürdürmektedir– beslemiştir. Kuzeye yaptığım seyahatten önceki güz mevsiminde Norveçli Statoil, “Yeni keşif alanlarına ihtiyaç duyuyoruz ve keşif faaliyetlerimizi hızlandırmak istiyoruz,” diye bir açıklama yaptı.¹⁵⁸ Birkaç ay sonra Avustralyalı petrol ve gaz devi Karoon, bölgenin “pek keşfedilmemiş Kretase havzası” barındırdığı gerekçesiyle Büyük Avustralya Körfezi'nde yeni sahalar açmak niyetinde olduğunu ilan etti.¹⁵⁹

2010 yılındaki Deepwater Horizon felaketinin bir sebebi de yeni alanlar açmak amacıyla yapılan derin sondaj işlemlerinin sınırlarının zorlanmasıydı. O senenin 20 Nisan'ında Louisiana sahilinin 41 mil açığında yarı dalışlı petrol kulesinin sondaj kuyusu infilak etti. Ardından saçılan patlama püskürtüleri kuledeki 11 çalışanın ölümüne ve kıyıda görülebilen bir ateş topunun oluşmasına sebep oldu. İki gün sonra kule battı, deniz yatağının 1.500 metre derininden ham petrol fışkırmaya başladı. 210 milyon galon petrol Meksika körfezine yayıldı. Yağ gibi okyanus yüzeyinde kalan bu petrol uzaydan görülebiliyordu. Petrol deniz seviyesinde yaşamın canına okudu. Dalgaların yuvarlayıp itmesiyle binlerce zift topu kıyıya birikti. Çizgili yunuslar deniz yüzeyindeki petrol kalıntılarının arasında yüzüyordu. Kuyunun başarılı bir şekilde kapatılması, yani “bilfiil ölü” ilan edilmesi güz mevsimini bulacaktı ama ekosistemler ve Körfez'deki topluluklar üzerinde etkisi günümüzde dahi sürmektedir. Deepwater, küresel

kaynak çıkarma endüstrisinin karanlık faaliyetleri içinde nadiren gözler önüne serilmiş bir olaydı. Bu sektörlerin müşterileriyle örtülü olarak yapılan anlaşmalardan biri petrolü çıkarma işleminin ve bunun masraflarının büyük ölçüde gözlerden uzak olması, böylece nihai kullanıcıları rahatsız etmemesidir. Bu sektörler piyasanın yabancılaştırmış emeğe, saklı altyapı faaliyetlerine ve hem çevreye verilen zararın yavaş şiddetinin hem de iş kazalarının hızlı şiddetinin stratejik biçimde saklanmasına olan ihtiyacını çok iyi bilirler. Deepwater bu anlaşmayı şok edici biçimde ihlal etmiş, böylece modern insan yaşamının büyük kısmının bel bağladığı ama çok az insanın en saf haliyle gördüğü bir maddenin açığa çıkmasına yol açmış oldu.

Norveç'ten döndükten sonra Moskstraumen Maelstrom girdabının petrol endüstrisinin gerçek anlamda can damarı haline gelmiş olduğunu öğrendim. 1980'li yıllarda antika meraklısı bir akademisyen, profesyonel bir matematikçi ve amatör bir denizci olan, bütün bu özellikleriyle sanki bir Poe karakteriymiş gibi görünen ama gerçekten yaşamış olan Bjørn Gjevig adlı bir adam Maelstrom'un hidrodinamik yapısına merak saldı. Girdabın yakınında tekneyle seyahat ederken topladığı verileri kullanarak akıntılarının matematiğinin modelini çıkarmaya başladı. Lofoten açıklarında petrol bulunduğu zaman verilerinin uygulama alanı kazandığını fark etti: Petrol şirketlerinin “Maelstrom'daki bu türden yıkıcı akıntılara” dayanabilecek petrol kuleleri inşa edebilmek için bu okyanus enerjilerini anlamaları gerekiyordu.¹⁶⁰

Poe'nun öyküsünün düğüm noktasında insan bedeni bütün istencini kaybederek çaresizce “yıkıcı akıntılara” kapılmış bir nevi süprüntü malzemesine dönüşür. Balıkçı ve kardeşi gittikçe anafurun içine çekilmektedir. Balıkçı içine çektiği nesneleri tartıp ölçen –ayrıca en ağır ve en düzensiz şekilli olanları tabanına çekip yok eden– devasa bir harman makinesinin içine girdiğini fark eder.

Şaşılası bir anlık zekâ ışıyla, hayatta kalabilmesi için sezgisel olana ters biçimde, güvenliymiş gibi görünen balıkçı teknesini terk etmesi ve bunun yerine daha hafif olan bir ahşap varile tutunması gerektiğini akıl eder. Doğal olarak kardeşini bu bilgelik dolu eyleme ikna edemez ve böylece hem kardeşini hem de tekneyi terk etmekten

başka çaresi kalmaz. Tutunduğu varil tahmin ettiği üzere yavaşça yükselerek girdaptan kurtulur. Ama kardeşi güvertesinde kollarını bacaklarını açıp durduğu tekneyle birlikte felakete doğru yol alır.

Bütün bu 19. yüzyıl oyuk dünya metinleri şimdi hem bir boşluğa davet hem de boşluğa dair ikaz olarak okunabilir. Hepsi dünyanın bereketli içine ulaşma özlemine dair *avant la lettre** üretilmiş antroposen eserlerdir. Doğal kaynak endüstrisinin bütün o devasa iştahıyla gelişini haber verirler. Şu an dünyanın dört bir yanına yayılmış, yeraltındaki hammaddeleri çıkarmaya yarayan, Nijer Deltası'ndaki yakılmış çöl arazilerinden Ortadoğu'da alev saçan petrol kuyularına ve Houston'daki geniş rafinerilerle silo tanklarına kadar birçok yerde petrolün sebep olduğu manzaralar oluşturan kocaman altyapı tesislerinin kuruluşunun habercisidirler. Türemüzün tarihinin son döneminin en büyük özelliği, ufak tefek telafi edici önlemler ve yakılan ağıtlar eşliğinde, pervasızcasına hızlı ilerleyen doğal kaynak çıkarımıdır. Kaynak avımız boyunca 30 milyon mil civarında tünel ve sondaj kuyusu kazmış, gezegenimizi gerçekten de oyuk bir dünyaya çevirmiş durumdayız.¹⁶¹

* * *

Trongrun'un balık öldürme tezgâhı minimalist ve basit: sancak tarafına sürgülenmiş çinko bir tekne ve teknenin üstünü kapatan çıkarılabilir bir ahşap kesme tahtası. Bjørnar bir vinçteki misina halatlarını çıkardı. Bir tuşa basmasıyla halat yukarı kalktı, vinç balıkların ağırlığıyla gıcırdadı.

Vincin tıkırtısı. Halatın çıtırtısı. Bjørnar kenardan bakıyor gözucuyla. Gümüş şekiller görüş alanına giriyor, gittikçe daha çok belirginleşiyor ve sonunda suyun yüzeyine çıkıyorlar. Bjørnar bir eliyle halatı teknenin biraz uzağında tutuyor, diğer elindeki kancalı zıpkınla tuttuğu balıkları birer birer teknenin içine atıyor alışkın hareketlerle. Maket balığı sallayıp kancayı serbest bırakınca balıklar

* (Fr.) Bir kelime ya da kavram ortaya çıkmadan önce. (Y.N.)

teknenin içine düşüyor, ağızlarından birer parti balonu gibi dışarı çıkmış turuncu hava keseleri. Bunlar kömür balığı, daha önce Britanya kıyılarında benim de avladığım siyah morinalara ve karabalıklara benziyorlar ama kocamanlar: üç, dört, beş kilo her biri. Balıkların karnının kenar kısmında belirgin bir beyaz çizgi var, balık bulucudaki beyaz çizgiye benziyor; bu beyaz çizginin üstü siyah bakır, altı bronz ve kahve karışımı bir renk. Ölüken bile muhteşemler.

“Ne zaman ki evde benim yakaladığım balığı yesek,” diyor Bjørnar, “hep bu duayı ederim: ‘Hasiktir be! Ne kadar da şanslıyız ulan!’”

Balıkları her çekişinden sonra halatları yine indiriyor Bjørnar. Halatlar denize iner, inmez mıknaatıslı şeritten kırmızı saplı bir bıçak alıyor, balığı solungacının içine soktuğu parmağıyla çekiyor, sırtüstü yatırıyor ve hızlı bir hareketle aynı anda boğazını kesip boynunu kırıyor. Teknenin altındaki güverteye kanlar damlıyor.

“Bıçağın da keskinmiş Bjørnar,” diyorum.

Alelade bir çubuğa bakıyormuş gibi bakıyor bıçağa.

“Sen keskin bıçak görmemişsin. Asıl keskin bıçağı sonra göreceksin.”

Karabacaklı martılar, fulmarlar, karasırtlı martılar balıklardan kalanlara dadanıyor. Bjørnar güverteyi hortumla kanlardan temizlediği sırada vincin gıcirtısı, frengi deliğinin şapırtısı duyuluyor.

Kömür balıklarının içinden bir morina balığı çıkıyor: yanları açık kahverengi benekli, bıyıklı, karnı kar beyazı.

“Sen morina balıklarını kışın görecektin. Bu kömür balıkları onların yanında sardalya gibi kalır. İki hafta önce ayrıldılar buradan. En büyük oğlum şimdi Kuzey Burnu’na doğru peşlerinden gidiyor. Bu sene bir tane yakaladım, 32 kilo!”

Kancalı zipkın kandan kırmızıya bulanmış, üstünde et parçaları. Sırada narin gövdeli, büyük parlak pulları gün ışığı altında gökkuşağı gibi parıltıyan, gözleri geniş ve basık, tuhaf bir balık var. Derinliklerin karanlığına alışmış olan gözbebekleri güneşin altında gazoz kapağı kadar büyümüş.

“Güzel balık, değil mi?” diyor Bjørnar. Adını söylemiyor. Kan-calı zıpkını sallayıp metal bir tepsinin üstüne atıyor balığı. Balığın yukarı bakan gözleri kanca yüzünden pörtlemiş ve ben baktıkça yakut kırmızısı kanla doluyorlar. Gökkuşağı pulları ve mücevher göz-züyle balık, mekanizması birazdan çalışmaya başlayacakmış gibi du-ran bir Fabergé yumurtasına benziyor.

Aklım yalpalayan tekmemizin 100 mil kuzeyine, Svalbard Takı-madaları’na, orada inşa edilmiş Küresel Tohum Deposu’na gidiyor: Biyolojik çeşitliliğin korunması, soy tükenmesi ve genetik modifi-kasyonlar sonucu türlerin azalacağı geleceğe hazırlık yapılması için donmuş toprağın altına kurulmuş milyar dolarlık bir alan. Sualtında gerçekleşen sismik patlamaları, sondajla çektiklerini denize akıtan petrol gemilerini, Deepwater Horizon püskürtülerini ve kapatılmış bir yeri türümüz için ne sonuçlar doğurur diye düşünmeden açma içgüdüsünü düşünüyorum.

“Eve gidelim de *yemek yiyelim!*” diyor Bjørnar 30 kadar balık ya-kaladıktan sonra. Motorun devrini yükseltiyor, teknenin burnunu çeviriyor ve memnuniyetle kıkırdayarak rotayı Andenes Deniz Fe-neri’ne doğrultuyor.

* * *

Tekneyi doka çekiyoruz. Güverte kamarası gölgede soğuk. Yağ-lar teknenin etrafındaki sularda gökkuşakları oluşturuyor.

“İşte keskin bıçak diye ben buna derim,” diyor Bjørnar sarı sap-lı bir bıçağı mknatıslı şeritten çekip alarak.

Varile uzanıp kuyruğundan tuttuğu bir balığı çıkarıyor, sağlı sollu bıçak izleriyle dolu ahşap kesme tahtasının üzerine şap diye atı-yor. Parmağını solungacından içeri kanca gibi sokup balığı sabit tu-tuyor, sonra bir fileto kesiş hareketiyle başından başlayıp yan tarafını boylu boyunca kesiyor. Bıçağı hiç bastırmıyor da balığın eti bıçağa olan saygısından kendisi açılıveriyor sanki. Kuyruğa kadar ulaşıyor, sonra balığı ters çeviriyor, aynı işlemi tersten yapıyor. Filetoyu çevi-riyor, deriyi sıyrıyor, soyup çekiyor. Sarımsı beyaz et, macun gibi

yumuşak, biraz da saydam gibi. Balığın kafası ve iskeleti limanın su-yuna, fileto su dolu kovaya.

Başında kürk kulaklıklılı şapkası olan bir adam sürme iskelede yürüyor, teknenin yanında duruyor, Bjørnar'a başıyla selam veriyor, beni süzüyor.

"Aha! Bu Sven," diyor Bjørnar, "eski bir dostum. Birlikte çok balığa çıkmışsınız."

Bjørnar çalışırken sohbet ediyorlar. Balıkçılık, sismik patlamaların yeniden başlama ihtimali ve morina balıklarının kısa süre önce Finnmark'a doğru göç etmeye başlamaları hakkında konuşuyorlar.

"Yarın morina balıklarının peşinden gideceğim," diyor Sven. "Belki iki-üç hafta dönmem. Kotamı hâlâ doldurmadım. Belki topak balığı* da ararım."

Topak balığı, ucuz bir havyar olan yumurtaları için avlanır. Bu balık kesilip açılır ve yumurtaları kazınarak çıkarılır.

"Ben yumurtalarını çıkarmadan önce kesinlikle bu balıkların boğazını keserim," diyor Sven tevazuyla, bir hayır kurumuna yaptığı yüklü miktarda bağıştan bahseder gibi.

"Bazı 'çevreciler' diyor ki yumurtaları için balıkları öldürmemeliymişiz," diye sürdürüyor konuşmasını. "İyi de balığın kalani zaten yenilir gibi değil. Yanaklarında iki lokma et var o kadar, bu yüzden biz de yumurtaları alıyoruz, yanakları kesiyoruz ve balığın geri kalanını deniz sistemine geri bırakıyoruz. Sistemi beslemiş oluyor bu balık. Denizin de tıpkı bizim gibi beslenmesi gerektiğini anlamıyorlar işte."

Bjørnar homurdanıyor. "Ben –nasıl denir– sonraki hayatımda bir topak balığı olarak dünyaya geri döneceğimi umuyorum. Bu yüzden yumurtalarını çıkarmadan önce hep keserim boğazlarını. Çün-

* (Lat.) *Cydopterus lumpus*. (İng.) *Lumpfish*. Arktik, Kuzey Atlantik ve Kuzey Pasifik okyanuslarının soğuk sularında bulunan bir balık türü. (Y.N.)

kü ben de topak balığı olsam yumurtalarımı çıkarmadan önce boğazımı kessinler isterdim.”

“Sana nasıl davranılmasını istiyorsan sen de öyle davran,” diyorum. “Reenkarnasyonun altın kuralı.”

* * *

O öğleden sonra erken vakitlerde kertenkele gözlü kedi bizi bir köşeden izlerken tereyağlı patatesli kömür balığı yiyoruz. Ingrid iri kömür balığı parçalarını kepçeyle tencereden tabaklara koyuyor. Bjørnar iki yumruğunu masaya vurup dua ediyor: “Kör şeytan! Hamdolsun tenceremizdeki balığa!”

“Bu, bana tekne de söylediğin duanın daha usturuplu versiyonu,” diyorum.

Bjørnar gülüyor ve yumruklarını yine masaya vuruyor. “Deniz-de bir dil, karada başka bir dil!”

Öğle yemeğinden sonra Bjørnar beni adayı gezdirmeye çıkarıyor. Yine rakun şapkasını takmış, Wehrmacht dürbünü de yanımızda. Bjørnar arabayı sürüp konuştuğu sırada ben Andøya’nın hayli karmaşık kadim ve modern özelliklerine dair bir şey fark etmeye başlıyorum. Ekolojik olarak dört mınıtkadan oluşan bir ada bu: dağlar, torf arazileri, bataklıklar ve kumsal. Buzullar doğu tarafını ezip düzleştirmiş ama batı tarafını dağlık bırakmış. Adanın büyük kısmı her taraftan gelenlere açık ama yüksek çitlerle çevrili bir kısmı NATO idaresinde. Aklıma derhal Dış Hebridler’deki Lewis Adası’nı getiriyor bu; torf arazileri, ücra ve geniş oluşu ve ayrıca endüstriyel istismar ve askerî kolonizasyon için cazibeli bir imkân taşıyışı.

“Yani Rob,” diyor Bjørnar adanın batı kıyısında bir yan yola girince, “inşa etmeyi teklif ettikleri bu kulelerden birinde patlama olursa bu kıyı şeridi mahvolur. Körfez akıntısı fiyortların her tarafına su basıyor. Öyle bir durumda petrol her yere yayılır. Lofoten’de gerçekleşecek bir patlama bütün kuzeyi buraya ve Finnmark’a kadar petrole bular. Körfez akıntısı taşıma bandı gibi gezdirir petrolü.”

Bjørnar'ın yaşadığı korku, Glenn Albrecht'in 2003 yılında ortaya çıkardığı, “çevresel değişikliğin sebep olduğu bir tür ruhsal ve varoluşsal sıkıntı” anlamına gelen “solastalji” hali.⁶² Albrecht, uzun süren kuraklık ve büyük ölçekli madencilik faaliyetlerinin Yeni Güney Galler'deki topluluklara etkisi üzerinde çalıştığı sırada etraflarını saran çevre ve denetimleri dışındaki kuvvetler tarafından değiştirilen insanların mutsuzluğunu ifade eden bir kelimenin olmadığını fark etmişti. Kendine has bu yurt özlemini ifade etmesi için bu yeni terimi önerdi. İnsan yurdunu terk ettiğinde nostalji acısı ortaya çıkarken, orada kalakalınca solastalji acısı belirliyordu. Solastalji, Antroposen'e özgü bir dert değildir –memleketi Northamptonshire kırsalının 1810'lu yıllarda parsellere ayrılarak özelleştirilmesine şahit olan John Clare solastaljik bir şairdir mesela– ama gelişimi son zamanlarda gerçekleşmiştir. “Dünya çapında, ekosistemin sıkıntı sendromlarına eşlik eden, insana ait sıkıntı sendromlarında bir artış görmekteyiz,”⁶³ der Albrecht konu hakkındaki ilk makalelerinden birinde. Solastalji, tanıdık bir yerin iklim değişikliği ve şirket faaliyetleri tarafından tanınmaz hale geldiği, modern bir tekinsizliği ifade eder. Yurt, sakinleri için yurt olmaktan çıkar.

Bjørnar kıyıda bir deniz kartalı görüyor. Yan yoldan ilerleyip kartala yaklaşıyoruz. Kumsalın yanındaki bir dizi ahşap evin yanından yavaşça geçiyoruz. Kartala dürbünle bakıyorum. Esmer yosunlarla kaplı iri bir kayanın üzerine tünemiş. Kanatları birer metreden uzun, iki yanında ona büyük gelen bir pelerin gibi sarkıyor.

Evlerden birinde bir hareket var. Parmağın biri perdeyi aralıyor ve bir yüz endişeli bir ifadeyle bize bakıyor.

“Şu herif ne diye öyle bakıyor ki bize?” diye soruyor Bjørnar, şaşkın.

“Bjørnar, basbayağı katil gibi göründüğümüzü bilecek kadar İskandinav suç romanı okudum. Siyah camlı, büyük, siyah bir arabada iki adam; biri başına rakun şapka takmış, diğeri de dürbünle تنها evleri gözetliyor. Adamın korkusunu mazur görmek lazım.”

Yine bir kakhaha patlaması. “Sen iyi bir adamsın Rob.” Arabayı sürmeye devam ediyor yine. Penceredeki adam kayboluyor.

Karların üzerinde mavi tonlar var şimdi. Kumsalda tahta bir salıncak rüzgârla sallanıyor. Doğudaki dağ zirvelerini mor gölgeler sarıyor yavaştan. Deniz kartalları uzakta, donmuş bir gölün üzerinde karanlık bir leşi gagalıyor.

* * *

İlerleyen günlerde kuzey rüzgârı esiyor. Balığa çıkamıyoruz, bu yüzden ben de Andøya'nın batısındaki dağlara tırmanıyor, ikinci veyahut akşamüstü olunca Bjørnar'ın evine dönüyorum.

Hava berraklığını sürdürüyor. Gündüzler metalik ışıqla alev alev sanki: kardan yansıyan gümüş rengi, güneşin altın rengi, gölgelerde demir rengi. Yıldızlı geceler karı sertçe donduruyor. Ormanlarda öğle vakti hava -10°C derece. Rüzgâr İskoçya'da ya da Alpler'de gördüklerimden çok daha büyük, hareket halinde siklonlar oluşturuyor kar tanelerinden. Andøya dağlarının rüzgârüstü yamaçlarında dolanıyorlar. Bazısı yüzlerce fit yüksekliğinde. Ben onları vadilerden izliyorum, ansızın dönüyor ve hız değiştiriyorlar, tepeleri rüzgâra kapılmış ağaçlar gibi bir o yana bir bu yana sallanıyor.

Bir gün bir vadide, dağ yamacının alt tarafındaki bodur huş ağaçlarının arasından, derin karın üzerinde kayakla yol alıyorum. Kayakları emniyetli bir yere koyuyor, yaya devam ediyorum yola, her adımında ayaklarım kar tabakasının derinine batıyor. Zorlu, heyecanlı bir yürüyüş. Kar bir ayak izi arşivi tutmuş: kar tavşanı, tilki, kuzgun. Rüzgâr tenimi acıtıyor, gözlerime baskı yapıyor. 15 metre boyunda bir kar hortumu bana doğru salına salına yaklaşıyor, çatırtılı bir kükremente dönüşen bir ışıqla çarpıyor bana, sonra sessizce yamaçta dolanmaya koyuluyor. İçimden bir hayalet geçmiş gibi hissediyorum kendimi. Rüzgâr platodaki karda olağanüstü şekiller oluşturmuş. İri kayaların üzerindeki kuştüylerini kırağı tutmuş. Bulutların gölgeleri zirvelerin üzerinden batıya doğru kayıyor. Bir avcı kuş aşağıda kalan vadideki huş ormanında avlanıyor. Ömrümde gördüğüm en el değmemiş yerlerden biri diye düşünüyorum, bunun bir yanılısına olduğuna bilsen de. Bir kayalığın rüzgâraltı tarafında oturuyorum, beni rüzgârdan koruduğu için minnettarım.

Plato üzerinden geri dönüşümde gelirken bıraktığım ayak izle-
rimle karşılaşılıyor, onları takip ediyorum. Rüzgâr, ayak izlerimin et-
rafındaki gevşek karları dağıtmış, öyle ki ayak izlerim yukarı çıkıp
belirginleşmiş. Zaman geri doğru akmış sanki, yüzeyden dibe bastır-
ılmış olan yükselmeye başlamış.

O öğleden sonra Andøya'nın kuzeybatısındaki kumsallardan
birine iniyorum. Köpekbalığının sırtındaki yüzgece benzeyen kaya-
lık bir ada görünüyor kıyının birkaç yüz metre uzağında. Yüzlerce
deniz kuşu dönüyor etrafında. Denizin suyu alçak, koydaki kum de-
nizden sürüklenen atıklarla dolu, neredeyse hepsi plastik. Lofoten'de
olduğu gibi burada da insan atıklarının yoğunluğu şok edici vaziyet-
te. Şamandıralar, diş fırçaları, çamaşır suyu şişeleri, dolaşık balık ağ-
ları, binlerce ne idüğü belirsiz ıvrı zıvrı.

Kıyı boyunca, dalgaların vurup bu çöpleri bıraktığı alanda
yürürken midem bulanıyor, bu manzarada benim de payım olduğu
hissiyle beraber platoya aralarındaki zıtlığa şaşakalıyorum. Bunla-
rın hepsi bir zamanlar petroldü. Bu nesnelerin hepsinde, sentezle-
yip üretmeyi henüz 100 yıl önce öğrendiğimiz plastiğin üretim
için hayati önem taşıyan petrol –“korkunç dönüştürücü”– var.¹⁶⁴
Aklıma Pasifik'teki üçra Henderson Adası'ndaki, geçenlerde fo-
toğraflarını gördüğüm keşiş yengeçleri geliyor; yengecin biri bir
oyuncak bebeğin başını, bir diğeri de boş bir Avon gece kremi ku-
tusunu kendine kabuk yapmış.¹⁶⁵ Plastik en muhteşem muhafaza
maddesi görevini gördü bizim için, şimdi de çevremizin muhafaza-
sını tehdit ediyor. Kendi ürettiğimiz maddeler etrafımızı sarıp he-
men yanı başımızda bir geçmişin oluşmasına sebep oluyor. Son iki
asırdır, özellikle de son 50 yıldır seri imalat, tüketim ve tasfiye,
kendine ait, başa çıkılmaz, maddesel bir öbür dünyası olan bir
“şeyler imparatorluğu” yaratmış durumda.¹⁶⁶ Þóra Pétursdóttir ve
Björnar Olsen bunu “her geçen gün daha etkili hale gelen tasfiye
uygulamalarına rağmen rahatsız edici varlığı gittikçe daha çok
karşımıza çıkan, büyüdükçe büyüyen bir ıskarta malzeme moder-
nitesi” diye tabir ediyor.¹⁶⁷ Nükleer atıklar sırlı cam kapların içinde
yeraltı mezarlarına gömülecekleri günü bekliyor. Denizler ve sa-

hiller plastik çöplerle dolup taşıyor. Atmosferde karbondioksit birikiyor. Don DeLillo'nun *Underworld* romanındaki can alıcı, vezir cümlesi geliyor aklıma: "Salgıladıklarımız gün gelir, döner, bizi tüketir."¹⁶⁸

Antroposen'in bu miktarı gittikçe büyüyen, çeşit çeşit maddelerini Timothy Morton "hipernesneler"¹⁶⁹ diye adlandırır: dağınık, "viskoz"¹⁷⁰ yapılarının algılanması imkânsız olan ve haklarında konuşmanın zor olduğu şeyler. Birikmiş faaliyetlerimiz "plastiglomerat" adlı yeni bir taşın bile ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kumsal çöplerinin kamp ateşlerinde insanlar tarafından yakılmasıyla ortaya çıkan erimiş plastiğin bir arada tuttuğu kum taneleri, deniz kabukları, tahtalar ve yosunlardan oluşan sert bir pıhtıdır bu.¹⁷¹ Plastiglomerat, jeologlar tarafından ilk kez Hawaii'deki Kamilo sahilinde saptanmış, gelecekte Antroposen için belirleyici bir katman göstergesi olması mümkün görülmüştür. Plastiglomerat, şüphesiz ki çağımızın sembolü niteliğinde bir maddedir. Diğer maddeleri bir araya toplayan ve pıhtılaştıran yapışkan bir yapısı vardır, bir çeşit numune alma ve karıştırma tekniği uygulayan, fevkalade yeni bir jeolojinin ürünüdür ve hem doğal olanı hem de sentetik olanı içinde barındırarak grotesk bir katışıklık oluşturur.

Belki de yapışkanlık şu yaşadığımız Antroposen'i tanımlayan özelliklerden biridir diye düşünüyorum o kumsalda. Bu çağın yeryüzüne bıraktığı etkilerde hepimizin payı var, hepimiz onun oluşumunda ve yarına bırakacaklarında birer failiz. Antroposen'de doğayı öyle kolayca uzağımızda tutamıyoruz, bir kol uzağında durup onu hayran hayran izleyemiyor, inceleyemiyoruz. Doğa artık güneşin altında parıldayan uzak bir dağ zirvesinden ya da huş ormanında avlanan bir avcı kuştan ibaret değil. Doğa, aynı zamanda plastik atıklarla dolu kıyı dalgaları, milyonlarca kilometrekarelik, gittikçe ısınan permafrost üzerinde çözünen metan hidrat demek. Bu yeni doğa bizi daha yeni kavramaya başladığımız zorluklara sokuyor. John Wyndham'ın geleceğe dair ikaz niteliğindeki, 1955 tarihli *The Chrysalids* romanının –ilk adı *A Time For a Change*'dir. [Değişim Zamanı]– sonundaki, "Yeni Halk"ın helikopterlerinden süzülerek aşağı düşen, kendiliğinden kapanıp saran, ipeğimsi, plastik, yapışkan iplere karşı

olduğu gibi, ne kadar kendimizi Antroposen'e karşı uzak tutmaya çalışsak o kadar saplanıyoruz içine.¹⁷²

* * *

“Gel Robert, bir kere daha yürüyüşe çıkalım. Tahta oturma sırası sende!”

O gün Andøya'da Kutsal Cuma: Ingrid ve Bjørnar'la son günüm. Hep beraber yemek yiyoruz: morina balığı dili, morina ızgara, kömür balığı file, çatala takılıp elle soyulan, pembe kabuklu, büyük patatesler.

Eğimli arazileri kaplayan buz tabakasının üzerinde dikkatle yol alarak, ayaklarımızı yere tam ve dümdüz basarak sahile iniyoruz. Kuzeyden esen rüzgâr insanın derisini yüzercesine soğuk. Bileklerimi ısıtıyor, kavalkemiklerimi yakıyor. Ağzımızdan çıkan nefes çelik yumağına benziyor.

Suyun kıyısında kayaya vuran tahtalardan yapılmış taht duruyor. Yanına ufak bir dikilitaş yerleştirilmiş ve zemine iyice sabitlenmiş.

“Benim tanrım taş tanrısıdır,” diyor Bjørnar sakın bir tebesümle. “Başka tanrıya ihtiyacım yoktur.”

Sonra yine kükrüyor, tahtın kolçağını okşarken böğürerek kahkaha atıyor.

“Gel, Macfarlane! Tahta otur ve birkaç dakikalığına Andøya'nın kralı ol!”

Tahtın bacaklarıyla sırt çerçevesi bileklerim kadar kalın huş ağacı kütüklerinden yapılmış. Denizin süpürdüğü, kabukları soyulmuş odun yığınları çivilenerek oturma yeri ve sırt kısmı yapılmış. Kolçakları denizin süpürdüğü birer daldan. Boyu neredeyse iki buçuk metre, oturma yeri de yerden bir buçuk metre kadar yüksekte. Tırmanarak çıkılan bir iskemle bu.

Tahta oturuyor, karşıdaki fiyorda bakıyorum. Bir cıvıltı duyuy-

yoruz, sonra beyaz kanatların pırpır. Kar kirazkuşlarının oluşturduğu bir kasırğa dalgaların üzerinde süzülerek önümüzden geçiyor.

“Kartallar için getirdiğim balıkları buraya bırakırım,” diyor Bjørnar, tahtın önündeki kayaları işaret ederek. “Sonra, katil balinalar gelince onları yakındaki kanalda görürüz. Bir av alanından diğere göç ediyor olurlar, nereye gitmeleri gerektiğini hep iyi bilirler.”

Kıyının hemen tahtın önünde uzanan kısmında paslı, yatay bir boru var, ucu kıyı çizgisinden denize doğru iki metre kadar dışarıda. Yanında dalgaların kıyıya vurduğu üç plastik şişe var.

“O nedir Bjørnar?” diye soruyorum.

Birden bir yorgunluk ve üzüntü hali alveriyor Bjørnar’ı. Gözleri nemli. Sessizce oynatıyor çenesini, sanki kenetlenmiş de açılmıyor, ağzı yapışmış gibi. Cevap vermiyor, sonra –sanki daha önce bunu bana söylememiş gibi, sanki şimdi de kendi kendine ya da rüzgâra söylüyormuş gibi– sessizce konuşmaya başlıyor: “Üç yıl boyunca onlar patlattılar, üç yıl boyunca ben onlara karşı savaştım. Şimdi geri geliyorlar. Her şey yeniden başlıyor.”

Sonra, “Bu kadar yeter Rob,” diyor. “Daha fazla ilerlememize gerek yok. Hava çok soğuk.”

Buzlu arazilerin üzerinden dikkatle eve doğru yürüyoruz.

O öğleden sonra Sigrid bebekle oynuyor, William Tell uvertürünü ve “Bye, Baby Bunting” şarkısını mırıldanıp onu dizimde zıplattıyorum. Sigrid dünyalar tatlısı bir bebek, gözleri soluk mavi.

Ayrılmadan önce birilerinin kapının önüne koyduğu, böylece Bjørnar’ın oğlunun babası için alıp getirdiği masaj koltuğunun taşınmasına yardım ediyorum. Arabadan çıkarıyor, evin bodrumuna taşıyoruz. Siyah deriden, çok ağır bir koltuk ve farklı kas gruplarının ideal istirahati için çok sayıda ayarın olduğu, elle idare edilebilen bir kumandası var.

“Bu onun sırtına iyi gelecek,” diyor Ingrid şefkatle.

10

Zamanın Mavisi
(*Kulusuk, Grönland*)

Grönland'ın güneydoğusundaki Kulusuk Adası açıklarında yaz sonu, yalnız bir buzdağı kanalda ter atıyor. Dağ kocaman, deniz yüzeyinden zirvesine kadar belki 30 metre, tepesi yuvarlak bir mayistra yelkeni şeklinde. Erimiş balmumu gibi bembeyaz ısıldıyor. Suyun altında kalan kısmı yeşil bir cam şişe gibi parlıyor.

Kanalın koyu mavisi, bulutsuz göğün keskin mavisi. Kalkan şekilli bir dağın üzerinde gündüz ayı. Kanalın uzak tarafında bir buzul denize doğru ilerliyor, altı mil kadar uzağında kalan, kopup ayrıldığı falez zar zor görünüyor.

Deniz alçak. Köydeki koyun kıyı şeridinde bir adam bir şeyin üzerine eğilmiş. Bacaklarını kırmadan, belinden doğru eğilmiş öne. Giysisinin kollarını yukarı kıvrımış, kolları dirseklerine kadar kırmızı. Parlak sarı bir reflektörlü ceket ve su geçirmez kıyafetler var üzerinde. Yosunlu kayaların üzerinde bir liman yunusunun gevşek cesedi yatıyor. Adam bir eliyle liman yunusunun derisinden sarkan bir parçayı tutup diğer elindeki kıvrımlı deri yüzme bıçağını kullanarak derisini soyuyor ve etinden ayırıyor. Liman yunusu-

na dalış kıyafetlerini çıkarmasında yardımcı oluyormuş gibi görünüyor sanki.

100 kadar ahşap ev, hepsi buzların düzleştirdiği bir gnays kayasının üzerinde duruyor. Burası Kulusuk, bir köyden ziyade kuşhane-yi andırıyor. Evlerin parlak kırmızı, mavi ve sarı dış panelleri, bu panellerin üzerindeki çivi başlarının olduğu yerlerde pas engelleyici beyaz boya izleri var. Çoğu kuvvetli kış rüzgârlarına karşı çelik kablolarla zemine tutturulmuş. *Piterağ* –buz örtüsünden aşağı doğru esen katabatik rüzgâr– burada kasırga kuvvetine erişebiliyor, böylece çıplak kayalardan başka bir şey bırakmayacak şekilde her tarafı süpürebiliyor, binaların rüzgâraltı kısmında metrelerce yükseklikte kar süprüntüleri bırakabiliyor ve kıyı şeridindeki deniz buzunu parçalayabiliyor.

Bugün rüzgâr yok. Hava ılık. Daha önce görülmemiş biçimde ılık. Buzdağı terliyor. Adam liman yunusunun derisini yüzüyor. Aşağıda, dalgakıranın orada soluk renkli tıkız şeyler yüzüyor suyun bir fit kadar altında, su yükseldikçe sallanıyorlar, dalgakıranın kenarına çakılmış demir merdivenin alt basamaklarına halatla bağlanmışlar. Başları ve ön yüzgeçleri kesilmiş, kuyruklarından bağlanmış halkalı fok cesetleri bunlar. Cesetler bir süredir orada. Soluk yeşil bir renk yayıyorlar. Yosunların arasında bağırsaklar dolanıyor. Kulusuk’lu avcılar için kötü bir ay olmuş bu.

Koyun doğu tarafında, bir kayalığın rüzgâraltı kısmında, çok sayıda beyaz tahta haç neredeyse kıyı çizgisine kadar iniyor. Boy boylar. Kimisinin enine direği yamuk. Uzaktan bakınca biraz yüksek zeminde kalan bir kar öbeğini ya da küçük bir buzulu andırıyor. Bir mezarlık bu, köyde bir ölüyü gömmeye yetecek kadar yüzey toprağının biriktiği nadir yerlerden biri.

Hava bir uluma sesiyle ikiye bölünüyor, sonra derhal 30-40 ayrı uluma sesi koro halinde buna katılıyor. Kulusuk haskileri oturmuş, sırtlarını dikleştirmiş, tam gaz kurt uluyuşlarıyla göğşe doğru uluyorlar. İçlerinden biri öyle çok zorluyor ki kendini, zinciri demir bir sırık gibi gerili duruyor, tasma da uluyuşunu kesip boğuyor.

Dört çocuk ve bir haski yavrusu büyük bir trambolinin üzerin-

de zıplıyorlar. Çocukların ayakları trambolinin ağını öyle çok geri-yor ki neredeyse üzerinde durduğu kayaya değecek. Haski bacaklarını açıyor, koruyor kendini. Uluma başlayınca yavru da başlıyor ulumaya, sonra çocuklar da uluyor, hep beraber zıplayıp uluyorlar.

Buzdağı terliyor, adam liman yunusunun derisini yüzüyor, çocuklarla köpekler zıplayıp havlıyor.

* * *

Bütün o sıcak 2016 yazı boyunca, ben Grönland'a gitmeden önce, dünya üzerindeki buzlar uzun zamandır sakladıkları sırları açığa çıkarıyorlardı. Kriyosfer eriyordu ve o eridikçe buzun altına gömülü kalması gerekenler yüzeye çıkıyordu.

Kara Denizi ile Ob Körfezi arasındaki Yamal Yarımadası'nda 4.500 mil kare permafrost çözüldü.¹⁷³ Mezarlıklar ve hayvanların defnedildiği alanlar sulu çamura dönüştü. 70 yıl öncesinde şarbon hastalığından ölen rengeliklerinin cesetleri havayla temas etmeye başladı. 23 kişiye bu hastalık bulaşınca derileri lezyonlar yüzünden karardı. Bunlardan biri, bir çocuk, öldü. Bulaş önleyici beyaz kıyafetler içindeki Rus veterinerler bölgeye intikal edip rengeliklerine ve çobanlarına aşı yaptı. Rus askerleri hastalık bulaşmış cesetleri yüksek ısıli ateşlerde yaktı. Rus tarım uzmanları bölgede bir daha hiçbir şeyin yetişmeyeceğini söylüyordu. Rus epidemiyologlar başka Arktik mezarlıklarda ve sığ mezarlarda da yüzeye çıkışların olacağını öngörüyordu: 1800'lerin sonlarında can verenlerin cesetlerinden çiçek hastalığı, uzun süredir mamutların donmuş bedenlerinde uyku halinde bulunan devasa virüsler.

Karakurum Sıradağları'ndaki, Hindistan ve Pakistan askerlerinin 1984'ten bu yana artık unutulmuş bir savaşı sürdürdüğü Siachen buzulunda eriyen buzlar kullanılmış mermi kovanlarının, buz baltalarının, mermilerin, terk edilmiş üniformaların, araç tekerleklerinin, telsizlerin ve katledilmiş insan cesetlerinin açığa çıkmasına yol açtı.¹⁷⁴

Grönland'ın kuzeybatısında yeraltında bulunan, Soğuk Savaş döneminden kalma bir ABD askerî üssü ve içinde barındırdığı zehir-

li atıklar yükselmeye başladı. Camp Century, ABD ordusu mühendisleri tarafından 1959 yılında kazıldı. Buz tabakasının içine tünel açmış ve gizli bir şehir kurmuşlardı: laboratuvarlar, bir dükkân, bir hastane, bir sinema, bir şapel ve 200 asker için kalacak yer barındıran ve enerjisinin tamamı dünyanın ilk taşınabilir nükleer jeneratörüyle sağlanan iki millik bir geçitler ağı. Üs 1967’de terk edildi. Ayrılan askerler nükleer jeneratörün reaksiyon haznesini de beraberlerinde götürdüler. Ama üssün altyapısının geri kalanını buzun altında olduğu gibi bıraktılar. Buzun içinde biyolojik, kimyasal ve radyoaktif atıklar da vardı çünkü –Pentagon’un kapatma raporunda söylenene göre– Kuzey Grönland’ın aldığı sürekli kar yağışı sayesinde “sonsuza kadar korunmuş” olacaktı.¹⁷⁵ Bütün bunlar hâlâ oradadır: 200.000 litre civarında dizel yakıt ve miktarı belli olmayan radyoaktif soğutma sıvıları, aralarında poliklorlu bifenilinin de olduğu birçok zehirli madde. Ne var ki küresel sıcaklıklar artınca Camp Century’nin bulunduğu bölgede eriyen kar miktarının yağın kar miktarını geçmesi bekleniyor. Yeraltı dünyasında bunun benzerlerini, yani yerin altına gömülü, musibet taşıyan tarihin yeniden gün yüzüne çıkışını o kadar çok gördüm ki bir nakarata dönüştü artık benim için.

O yaz Arktik’teki sıcaklık rekor seviyesindeydi, dolayısıyla erime miktarı da. Arktik deniz buzı miktarı en düşük seviyesini gördü. Grönland’ın başkenti Nuuk’ta sıcaklık 24 °C’yi vurdu. Danimarka’daki meteorologlar ölçümülerini yeniden yaptılar. Hata falan yoktu. Son on yıl boyunca buzul tabakası bir önceki yüzyıla göre iki kat fazla hacim yitiriyordu. O sene ayrıca mevsim normallerinden bir ay önce erimeye başlamıştı ve eriyik suyu nehirlerinin akışı fevkalade hızlara ulaşıyordu. Buzulbilimciler modellerini kontrol ettiler. Hata falan yoktu.

Eriyen buzulların suları nisan ayından itibaren boyuna aktı, buz tabakasının üstünde mavi ve yeşil gölcükler oluşturuyor, buzulların üzerinde nehir gibi akıyordu. Buz tabakasının üzerindeki bol miktarda eriyik suyu buzulun albedosunun* da değişmesine sebep

* Güneş ışığını yansıtma kapasitesi. (Y.N.)

oldu: Daha fazla güneş ışığı yansıtılmadan soğuruluyor, sıcaklık artıyor, böylece daha çok erime ve daha çok soğurma gerçekleşiyordu – kış mevsiminin ancak bir süreliğine ara verebildiği klasik bir geri-besleme döngüsüydü bu.

Grönland'da buzullardan gürül gürül parçalar kopuyordu. Fi-yortlarındaki buzdağları terliyordu. Kutup bilimcileri Arktik Okyanusu'nda buzların ne zaman tamamen tükeneyeceğine dair tahminlerini sunuyorlardı. En büyük oranda buz kaybı benim Grönland'da gideceğim yer olan kuzeybatı ve güneydoğu kesimlerinde gerçekleşiyordu.

İnsana rahatsızlık veren buzda kaybolma hikâyeleri dolaşıyordu kulaktan kulağa. Bir Rus işinsanı, deve derisi pardösüsü ve bond çantasıyla doğu kıyısına uçmuş, sonra oradan bir daha geri dönmemişti. Japon bir doğa yürüyüşçüsü ülkenin batısında kaybolmuş, haftalardır bulunamamıştı. Ülkenin yerlileri yarı şaka yollu *kisuwak*'tan, buzda dolaşan ve gafil gezginleri kaçırın yabani yaratıktan –buz yarığının ya da ipek gibi ince deniz buzunun ete kemiğe bürünmüş hali– bahsediyorlardı.

O ara bölgede insana yerkürenin yüzeyinden aşağı düşmesine yol açacak bir sürü yer varmış gibi geliyordu.¹⁷⁶

* * *

“Bu sene eşi görülmedik bir sene oldu,” diyor Matt. “Hazirana geldiğimizde deniz buzu fiyortlardan çekilmişti. Kış boyunca kar yağışı asgari seviyede idi. Kimse böyle bir yıl görmedi daha önce. Normalde şimdi kanalın buz tutmuş olması gerekirdi. İki hafta önce Kulusuk açıklarında yüzen bir ayı görüldü. Çaresizlikten atmış kendini suya herhalde. Kimse vurmadı hayvanı.”

Matt, 19 yaşından beri Kulusuk'ta yaşıyor. Burada 16. yılı. Partneri Helen'le birlikte mavi tahtalı bir evde, dükkânla okulun hemen yukarı tarafında kalıyorlar. İkisi de muazzam tecrübeye sahip birer dağcı, kayakçı ve rehber. İkisinde de vahşi doğada müstesna yetenekler sergileyen, ama koşullar gerektirmediği müddetçe kendilerini

kanıtlama zorunluluğu hissetmeyen insanlara özgü sessiz kabiliyet var. İçlerine girdikleri Grönland topluluğuna büsbütün bağlılık içindeler, Matt'ın köyde geçirdiği onca zaman ve kurduğu derin dostluklar bunun kanıtı.

“Evimize hoş geldin!” diyor Matt oraya vardığımızda. Evin içi aydınlık ve havadar, soluk renkli yer döşemeleri ve beyaz duvarları var. Duvarlardan birine bölgenin büyük ölçekli bir haritası asılmış. Kıyı çizgisi mercanların karmaşık yapısını andırıyor. Oturup beraber çay içiyoruz. Matt ve Helen'in dışında üç misafirimiz orada, herkes iyi dost: ben, 20 yıldır tanıdığım hoş ve komik mizaçlı, besteci ve orkestra şefi Bill Carlsake, sonra başka bir Helen, sadece bir-iki yıldır tanışıyor olmamıza rağmen tanıdığım insanlar arasında en yeteneklilerden saydığım Helen Mort. Onu diğer Helen'den ayırmak için dağlarda onun için kullandığımız isimle Helen M, bir kaya tırmanıcısı, koşucu ve nadide yeteneklere sahip bir yazar. Kusura varacak raddede mütevazı, insanı telaşa düşürecek seviyede yetenekli biri ve insanlarla, doğayla ilişkileniminde tutarlı bir inceliğe sahip. Hep beraber Grönland'ın doğu kıyısındaki zirvelere tırmanmak ve bu buz kütesinin, Antartika dışındaki en büyük buzulun yeraltını keşfetmek için geldik buraya.

Batı tarafındaki pencereye gidiyorum. Körfeze bakıyor. Bir grup anne ve çocuk denizin kenarındaki patikada yürüyorlar. Hepsi başına birer siyah cibinlikli şapka takıp boynundan sıkıca sarmış. Bir cenaze alayını ya da gezmeye çıkmış arıcıları andırıyorlar.

“Bu, Kulusuk'ta yeni yeni görülen bir şey,” diyor yanıma yanan Matt. “20 yıl önce sivrisinek yoktu, şimdiyse hava ısındığı için sivrisinekler ve tatarcık sinekleri geldi. Burada bazıları bütün yaz aylarını başlarında cibinlikle geçiriyor.”

Kulusuk, Grönland'ın doğu kıyısındaki bir avuç küçük köyden –bu kocaman adanın kenarlarındaki tırnak kadar yerlerden– biri. 1.600 mil civarındaki kıyı şeridinde 3.000'den az insan yaşıyor. Nispeten ufak birçok diğer Grönland köyü gibi Kulusuk da bir geçiş sürecinin darbesini yemiş bir topluluk. Eski yarı göçebe, direngen, avcı kültürüne modernite atalet ve alkol kisvesi altında nüfuz etmiş.

Helen beni Geo'yla tanıştırtıyor, bedenlen kuvvetli görünen, 60'lı yaşlarının başlarında bir Grönlandlı.

“Geo benim babamdır,” diyor Matt, “bunu sırf duygularımdan ötürü söylemiyorum. O bana babalık, ben de ona evlatlık ettim.”

Geo gülümsediğinde, ki sık sık gülümsüyor, gözlerinin etrafındaki çizgiler neredeyse bir kulağından diğerine ulaşıyor. Geo çok iyi bir avcı, tekne ve köpek kullanımı dillere destan, dayanıklılığı da efsane.

“İki kış önce bir fırtına çıktığı zaman,” diyor Matt, “avcılar bir av gezisinden dönüyorlardı. Fırtına sert vurmuş, çok geçmeden kar köpeklerin kızakları çekemeyeceği kadar kalınlaşmış. Köye ulaşmak için yüksek bir dağ geçidini aşmaları gerekiyormuş. İnsanlar bocalamaya başlamış. Vaziyet hayli ciddiymiş. Geo takımın önüne geçmiş, başını önüne eğmiş ve altı saat boyunca yol açmış. Sağ salım döndüler o gün.”

Geo salondaki kanepenin üzerinde bir kolunun üzerine dayanmış, Romalılar gibi uzanıyor ve tekrar anlatılan hikâyeyi sessizce gülümseyerek dinliyor. O, Matt ve Helen zayıf bir İngilizce ve zayıf bir Grönlandcadan oluşan karma bir dille anlaşıyorlar. Akıcı bir ortak dilin yokluğu samimiyete engel değil. Fiziksel olarak birbirlerine karşı rahat hissediyorlar. Bir arada oturduklarında çoğu kez kollarını birbirlerinin boynuna atıyor ya da bacaklarını birbirlerinin bacağına dayıyorlar.

Küçükken Geo, 1960'larda Grönlandlı çocukları Danimarkalı ailelerin yanında yaşamaya zorlayarak Grönlandlıları Danimarka hayat tarzına asimile etmeyi amaçlayan “Kuzeyli Danimarkalılar” projesi kapsamında bir yılına Danimarka'ya götürülmüş.

“Bunu ona sorduğunda hâlâ ürperir,” diyor Helen.

İngiltere'yi Matt ve Helen'in misafiri olarak iki kere ziyaret etmiş ve her ziyaretinde kollarına birer dövme yaptırmış. Kollarını kıvrıp dövmeleeri gösteriyor bana: “Bu, Glasgow,” diyor sağ önkolundaki haçı göstererek. “Bu, Kendal,” diyor, sol kolundaki denizci çapasını gösteriyor bu sefer.

“Bir gece Geo’yu Glasgow’da dışarı çıkardım,” diyor Matt. “Kendimizi bir takım köhne barda bulduk. Geo, o mekânlarda aykırı görünüyor. Filthy McNasty’s Barı’nda insanların barın arkasından Geo’ya baktığını, gelip onunla dalga geçmeye niyetlendiklerini, sonra bir kez daha bakınca aman kalsın, başıma iş açmayayım der gibi vazgeçtiklerini görebiliyordum. Onlar da görüyordu haliyle, Geo’nun sertliği cuma gecesi Glasgow ortamına bile fazla gelir.”

Geo odanın köşesinde duran gitarı alıyor eline, sessiz, melankolik bir Doğu Grönland şarkısı söylüyor.

Kapı vuruluyor. Gelen Siggy, Matt’in bir zamanlar birlikte kuzeye yelken açtığı İzlandalı bir denizci. Siggy’nin gövdesi ağaçtan, yeni, güzel bir teknesi var, Reykjavik’ten buraya onunla gelmiş. Yeşil, fiftsiz kadife pantolon var üzerinde, sakince konuşuyor.

“Bu sene buzsuz sene,” diyor Siggy. “Nereye istersek gidebiliyoruz, özgürce dolaşabiliyoruz denizde. Güvertede de tişörtle geziyoruz.”

Omuz silkiyor.

“Havanın böyle olmaması gerek, ama biz denizciler için böylesi daha rahat tabii.”

Öylesine ölçüsüz olduğundan başka bir iklimden veya zamandan gelmiş gibi görünen hava şartlarını tabir etmeye yarayan eski İngilizce kelime *unweder* –kötü hava– geliyor aklıma. Grönland’da *unweder* var.

Geo şarkı söylemeyi bırakıp gitarı yere koyuyor ve sakin bir sesle konuşuyor. “On yıldır kar yok, buz yok, av yok, köpek yok.”

Deniz buzu öyle çok inceliyor ki bu, ziyaretçilerin yelken açmasını kolaylaştırırken Grönland yerlilerinin avlanmasını imkânsızlaştırıyor. Denizin yıllık döngü içerisinde geçirdiği karmaşık buzlaşma aşamaları –frazil buz, yağlı buz, nilas buz, gri buz– birçok yerde artık gerçekleşmiyor, zira deniz suyu kilit donma noktası olan -2 °C’nin üzerinde kalıyor. İnsanlar deniz buzunun üzerinde güvenle hareket edemeyince de avlanmak zorlaşıyor. Foklar denizde uzak yerlere açılıyor. Ayıları mermiler değil açlık öldürüyor. Körfezler ve fiyortlar

geçilmesi tehlikeli yerler haline geliyor. Kar arabaları taşıdıkları sürücülerıyla birlikte ince buzun içine çökme riski taşıyor. Geleneksel Grönland yaşamının yerleşik hayata geçildikten sonra varlığını sürdüren az sayıdaki yönünden biri olan avcılık bu defa küresel sıcaklık değişimleri yüzünden yok olma tehlikesi altında.

Buz sosyal hayata sahiptir.¹⁷⁷ Değişebilirliği onun yakınında yaşayanların kültürüne, diline ve hikâyelerine şekil verir. Kulusuk'ta son zamanlardaki değişimlerin etkileri son derece barizdir. Bu köyün sakinleri yörüngesi şaşan, yanardöner gezegenimizdeki prekar-yaşa da dahildir. Buzların erimesi, zorunlu yerleşme ve diğer faktörlerle beraber Grönland yerlilerinin zihinsel ve bedensel sağlığında özellikle küçük topluluklar içerisinde depresyona, alkolizme, obeziteye ve intiharların artışına yol açmak suretiyle ciddi etkiler bırakmıştır. Grönland'daki intihar oranları üzerinde çalışan Andrew Solomon, "Buz manzarasının yok oluşu sadece çevresel değil, kültürel de bir felakettir,"¹⁷⁸ der. Kanada Arktik Adaları'ndaki Baffin Adası'nda yaşayan İnuktitut halkının dilinde havadaki, buzdaki ve dolayısıyla insanların kendisindeki değişimi aynı anda karşılayan bir kelime kullanılmaya başlanmıştır. *Uggianaqtuq*'tur bu kelime, "tuhaf, kestirilemez davranmak" anlamına gelir.¹⁷⁹ Yine de buzun kestirilemezliğiyle yaşamının ne demek olduğunu bilen bir halk varsa o da bin yıldır buzdaki değişimlere ayak uydurarak yaşayan İnuitlerdir.

O gün bir ara Helen beni Kulusuk halkının ileri gelenlerinden Frederick ve Christina'yla tanıştıyor. Christina, Kulusuk'ta doğup büyümüş, köyün öğretmeni. Frederick, Batı Grönlandlı, yıllar önce Kulusuk'a, Christina'nın yanına taşınmış. İki de çok kültürlü ve bilinçli insanlar, herhangi türden bir romantizme eğilimleri yok, burada yaşamının ne derece tahammül gerektirdiğini biliyorlar ve aynı zamanda Kulusuk'un devam eden varlığının kanıtladığı direncinden de gurur duyuyorlar.

"Biz burada iklim değişimini hayatımızda hissediyoruz," diyor Frederick. "Yeni türler geldi, eskiler terk edip gitti. Bazen sonbaharda gök gürültüsü ve şimşek oluyor. Eskiden deniz buzu her daim derindi." Evin zemininden tavanına, iki buçuk-üç metrelik bir yüksekliği eliyle gösteriyor. "Ama her sene daha da inceliyor, bu bahar şu

kadarcık kaldı,” ellerini bir önkol uzunluğu kadar açıyor, “köpekli kızakla yola çıkılamayacak kadar tehlikeli. Avlanmak zor artık. Uzaklara gidemiyoruz.”

Omuz silkiyor. “Hayatlarımızın yanı sıra ruhumuzu da değiştiriyor bu.” Christina söze girmeden dinliyor. Yan taraftaki odaya geçip gözden kayboluyor, sonra süslü püslü boyanmış, yaklaşık yarım metre uzunluğunda, içinde bir zebra, bir aslan, bir kaplan ve bir zürafanın tek sıra halinde dizili olduğu ahşap bir kanoyla dönüyor.

“Oğlumuz bunu okulda yaptı,” diyor Christina. “Nuh’un Kayağı adını verdi, çünkü hayvanları küresel ısınmanın yol açacağı selden kurtarıyor.”

Kayakta insan yok.

Buzların erimesini bazıları tehlikeden çok kazanç olarak görüyor. Yabancı yatırımcılar buzlar eridikçe buraya üşüşmüş, Grönland’ın muazzam mineral kaynaklarına erişim kolaylaşmış. “Eriyen buzların ortaya çıkardıklarıyla çok sayıda yeni milyarlar çıkacak ortaya,” demişti bir jeolog ben Grönland’a gelmeden önce. “Madencilik faaliyetleri kısa süre içinde Grönland’a da gelecek, hem de tam gaz. Daha önce bir taşocağından daha derin bir şey görmemiş bir ülkeye.”

Son birkaç yılda Grönland’da altın, yakut, elmas, nikel, bakır ve diğer minerallerin keşfine ve çıkarılmasına izin veren 50’den fazla izin belgesi verildi. Grönland’ın güney ucunda, işsizlik oranının yüksek olduğu Narsaq adlı köyün yakınlarında, dünyanın en büyük uranyum rezervlerinden biri vardır. Manhattan Projesi’nde çalışmış olan Nobel Ödüllü fizikçi Niels Bohr bu rezervin keşfinden hemen sonra, 1957 yılında Narsaq’ı ziyaret etmiş. Şimdi Çin-Avustralya menşeli bir maden iştiraki sadece uranyum değil, rüzgâr türbinlerinde, telefonlarda, hibrit arabalarda ve lazerlerde kullanılan başka nadide mineralleri de çıkarmak amacıyla Narsaq’ın arkasında açık ağızlı bir maden kurmayı teklif ediyor.

O akşam Kulusuk’un üzerine, testere ağzı dağ zirvelerinin ardına saldırdığı leylak rengi ve turuncu ışığıyla, mercan resifi gibi göz kamaştıran kabarık bulutlarıyla parlak bir günbatımı saçılıyor. Bir çeşit Alp parıltısı bu ama enerji gücü çok yüksek.

“Günbatımının böyle görünmesine sebep olan buz tabakasıdır,” diyor Matt. “Muhtemelen dünyanın en büyük aynası: güneş ufuk çizgisinden aşağı kaybolurken onun ışığını yansıtan yüz binlerce kilometrekarelik bir buz.”

Köyün etrafına kurulu olduğu kaya çıkıntısının tepesine doğru dönemeçli bir patikayı tırmanıyoruz hep beraber. Fiyordun yukarısındaki günbatımını izlemek için kayanın batı tarafına gidiyor ve birden duruyorum.

Aşağımda kalan küçük koy köyün çöp alanı. Binlerce çöp poşeti, sayısız plastik kasa, kırık kayaklar, melamin dolaplar ve beyaz buz-dolapları kayalığın uç kısmına yığılıp bir mezbele oluşturmuş. Alacakaranlıkta kıyı şeridine doğru inen buzun dili gibi görünüyor. İleri doğru hareket eden, geri çekilmeyen bir buzul.

* * *

Buzun belleği vardır. Bir milyon yıldan eski zamanları ayrıntılarıyla hatırlar.

Buz, orman yangınlarını ve yükselen denizi hatırlar. Buz, 11.000 yıl önce son Buz Devri’nin başlangıcındaki kimyasal bileşimi hatırlar. 50.000 yıl önce üzerine kaç gün boyunca gün ışığının düştüğünü hatırlar. Holosen’in başlarında bir kar yağışı sırasında bulutlardaki ısyı hatırlar. 1815’te Tambora’daki, 1783’te Laki’deki, 1482’de St. Helen Dağı’ndaki ve 1453’te Kuwae’deki yanardağ patlamalarını hatırlar. Romalıların harıl harıl maden eritişini, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra on yıllar boyunca petrolün içinde var olan kurşunun ölümcül niteliklerini hatırlar. Hepsini hatırlar ve bize değişken bir gezegende, hızlı değişimlere, hızlı tersine dönüşlere müsait bir gezegende yaşadığımızı söyler.

Buzun belleği vardır ve bu belleğin rengi mavidir.

Kar, buz tabakasının yüksek yerlerine düşer ve buzkar olarak bilinen yumuşak tabakalar halinde oraya yerleşir. Buzkar oluştuğu sırada hava kar tanelerinin arasına sıkışıp kalır, böylelikle tozlar ve

diğer parçacıklar da havayla birlikte sıkışır. Yine kar yağınca haliha-zırdaki buzkar tabakasının üzerine yerleşir ve içindeki havayı hapsedmeye başlar. Daha fazla kar yağdıkça bu böyle devam eder. İlk tabakanın üzerindeki kar ağırlaşmaya başlar, üzerine baskı uygular ve böylece karın yapısını değiştirir. Kar tanelerinin karmaşık geometrik şekilleri bozulmaya başlar. Basınçla beraber kar sıkışıp buza dönüşmeye başlar. Buz kristalleri oluşurken çıkış yolu olmayan hava sıkışıp küçük baloncuklara dönüşür. Bu defin işlemi bir tür koruma biçimidir. Bu hava baloncuklarının her biri birer müzedir, kar ilk düştüğü zaman atmosferin kaydının tutulduğu bir kutsal emanet sandığıdır. Başta baloncuklar küreler halinde oluşur. Buz dibe doğru ilerledikçe ve üzerinde basınç biriktikçe bu baloncuklar sıkışıp uzun çubuklara, basık disklere ya da eğik halkalara dönüşürler.

Derin buzun rengi mavidir, dünyada eşi benzeri olmayan bir mavi, zamanın mavisini.

Zamanın mavisini yarıkların derinliklerinde görülebilir.

Zamanın mavisini suyun derinliklerinden yükselip fiyortlarda yüzeye çıkan 100.000 yıllık buzdağının ayrılıp kopan parçasının geride bıraktığı yüzde görülebilir.

Zamanın mavisini öylesine güzeldir ki bedeni ve zihni kendine çeker.

Buz bir kayıt ve depolama aracıdır. Bin yıllar boyunca verileri kaydedip saklar. Çabucak güncelleme gerektiren veya modası geçen hard-disklerimizin ve terabaytlık belleklerimizin aksine buzun teknolojisi milyonlarca yıldır istikrarını korumaktadır. Arşivini okumayı öğrendiğiniz anda buzun kendi tarihi kadar geriye –derine– bir okuma sağlar. Hapsolan hava baloncukları atmosferin bileşiminin ayrıntılarını muhafaza eder. Kardaki su moleküllerinin izotop muhtevası ısıyı kayıt altına alır. Karın saflığını bozan öğeler –sülfürik asit, hidrojen peroksit– geçmişteki volkanik patlamaları, kirlilik oranlarını, biyokütle yangınlarını ve deniz buzunun büyüklüğünü ve ne kadar uzaklığa eriştiğini gösterir. Hidrojen peroksit seviyeleri karın üzerine ne kadar güneş ışığının düştüğünün göstergesidir. Buzu bu bağlamda bir “aracı” olarak görmek onu doğaüstü manada bir “aracı” olarak da görmek anlamına gelir: de-

rin zamanın körfezlerini aşarak ölülerle ve gömülü olanlarla iletişimi mümkün kılan, sayesinde insanın Pleistosen'den kalma uzak sesleri duyabileceği bir varlık.

Buzun olağanüstü bir belleği vardır ama bellek kaybından da mustariptir.

2.000 yıllık buzun üzerindeki ağırlığın bir inç kareye yarım tonu bulduğu olur. Bu buzun içindeki hava öylesine sıkıştırılır ki derin sondağa yukarı çıkarılan buz çekirdekleri hava genişleyince çatlayıp kopar. İşte bu yüzden buzullar atış poligonu gibi ses çıkarır. İşte bu yüzden çok eski bir mavi buz parçasını bir bardak su veya viskiye atacak olursanız bardağı çatlatacaktır.

Daha da derine inildiğinde –yaşı 8.000 ile 12.000'i bulan buzda– basınç o kadar çoktur ki hava baloncukları buzun içinde boşluklar olarak var olmayı sürdüremezler. Görünür biçimler halini alıp ortadan kaybolur, buzla iç içe geçip klatrat denen buz-hava karışımına dönüşürler. Klatrat okuması daha zor bir aracıdır, muhafaza ettiği mesajlar daha silik daha şifrelidir.

Derinliği milleri bulan buzlarda münferit tabakaların varlıkları “fiber optik lambaların odaklı ışığı altında görülebilen ... grimsi hayalet gibi çizgiler”¹⁸⁰ olarak seçilebilir. Ayrıca buz aktığı –devasa basınç altındayken bile akmaya devam ettiği– için tuttuğu kayıt zarar görür, tabakaları bazen üst üste biner, kayar, öyle ki olayların sırasını ayırt etmek neredeyse imkânsızlaşır.¹⁸¹

Buzun millerce derine indiği, yüz binlerce yıllık Grönland ve Antarktika buz örtüsünün en derin yerlerinde ağırlık öyle çoktur ki dibindeki kayanın yerkabuğuna çökmesine sebep olur. O derinlikte sıkışmış buz bir battaniye görevi görerek kaya yatağından salınan jeotermal ısıyı hapseder. En derindeki buz, ısının bir kısmını soğurur ve böylece eriyerek suya dönüşür. İşte bu yüzden Antarktika buz örtüsünün millerce derininde tatlı su gölleri bulunur. Sayıları 500'den fazla bu buzulaltı su hazneleri bölgenin haritalarında hayaletimsi kesik çizgilerle gösterilir, milyonlarca yıldır gözden ıraktadır, bize Satürn'ün uydusu Enceladus'ta var olduğu düşünülen buzla kaplı okyanuslar kadar yabancısıdır.

Nasıl ki insan zihni ömrünün son demlerinde çocukluk hatıralarını hatırlamakta zorlanır –çünkü artlarından gelen bir yığın başka hatıranın dibinde gömülüdürler– buzun en eski hatıralarının da çıkarılması zor, kaybetmesi kolaydır.

* * *

Dalgalar yükseldiği sırada eşyaları tekneye yüklüyoruz, aylara karşı dayanıklı varilleri, silahları ve çantaları tek sıra halinde elden ele geçirirken yosunlu kayalarda ayağımız kayıyor.

“Eşyaları bıraktığınız yere dikkat edin,” diyor Helen. “Kayaların üzeri fok bağırsakları, morina kafaları ve bu gibi şeylerle doludur.”

Tekneye yükleri taşıyıp kontrol etmek bir buçuk saatimizi alıyor. Sonra Geo, Yamaha 1200’ü gazlıyor, tekneyi doktan döndürüp çıkarıyor ve kükreyerek kanaldan çıkıyoruz. İstikametimiz Apusiaa-jik –Küçük Buz– adlı buzulun denizle buluştuğu nokta.

Yüksek sesli bir çığlık –insanın zihnine çöreklenen, iyice alçaldıktan sonra tekrar eden, gümüş ve altın renginde– ensemeye bir ürperti salıyor.

Bir kızılgerdanlı dalgıç, hayır, üç kızılgerdanlı dalgıç kendilerine has düzende kanalın üzerinden bizim gittiğimiz yöne doğru uçuyorlar. Büyük kuşlar, cüsseleri iri ama vücut hatları zarif, tüyden oluşuyormuş gibi değil de sudan dökülmüş gibi pürüzsüz silüetleri. Bir dalgıç kuşunun çığlığını duymayalı on yıl olmuş. En son İskoçya’nın uzak kuzeybatı noktasındaki Suilven Dağı’nın eteklerindeki bir gölde avlandığı sırada görmüştüm birini, bundan bir on yıl önce de bir başkasını Britanya Kolumbiyası’nda ormanlarla çevrili bir gölde görmüştüm.

“Harbiden de kuzeyin kuşu,” diyor Matt.

Gözden kaybolduktan sonra da duymaya devam ediyoruz dalgıçların seslerini.

Teknenin arka kısmı kalkıp inerken küçük titrekle dalgalar oluşuyor. Tuzlu su, soğuk hava surata sertçe çarpıyor. Dört bir yanda

keskin zirveler yükseliyor. Fiyortlar sokuluyor karadan içeri doğru. Bu manzaranın büyüklüğünün daha önce tecrübe ve hayal ettiğim bütün manzaraların da ötesinde olduğu yönünde bir hisse kapılmaya başlıyorum: Kıyı şeridinin genişliği, sonra onun da arkasında, batıya doğru bir yerlerde her daim var olan buz örtüsünün kendisi, o kadar büyük ki kendinden başka her şeyi, beyaz ve maviden başka tüm renkleri bir hiçmiş gibi gösteriyor. Karnımda bir karıncalanma hissediyorum, büyük bir seyahate başlarken hissedilen o giderek büyüyen heyecan. Kulusuk'u haftalar boyunca görmeyeceğiz.

Dağların alçak kesimlerini kar kabuğu bağlamış. Açıkta kalan kayalıklar altın rengi, kahverengi, kırmızı, beyaz, sıcak mermer renkleri yani. Bu, dünya üzerindeki en eski yüzey kayalarından biri, Dış Hebridler'deki gnays kayalarıyla bir elmanın iki yarısı gibi olduklarını da biliyorum. Yüz milyonlarca yıl önce bu iki kıyı şeridi yapışmış birbirine. Birbirine fena halde uzak bu bölge ve kendimi evimde hissettiğim o İskoç adaları arasında bir derin zaman kardeşliği var yani.

Kulusuk'la Apusiaajik arasındaki mesafe kanal üzerinden altı mil tutuyor ama sanki yüzerek geçebilirmişiz gibi görünüyor. Buzulun kendisi beş mil uzunluğunda ama elimiz cebimizde geze geze birkaç saat içinde geçebilirmişiz gibi görünüyor. Aslında ikisini de denesek ölürüz.

Havanın saf berraklığının yol açtığı, mesafelerin kısalmış gibi görünmesine yol açan göz yanılsaması çok etkili burada ve bu Grönland'da başıma gelecek sayısız yanılsamadan sadece ilki. Öğrendiğim üzere göze oyunlar oynayan, insanın algısını şaşırtan, zihninde aslında yanılgıdan ibaret berrak şekiller doğmasına sebep olan bir doğa var burada. Kaya ve buz duvarları sesleri insanı aldatacak biçimde yansıtıp başka yönlere doğrultuyor, önümüzde olanlar sanki arkamızda oluyormuş gibi geliyor bize. İnsan gözünün alışık olduğu sıradan nesneler, mesela binalar, arabalar, uzakta görünen insanlar yok burada. Alan, kendi biçimlerini boyutlarını boyuna değiştirerek insana sunan birkaç öğeden –kaya, buz, su– oluşuyor sadece.

Geo, kanalın ortalarında bir grup siyah kayanın yanından geçerken tek elini kullanarak ustalıklı yönetiyor dümeni.

“Birkaç gün önce burada orkalar vardı,” diyor Matt. “Bir de kuzey balinaları. Görmeden önce seslerini duyduk. Hava deliklerinden huu diye ses çıkarıyorlardı.”

Apusiaajik’e yaklaşırken suları ağırlaştıran mavi-beyaz buz parçaları teknenin gövdesine çarpıyor. Geo şık bir hareketle dönüş alıyor ama ne yaparsa yapsın buz sakınamayacağı kadar kalın, bu yüzden o da hızını alçaltıp buzun içinden *küt, çat, güm, pat* diye geçiyor, buzulun burnuna doğru yaklaşıyor.

Apusiaajik denize doğru iniyor. Kıyısındaki, parçaların koptuğu kısmının uzunluğu neredeyse 800 metre ve son kopuşların olduğu yerler soluk mavi renkli. Buzulun ön kısmının yukarisından aşağı buzlar yuvarlanmış ve ortada, bu karları ikiye bölen, eriyik sularının bıraktığı siyah izler taşıyan bir kaya çıkıntısı görünür hale gelmiş.

“Bu yeni bir şey,” diyor Matt. “Birkaç yıl öncesine kadar yoktu, silme buzdu burası.”

Bu taze kayadan adayı, yine eriyen karlar nedeniyle ortaya çıkmış, çok daha büyük bir buzulun üzerindeki bir başka kaya üzerinde uyumak için kamp kurduğumuzda yeniden hatırlayacağım.

Geo tekneyi yavaşlatıyor, sonra motoru boşa atıyor. Buzulun ön tarafına paralel süzülüyoruz suda, buzulla aramızda yaklaşık 500 metrelik bir mesafe tutuyoruz ki parça kopacak olursa uzaklaşabilelim. Geo buzulu işaret ediyor, sonra Kulusuk’un ve buzulun sınırından çıkıp kanala doğru uzanan, çıplak kayadan ibaret yarımada olduğunu tarafa dönüyor.

“50 yıl önce, ben çocukken,” diyor kanaldaki yarımada’yı göstererek, “buz oradaydı.”

Sonra kanalın ötesindeki bir adayı işaret ediyor.

“Babamın zamanında oradaydı.”

Yeniden Kulusuk’u işaret ediyor, sonra ellerini kulaklarına götürüyor, parmaklarını birleştirdikten sonra açivererek bir patlamayı tarif ediyor elleriyle.

“Eskiden Kulusuk’ta, buzul patlaması duyardık! Artık ses yok.”

Geo'nun hayatı boyunca Apusiaajik Buzulu öyle çok eriyip geri çekilmiş ki artık bir parça kopup ayrıldığında sesi köyden duyulmuyor. Erimeler gündelik hayatın ses manzarasını da değiştirmiş. Buzul artık bir nevi sessizlik olarak deneyimleniyor.

* * *

Dalgalar alçalırken teknenin yükünü tek sıra halinde elden ele, beyaz kuvars ve siyah mikadan oluşan kaya kumundan kumsala boşaltıyoruz. Çekilen sular körfezin kıyısı boyunca kumun üzerinde küçük buzdağları bırakmış. İkinci güneşinde mavi-gümüş rengiyle parıldıyorlar. Yorgun görünüyorlar sanki. Başka küçük buzdağları da karaya doğru üst üste binerek uzanıyor ya da açıktaki akıntılarda boş boş geziyorlar.

Dört sefer yaparak sığ bir kayalık vadiden geçip kıyının 280 metre kadar uzağına, yosunlu toprak örtüsünün ve kayaların olduğu, kenarından bir akarsuyun gittikçe alçalarak denize indiği bir düzlüğe yığıyoruz eşyaları.

Düzlük ortadan kaybolmuş bir buzulun yatağı: Denize doğru uzanan buzultaşlar buzulun eski boyutunu gösteriyor. Hayalet buzun içinde kamp kuruyoruz yani.

Grönland kıyı şeridinin yakınlarında seyrettikleri sırada küçük gemilerin uydu navigasyon cihazlarının bazen çarpışma tehlikesi sinyalleri verdiğiinden bahseden hikâyeler geliyor aklıma. Buzulların eski sınırlarının kordinatları haritalara girilmiş, ama erime hızı öylesine yüksek olduğu için bu gemiler buzun geride bıraktığı dijital hayaletin içinden geçiyorlar.

Çadırlarımızın etrafını saran hava ne olduklarını bilmediğim, ne kar ne de toz diyebileceğim beyaz beneklerle dolu, öyle ki hava elektrik yüklenmiş de kıvılcımlar saçıyor gibi görünüyor.

İki gri martı uçuyor tepemizden, şiddeti artmakta olan doğu rüzgârına karşı kanat çırpı çırpı. Bir kuzgun dönüyor havada, gaklıyor, sonra süzülüp aşağı doğru eşya yığınımızı dayadığımız bu-

zul kayasının üzerine konuyor. Parlak kanatlarını kapatıyor gövdesinin üzerine, sallıyor kendini baştan ayağa, sonra başını yukarı kaldırıp bizi izliyor merakla.

Çadırları yan yana, aralarında iki metre mesafe olacak şekilde tek sıra halinde kuruyoruz. Sonra ayları uzak tutmak için bir çeper kurmaya koyuluyoruz. Kutupayıları yiyeceğin kokusunu 20 mil öteden bile alabilir. Bir ayı görürseniz bu, onun sizi uzun zamandır izlediği ve artık incelemeye geldiği anlamına gelir. Aramızda hiç kimse ayı görmek istemiyor, hem kendi iyiliğimiz hem de ayının iyiliği için. Yanımızda iki silah var: saçma taneleri değil de tek mermiler içeren özel tasarlanmış av fişegiyle ateş eden çok büyük kalibreli tüfekler. Herkes yanında her daim işaret fişegi taşıyor.

Kampımızın etrafına, dokunulduğunda toprağa doğru boş mermi kovani sıkarak meraklı ayları kaçırmaya yarayacak tuzak tellinden dikdörtgen şeklinde bir çit çekmeye koyuluyoruz. Çöp karıştırmaya gelen kar tilkileri takılmasın diye telleri yerden 60 santim yüksekliğe kuruyoruz.

Kampımızı Matt'i tatmin edecek şekilde kurmak iki saatimizi alıyor. Çalışırken şarkı söylüyoruz. Bill, kendisine bahsedilmiş yankılı bas sesiyle profesyonel bir şarkıcı. Neşeyle şarkı söylüyorum ben de. Batı tarafında güneş alçalıyor. Körfezde iki buzdağı soldan sağa kayıyor.

Arktik gibi geniş bir doğada ayrıntılar gözü şaşırtır. Kampımızı çevreleyen toprak örtüsü sadece birkaç santim kalınlığında olsa da üzerinde türlü yosunlar ve bitkiler var. İri kayaların rüzgâraltı kısımları kurt pençeleriyle dolu, taşlar likenler sayesinde yeşile boyalı: turuncu *Xanthoria parietina* benekleri, harita likenlerinin oluşturduğu girift atlas sayfaları, sonra adını çıkaramadığım, kıtır kıtır, marula benzeyen –rengi asit yeşili, sert dokunuşlu– bir liken.

Bodur söğütlerin zümrüt yeşili yaprakları var her tarafta. Bir yaprak alıyorum yerden, serçe parmağı tırnağımın yarısı kadar, güneşe tutuyorum onu. Yeşil yeşil parlıyor, üzerindeki narin, kırmızı damarları görüyorum. Ben *Salix*'i Arktik'in Britanya'daki muadili olan yerden, platonun en yüksek yerlerinde seyrek yetiştiği Cairngorm Dağları'ndan biliyorum sadece. Burada toprağı kaplıyor, köşe-

lere bucaklara giriyor, kapkara dalları en fazla birkaç milimetre kalınlığında.

Fark ediyorum ki çadırlarımızı bir ormanın tepesine kurmuşuz. Orman örtüsü sakinleriyiz biz.

Reykjavik'teyken duyduğum bir şaka geliyor aklıma. Soru: İzlanda'da bir ormandan çıkış yolunu nasıl bulursun? Cevap: Ayağa kalkarak.

Arada sırada boğuk bir gürültü yankılanıyor etrafta, yumuşakça ama kuvvetle gelip kulak zarına vuruyor, insanın tüylerini ürperiyor. Önümüzdeki dağın arkasındaki Apusiaajik'in ön cephesinden kopup suya düşen buzul parçasının sesi bu. *Ses, havanın kulaklar aracılığıyla beyin, kan ve ruha indirdiği bir darbe gibi bir şeydir.*¹⁸²

Körfezde büyük buzdağları yolculuk ediyor: Arızalı bir Alman denizaltısı, bir lüks yolcu gemisi, sonra *Monopoly* oyunundaki İskoç terrier köpeği, başını sallaya sallaya akşamı ediyor.

"Yalancı güneşler!" diye sesleniyor Helen tebessümle yukarıyı göstererek. Parıltılı gökkuşağı kemerleri güneşin kıvrımının ters yönünde kendi kıvrımlarıyla duruyorlar.

Su girintisinde buz, gökte buz. Körfezde buz. Tepemizdeki havada buz. Buzuldan gelen buz sesi. Bir zamanlar buzun olduğu yerde uyuyoruz.

O gece ilk kez Kuzey Işıkları görünüyor. Neon yeşili bir şal dalgalanıyor gökte. Dağlar uzaya yeşim rengi fener ışıklarını salıyor.

Soğuk, siyah havanın içinde sırtüstü uzanıp gösteriyi izliyoruz, hayretten dilimizi yutmuş gibiyiz.

* * *

Grönland'a doğru yola çıkmadan bir hafta önce, Cambridge'in dışındaki British Antarctic Survey'e*, Robert Mulvaney adlı bir

* (BAS) İngiliz Antarktika Araştırması. (Y.N.)

adamla görüşmeye gidiyorum. Mulvaney, bir buz çekirdeği bilimcisi, paleoklimatolog ve buzulbilimci. Kariyerini buzun altındaki dünyayı araştırmaya adanmış, geçmişteki iklim ve çevre hakkında buzun ona açtığı hatıralarını –ve gelecekte bizi bekleyen iklim değişimleri- ne dair öngörülerini- okumuş.

Mulvaney Antarktika’da 20, Grönland’da beş sondaj sezonu boyunca çalışmış. Sahadayken uzun bir sakal ve bıyık bırakıyor, büroda sinekkaydı tıraşlı. Elimi sertçe sıkıyor, tez canlı bir şekilde BAS binasının koridorlarından geçiriyor beni, hızlıca konuşuyor.

“Rahat bir insan izlenimi veriyor olabilirim,” diyor. “Aslında değilim. Hiç değilim.”

Rahat bir insan izlenimi vermiyor. Ömrünün çoğunu, gösterilen çabadan illa ki sonuç alınmasını gerektiren şartlar altında, zorlu görevleri ifa etmekle geçirmiş etkileyici bir insan izlenimi veriyor.

Gençken Mulvaney sıkı bir dağcıymış, ayrıca sıkı da bir mağaracıymış. Timavo’dan bahsediyorum ona, sonra Trebiciano Çukuru’na yabangülü piposundan içen Sergio’yla inşimden.

“Ah, karsta gittin demek. Oranın yakınlarında hayli derine mağara keşifleri yaptım. Yugoslavya’da keşif işleri, sallarla su sistemlerinde gezer dururduk, öyle şeyler işte. Gerçi ben Yorkshire kireçtaşını hepsine yeğlerim. Daha kurudur.” Bir anlığına yeryüzünün altındaki hayatı özlüyormuş gibi görünüyor.

Beni çalışma odasına götürüyor, oturayım diye bir sandalye gösteriyor.

“Çok arkadaşımı ölüm ve yaralanmalar sonucunda kaybedince ciddi mağara keşiflerini ve dağ tırmanışlarını bıraktım,” diyor. “Bunların yerine denizci oldum.”

Masasının yukarısındaki not panosunda Jamaika siyahı, altın rengi ve yeşilinden, eski püskü bir üçgen bayrak var.

“Bunu kendim diktim,” diyor saklamadığı bir gururla, “Atlantik’i ilk kez geçişimde karaya yaklaştığımız sırada.”

Bayrağın yanında karısıyla iki kızının sararmış bir fotoğrafları

var. Islak çamura saplanıp fena halde yan yatmış bir yatın kaptan kamarasında objektife el sallıyorlar.

“Essex açıklarında bir yerde bu çamur tepesinde karaya vurduk,” diyor Mulvaney. “Doğu yakasında denize açılıp da karaya vurmadıysan doğu yakasında denize açılmamışsın demektir.”

Üzerine bir çocuk eli tarafından artık renkleri solmuş keçeli kalemle, büyük harflerle bir şeyler karalanmış, kartpostal büyüklüğünde bir levha dayalı bilgisayarının arka kısmına. Şöyle yazıyor üzerinde:

ROB MULVANEY ANTARKTİKA'YA GİTTİ.

Nasıl ki Merlin ve mantarbilimci dostları toprağın “kara kutusu”na bakıyorsa, Mulvaney ve paleoklimatolog dostları da buzun “beyaz kutusu”na bakıyor. Buzun içine girebilen, yansıtıcı yüzeylere çarpıp geri dönen, faza duyarlı radar kullanıyor, böylece buzun derinliklerinin iç katmanlarını ve dalgalanmalarını gösteren ayrıntılı resimler elde ediyorlar. Sonar cihazları kullanarak patlamalar gerçekleştiriyor, ses yankısının geri dönüşünü haritalandırıyorlar. İlk kez Camp Century’de askerî personel arkadaşları buzda gizlice tüneller açıp füze üssü kurduğu sırada Amerikalı biliminsanlarının kullandığı bir teknik olan çekirdek sondaj* tekniğini de kullanıyorlar.

Mulvaney buz çekirdeği üzerinde bu teknolojinin başlangıcından bu yana çalışmış ve Britanyalı iklimbilimcilerinin kullandığı standart sondaj çeşitlerinden birçoğunu bizzat tasarlayıp geliştirmiş.

“Yaklaşık 20 metre derinliğe inen sığ sondaj –zamanda 200 yıl geriye gitmek demektir– elle yapılır,” diyor. “Çabuk iştir. Bir yerde durur, teçhizatını kurar, sondayı elle çevirirsin. Bu derinlikten fazlası için elektro-mekânîk sonda kullanman gerekir. Aşağı indirildikten sonra vinçle yukarı çekilen, motorlu bir sondadır bu.”

Bir el sondası gösteriyor bana. Şaşırtıcı derecede dijitallikten uzak bir alet bu. Bir buçuk metrelik bir metal manşon, içinde takım

* Karotlu sondaj olarak da bilinen, madencilikte sıkça kullanılan ve beton, taş, sert kaya, buz gibi malzemeler üzerinde delme işlemleri için etkili olan sondaj yöntemi. (Ç.N.)

çeliği dişli bir sonda ucu, sonda ucuyla manşon arasında buz parçalarına yön veren yivli bir dış kaplama, manşonun üzerinde de sonda çalışırken dönme kuvveti oluşumunu engelleyen, sonda yüzeye doğru çekildiği sırada kapanan çıkıntı şeklinde kanatlar var.

Sonda yüzeye daldırılır, çekirdeği deler, geri çekilir, çekirdek boşaltılır, sonra sonda yeniden daldırılır. Daldırma, tutunma, sondaj, yukarı çekme, boşaltma; daldırma, tutunma, sondaj, yukarı çekme, boşaltma. Bu, yaklaşık 700 defa tekrar edilir ve buzda bir kilometrelik bir kuyu açılmış olur.

Buz çekirdeği bilimi zahmetli iştir, emek gerektirir. Mulvaney bir defasında art arda 92 gün boyunca, günde 14 saate kadar çalışarak -15 °C soğukta çekirdek sondajı yapmış. Buz çekirdeği bilimcileri sırf ofislerindeki klima çok düşük dereceye ayarlı diye iş davası açan insanlardan oluşmaz genelde.

Buz çekirdeği bilimi insanın sabrını da sınar. Mulvaney'in anlattığına göre bir keresinde sondasını 1.000 metre dipte kaybetmiş. Bu kadar işte. Yapacak hiçbir şey yokmuş. Yukarı çıkarmak imkânsızmış.

“Sondaj alanını kurmak bir yıl, bir kilometre sondaj yapmak bir yıl, sondayı kaybetmek bir saniye, başka bir yerde sondaj alanı kurmak bir yıl daha aldı.”

Çekirdek yukarı çıkarılınca standart “paketlenebilir” uzunluklarda kesilir, sonra sarılır, etiketlenir ve böylece dünyanın dört bir yanındaki laboratuvarların buz depolarına gönderilmeye hazır hale getirilir. Laboratuvarlarda her çekirdek parçası standartlara göre uzunlamasına altı parçaya bölünür. Bu parçalardan birine Ebedî Arşiv denir, olur da bütün parçalar kaybolur diye muhafaza edilir bu. Diğer parçalar araştırmalarda kullanılır.

Mulvaney, Grönland'da NEEM olarak bilinen bir projede, North Greenland Eemian Ice Drilling Project'te* çalışmış. NE-EM'in amacı son buzullar arası çağ olan, yaklaşık 130.000 ile 115.000 yıl önce arasına yayılmış Eemiyan Dönemi'nden kalma buz çekirde-

* Kuzey Grönland Eemiyan Buz Sondajı Projesi. (Ç.N.)

ğini delip analiz etmekmiş. Eemiyan Dönemi 21. yüzyılın sonunda görülmesi beklenen iklim süreçleri ve sonuçlarına benzediği düşünüldüğünden biliminsanlarının yoğun ilgisini çekiyor. “Tahmine yönelik araştırmalar için çok popüler hale geldi,” diyor Mulvaney. Projeye 14 ülke dahilmiş.

Kuzeybatı Grönland’daki NEEM araştırma sahasında buzun içinde yaklaşık sekiz metre derinliğinde bir sondaj kuyusu kesilip üzeri kapatılarak bir “buz mağarası” oluşturuldu. Buz mağarasının dibinde ortam sıcaklığı -20°C derecelik yumuşak bir havaydı ve biliminsanları saha çalışması sezonu boyunca günde 24 saat çalışıp çekirdeği çıkarabiliyor, analiz edebiliyorlardı. İki yıl boyunca iki buçuk kilometreden fazla kazıp kaya yatağına ulaştılar. Çıkardıkları çekirdek Eemiyan Dönemi’ne ait o zamana kadarki ilk bütün çekirdekti.

Bu çekirdek, Grönland buz örtüsünün yüzeyinde gerçekleşen yoğun erimelerin Eemiyan Dönemi’ndeki ılık süre zarfında gerçekleştiğini gösterdi. Eriyen buzlar alt katmandaki kar tarafından emilip yeniden donmuş, buz katmanlarının uzun vadeli karakteristik imzalarını bırakmıştı. Araştırmacıları tekinsizliğe gark edense benzer koşulların 2012 yazındaki çekirdek çıkarma çalışması sırasında kendini tekrar etmiş olmasıydı. Sıcaklıklar artmış, yağmur yağmış ve eriyen buzlar yeniden donup yeni katmanlar oluşturmuşru. Eemiyan, Antroposen’de yankılanıyordu.

Mulvaney bilgisayarının arkasına uzanıp iki küçük nesne alıyor.

“Elini uzat.”

Nesnelerden birini avucuma bırakıyor. Küçük, koyu gri bir diş. Çekirdek sondasının ucundaki diş olduğunu anlıyorum. Dişin keskin kenarının şekli bozulmuş, darbe sonrası mermi gibi.

“Bu Antarktika’daki kaya yatağına vuran sonda dişlerinden biri,” diyor Mulvaney gururla. “Berkner Adası’nın 950 metre dibi.”

Şimdi sadece ekmeğe tereyağı sürmeye yararmış gibi görünüyor.

“Kaya yatağına ulaşma ânı buz çekirdeği üzerinde çalışan biliminsanının amacına ulaştığı an mı?” diye soruyorum. “Bir kodamanın petrol bulması gibi bir şey mi?”

“Ah evet, bundan daha güzel bir his yoktur. Al, şuna da bir bak.”

Diğer nesneyi veriyor, ufak, şeffaf bir tüp. Işığa tutuyorum. İçinde bir tutam sarı kum var.

“Bunlar biz Berkner’de kaya yatağına ulaşmadan önceki son çekirdekten çıkan taneler,” diyor. “Dip tortusu. Mikroskopla bakarsan yuvarlak hale gelmiş taneler olduklarını görürsün: eoliyenler, yani rüzgârla şekil almış kuvars parçaları, çapları 0,2 milimetre civarında, pürüzsüzleşmiş ve donmuşlar.

Bunları hangi jeoloğa göstersen sana çöl şartlarında oluştuklarını ve rüzgârla yuvarlak hale geldiklerini söyler. İşte, bundan anladığımız şu ki buzun bir kilometre dibinde şu an uzanan topraklar vaktiyle büyük bir çöldü.”

“Güzeller,” diyorum. “Dünyanın dibinden çıkan çöl elmasları.”

“Biliminsanı olmadığın belli oluyor,” diyor.

Mulvaney beni soğuk hava deposuna götürüyor. Ağır bir kapıyı açıp kasap dükkânlarındakine benzer ağır plastik şeritlerden oluşan kapı perdesinden geçiyoruz.

Soğuk hava deposunun soğuğu insanı öldüren cinsten, derinin altına bıçaklar, gözlerin içine iğneler batıran bir soğuk. Öyle soğuk ki kalemimin mürekkebi bir dakika geçmeden donuyor. Mulvaney aldırımıyormuş gibi görünüyor. Üzerinde kollarını yukarı kıvırdığı gömleği var sadece. Ben üç kat giyinmişim ve acaba daha ne kadar dayanabilirim diye düşünüyorum.

Mulvaney beyaz bir polistiren sandığın kapağını gıcırdatarak açıyor. Sandık, etiketli şeffaf paketlerin içindeki çekirdek parçalarıyla dolu. Ellerini daldırıp arandıktan sonra bir paket çıkarıyor. Kenarında siyah kalemle “140.000 Yıl” yazıyor.

“Bu son buzullararası çağın bir hayli öncesinden kalma,” diyor bana uzatarak. Çok eski olmasına rağmen yeni doğan bir bebekmiş gibi kucağımda sallıyorum, sonra bir çalışma tezgâhının üzerine, kenar kısmından olabildiğince uzağa koyuyorum.

Plastik bir kılıfın içinden bir şey çekip çıkarıyor ve bana veriyor.

Bir çekirdek parçasının uç kısmından kesilmiş birkaç milimetre kalınlığında bir buz disk.

“Bu genç buzdur,” diyor Mulvaney. “Bebek bu. En fazla 10.000 yaşında, daha fazla olamaz. Işığa tut.”

Buzu floresan lambaya tutuyorum. Büyüleyici güzelliğini derhal gösteriyor: gümüş rengi ve yarı saydam, içi de yıldızlar gibi parlak sayısız buz baloncuğu kaynıyor.

“Gerçek hazine bunların içinde saklıdır,” diyor Mulvaney. “Her baloncuk birer müzedir.”

Browne’in *Urne Buriall* eserinde kullandığı, bir şeyin muhafaza edildiği mekân anlamına gelen “konservatoryum” kelimesi geliyor aklıma. Buz, uzun zamandır elimizdeki en muhteşem konservatoryumlardan biri. Buzhaneler buzdolabının icadından çok önce şeftalilerle çilekleri taze tutuyordu, şimdi soğuk nakliyat sandıkları kolay bozulabilen lüks malları dünyanın dört bir tarafına taşıyor, buzullar uzun zaman önce ölenlerin bedenlerinin çürümesine engel oluyor ve kriyojeni tesislerinde Lazarus olma hayallerine kapılan milyarlarca ölümden sonra beyinlerini donduracak teknolojinin üretilmesi için paralar döküyorlar. Bütün bu örneklerde buz değişimi yavaşlatan ve hem geleceğin hem de geçmişin derinliklerine uzanan bir madde işlevi görüyor.

“Artık insanlar en yaşlı buzun peşinde,” diyor Mulvaney. “Antarktika’da en az bir milyon, hatta belki de bir buçuk milyon yıl öncesine doğru sondaj yapmak istiyoruz.

Bu en az on yıl alacak bir proje,” diye devam ediyor. “Önce ultra derin sondaj yapmaya en uygun yeri seçmek gerek ki bunun üzerinde çok kavga dönüyor. Tuhaftır ya, Japonlar bu yerin kendi topraklarına yakın olduğunu düşünürken Ruslar, Vostok Gölü çevresinde, üslerinin olduğu yerde olduğunu, İngilizlerle Amerikalıların kendi çalışma alanları olan Dome C* civarında olduğunu söylüyor!”

* Antarktika’da deniz seviyesinden 3,233 metre yükseklikte bulunan ve Dome Circe, Dome Charlie ya da Dome Concordia olarak da bilinen, Antarktika Buz Tabakası’nın birkaç zirvesinden veya “kubbesi”nden biri. (Y.N.)

Buz çekirdeği biliminin başarılarından gururla bahsediyor Mulvaney.

“Petroldeki kurşunun arıtılmasına biz olanak sağladık. İklim değişikliğine karşı tehlike çanlarının çalmasını sağlayan karbondioksit ve ısı bağıntısı grafiklerini biz ürettik. Birkaç yıl öncesine kadar, iştigal ettiğim bilim dalının neredeyse sonuna geldiğini düşünürdüm. Küresel ısınmaya dair insanlığı uyardıktan ve arabaları temizledikten sonra geriye ne kalacaktı ki? Şimdiyse görüyorum ki en eski buzun peşinde koskoca bir gelecek bizi bekliyor. Kimsenin şu âna kadar çözemediği bir iklim bilmecesi var. Yaklaşık bir milyon yıl önce, daha öncesinde 40.000 yılda bir değişen iklim, 100.000 yılda bir değişmeye başladı. Neden? Kimse bilmiyor. Ve eğer iklimin bu yönünü açıklayamıyorsak iklim hakkında bir şey bildiğimizi nasıl iddia edebiliriz? En eski buzu bulup orada sondaj yaparsak, evet, bu bilmeceyi şıp diye çözeriz. Sırlar derinliklerde saklı.”

Ayrılmadan önce Mulvaney’e son bir soru soruyorum, Boulby’de, yeryüzünün çok derinlerinde karanlık madde fizikçisi Christopher’a sorduğum sorunun bir başka versiyonu.

“Böylesine devasa zaman aralıklarıyla –100 bin yıl, bir milyon yıl– iştigal etmek insanın şimdiki zamanının, yani saatlerimizle dakikalarımızın, daha net ve hakiki görünmesine mi sebep oluyor yoksa onu önemsiz bir şeye mi dönüştürüyor?”

Bir süre düşünüyor.

“Bazen elime bir kaya parçası ve bir buz parçası alırım,” diyor. “İkisi de yer yüzeyinin altından gelmiştir, ikisi de insan öncesi tarihten haberler taşımaktadır. Ama on dakika içinde buz erir, kaya parçasıysa hiçbir şey olmaz.”

Duraksıyor.

“İşte bu yüzden buz beni heyecanlandırırken kaya heyecanlandırmıyor. Bu yüzden ben bir jeologdansa buzulbilimci olmayı seçtim. Buzun dayanıklılığı ve kolayca yok olabilirliği tüylerimi

ürpertiyor hâlâ geçen onca yıla, karşılaştığım onca çekirdeğe rağmen.”

* * *

İnsanın aklına kırık camları getiren çatırtı sesleri, ayaklarımızın altında kopup kırılan buzlar. Sıcak, yüksek bir Grönland güneşi, ışığı sarıdan çok beyaz. Körfezlerde buzdağları, gökyüzüyse bulutsuz. Tek sıra halinde, birbirimize halatlarla bağlı, temkinli, *gergince* yürüyoruz.

O sabah kampımızdan yola çıkıp körfez üzerinden bir akarsuyu yokuş yukarı takip ediyor, zirveler arasında bir vadiye giriyoruz. Orada, ummadığımız biçimde, kıyısının uzak kısmı doğuda kalan dağ zirvelerinin gölgeleri arasına sıkış tıkiş girmiş sığ bir göle denk geliyoruz. Donmuş gibi görünüyor ama yaklaşıncı buz sandığım şeyin aslında alüvyon olduğunu fark ediyorum: Eriyen buzlarının oluşturduğu akarsularla gölü besleyen buzulların kayalardan kazıdığı silt birikintileri göle de cilalı rengini veriyor. Bizim gelişimle bir grup martı havalanıyor, kanatlarının çırpınışı suları dalgalandırıyor.

Gölün batı kıyısında bir kayadan diğerine seke seke, ayaklarımızı sarılan yosundan yastıklara basa basa ilerliyoruz. Yerdeki bitki örtüsü capcanlı: pembe yakıotları, kırmızı liken yatakları, sarı söğütler, sayısız.

Bir saat ilerledikten sonra gölün yukarısında alçak bir geçide varıyoruz ve orada, kayalar arasındaki bir koyanın ince çakıllı zeminine geçince adımlarımızın sesi değişiyor. Dinleniyoruz. Matt sürekli sırtında çaprazlama taşıdığı silahı indiriyor, omuzlarını yuvarlaklar çizerek oynatıp rahatlatıyor. Kazların yaklaştıkça kuvveti artan, doğu tarafındaki buz yalağından yankılanan duru çığlıkları duyulabiliyor.

“Bu kusursuz bir dörtlü perde!” diyor Bill keyifle. Doğayı daha önce beraber seyahat ettiğim herkesten farklı dinliyor, doğadaki her şeyi müzikle görüyor, duyuyor.

Kazlar tepemizde, yüksekten uçuyor, sayıları bir düzine civarı,

sıkı bir V düzeni kurmuşlar. Küçük tarla kazları olduklarını düşünüyor, güneye doğru güz göçlerine başladıklarını tahmin ediyorum. Muhtemelen bir sonraki durakları İzlanda olacak, sonra oradan İngiltere'ye geçecek, belki de annemle babamın Cumbria'daki evlerini etrafındaki tarlalarda ötecekler.

“Bu vadi, bölgedeki en büyük anayoldur,” diyor Matt. “Hem hayvanlar hem de insanlar için. Kulusuk'tan kuzeydeki fiyortlara açılan, esas köpek kızağı güzergâhıdır. Köyden deniz buzunun üzerinde yürüyerek –yeterince kalınsa– körfezi geçer, kamp kurduğumuz yerin yakınlara iner, oradan yukarı tırmanır, alçak geçidi aşar, aşağı, İgterajipima'ya doğru yürür, oradan da Sermiligaag'a doğru devam edersin. Geo, Helen ve ben bunu defalarca yaptık. Köpeklerle ihtiyacımız olmadığında bütün yolu kayakla kayarak kat ettiğimiz de oluyor. Bizim anayolumuzdur.”

Bir gece önceki Kuzey Işıkları geliyor aklıma, bu vadiyi ısıtıyordu parıl parıl dolduran, uzun, yeşil şal. Barry Lopez doğadaki eski hareket ve göç güzergâhları için hangi ifadeyi kullanıyordu? *Nefes koridorları*.¹⁸¹ İşte bu. O gece Kuzey Işıkları capcanlı, uhrevi bir nefes gibiydi.

Çakıllı koyak kurumuş bir buzul akarsuyunun güzergâhı ve bizi doğrudan buzulun burnuna götürüyor. Apusiaajik'in karaya doğru, onu oluşturan dağdan doğuya taraf uzanan arka kısmı bu. Buzulun uzantısının aşağı doğru inip kayayla buluştuğu yer toz ve molozlarla kaplı. Buzul uzantısının dibinden eriyen buzların oluşturduğu akarsular oyuklar oluşturarak çıkıyor yüzeye. Buzulun altından derinlere uzanan bu eriyik tünellerinin ağızlarının üzerinde kahverengi, sert buz kabuğundan bir kemer oluşmuş.

Sırayla kabuğun üzerine çıkıyor, ayaklarımızı yere vurarak buzulun sağlamlığına bakıyoruz. Her adımımız gümlüyor, buzulun burundaki çıkıntıda yankılanıyor ses.

Bir buzulun üzerine çıktığınızda onun mekânına girmiş olursunuz. Sesler değişir, sıcaklık düşer, tehlikeler artar. Soğuk bedeninizi yoklayan parmaklar gibi değil, sizi çepeçevre saran, canınızın özüne yerleşen bir bulut, bir aura gibi gelir: *Benim mekânımdasın*.

Buzdağının büyük kısmı su yüzeyinin altındadır, buzulun da büyük kısmı buz yüzeyinin altındadır. Bir nehir nasıl eğimsiz toprak üzerinde durgun akıyorsa, buzul da öyle akar. Dik zeminde –yokuş aşağı– aktığı zaman ya da bir köşeyi döndüğü zamansa buz ayrılıp çatlar. Buzuldaki yarıklar nehirdeki ivinti yerlerinin muadilidir, akışı sırasında meydana gelen çalkantıların dışı vurumudur bunlar.

Dağcılar bir buzulun üzerindeki “kuru” ve “ıslak” alanlardan bahsederler. Buzulun ıslak kısımlarında buz bir kar örtüsüyle kaplıdır; kuru kısımlarındaysa böyle bir örtü yoktur. Islak alanlarda hareket etmek çoğu zaman daha kolay olmakla beraber daha çok tehlike arz eder çünkü yarıklarla buzul çatlakları karın altındadır ve karın ne kadar ağırlık kaldırabileceğini kestirmek zordur. Islak buzulda yol almak daimi tehlikeler barındıran cinsten bir deneyimdir. Ayağınızın altında yatan bilinmezle dair bir his uyanır ve kalır orada: kar örtüsünün altındaki devasa mavi derinlikler, buzun altında her daim var olan dünya. Her adımınızı tartarak attığınızın farkındasınızdır.

O gün buzulun aşağı kısımları kuru, dolayısıyla buzun derinliklerinde ne olduğunu görebiliyoruz. Ufak, göz şeklinde, kobalt suyu eriyikleriyle ışıldayan dolinler görüyoruz. Ancak bir parmak, bir el ayası ya da bir önkol genişliğinde ince çatlaklar ayağımızın altında daralıp maviliklerde kayboluyor. Yarıklar gittikçe genişleyerek bir arabayı, hatta evi yutabilecek uçurumlara dönüşüyor. Yuvarek borular dikine aşağı uzanıyor, öyle düz ve muntazamlar ki birinin içinden bir ok fırlatsanız en dipteki kaya yatağına saplanacakmış gibi görünüyor.

Buzulun altındaki dünya her tarafında kendini bir yapıdan çok bir renk olarak gösterir, her çatlaktan her delikten taşan capcanlı bir mavi. İskandinavya’da bu mavi ışık buzulun kanı olarak bilinir: tekinsiz bir doğa olayının tekinsiz bir imgesi.

Durup eriyik suların oluşturduğu bir gölcükten su içiyorum, yüzümü suya sokuyor, mavi kandan ışıkla gözlerimi, kafatasımı ıslatıyorum.

O günkü hedefimiz isimsiz bir dağ zirvesi, yukarı kısımlarında-

ki buz yalakları, bir araya gelip Apusiaajik Buzulu'nu oluşturan buzları besleyen zirvelerden biri. Pek güvenilir olmayan 1:250.000 ölçeğindeki bölge haritasında varla yok arası gösterilmiş. Yine de çok cazibeli bir zirve ve bu kıyının başından sonuna kadar buzun ve fiyortların içinden çıkan binlerce zirveden sadece biri.

Buzulun hayli yukarı kısmında bir buzul değirmenine rastlıyoruz. Bu gezide karşılaştığımız ilk buzul değirmeni bu ve günler sonra, buranın hayli kuzeyinde Knud Rasmussen'de* bulup içine ineceğimiz buzul değirmeninin yanında solda sıfır kalır. Buzul değirmeni genel olarak buzulun bayır aşağı kısımlarında oluşur. Eriyen buzların suları yamaçta birikir, ısıları donma noktasından biraz yüksek olduğu için üzerinde biriktiği buzı ısıtır. Böylece yamacın eğimi artmış olur, dolayısıyla buraya daha çok su birikir ve dolayısıyla bu su da akıntının ve yerçekiminin deliş gücünün de katkısıyla daha da derine doğru çukur oluşturur. Bu eriyik suları sadece belli şartlar altında, buzı öğüterek, kademe kademe kuyu açarak buzulda bir delik oluşturur. Bazı değirmenler inceciktir, genişlikleri ancak birkaç santimi bulur. Bazılarının çapı yüzlerce metredir. Bazıları buzda sadece birkaç metre derine indikten sonra yan kanallar halinde dağılır ya da tamamen kapanır. Bazılarıysa dikine neredeyse bir mil aşağı iner, kaya yatağına ulaşır.

Buzul değirmenleri, buzulbilimcilerin ve iklimbilimcilerinin ilgisini iki sebepten ötürü her geçen gün daha çok çekmektedir. Birincisi, buzullardaki ve buz örtülerindeki artan yüzey erime hızının işareti oldukları için. İkincisiyse en derin değirmenler suyu doğrudan buzul yatağına aktardıkları için. Eriyik sular buzdan daha sıcak olduğu için ısı enerjisini buzulların derinlerine iletip daha fazla buzun erimesine yol açarlar. Buna kriyo-hidrolojik ısınma denir. Son zamanlarda suyun bazen bir kayganlaştırıcı görevi görüp buzun kaya üzerindeki kayma hızını artırdığı, öyle ki buzulların kendi eriyik sularıyla hareket ettiği anlaşılmıştır.

* Buzula ismini veren Knud Johan Victor Rasmussen (1879 -1933) Kuzey Kutbu'na ilk ulaşan Danimarkalı kâşif ve etnologdur. Eskimo kültürü üzerinde çok önemli çalışmalar yapmış ve bu kültürün dünyaya tanıtılmasında çok önemli rol oynamıştır. (Y.N.)

Bu hızlandırılmış kayma, dolayısıyla buzullardan parçaların kopup denize düşmesine, bu da dolayısıyla deniz seviyesinin yükselmesine yol açar. Grönland'ın her tarafında –Antarktika'nın her tarafında olduğu gibi– buzullar küçümekte ve hızlanmaktadır. Doğu Grönland buzulları an itibarıyla gezegendeki en hızlı küçülme ve en hızlı akış oranlarından bir kısmına sahiptir. Yüksek sıcaklıklarda, eriyen buzulların suları buz tabakasının üzerinde günlerce birikir, sonra bu sular buzulun üstünde kendiliğinden oluşmuş değirmenden ansızın akmaya başlar ve birkaç saat içinde tamamen aşağı süzülür.

Mağara buzulbilimi denen bir alt bilim dalı çıkmıştır ortaya. Biliminsanları ısı ve akış hızına dair bilgi toplamak ya da derinliklerine veri görüntüleme cihazları yerleştirmek için değirmenlere inerler. Kuzey Grönland'da, Alberto Behar adlı NASA'da çalışan bir biliminsanı buzulun denize ulaşan burnundan dışarı çıkıp çıkmayacaklarını görmek için bir mil derinliğindeki bir değirmenden aşağı sarı lastik ördeklerden oluşan bir filo bırakmıştı. İnsanın aklına Yunanistan'ın ve İtalya'nın karst nehirlerine güzergâhlarını saptamak için bırakılan meşepalamutlarını getiren düşük teknoloji bir buzul içi haritalandırma yöntemidir bu.

O gün bulduğumuz değirmen yaklaşık 1,2 metre genişliğinde, ağzının yuvarlaklığı kusursuz, mavi kuyusu da buzun derinlerine çaprazlamasına inen bir değirmen. Ve şakıyor, değirmen *şarkı söylüyor*; yüksek perdeden, daimi, tüyler ürperten bir çığlıkla. Buzulun ta derinlerindeki tünel sisteminde akan suyun ittiği hava değirmenin içinde ve ona bağlı, eriyik sular tarafından oyulmuş, görünmez tünellerin içinde hareket ediyor.

Bill başını değirmene doğru uzatıyor, sonra hayretler içerisinde kaldırıyor yukarı.

“La, re, ve do diyez,” diyor. “Re notasının harmonik serisi bu!”

Bu değirmen, buzulun rüzgâr gücüyle çalınan geniş orgun bozularından biri. Bir şekilde bağlanıp seslerini kaydedemediğimize, ne söylediklerini öğrenemediğimize hayıflanıyorum.

“Deniz buzu da muazzam derecede müzikaldir,” diyor Helen. “Kışın sahiden tıslayıp ıslık çalar, özellikle kıyı şeridinin orada sanki şarkı mırıldanır gibidir.” Yine o tuhaf, buzun canlı olduğu hissi doğuyor içime: ses repertuarı, seslerinin çeşitliliği, doğadaki, etrafına şekil veren devasa varlığı.

Buzulun üst kısmındaki buz yalağına vardığımızda buz daha kıvrımlı bir görünüm alıyor, yarıklar neredeyse tamamen karla kaplı. Yumuşak, beyaz karlı bir araziden geçiyoruz, altımızda engin bir derinliğin olduğundan haberdarız. Herkes tetikte, ansızın düşecek olursak diye halata sıkı sıkı tutunmuşuz. Yine ardımızdan kapıların kapandığı hissine kapılıyorum; içinden geçtiğim diğer tüyler ürperen labirentlere –Mendipler’deki kaya çöküntüsü, Paris katakompları, Trebiciano Çukuru– girdiğim anlar geliyor aklıma. Burada Ariadne ipimiz ayak izlerimiz. Günün sonunda bize güvenli yolu gösterecek olan, döne döne inen, ince çizgi.

Matt, buzul çatlağının aşılabilir durumda olup olmadığını, dibine inip karşı tarafına tırmanmamız gerekip gerekmeyeceğini merak ediyordu; uğraş gerektiren, zaman kaybettirici bir iş olacaktı bu öyle olsaydı. Fakat vücutlarımız tırmanıştan ısınmış halde oraya ulaştığımızda görüyoruz ki tek de olsa geçmeye müsait bir yer var: iki kenarın birbirine bir metre civarında bir mesafeyle yaklaştığı yerdeki boşluğun üstünü örten bir kardan köprü.

Birer birer, hafif adımlarla geçiyoruz. İpin iki ucundan tutan tırmanıcılar köprü yıkılırsa düşenin ağırlığını taşıyabilmek için hazır bekliyor.

Sıra bana geliyor. Hızlıca geçmek niyetindeyim ama artık ne olduysa bilmem, köprünün üzerinde duruveriyorum. Sağ tarafa, buzul çatlağının derinliklerine bakıyorum ve göğsümde bir korkunun suya düşüp yayılan bir mürekkep damlası gibi filizlendiğini hissediyorum. Kardan köprünün aşağı tarafında, çatlağın kenarları 45 metreden daha derin mavi bir kanyon şeklinde aşağı doğru uzanıyor, bir TIR’ı büsbütün yutabilecek büyüklükte, yüksekte kalan kenarı bir çıkıntı halinde asılı duruyor, uçurumun gerçek derinliği gölgelerden seçilemiyor.

“Yürüsene Rob,” diye ısrarla sesleniyor arkamdan Helen. “Burası durulacak yer değil.”

Durmuş olduğumu o zaman fark ediyorum, boşluk tarafından ve boşluğun bir armağan ya da bir talep olarak önüme serdiği o derinliklerine bakış imkânı tarafından durdurulmuş olduğumu görüyorum.

Yarım saat sonra buzulun yükseklerinden zirvenin sırtı üzerindeki aslan renkli kayaya çıkıyoruz. Kramponlarımızı çıkarıyor, bir teçhizat yığını oluşturuyor, halatlarımızı bağlayıp tırmanmaya koyuluyoruz. Tüfek hâlâ Matt’in sırtına asılı.

“Onu burada bıraksan da olur herhalde, dönerken alırız,” diyorum ona. “Bu yükseklikte kutupayısına rastlayacak değiliz ya?”

“1913’te bu bölgedeki en yüksek zirveye ilk kez tırmanış sırasında, 2.000 metre yükseklikte kutupayısı görüldü,” diyor Matt.

“Haa,” diyorum.

Sırttan beraber geçmeye başlıyoruz. Burada fazla detaya girmenin icabı yok.

Zirvedeki iri kayaların arasındaki liken örtüsü üzerine düşmüş soluk renkli bir kuzgun tüyü ve orada oluşuna anlam veremediğim, bembeyaz olmuş bir deniz kabuğu var.

Güneşin altında, zirvenin ılık taşları üzerinde sessizce oturuyoruz beraber ve ömrümde gördüğüm en yabancı toprakları izliyoruz. Üzerinde kayadan kuleler olan sayısız dağ sırtı, gözün alabildiğine güneye ve kuzeye uzanan sayısız zirve sırası.

Birbiri ardınca fiyortlar, birbiri ardınca körfezler, ada sıraları, zirveler.

Doğuya doğru sonsuz uzanan mavi okyanus, üzerinde ışıldayan buzdağları.

Kıyıları karaya vuran buzdağlarının beyaz parıltılarıyla beneklenmiş.

Suları yeşil akarsu ağızları kahverengi alüvyon birikintileriyle mermer gibi görünüyor, çiçek desenleri gibi kıvrılıyor.

Vadinin üzerinde, bizim olduğumuz yükseklikle aynı seviyede yuvarlak şekilli bir buz yalağı var. O yalağın üzerinde yeşil bir göl var, şekli yuvarlak, etrafı buz bacalarıyla çevrili. Kiliselerdeki vaftiz kurnalarını andırıyor, yüzeyi, üzerinden geçen bulutları ve güneş ışığını yakalayıp yansıtıyor.

“Arka tarafa bakın!” diyor Helen M orayı işaret ederek.

Batıya doğru, en yüksek zirvelerin sırtlarının arasında yanlamasına uzanan buz örtüsü.

İmkânsız bir şekilde yükselip havada süzölmeye başlamış bir beyaz şeridi andırıyor, sedef renkli ve uçuk. “İç Buz” bu, yekpare biçimde batı ve kuzey yönünde Arktik Okyanusu’na uzanıyor, on binlerce kilometrekareyi kaplıyor. Trilyonlarca tonluk buz, neredeyse 3.500 metre kalınlıkta, kütlesi o kadar büyük ki altındaki kaya yatağının yerkabuğunun içine, deniz seviyesinin 360 metre altına geçmesine sebep olmuş. Büsbütün eriyecek olsa adanın merkezini kaplayan geniş çukur meydana çıkacak: yassılaştırmış dağlar, ezilmiş vadiler.

İç Buz bu dünyaya ait değilmiş gibi görünüyor. Onun üzerine çıkmak, onu kat etmek, 30 gün boyunca o süzölen beyazlığın üzerinde kalmak geliyor içimden.

“Şuraya bakın! Koydaki şu koyu renkli şekil! Balina galiba.” Matt’in gözleri inanılmaz seviyede keskin, hava da öyle, tozsuz berraklığının sebep olduğu büyüteç etkisi mesafeyi etkisiz kılıyor. Koydan yaklaşık iki mil uzaktayız, yine de balınayı çıplak gözle görebiliyoruz.

Ne var ki bir balina değil, üç balina görüyoruz. Koyun yeşil sularında üç gölge; ikisi büyük, biri ufak, anne baba ve bir yavru, eriyen buzulların denize yiyecek akıttığı yerde besleniyorlar. Sualtındaki kısımları turkuvaz renkli iki büyük buzdağının arasında geziniyorlar.

Balinalara dürbünle bakıyoruz, suyun yüzeyine sığıyor, sonra kayboluyorlar, kendilerini bir an gösterdikten sonra yeniden gözden kaybolan karanlık şekiller.

Bir dolu martı kanadı, gümüş rengi bir kargaşa, balinaların ardından uçuyor.

Çok aşağıımızda, yarım günlük seyahat mesafesinde çadırlarımızı da turuncu noktalar halinde görebiliyoruz ve bu yükseklikten bir zamanlar vadiye dökülen, şimdi var olsa kamp kurduğumuz yeri de beyaza bürünecek olan buzulun eski uzamını gösteren ön buzultaş yan buzultaş da açık seçik görülebiliyor.

“Eskimolar bu zirvelere çıkmazlar. Zaten ne diye çıksınlar,” diyor Matt. “Arada bir Geo bir buzuldan ya da başka bir yerden bahse derken İnuit dilinde ‘güzel’ anlamına gelen kelimeyi kullanır. Ama bu çevre onun için çoğunlukla iş, tehlike ve yaşam anlamına gelir. Gerçi sever de burayı. Hatırlarım, bir keresinde onunla teknede, bir buzulun parça kopmuş ön yüzünün yakınlarındayken bana dönüp başını sallamış, gülümsemiş ve, ‘Ekim ayında buraya avlanmak için gelmeyi seviyorum,’ demişti.”

Ufukta buzdağları kayıyor. Kopan buzulların gümbürtüsü kopuşlarına neden olan olaylardan dakikalar sonra bize ulaşıyor. Bir kar kirazkuşu kayaların arasından insanı irkiltten bir hızla fırlayıp kuzey yönüne uçuyor.

O güneşli yerde, o muhteşem zirvede duruyoruz, bir saat ve bir çağ boyunca. Pek konuşmuyoruz. Bu yükseklikte dil imkânsız, manasız geliyor, ahmakça bir yetersizlikle ortamdaki uçuveriyor. Burada mecaz ve teşbih abes kaçıyor. Gördüğüm hiçbir yer gibi değil burası. Anlatılacak hikâyeyi kifayetsiz, bilindik anlam oluşturma yöntemlerini bomboş kılıyor.

Buz örtüsünün ısıltısı, balinaların sıçrayışı, akarsuların denize döküldüğü yerlerde fırl fırl dönen silt, çatlaklarla dolu arazinin safir damarları.

Her şey aynı anda hem uzak hem de yanı başımda görünüyormuşçasına kuvvetli bir uyumsuzluk çöküyor zihnime. Sanki o zirveden eğilip çatlaklara dokunabilir, buz bacalarıyla çevrili göle parmağımı çalabilir, ufuk çizgisindeki buzdağlarından birini dürtebilirmişim gibi geliyor. Her şeyin yakında olduğu, ama hiçbir şeyin dokunulabilecek durumda olmadığı internetle böylesine içli dışlı yaşamamızın uzaklık algısını nasıl da değiştirdiğini fark ediyorum.

Buzun uçsuz bucaklığı ve canlılığı daha önce rastladığım her

şeyin ötesinde. Derin zamanda bakıldığında –son buzullaşmadan bu yana geçen nispeten sığ zamanda bile görüldüğünde– gezegendeki insan hâkimiyeti fikri açgözlü ve aldatıcı geliyor.

O zirvede, o anda, İç Buz’un üzerinden buzdağlarıyla dolu denize bakarken Antroposen düşüncesi bana en iyi haliyle bir hilekârlık, en kötü haliyle tehlikeli bir kibir gibi görünüyor. İlk kez Kuzey Kanada’da duyduğum İnuitçe kelimeyi hatırlıyorum: “korku ve huşu hissi” anlamına gelen, aynı zamanda doğanın öz farkındalığa sahip olduğu anlamını da barındıran *ilira* kelimesi. Evet. Burada hissettiğim bu. *İlira*. Bu, bana moral veriyor.

Fakat ardından başlayacak olan, halihazırda başlamış olan, *bızlanmakta* olan erimeler geliyor aklıma. Karbondioksit seviyeleri artarken ve gezegen gittikçe ısınırken yerkürenin kriyosferinin tedirgin edici bir hareket halinde oluşu. Kükreyen buzul değirmenleri, terleyen buzdağları, parçalanıp altında saklı kasveti açığa çıkaran permafrost; Geo’nun köyünün sesinin nasıl değiştiğini anlatışı; hayalet buzulun içine kurduğumuz kampımız; azalan deniz buzu; Mulvaney’nin kilometre derinliğinde çekirdek sondajı yapışı, iklimin geleceğinden haber vermek için derinlere dalışı yani... sonra, Christina’nın oğlunun okulda Nuh’un Kayakı’nı/Gemisi’ni yapışı geliyor aklıma: Eriyen yeni dünya için, üzerinde insana yer olmayan bir kaçış gemisi.

O zirveden etrafıma bakarken artık huşu ya da coşku hissetmiyor, aksine hafif bir tiksinti duyuyorum. Hem Grönland’ın büyüklüğünden hem de bizim onu kuşatabilmeye kabil oluşumuzdan kaynaklanan bir tiksinti.¹⁸⁴ Hem buzda hem de eriyişinde yakışıksız bir şeyler var, genişliğinde, sonra kırılganlığında. Buz, idrak gücümüzün ötesinde ama yok etme kabiliyetimizin sınırları dahilinde olan bir “şey” gibi görünüyor bana.

Ufukta üç büyük buzdağı beliriyor: yeryüzünün şişkin kıvrımı üzerinde yol alan üç yelkenli gemi. Güneş ilk sıradaki buzdağının üst kenarına vuruyor, gümüş renginde ışıltıyor buzdağı, sonra zirvesi güneş ışığıyla parlıyor, öyle bir parlılık ki sanırsınız buzdağı alev alıyor.

Aiskhylos'un *Agamemnon* eserinin "Miken Nöbeti" diye bilinen bölümünde bir pasaj vardır. Görevi Truva'nın düştüğünün habercisi olacak ateşin ufukta belirmesini beklemek ve ateşi gördüğü anda bağırıp duyurmak olan bir kule gözcüsünü anlatır. Yıllarca nöbet tuttuktan sonra gözcü ufkun uzak tarafında yanan alevi nihayet gerçekten de görür. Fakat o can alıcı sözleri bir türlü söyleyemez. Dili tutulmuştur, ağzından bir kelime çıkaramaz. Aiskhylos'un unutulmaz tasvirine göre, gözcü "βοῦς ἐπὶ γλώσση μέγας βέβηκεν" – yani "dil(in)e kocaman bir öküz basmış" gibi hisseder. Seamus Heaney versiyonunda, gözcü dilinin "bir sığır kamyonunun yere düşmüş yükleme rampası gibi cansız" olduğunu söyler.¹⁸⁵

Antroposen hakkında konuşma girişimlerimizi göz önünde bulundururca aklıma diline öküz bastığı için uyarı çılgınlığını atamayan, böylece tehlikenin daha da yaklaşmasına engel olamayan gözcü geliyor aklıma. Antroposen fikri bizi her defasında birer dilsizle çeviriyor. Yapılarının karmaşıklığı ve zamanla mekân içerisindeki ölçeklerinin genişliği –nano-ölçekten gezegen ölçeğine, piko-saniyelerden milyar yıllara– yüzünden Antroposen devasa zorluklar çıkarır karşımıza. Hakkında yorum yapmayı geçtim, ondan nasıl bahsetmek gerek? Barındırdığı kuvvetler etkileşimlidir, özellikleri yeni yeni şekil bulmaktadır ve yapıları da saklıdır. Antroposen hakkında konuşmak, hatta Antroposen'de konuşmak zor iştir. Belki de en iyisi Antroposen'i ona yakışacak bir yas dili, daha da zoru, bir umut dili bulmaya çalıştığımız bir kayboluş çağı –türlerin, yerlerin ve insanların kayboluşu– olarak tasavvur etmektir.

Kültür kuramcısı Sianne Ngai şok veya yas halindeyken deneyimimizden sadece "koyu konuşma"¹⁸⁶ aracılığıyla bahsedebildiğimizi söyler. Koyu konuştuğumuz zaman, der Ngai, her zamanki "yorumlama ve karşılık verme"¹⁸⁷ yeteneklerimiz sekteye uğrar. Dilde feci biçimde bir yavaşlama ve kendi kendini tekrarlama meydana gelir, yorgunluğun ve kafa karışıklığının söylemsel dışavurumudur bu. Fiil zamanları birbiriyle çelişir. Bir "tersine akış"¹⁸⁸ meydana gelir, kendiliğinden ortaya çıkan normal tepkiler kaybolur, tereddütler ve kekelemeler çoğalır. Bir girdap gibi döner döner aynı şeyleri söyleriz, konuşmamız öyle donuklaşır ki adeta kabak tadı verir.

İncelmekte olan o buzun üzerinde, Grönland'da geçirdiğim haftalar içerisinde, “koyu konuşma” ne demektir, anladım. Çoğu kez kelimeler boğazıma düğümlenmesin diye çaba sarf etmek zorunda kalıyordum. Defterlerimdeki siyah mürekkeple yazılmış kelimeler miskin görünüyordu, katran gibi yavaş akıyorlardı. Yazmak manasını kaybetmiş, amaçsızlığa saplanmıştı orada, hem konuk sevmez hem de zaman tanımaz o buz dünyasında. Çoğu zaman hiçbir şey söylememek daha kolay geliyordu; daha doğrusu anlamaya çalışmadan sadece gözlemlemek. Holosen dilimin üzerine bir Antroposen öküzü basmıştı.

* * *

Zirvenin soğuk gölgesinde, dağın kuzeybatı sırtından inerken Helen M haykırıyor.

“Bakın, bakın! Yıldızlar kayıyor!”

Gün ortasında kayan yıldızların ne işi olur? Arkama dönüp zirveye bakıyorum, hayran hayran durakalıyorum. Zirve, arkasındaki güneş sayesinde bir siluetten ibaret, yukarısındaki mavi gökte minik, gümüş rengi noktalar kayıyor, canlıymışçasına bir kuvvet ve istekle dönüyor, ileri atılıyorlar. Bu parıltılı perile, den yüzlerce var, ışığın içinden çıkıp karanlığa geçtikleri anda gözden kayboluyorlar. Hepimiz büyülenmiş biçimde bir-iki dakika boyunca izliyoruz. Dağlarda gördüğüm en nadide en tüyler ürperten görüntülerden biri cıvı cıvı gümüş kıvılcıkları, o yıldız parçacıkları.

Sonrasında bunların muhtemelen söğüt karı, yani bodur söğütlerden dökülen tohum demetleri olduğunu, doğu rüzgârı tarafından sürüklendiklerini ve vadiden 600 metre yukarı çıkıp zirveyi de aştıklarını, Arktik güneşinin ışıkları vurunca gümüş renginde parladıklarını, Arktik rüzgârıyla dansa tutuştuklarını akıl ediyoruz.

Yukarı çıkarken geçtiğimiz kapıları yeniden aç aç, buzuldan aşağı ayak izlerimizi takip ederek sağ salim iniyoruz: buzul çatlağı, ya-

rıklı arazi, bayır aşağı kısım... Sonunda buzulun burnundan çakıllığın üzerine pat diye atlıyoruz, ufak çakıllar ayağımızın altında eziliyor.

Vadideki iri kayaların arasından geçiyoruz yine, gölün kıyısına iniyoruz, bizim gelişimle martılar yine şamata koparıyorlar.

O akşam düzlüğün üzerindeki güneş alçak, beyaz ve parlak, çevremizi ateşe salıyor. Pamukotlarının başları ampul gibi parlıyor. Yosunlar yeşil yeşil yanıyor. Her söğüt yaprağı, her çakıl, sahile vurmuş her buzdağı o akşamüstünün ışığından bir parça taşıyor.

Kuzey Işıkları o gece yuvarlanan, birleşen, çekilen bir sis yığını halinde çıkıyor karşımıza. İlk yıldız buzulun yukarısında beliriyor, sonra kayboluyor ve sonunda gittikçe artan bir hızla bütün yıldızlar ortaya çıkıyor.

Yine sessizce oturuyoruz beraber.

Bir saat kadar sonra ay ışığı ortaya çıkınca Kuzey Işıkları soluyor. Kampımızın yukarısındaki zirvenin omzunun üzerinde dolunay beliriyor, sanki o gün tırmandığımız buzulun üzerinden havalanmış gibi. Dürbünü elden ele geçiriyoruz, mercekla bakınca ay göz için neredeyse fazla parlak. Krater halkalarını, çarpma alanlarını, alçaklardaki ay denizlerini ve yüksek ay dağlarını görüyoruz. Güneşten ödünç aldığı sarı ışığıyla kayalıklara, çadırlara ve bize gölgeler bahşediyor. Kuvvetine şaşakaldığım ay yüzünden yoğun bir yalnızlık duyuyorum.

O gece saat ikide buzuldan gelen bir gürültü beni uyandırıyor. Çadırdan dışarı çıkıyorum.

Karanlıkta ak kumkuşlarının keskin çığlıkları. Ay hâlâ devasa ve sarı. Kuzey Işıkları buzulun üzerinde yeşil perdeler gibi parlıyor ve bir ışık huzmesini bizim tırmandığımız zirveye salıyor.

Buzul yine kükrüyor, anlaşılmaz bir ses, yankısının yok olması 20 saniyeyi buluyor.

Ertesi sabah uyandığımızda kampımızın yoğun, beyaz bir sisle kaplı olduğunu görüyoruz, sanki bir gecede buz bu tarafa dönmüş de

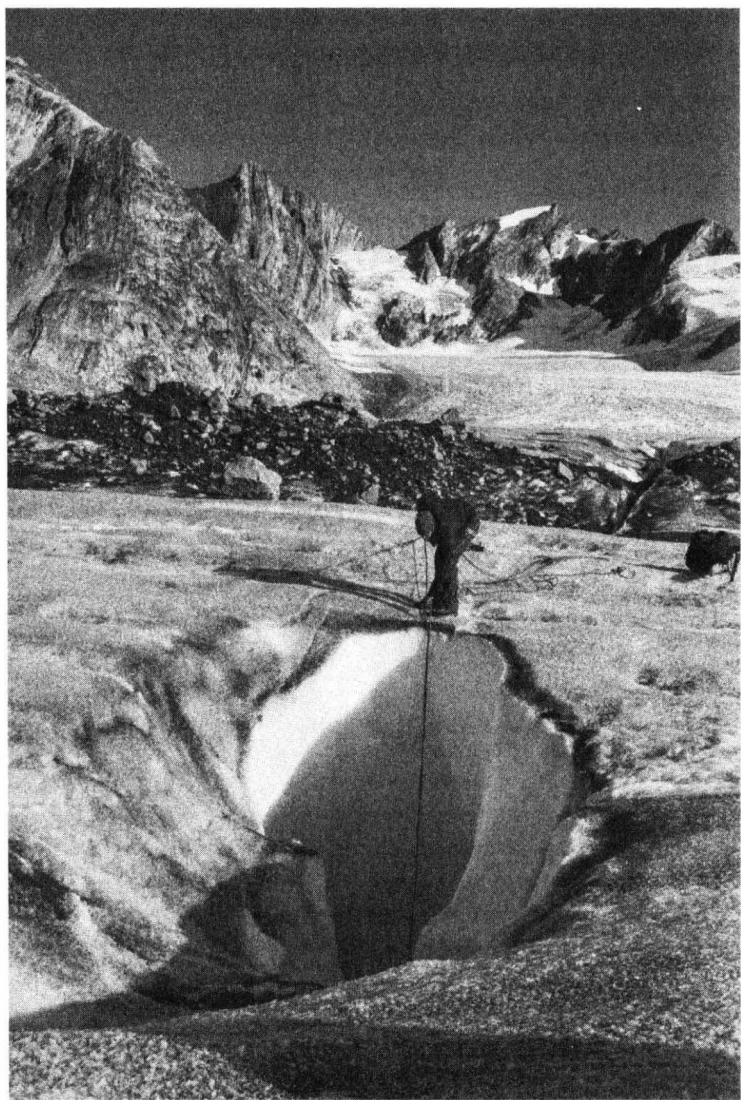
bizi içine almış gibi. Çiy taneleri tuzak tellerinin üzerinde boncuk boncuk. Bir kuzgun dönüyor üzerimizde, görünmez, garklıyor.

Orada iki gün daha geçirip iki zirveye daha tırmandıktan sonra kampımızı topluyor, mavi derinliklere açılan bir buzul değirmenini aramak için Knud Rasmussen Buzulu'na doğru yola çıkıyoruz.

11

Erime Suları

(Knud Rasmussen Buzulu, Grönland)

Buzul değirmenini görmeden önce sesini duyuyoruz. Alçak sesli bir guruldama, biz yaklaştıkça artıyor. Buzulun üstüne bir günlük yolculuk mesafesinde, erime sularından üç akarsuyun tıpkı Lofoten Adaları'ndaki maelstrom girdabına dökülen köpüklü akıntılar gibi döne döne içine aktığı, sığ bir çukura kurulu.

Buzul değirmeninin etrafında dolanıyorum, kenarından uzak durmaya dikkat ederek tabanını mümkün olduğunca uzak noktasına kadar görmeye çalışıyorum. Şüphesiz ki ömrüm boyunca baktığım en güzel ve korkutucu boşluk bu. Ağzı oval şekilli ve en geniş kısmı yaklaşık üç buçuk metre genişliğinde. Kenarları cam gibi pürüzsüz görünen bir buz mavisi, yer yer yarım daireler var. Buzul yüzeyinden aşağı, dikine bir kuyu gibi iniyor. Yaklaşık altı metre aşağıda ılık ve dolayısıyla görüntü tamamen kayboluyor. Buzul değirmeni, buzulun içinde alttaki kaya yatağına varana dek yüzlerce metre derine iniyor-muş gibi duruyor. Boşluğun batı tarafındaki ağzından aşağı bir erime suyu akıntısı dökülüyor.

O gün hepimiz öyle ya da böyle buzul değirmeninin çekimine

kapılıyor. Bir girdabın denizi etkilediği şekilde çevresindeki doğayı etkiliyor, öyle ki etrafındaki her şey ona doğru yöneliyor sanki. Onun huzurunda ben de göğsümde bir çekim hissediyorum, beni değirmenin daha yakınına, daha da yakınına gitmeye dürtten bir his. Buzul değirmeni kati ve kuvvetli, ayrıca buzun mavi yeraltına açılan bir ana giriş.

* * *

Değirmeni bulmadan yedi gün önce varıyoruz Knud Rasmussen Buzulu'na. Öyle büyük bir buz kütlesi ki kendi iklimini oluşturmuş.

Oraya vardığımız öğleden sonra buzul görünmez halde, bütün fiyort boyunca, bir mil uzanan ama yüksekliği sadece birkaç yüz metreyi bulan bir sis yığınının içinde kaybolmuş. Sisin üzerinde mavi gök, altında mavi su, arkasında da mavi buz var. Görünmez buzun soğuk kütlesi nemli havayı yoğuşturunca havada süzülen bu sis çıkmış ortaya.

Buzulu göremiyoruz ama duyabiliyoruz. Apusiaajik Buzulu, Knud Rasmussen Buzulu'nun yanında sınıfın içine kapanık çocuğu gibi kalır. İlk kükremesini çantalarımızı sonbahara kadar bize ev sahipliği edecek gnays kayalığının çıkıntılarına koyduktan birkaç dakika sonra duyuyoruz. Gürültü sis yığınının içinden hiç hesapta yokken geliyor ve jöle gibi titrememize sebep oluyor.

"Bum!" diyor Helen. "Knud Rasmussen'e hoş geldiniz. Buz konuşuyor!"

Tepemizdeki soluk gökkuşağı desenleri göğü benek benek süslüyor. Bunlar yedi-sekiz kilometre yukarımızda, troposferin üst kırsımlarında gezinen buz kristalleri tarafından kırılan güneş ışınlarının renkleri.

Sis yığınının arkasından bir patlama daha duyuyoruz.

Buzulu göremiyoruz ama onu hissedebiliyoruz. Etrafına bir serinlik yayarak hava sıcaklığını beş derece civarında düşürüyor. Kamp kurmak için seçtiğimiz yer buzulun parça kopan kısmına bir milden

daha uzak, ama burada bile buzulun aurasının içindeyiz. Knud Rasmussen'de geçirdiğimiz günler içinde biz de buz insanlarına dönüşüyoruz. Buz içiyoruz. Buzda yıkanıyoruz. Buzun yanında ve üzerinde uyuyoruz. Buz kulaklarımıza, rüyalarımıza ve konuşmalarımıza akıyor. Buz suya, havaya ve kayaya doluyor. Biz buzun içindeyiz, buz da bizim içimizde.

* * *

Knud Rasmussen'e giden güzergâh bizi Apusiaajik'in hayli kuzeyine, yeni bir uzaklık ve büyüklük anlayışının olduğu yeni bir düzene götürüyor. Zirveleri mızrak gibi keskin, binlerce metre yükseklikte, gnays kayalarıyla dizili, kanyonu andıran fiyortlardan geçerek varıyoruz oraya. Benim bilmediğim bir kaya var bu bölgede: gnays kayalarını 100 metreye varan geniş damarlar halinde bölüp zirvelerle vadilerden miller boyunca geçen, kolayca ufalanan, taneleri kaba saba, çikolata renginde taşlar. Her tarafta bu damarları takip edebiliyor, bir kıyıda suyun altına girip kaybolduktan sonra uzak bir tarafta başka bir yerden yeniden yeryüzüne çıkışlarını görebiliyorsunuz.

Bu insandan uzak doğada bile insanlararası çatışmalar izlerini bırakmış. Yan vadilerden birinde, balık kuyruğu gibi çatallanan bir dağ zirvesinin aşağı kısmında yarım yüzyıl önce terk edilmiş bir Amerikan Soğuk Savaş üssünün kalıntılarının yanından geçiyoruz. Pashlı bir hangar iskeleti, kirişleri defalarca düşen çığlarla bükülmüş; önüne kar küreyicisi takılmış bir traktör, sığ tundra bitki örtüsünün içine gömülmüş, sonra binlerce petrol varili, paslanıp turuncuya dönüşmüşler, bazısı küme küme, bazısı yılankavi bir sıra halinde duruyorlar. Bu halleriyle ortama bir kuluçka tesisi havası katıyor ve bana Lofoten Takımadaları'ndaki Moskenes sahillerine vuran balıkçılara ait süprüntüleri hatırlatıyorlar. Soğuk Savaş üssündeki bütün yapay şeyler tundranın renklerine bürünmüş – güderi rengine çalan turuncu, kahverengi ve yeşil. Tarihî esere dönüşmüş bu tesisin köşesinde bucağında likenler ve karayosunları yeşermiş. Arktik kamufajı.

Bu fiyordun daha aşağı kısmında, tatlı su dereleriyle beslenen

bir koyda fevkalade güzellikte bir buzdağı var. Güneş ışığının altında beyaz beyaz parılıyor, uzun ve yere yakın, üzerine dalgalarının vurduğu karanlık sulardan en fazla dört buçuk metre kadar yükseklikte. Üst tarafındaki sırtının zarif bir kıvrımı var, ama asıl göz alıcı yeri kenarlarındaki derin oyuklar, birbirlerine paralel biçimde düz uzanıyorlar, düzenli olarak aşındırılmışlar gibi. Her bir oyuk mavinin birbirinden biraz farklı tonuyla parlıyor. Oyukların sığılaştığı yerlerde buz çukurlaşıyor, girinti çıkıntıları tendeki yara gibi ışıltıyor.

Fiyort Y harfi şeklinde uzanıyor, bir kolu kuzeydoğuya, diğer kolu neredeyse dimdik kuzeye doğru. Kuzeye doğru uzanan kolun karşı tarafına geçerken uzakta, kıyı çizgisine doğru kıvrılan Karale Buzulu'nu görüyorum. Onun batı tarafında da daha küçük bir buzul görünüyor. Suyun üzerinde eriyip karaya taraf çekilmiş, bittiği yerde birkaç yüz metre genişlikte olduğunu tahmin ettiğim bir buz kemeri var. Kemer, eski buzun mavi ışığıyla parlıyor, içinden de kuvvetli bir erime suyu akarsuyu denize doğru coşkuyla akıyor.

“Geo ve ben bir keresinde Kulusuk’tan Karale’ye köpek kızağıyla iki günde vardık,” diyor Matt. “Vahim şartlar altında günde 80 kilometre kat ettik. Hava berbattı, deniz buzu çok zayıftı. Çok defa Geo ya da ben kızağın önünde bir zıpkınla buz sağlam mı diye yoklayarak yol almak zorunda kalıyorduk.”

Fiyordun kuzeybatı kolunda yol alıyoruz. Bu kolun sonundaki sis yığınının yaklaştığımız sırada su lapa lapa buz parçalarıyla koyu bir kıvam alıyor ve başboş bir buzdağının akıntıyla yüzdüğünü görüyoruz. Sis yığınının bir mil gerisinde, neredeyse suyun tam kıyısındaki bir dağ zirvesinin eteklerinde, soluk buzul kayalarının olduğu bir alanda çadırlarımızı kurmaya elverişli düzlük bir yer buluyoruz. Karlı bir araziden buraya akan, bize tatlı suyundan sunacak bir dere de var. Bayırdan yukarı, meyve vermeye başlamış yabanmersini çalıları var. Fiyordun tam karşı tarafında sarp bir dağın çıplak gövdesi yükseliyor, çikolata renkli kayalar bir yıldırım gibi vurmuş üstüne.

Fiyordun kıyısının birkaç metre ötesindeyiz ve kayalıklar, fiyort kıyısı boyunca yüzlerce metre uzanan, kuvars ve siyah mika çizgileriyle parıldayan, yekpare, eğimli bir gnays yumağından oluşuyor.

Kıyının açıklarında küçük mavi buzdağları bir ayrılıp bir yaklaşıyor.

“Öldükten sonra burada bir kaya olarak yeniden doğmak isterdim,” diyorum. “Gördüğüm en olağanüstü yerlerden biri.”

“Bize de uyar,” diyor Matt.

* * *

Oraya vardikten sonra, günbatımından bir saat önce sis yığını dağılıyor ve Knud Rasmussen’in parça kopan yüzü ortaya çıkıyor. Fiyordun eni boyunca, doğudaki kıyidan kıvrılarak dik bir çıkıntı şeklindeki noktaya doğru uzanıyor, sonra batıya doğru gözden kayboluyor.

Buzulun parça kopan kısmını çevreleyen deniz silt yüzünden kahverengi, ötesindeki suların süt yeşiliyle zıtlık oluşturuyor. Silt, fiyordun yüzeyinin altından görünmez bir şekilde fışkıran erime suyu akıntılarıyla yukarı çıkmış. Kuşlar toplanıyor dışarı dökülmüş siltin üzerinde, çamurun içindeki bereketli besinlerle besleniyor. Buzulun büyüklüğüne dair fikir veren tek referans noktası bu kuşlar ve onlar da bu mesafeden sinek gibi görünüyorlar. Arada bir buzulun parça kopmuş yüzüne yaklaşıyor, dönüyor, iç içe geçiyor, sonra yine suya konuyorlar. On-on iki saniye sonra küçük bir kopuşun gürültüsü geliyor bize.

Parça kopmuş yüzü buzulun derinliklerine dair bir kesit sunuyor bize. Çatlaklar yüzlerce metre boyunca aşağılara iniyor. Yuvarlaklaşmış kuyular var, buzul değirmeni erime sistemlerinin uzantıları bunlar. Bu mesafeden bile buz katmanını –tortul biçimini– görebiliyorum. Daha beyaz daha geniş şeritler inceliş aşağılara doğru mavi ve katmansız buzun içinde kayboluyor.

Buzulun yüzü denize doğru itilen bir gotik şehir gibi. Burçlar, çan kuleleri, bacalar, katedraller, tepe süsleri: Hepsi kenarlardan sarıyor. Tüneller, mahzenler, mezarlıklar: Hepsi parçalanıp buzdağlarına dönüşecek. Saints-Innocents Mezarlığı’nda üstteki cesetlerin

ağırlıklılarıyla alttakilere baskı yapışı, sonunda cesetlerin mezarlığın müştemilatının çevresinden taşışı geliyor aklıma.

“Parça kopması on binlerce yıl önce Büyük Buz’un üzerine kar olarak yağan buzun son aşamasıdır,” diyor Helen.

En taze kopuşların gerçekleştiği yerlerde buz en mavi halinde. Bu ayrılma izleri yara izi gibi değil de aydınlığa çıkışın izleri gibi. On binlerce yıldır buzun gördüğü ilk gün ışığı bu.

Açıklarda bir halkalı fok suyun yüzeyine çıkıyor, bize taraf bakıyor, sonra yine süt yeşili suya dalıp kayboluyor. Buzuldan bir parçanın kopması bir fokun gözüne nasıl görünür acaba? Merak ediyorum. Fokun *kulağına* nasıl gelir bu?

“Buralarda apaçık uğursuz sayılan bazı buzullar vardır,” diyor Matt. “Kulusumi halkının yanına bile yaklaşmadığı bir buzul var mesela, oradan geçerken konuşmaz, bir şey yemez, hatta buzula bakmazsın bile çünkü su yüzeyinin o kadar çok altından kopar ki buzul, ne oluyor demeye kalmadan seni yutup öldürür. Buna *puitsog* derler, yani ‘aşağıdan gelen buz.’”

Kampın yukarı tarafındaki iri bir kayanın rüzgâraltı kısmında binlerce bodur söğüt yaprağının gevşek biçimde biriktiği bir yere rastlıyorum. Kıtır kıtır ve kahverengi-siyahlar, yedi ya da sekiz santimetre kalınlığında bir tabaka oluşturmuşlar. Orada yıllar boyunca rüzgârın gücüyle birikmiş, her kış donmuş, her yaz yine çözölmüş olmalılar. Bütün yaprakların üzerinde damar çizgileri hâlâ belirgin. Bir avuç alıyorum, parmaklarımın arasında hışırdatıyorum. Ağırlıksız ve keskinler. Böylesi kuru havada, bu kadar az yüzey toprağı olduğunda organik maddelerin çürüme hızı azalıyor. Bu ortamda, buzul kopuşlarının ansızın gelen yıkımından yaprak süprüntülerinin sabır dolu birikimine, zaman farklı biçimlerde akıyor.

Önümüzden bir buzdağı kayıp geçiyor, şekli bir evin saçaklarını andırıyor. Sirtına 17 martı konmuş, hepsi rüzgâra taraf dönmüş.

Knud Rasmussen'in yakınında yaşamak gök gürültüsüyle kapı komşusu olmak gibi bir şey. Gündüzleri tımanış yapıyor, etrafımızdaki doğanın derinliklerini keşfe çıkıyoruz. Her akşam buzulun yandaki çadırlarımıza dönüyoruz. Gündüz gece, buzul uluyor, çığlık atıyor, sesi yankılanıyor. Hava sıcaklığıyla buzulun kopuşu arasında bariz bir ilişki yok. En yüksek bazı kükremeleri gecenin köründe, en soğuk anlarda duyuyor, kutupayısı geldi sanıp korkuyla uykumuzdan uyanıyoruz.

“Sence bu dinamik bir süreç mi?” diyor Matt bir sabah. Semersooq yakınlarındaki Helheim Buzulu şu an denize doğru günde yaklaşık 35 metre hızla ilerliyor. Dünyadaki en hızlı buzullardan biri.”

Buzul, adını Nors mitolojisindeki yeraltı ölümler diyarından almış: Helheim, dünya ağacı Yggdrasil'in köklerinin altına gömülü “Cehennem Âlemi”, “Saklı Yer”. İngilizcede cehennem anlamındaki *hell*, İzlanda dilindeki *helvíti* gibi dil tarihinin derinlerinden gelir: Kökeni, yeniden yapılandırılmış bir isim olup “yeraltı dünyası”, “saklanmış yer” anlamına gelen, Ön Cermen dillerindeki **saljo* ya da **haljo* kelimeleridir. Bu kelimeler de Ön Hint Avrupa dillerine ait, hem “üstünü örtmek” hem “saklamak” hem de “kurtarmak” anlamındaki **kel-* veya **kol-* kökünden gelir.

Grönland'da bazı buzullar erime sonucunda çekiliyor, bazıları'nınsa akış hızları artıyor, bu da dolayısıyla üst kısımlarındaki buzların azalmasına sebep oluyor. Yumuşayan buz örtüsünün sadece son dört yılda yaklaşık bir trilyon net ton küçüldüğü tahmin ediliyor. Buzul değirmenleri tarafından kayganlaştırılınca çok daha fazla ton buz ve erime suyu fiyortlara ve okyanusların açıklarına dökülüyor, deniz seviyelerinin küresel çapta azar azar yukarı tırmanmasına sebep oluyor.

Bir istirahat günü, sıcak bir sabah vakti, gnays levhalarının denize doğru girdiği yerde uzanıyor, gözlerimi kısmış, buzlu izliyor, sonrasında çıkacak sesi duymakla kalmamayı, kopan bir buzulu görmeyi ümit ediyorum. Ama o sabah hiçbir şey kıpırdamıyor. Gözlerimi kapatıp doğayı dinliyorum. Nadiren yaptığım bir şekilde dinliyorum doğayı, bırakıyorum ki her bir ses yükselsin ve bütün seslerin

hep beraber oluşturduğu örgünün içinden parlak bir ip parçası gibi sıyrılırsın, her sesi dinleyerek kaynağını tahmin etmeye çalışıyorum. Buranın alt şarkısını –belli bir yerin altında yatan sesler, çoğu zaman duyulmadan kaybolan, en azından dikkat edilmeyen ortam mırıltıları– dinlemeye çalışıyorum.

Arkamızdakileri göremeyiz ama duyabiliriz. Her taraftan sesler akıyor.

Baş döndüren martı çığlıkları.

Yakınlardaki kıyıya vurmuş buzdağının, kadim hava baloncukları güneşin ısıyla patlarken çıkardığı çatırtı.

Sudaki buz parçalarının birbirlerine çarpan porselenlerin sesini andıran takırtısı, kıyıya vuran dalgaların sıçrattığı buzların birbiri üstüne binen sesleri, ya erimeden ya da akıntıdan ağırlığı değişince yalpalayan büyükçe bir buzdağının şapırtıları.

Fiyordun uzak tarafında bir çağlayan, yüksekteki bir buz yalağından aşağı, sabit bir gürülemeye dökülüyor, yükleme hunisinden aşağı dökülen mısır taneleri gibi.

Hepsinin altında, bu alt şarkının bile altında, insan kulaklarımla ayırt edemediğim beyaz gürültü gibi bir şeyden oluşan kaya yatağı, daha ince seslerin duyulmasını mümkün kılan uzak bir vızıltı, bir uğultu.

Bum! Bir silah patlaması narin örgüyü yırtıp geçiyor, sonra fiyordun duvarlarında ve suyunda yankılanıyor. Sıçırıyorum. Matt kıyıda bir kayanın üzerinde durmuş. Kovanlarını boşaltmak için silahlarla ikişer kere fiyorda doğru ateş ediyor. *Bum! Bum!* Tüfeklerin her geri tepişinde omzu da geri gidiyor. Büyük bir balık yüze çıkmışçasına sıçırıyor su. Yankıların dehşet verici bir gürültüsü var. Her bir atışın sesinin tamamen kesilmesi 15-20 saniyeyi buluyor.

O gün öğleden sonra hep beraber çadırlarımızın yakınında durmuş, oradan buradan laflayıp istirahat gününün verdiği miskinliğin tadını çıkarırken olan oluyor.

Mermi sesi gibi bir çatırtı duyuluyor önce, ses fiyort ve dağlarda bir kamçı darbesi gibi yankılanıyor.

“Avcı mı?” diyorum.

Ama avcı değil, buzul bu, çatlamanın sesinin geldiği yere bakınca buzulun ön yüzünün yüksek kısmında otobüs büyüklüğünde bir buzun düşmüş olduğunu görüyoruz. Düşerken görmedik ama suda batıp çıkışını görebiliyoruz.

Bu öncü olayı görmemiş olsak belki de sonrasında gerçekleşecek ana olayı da kaçıracaktık – Helen’in sonrasında dediği üzere “nadi-ren göz önünde gerçekleşen” bir olay.

“O tarafta!” diye bağırıyor Bill, ama biz de zaten o tarafa, ilk buz blokunun düştüğü yöne bakıyoruz, zira beyaz bir yük treni buzuldan hızla ayrılıyor, yatay bir şekilde fırtına gibi fırladıktan sonra denize dökülüyor, sonra nasıl oluyorsa beyaz tren buzulun içindeki vagonlarını da çekiyor ardı sıra, imkânsız bir sihirbazlık numarası gibi, sonra beyaz vagonları bir katedral takip ediyor –mavi bir buz katedrali, kuleleri, kubbeleriyle tastamam, hepsi bir araya gelip doğal olmayan biçimde yanlamasına çöken yekpare bir binayı oluşturuyor– ve katedralin ardından, bir mil uzağımızda gerçekleşse de çığlıklar atıp olayın kuvvetinden ötürü istemsizce geri doğru çekilirken bütün o beyaz ve mavi *şehir* dışarı çıkmaya başlıyor ve o kükremenin bize ulaşmasından önceki sessizlik içerisinde, sadece birkaç metre aralıklarla duruyor olsak da birbirimizin isimlerini haykırıyoruz, sonra o yüz binlerce tonluk buz şehir fiyordun sularına çöküyor, neredeyse 15 metre yüksekliğinde bir dalga oluşturuyor.

Sonra korkunç bir şey oluyor, şehrin düştüğü suların içinden, tam da buzuldaki parçanın ayrıldığı yerin tam tepesine doğru, baş kısmına doğru incelen, çıkıntılı ve parıltılı, mantiken buzdan oluşması *gereken* ama daha önce gördüğümüz hiçbir buza benzemeyen, meteor metalini nasıl hayal ediyorsam öyle, zamanın öylesine çok derinlerinden geldiği için bütün rengini yitirmiş olan, siyah, parlak

bir piramit yukarı yükseliyor – ya da bizim olduğumuz yerden yükseliyormuş gibi görünüyor. Bizse bu iğrenç, nadide şeyin, yıldızlardan düşen, görevini 100.000 yıl ve üç dakikada tamamlayan bu buzdağının asla yüzeye çıkmaması gerektiği yerde yüzeye çıkışına duyduğumuz hayret ve korku içinde tepiniyor, küfrediyor, bağışıyoruz.

20 dakika sonra fiyort yine sakinleşiyor.

Dalgalar, kayaların üzerindeki çukurları ısıtıyor nazikçe. Gnays kayasının üstünde ardı sıra sular, eriyen buzun pıt pıt sesi, suyun sınırlarında parıldayan gün ışığı, rüzgârda sallanan hasırotları.

Biraz önceki o kâbus sanki hiç yaşanmamış gibi.

Buzdağı yana eğimli mavi bir masa gibi yerleşmiş suya, yüzlerce metrekaare alanı kaplıyor. Martılar düzineler halinde bu yeni toprağa konuyor, kanatlarını çırpıyor, ısınmak için bir bacaklarını gövdelerinin tüylerinin arasına alıyor, çömeliyorlar.

Kahverengi gnaysın kuytularındaki bir ak kumkuşunu ürkütüyorum.

Ertesi gün kıyıda küçük bir buzdağı buluyorum, yuvarlak ve koyu mavi, bir kayalıktaki su birikintisine vurmuş. Karanlık yıldızdan bir hatıra. Zar zor kaldırabiliyorum. İki elimle taşıyor, beşik gibi tuttuğum kollarımla kavıyor, diğerlerine sesleniyorum. Kollarımla göğsümü uyuşturuyor. Olması gerektiğinden daha ağır. Kampa doğru yokuş yukarı tırmanıyor, onu çadırların orada büyük bir kayanın üzerine koyuyorum.

Güneş ışığı içinden geçiyor. İçindeki hava baloncukları gümüş görünüyor: solucan delikleri, dik açılı bükümmler, inanılmaz zikzaklar ve keskin katmanlar.

O gece bir kutup tilkisi geliyor kampımıza, oyuncu bir mavi gölge.

Küçük buzdağının erimesi iki gün alıyor. Kayanın üzerinde kaybolmayacak bir leke bırakıyor.

Buz da petrol gibi uzun zamandır bizim kategorilerimize karşı çıkmıştır. Kayar, kaçır, sabit durmaz. Kavramları allak bullak eder, ona anlam kazandırma çabalarını hiçe sayar. 1860'larda buzulbilimin ortaya çıktığı sıralarda, buzullar üzerine konuşmalar buzun sıvı, katı ya da büsbütün kolloid benzeri başka bir madde olarak mı sınıflandırılması gerektiği tartışmalarıyla doluydu.

Buzun insanın anlam oluşturma biçimleri için anlaşılabilir oluşu şaşırtıcı değildir, zira buz bir şekil değiştirici ve hal değiştiricidir. Uçar, yüzer ve akar. Bukalemun gibi renk değiştirir. Buz kristalleri 1.000 metre yükseklikte güneşin ve ayın çevresini sarıp parıltıyan haleler ve yalancı güneşler oluşturur. Buz kar, dolu, sulusepken şeklinde yağar; kuştüyü gibi kristalleşir, ayna gibi ışıltır. Buz dağ sıralarını ortadan kaldırır, aynı zamanda hava baloncuklarını bin yıllar boyunca muhafaza eder ve insan bedeninin yüzyıllar boyunca zarar görmeden kalmasını sağlayacak kadar da iyicildir. Sessizdir, ama çattırda ve gürültüler koparır. Görüş gücünü artırır, vahalar yaratır.

Şu an buzu yeni bir canlı madde şeklinde deneyimliyoruz. Yüzyıllar boyunca kutup bölgeleri söz birliği edilmişçesine durağan olarak hayal edildi: kuzeyin ve güneyin “donmuş çölleri.” Şimdiyse ısınmakta olan bir gezegen bağlamında buz düş gücümüzün ve doğamızın içinde yeniden edilgenleşti. “Donmuş” kutuplar eriyor ve erimelerinin sonuçları küresel. “Permafrost” kelimesinin Rusça karşılığı olan вечная мерзлота, “ebediyen donmuş zemin” anlamına gelir, gittikçe isabetsizleşen bir isim yani. Grönland, Antarktika ve Arktik, buzun kaderinin gezegenin kaderini belirleyeceği cephe hatları haline gelmiş durumda artık.

İngilizcedeki “*glacial pace*” –buzul hızı– ifadesi neredeyse durağan sayılacak kadar yavaş hareketleri tabir ederdi eskiden. Günümüzün buzulları, ne var ki yükseliyor, çekiliyor, kayboluyor. Himalaya buzullarının geri çekilişi Asya’da buz nehirlerinin bir mevsim tutup başka bir mevsim saldıgı sulara bel bağlayan bir milyardan fazla insanın geçimini ve yaşamını etkiliyor. Batı Antarktika Buz Tabakası kırılarak başına buyruk sürüklenen buzdağlarına ve buz tabakalarına dönüşüyor. Deniz buzunun küçülüşünü takip etmeye haritalandırma yöntemleri kâfi gelmiyor. Dünya küresi üreticileri artık küreleri-

nin kutup kısımlarını güvenle beyaza boyayamıyor. Mary Douglas'ın meşhur kir tanımındaki “bir şeyin uygunsuz bir yerde olması”¹⁸⁹ ifadesi bağlamında bakarsak buz *kirlenmiş* durumda.

Onunla yakın temas halinde yaşayan yerel kültürlerde buz her daim muğlak bir varlık olagelmıştır ve buzullar hakkında anlatılan hikâyeler çoğu zaman insani ve insani olmayan faaliyetler arasındaki sınırları silikleştirmiştir. Buzullar, bu hikâyelerde fail olarak çıkarlar ortaya, bilinçlidirler ve niyetleri vardır, bazen merhametli, bazense zalimdirler. Güneybatı Alaska'nın Atabask ve Tlingit sözlü geleneklerinde mesela, antropolog Julie Cruikshank'ın belgelediğine göre buzullar hem canlıdır (kendilerine yaşam bahşedilmiştir) hem de var oldukları doğa içerisinde canlandırıcıdır (çevrelerine yaşam bahşederler).¹⁹⁰ Bu bölgede konuşulan dillerde bazı özel fiiller İngiliz dilinde edilgen doğa varlıkları olarak sınıflandırılabilir bazı varlıkların yaşama güçlerini belirtirler. Dilbilim antropologları bu gibi fiillerin “canlandırıcı” etkisine dikkat çekerler: Bu fiillerin hem dinleyen hem de konuşan, his sahibi bir çevreyi kabul ediyor oluşu akla Robin Wall Kimmerer'in bitki yaşamının özerkliğini kabul edecek bir “canlılık grameri”¹⁹¹ arzusunu getiriyor.

Buzullarda ve buzulların yakınlarında seyahat ettiğim yıllar boyunca Kuzey yerli kültürlerinde buzullar ve buz hakkında anlatılmış düzinelerce hikâyenin çevirisini okudum. Bunların birçoğu buzun tehlikelerle dolu yeraltı âlemiyle –insanın içine düşüp ölebileceği bir krallık– ilgilidir. Bölgeden bölgeye değişiklik gösteren yaygın bir hikâye (ya ince deniz buzundan ya da bir yarıktan) “buzun içine düşen”, ölü olduğu sanılan ama sonra bu yeraltı dünyasından yanında hayalî görüntülerle, zorluklarla ve belalardan kurtuluşlarla dolu hikâyeler eşliğinde yeryüzüne geri dönen bir gezgini anlatır. Yeraltına dair Batı'nın en meşhur buzul hikâyesi olan, Joe Simpson'ın yazdığı *Touching the Void*'da [Boşluğa Dokunmak] da neredeyse aynı olaylar dizisi ve motifler tekrarlanır. Bu hikâyelerin hepsi derinliklerden mucizevi yeniden doğuşlarla ilgilidir. Kendimize ait “yüzeye çıkışı” biz de buzun koptuğu o gün yaşadık, tek fark yüzeye çıkanın insandansa derinliklerde saklandıktan sonra tekrar ışığa çıkan buzun kendisi olmasıydı.

Buzun kopuşunu takip eden günlerde ben sık sık bizim ona verdiğimiz tepki üzerine –o parlak siyah piramit suyun üzerinde yalpalalar, denizin suları ince ince üzerinden akarken hayranlıktan çıkıp dehşet gibi bir şeye dönen bağrıışlarımız– kafa yordum. Buz yukarı çıktığı zaman benim de midem yalpalamaya başlamıştı: Bu yabancı görüntü karşısında yüce duyguların yerini daha ziyade bedensel tepkiler almıştı. Maddenin kayıtsızlığını dağlarda çok hissetmiş ve bundan keyif almışımıdır. Ama o siyah buzun gösterdiği bambaşka bir bir başınalıktı, mide bulandıracak kadar aşırı bir bir başınalık. Camus, maddenin bu özelliğine “yoğunluk” der. Maddeyle yalın halinde karşılaşıldığında “yabancılık” devreye girer:

Dünyanın “yoğun” olduğunu ayırımsamak, bir taşın ne denli yabancı, bizce kavranılmaz olduğunu, doğanın, bir görünümün bizi ne büyük bir güçle yok sayabileceğini sezinlemek. Her güzelliğin dibinde insandışı bir şey yatar. (...) Bin yıllar ötesinden dünyanın ilkel düşmanlığı yükselir bize doğru. (...) Dünyanın bu yoğunluğu ve yabancılığı, uyumsuz budur işte.¹⁹²

O “yoğunluk”un –uyumsuzun– benim için yepyeni olan bir biçimini ben Grönland’da tanıdım. Orası maddenin dil becerisini kenara ittiği bir bölgeydi. Buz, dili sahile vurmuş bir halde terk ediyordu. Nesne kendi niteliğini reddediyordu. Buz bir anlam taşımıyordu, kaya da ışık da; bu yüzden orası tuhaf tabirinin eski, kuvvetli anlamıyla tuhaf bir dünyaydı; insan zihnine ait terimler ve şekillerle anlatılamayacak bir bölgeydi yani. Aklım yine Merlin’e, mantarlara ve yeraltına gömülü gri mantar krallığına gitti. Merlin’in görmeme yardım ettiği o titrek, sürüngen yeraltı dünyası.

Grönland maddenin kavramsal eleklerden süzülüp geçtiği bir yerdi. Siyah yıldızın ortaya çıkışı gerçekleştiği zaman bir sızıntı taşkına dönüşmüştü. Sonrasında bu taşkını yeniden, bu sefer buzul değirmeninin derinliklerindeki mavi ışıktaki görecektim.

Günler buzullara ve zirvelere hevesli tırmanışlarla gelip geçiyor. Söğüt yaprakları sarıdan turuncuya dönüyor. Bir sabah çadırlarımızdan ayrıldığımızda yerin köşe bucağını yıldızlarla süsleyen ilk kırılgayı görüyoruz.

Kampın arka tarafında yükselen isimsiz zirveye tırmanmayı deniyoruz. Aşağıdan, yanıltıcı perspektifle bakınca yekpare duvardan oluşan bir ön yüzü varmış ve binlerce fit yüksekliğindeymiş gibi görünüyor. Sonra daha girift olduğunu anlıyoruz: Aşağıdan görünmeyen birçok değişik özelliği çıkıyor ortaya. Tam ortasında bir buz yalağı var. Üzerinde küçük göller ve erimeyen karlı yerlerin olduğu geri doğru kurulu omuzları var dağın.

Yedi saat boyunca dağın yedi yükseltisini tırmanıyoruz. Helen M önde, sağlam bir tempoyla liderlik ediyor. Yükseltiler arasındaki yumuşak zeminlerde zar zor ilerleyip doğru yolu seçmeye çalışıyoruz. İki yanı kapalı derin boğazlardan ya da kaya levhalarının üzerinden rahat geçiyorum. Sırtlara geldiğimde korku kalbimi sıkıştırıyor.

Dağın beş dişli zirvesi ayna gibi altın renkli kayadan, üzerinden bakınca batı tarafında kocaman bir atnalı şeklindeki buz yalağını görüyoruz. Buz yalağının çevresini sarp dağlar sarmış, ortasında da çöken bir buz bacası var – aşağısındaki karlı araziye nane mavisini buz yığınlarını döken 180 metre yüksekliğinde bir duvar. Serin bir rüzgâr esiyor buz yalağından, kendime olan güvenimi zedeliyor.

Son yükseltide Matt önden gidiyor: Yekpare taş gibi sağlam, soğuk bir baca, teker teker üstüne tırmanıp aşağı iniyoruz. Buz bacasının ön kısmında biz tırmanırken üç kere çökme oluyor, buz yalağının çeperlerinden yankılanan seslerini duyuyoruz. Bu zirveden Knud Rasmussen'in uzaktaki yüksek kısımlarını görebiliyoruz. Buradan bakınca bir buz nehrinden çok çevresindeki dağları altına almış bir buz denizine benziyor.

Üşümüş ellerimizle geri dönmeye koyuluyoruz. Karale'nin zirvelerinin üzerinde mercer bulutları dolanıyor. Bir hava cephesi yaklaşıyor bize doğru. Günün ilerleyen saatlerinde güneş, altın rengi ışıklarını yanlamasına vuruyor, aşağımızda kalan fiyorttaki buzdağlarını arkadan ışıklandırarak opal gibi parlamalarına yol açıyor.

O akşam hepimiz bir arada oturuyoruz, hepimiz yorgun ve muhabbete hasretiz. Dönüm noktalarıyla dolu bir zaman. Günbatımı, eylülün başları, Arktik dairenin hemen altında, Doğu Grönland'da, deniz kıyısındaki bir buzulun yanı başında. Gündönümü, mevsim dönümü, yerkürenin dönümü, toprağın dönümü. Kutup tilkisi yine geliyor kampımıza, mavi-gümüş renginde karanlıklarda durmaya özen gösteriyor.

Geç saatlere kadar uyumuyoruz. Fiyordun sularının üzerinde son ışıklar birikiyor, buzulların köşelerinin, kenarlarının üzerinde, gnays kayalarındaki kuvars çizgilerinde. Alacakaranlık böyle incelikle aydınlatarak arazinin detaylarını ortaya çıkarıyor, ama aynı zamanda bu detayları dağıtıyor da. Nesneler arasındaki bağlar gevşiyor, öyle ki şekil değişiklikleri gerçekleşiyor. Zifirî karanlık çökmeden önceki son dakikalarda kuvvetli bir halüsinasyon görüyorum, yorgun gözlerim çadırımızın etrafındaki iri kayaları birer taş parçası gibi değil, birer beyaz ayı, sıçramaya hazırlanan birer kutupayısı gibi görüyor.

Buzuldan kopan büyük bir parça beni geceleyin uyandırıyor. Dakikalar sonra dalgalar kıyıdaki kayaları yıkıyor.

Ertesi sabah dokuz buzdağının –insan boyutunda– gece vakti koyumuza gelip kıyıya vurduğunu görüyoruz. Erirken tik taklar çıkarıyorlar. Dokuz adet buz saati.

* * *

Bir sonraki sabah ağır çantalarla –uzakta geçireceğimiz birkaç gün için gerekli malzemeler– ayrılıyoruz oradan. Denizden uzaklaşıp iç kısımlara doğru, buzul boyunca yürüyor, Knud Rasmussen'in uzak kısmında bir ileri kamp kurmak ve ötesindeki zirvelerle geçitle-ri bu kamptan keşfe çıkmaya gidiyoruz.

İçine inebileceğimiz genişlikte bir buzul değirmeni de bulmak istiyoruz.

Buzultaşın üzerinden buzula çıkacağız, parça kopan ön kısmı-

nın yukarı tarafındaki kırık buzdan geçecek, sonra da buzulun ortasındaki, hızlı hareket edebileceğimiz düz buzda ilerleyeceğiz. En azından planımız bu. Sonrasında Matt, Knud Rasmussen’de karşılaştığımızı “fena halde yıkık dökük bir arazi” olarak tanımlayacak. Ben bunun bir labirent olduğunu düşüneceğim. Apusiaajik’teki yarık labirentleri bunun yanında çocuk yapbozu kalır, üstelik bunun sonunda bizi bir Minotauros* bekliyor.

Fiyort kıyısından buzulun parça kopan ön kısmına doğru ilerliyor, yabanimersinleriyle söğütlerin olduğu yamaçlardan geçiyor, sonunda yanlamasına uzanan buzultaş yamacına geliyoruz. Buzulun denize doğru hareketiyle ezilip vadi kenarına binmiş yığınlardan oluşan bir duvar.

Dik bir yükseklikte bulunan bütün kayalık alanlar tehlikeli yerlerdir. Güneydoğu ABD’de iki başlı bir zirveye tek başına tırmanmaya niyetlenmiş birinin kayalarla dolu bir yamaçta öldüğünü biliyorum. Dağın tabanına bile varamamış, kayalık araziden tırmanırken kocaman bir kaya tabakasını harekete geçirmiş, kaya tabakası üzerine çökmüş, kalça kemiğini kırarak belinden aşağısını kapana kısırmış.

Bu yüzden kayalarla dolu bir buzultaş yamacında kedi gibi yürümek gerekir. Amacınız hiçbir şeyi yerinden oynatmamaktır, bir kuvars tanesini bile. Nazikçe hareket edersiniz. Önce ayak parmaklarının kökünü yere değdirerek yumuşak adımlarla ilerlersiniz, bacağınızı kasıp topuğunuzla yere vurarak değil. Elinizle bir kayaya *asla* asılmanız gerekir; bunun yerine uygulayacağınız kuvvet kayayı yerinde tutsun diye avucunuzla ya da parmak uçlarınızla kayaya bastırırsınız. Yoklamadan hiçbir kayaya ayağınızı *asla* bütün kuvvetiyle bastırmazsınız. Ayağınızı veya kolunuzu yukarıdaki kayanın düşmesi ihtimaline karşı *asla* kayaların arasındaki boşluklara koymazsınız. Bu gibi kaya ağzlarında kavalkemikleri ve önkol kemikleri kolayca kırılır.

Buzultaşın üzerine sağ salım çıkıyoruz, sıra sıra dört kedi ve arkadan gelen ben, hantal bir öküz. Buzultaşın omzunun yüksek kıs-

* Yunan mitolojisinde Girit Adası’ndaki bir labirentte yaşayan kafası boğa, bedeni insan olan yaratık. (Y.N.)

mından buzulun yukarı kısımları ve parça kopan yüzü görünüyor. Bu yakınlıktan buzulun ön kısmının boyutlarını kestirebiliyoruz. Bir falez bu. Martılar kumlu bir su birikintisinin üzerindeki su böceklerine benziyor.

Oradan temkinli bir şekilde buzultaşın uzak kenarına inmeye koyuluyoruz. Masa büyüklüğünde kayalar üzerine bastığımızda sallanıp kıpırdıyor, sonunda buzulun buzultaşla buluştuğu siyah cam gibi saçağın üzerine birer birer çıkıyor, oradan da Knud Rasmussen'in alçaktaki kabarık kısımlarından birine tırmanıyoruz.

Gece soğuğu su birikintilerinin üzerinde ince buz tabakaları bırakmış. Bu narin buz çatırdayarak kırılıyor. Buzul donmuş bir denizden ibaret, şimdilik halat ve krampona ihtiyaç duymayacağımız sakinlikte bir deniz.

Yarım mil içeri ilerledikten sonra bu deniz fırtınalı bir hal alıyor. Buz dalgaları kabarıyor, kenarları keskinleşiyor, alelade kabarıklardan çok domuz sırtına dönüşüyor, sonra da bir domuzunkinden çok bir köpekbalığının sırtına dönüşüyor. Halatları bağlıyor, baltaları çıkarıyor, kramponlarımızı geçiriyoruz. Şimdi ayağımız kayacak ya da takılacak olsa sonuçları çok fena olur. Hızımız yavaşlıyor, zira Matt yarık labirentinin içinde bir çıkış yolu arıyor sonda yardımıyla. Daha az konuşuyoruz.

Etrafımızda giderek genişleyen yarıklar beliriyor. Başta sadece birkaç karış derinlikler, sonra 20, 30, 50, saymakla bitmez metrelerle ulaşıyor derinlikleri. Renkler değişiyor. Yüzey buzu buzulun burundaki buzdan daha beyaz. Yarıklar Apusiaajik'te gördüğümüz yarıklar gibi başka bir dünyaya ait bir maviyle ışıldıyor. Buradaki mavi daha da yoğun, daha canlı, *daba yaşlı*.

Buz, içinden geçen ışık kristal yapısına çarpıp yansıdığı, oradan sekip başka bir kristale çarptığı ve yine yansıdığı, sonra bir diğerine, bir diğerine çarptığı ve en son insanın gözüne çarpıp sektiği için mavi görünür. Bu nedenle, buzun içinden geçen ışık gözle arasındaki doğrusal mesafeden daha uzun seyahat etmiş olur. Bütün bu yol boyunca renk tayfinin kırmızı ucu soğurulur ve geriye sadece mavi kalır.

Böylesine zorlu buzul arazilerinde buzun içinden geçen ışık gibi hareket edersiniz. Zaman döne döne yayılır, mekân uygunsuz davranır. Yarım mil mesafedeki hedefinize varmak için bir saat harcarsınız. Hedefinize doğru kuş uçuşu mesafe anlamsızdır çünkü buz size seken ve yansıyan bir güzergâh göstermektedir, mavi mesafedir bu, kuş uçuşu mesafe değil.

Dört saat boyunca Labirent'teyiz. Sonunda Matt bizi daha düz buzun üzerine çıkaracak olan yolu buluyor. Orada halatlarımızı çözüyor, yiyor, içiyor, güvenle ayakta duruyoruz. Gergin sinirlerimin gevşediğini hissediyorum. Aramızdan biri kısa bir süreliğine ağlıyor. Hepimiz buzulun kapanına kısıldığımızı, onun esiri olduğumuzu hissediyoruz.

Yokuş yukarı, iç kısımlara doğru ilerlemek hâlâ zor olsa da buz şimdi daha sakın ve hızımız da iyi. Biz yol alırken iki tarafımızda başka buzul kolları beliriyor. Yeni zirveler ufukta bize göz kırpmıyor. Hiçbirine tırmanılmamış henüz. Baştan çıkarıyorlar bizi. O gece yüksekte bir bivak alanı kurmayı ve ertesi gün oradan bir zirveye doğru yola koyulmayı istiyoruz: keşif tırmanışı, harita olmadan, bizi bekleyen araziye dair çok az bilgiyle.

Güneş yakıyor şimdi, buzulun yüzeyi öyle hızlı eriyor ki hem görüyor hem de duyuyoruz bu erimeyi. Her şafakta bir santimetre büyüyen kırağı ormanlarından oluşan minik buz tabakaları suya dönüşürken eğilip bize göz kırpmıyorlar. Buzul tıslıyor. *Çatırdıyor*. Bazen bir yığın çamurlu buz erime sularının oluşturduğu bir akarsuyun üzerine düşüyor, kristalleri ateşte cızırdayan yağ gibi kanaldan aşağı üşüşüyor.

“Bütün bu erime suları nereye gidiyor?” diye soruyorum Matt’e.

“Buzul değirmenlerinden aşağı iniyorlar. Bulacağız. Göreceksin.”

Buluyoruz. Başta iki küçükçe değirmen, Apusiaajik'te gördüğümüzden birazcık büyük. Sonra büyük bir değirmen, yanlamasına uzanan bir buzultaşın yakınında kocaman bir açık ağız. Üç erime akarsuyu kıvrıla kıvrıla bu ağıza iniyor, son birkaç metrede tek bir akıntıya dönüşüp çukurdan aşağı akıyor.

Buzul değirmeninin çevresinde ihtiyatla dolaşıyoruz, yabani bir hayvana yaklaşırmış gibi. Ben belime bir halat bağlıyorum ve Matt halatın diğer ucundan tutarken değirmen ağzının kenarına gidiyorum. Kenardan biraz eğiliyorum ve dümdüz aşağı, derin mavinin içine, buzulun kanına bakıyorum. Karnımın ve kemiklerimin bu renk tarafından içeri çekildiğini hissedince hemen geri çekiliyorum. *Boşluk yüze ye göç eder...*

“Bu işimizi görür,” diyor Matt. “Buradan aşağı inebiliriz. Gerçi sabah erken, çok erken saatlerde, buzul hâlâ donmuş haldeyken gelmemiz gerekecek, eriyen buzların suları akmaya başlamadan önce. Şimdilik bu geceyi geçireceğimiz bivak alanımız için bir yer seçmeliyiz. Ben şahsen buzun üzerinden kayanın üzerinde uyumayı tercih ederim.”

Bir buzul kolukayıp Knud Rasmussen’e katılınca terk ettiği yerde küçük bir kaya adası çıkmış ortaya. Artan erime hızının güncel bir kalıntısı –var olan hiçbir haritada, Google Earth’te bile bulunmayan bir Antroposen eseri– ve Knud Rasmussen’e 120 metre yüksekten dökülen buz nehrinin içinde, bir derenin ivinti yerinde sudan başını çıkaran iri bir kaya gibi duruyor. İki mil öteden görüyoruz onu; üzerinde kamp kurabileceğimiz kadar düz bir zemin sağlar mı diye merak ediyoruz.

Günbatımına doğru, gri buzdan bir yamaca tırmanıyoruz oraya ulaşmak için. Şüphesiz ki buzun yeraltı dünyasından çıkmış o yeni dünyaya adım atacak ilk insanlarız biz. Neredeyse bir tenis kortunun yarısı büyüklüğünde.

“Ayda yürümek gibi,” diyor Helen M hayranlıkla, ki öyle. Kaya, buzun onu terk ettiği halde. Kalın bir gri taş tozu tabakası kaplıyor her tarafını. Kaya yatağı buzun geçişiyle pürüzsüzleşmiş, ama yüzeyinde yuvarlak, oynak taşlar var. Bu taşların üzerinde sarhoş gibi sendeliyoruz.

Adanın hemen arka tarafından kocaman, buzdan kubbeler ve kabarıklar var, şişelerimize bu buzların eriyen sularından minnetle dolduruyor, uzun günün getirdiği susuzluğumuzu dindiriyoruz.

Tozları küreyerek ve taşları kaldırarak çadırlarımız için yer açmak yarım saatimizi alıyor. Bill, Helen M ve ben çalışırken şarkı söylüyoruz. Bill'in tok sesi güneş batarken buzulun üzerine dökülüyor, moralimizi yükseltiyor. Sonra çadırları kuruyor, gece esecek rüzgârı hesaba katarak taşlarla ve halatlarla yere sabitliyoruz. Kayanın tozu ellerimize ve yüzümüze bulaşıyor.

“Bakın, dağlar yanıyor!” diye sesleniyor Helen eliyle işaret ederek.

Gerçekten de öyle: Batı tarafından yoğun bir ışık zirvelerin üzerine akıyor, en yüksek zirvelerin kayalarını öyle bir kızartıyor ki üzerinden lavlar akıyormuş gibi görünüyor.

* * *

Ertesi gün şafak sökerken bir bulut şeridi arazinin üzerinde beliriyor. Sessizliğe uyanıyoruz kuvvetli rüzgârın estiği gecedен sonra. Hava durgun. Buzul geceki soğuktan taş kesilmiş.

Tırmanıyoruz o gün. En tepesine çıkmayı başaramadığımız uzaktaki zirveye doğru uzun bir tırmanış.

Ertesi sabah saat beşte, alacakaranlıkta uyanıyoruz. Kaya adasındaki çadırlarımızı aceleyle, sinirle söküyoruz. Hava durgun. Yamaçtan inip Knud Rasmussen'e varıyor, buzultaş enkazı çizgisinden yol almaya koyuluyor, buzul değirmenine doğru ilerliyoruz.

Henüz değirmeni görmeden gürültüsünden soğuk havada bile değirmenin fokur fokur hareket halinde olduğunu, buzları öğüttüğünü anlıyoruz. Batı tarafındaki kenarından bir akarsu dümdüz boşalıyor içine.

“Güneş şimdiden ısıtmaya başlamış,” diyor Helen. “Her geçen dakika akıntılar daha da artacak.”

Hızlı çalışıyoruz. Matt düzeneğimizi kuruyor. İki halat, her biri iki uçlu dört bağlama noktası. Zayıf buzların hepsini temizliyor ki vidaları tutabilecek sert buz ortaya çıksın, sonra buz vidasının dişle-

rini buza iyice yerleşene dek bastırıyor, yüzeye dikey durmasına dikkat ediyor, sonra da bir elle vida kovanını sabitlerken diğer elle kolu çeviriyor. Buza yabancı bütün nesneler ısıyı emer ve buzu eritir, bu yüzden vidaların ve karabina kancalarının etrafında kalan gevşek buzları bastırıp sertleştirmemiz gerekiyor.

Düzenegi Matt'i tatmin edecek şekilde kurmamız yarım saat alıyor. Değirmene akan çağlayanın kuvveti ve sesi hatırı sayılır biçimde artıyor. Değirmene girer girmez sesle iletişim kurmanın neredeyse imkânsızlaşacağı çok açık. Basit bir işaret dili üzerinde anlaşıyoruz: aşağı, yukarı, mola ve –kollar X harfi şeklinde birleştirilince – *çıkarm ulan beni buradan*.

İniş halatını, sonra çekme halatını bağlıyorum kendime, düğüm yerlerine ilk kontrolü, sonra da ikinci kontrolü yapıyorum. Ayaklarımı yere vuruyor, kukuletamı iyice sıkıyor, bütün prosedürü bir daha gözden geçiriyorum. Değirmen derine iniyor: Bir bilimkurgu tüneli, beni aşağı ışınlamaya hazır. Ağzından geçerken korku hissetmiyorum, zaten gerek yok buna, sadece kafatasımda o bilindik karıncalanma, arıların vızıltısı.

Değirmenin içine girer girmez yoğun güzelliğini görüyorum. Havanın mavi bir aurası var ve etrafımı saran buza dokununca kayganlığını hissediyorum. Küçük adımlarla iniyorum, değirmenin yukarıda kalan oval şekilli beyaz ağzı gittikçe daralıyor. Aşağı bakınca tabanını göremiyorum ve çocukken Akdeniz'de bir tekneden berrak, azur mavisi sulara bozuk paralar atışımın, gümüş renkleriyle dönerrek, parıldayarak 30, 40, 50 saniye boyunca derinliklere inişlerini izleyişimin hatırası davetsizce geliyor zihnime.

Derine indikçe, değirmenden aşağı akan erime suyu akarsuyu- na yaklaşıyorum. Sonra bir ara kramponlarım buzda kayıyor ve değirmenin duvarından dönüp akarsuya çakılıyorum. Akarsu soğuk yumruklarıyla başıma vuruyor ve beni yine kendinden uzağa fırlatıyor, ama ondan uzaklaşınca da değirmenin cam gibi duvarlarına yine tutunamıyorum ve böylece yine sallanarak akarsuyun altında buluyorum kendimi ve yine oradan da akarsuyun kuvvetiyle itiliyorum. Böylece, bir sarkaç gibi akarsuyun içine ve dışına sallanıp duruyo-

rum ve başıma yediğim her soğuk yumrukta kuvvetimi yitiriyor, ben bedensel işlevlerimi kaybetsem dahi sonsuza dek çalışmaya devam edecek bir devridaim makinesinin içinde kapana kısılmışım gibi hissediyorum kendimi.

Sarkaç gibi sallanırken yukarı bakıyor ve Matt'in başını uzatıp bana baktığını, ağzının bir şeyler söylemesine hareket ettiğini görüyorum ama o yüzeyin üst kısmında, bense derinlerindeyim ve bu ikisi hayli farklı yerler. Matt çerçevesi beyaz ve altın rengi ışıktan o gök lombozunun içinde duruyor ama burada, aşağıda, mavi renkten başka renk, mavi zamandan başka zaman yok. Yukarıda Bill, Helen M ve Helen buzulun üzerinde serbestçe dolaşıyorlar; buradayse sadece buzdan cam, su akıntısı ve dayattıkları zorunluluklar var.

Fakat zorunda kalmadığım müddetçe terk etmek istemeyeceğim kadar da ilginç bir yer, o yüzden biraz daha aşağı inersem kendimi akıntıdan kurtarabilirim diye akıl ederek Matt'e beni aşağı indirmesini işaret ediyor ve döne döne daha derine iniyorum. Orada –buzulun 20 metre, yani bin küsur yıl derininde– teras benzeri bir yer görüyorum. Su, terastaki bir delikten döne döne aşağı iniyor ama bu delik benim sığamayacağım kadar dar. Ama terasın kenarından yanalmasına diğer tarafa mavi bir geçit uzanıyor. Sarkaç gibi sallanmamdan istifade edip bu yan girişin kenarını elimle yakalıyorum. Kendimi geçide doğru itiyor, akıntıdan kurtuluyorum ve aşağı tarafımda yaklaşık üç buçuk metre uzunluğunda, ince bir mızrağı andıran, her nasılsa terastan *yukarı doğru* uzanan bir buzun olduğunu görüyor, bir ayağımı ona dolayıp ucuna tünüyorum. Sonunda güvendeyim, bir elimle geçidin kenarını tutmuşum, bir ayağım mızrak şeklindeki buzda. Durup bir nefes alıyorum, lomboza bakıyor, Matt'e başparmağımı gösteriyorum iyi olduğumu belirtmek için. Kendimi orada sağlamla alırken ortamı inceleyebilirim.

Altı metre aşağıyda erime suları daha da derinlere doğru deliyor buzu ve buzulun yeraltına iniyor, takip edebilmem imkânsız. Yan geçitse bir tünel gibi diğer tarafa açılıyor ve sonunda daha fazla maviyle dolu bir odanın olduğunu görebiliyorum ve geçidi takip edip o odaya varmak istiyorum. Ama biliyorum ki kuyudan yan tarafa doğru hareket etmeye başlar başlamaz halatım sürtecek, ilerleyişimi zor-

laştıracak. Bu ayrıca yan geçitte ayağımın kayması durumunda ana kuyuya hızla düşeceğim anlamına da geliyor. Keşke buz vidalarından alsaydım yanıma diye hayıflanıyorum, böylece tüneli geçerken halatı istediğim gibi hareket ettirebilememi sağlayacak tesisatı kurabilirdim. Ama yanımda buz vidası yok, bu yüzden de bu bambaşka dünyanın içinde, buzdan mızrağın üzerinde bir süre durduktan sonra gönülsüzce, minnetle Matt'e *çıkarm ulan beni buradan* işaretini vermekten başka seçeneğim yok.

Matt düzeneğin oraya geçiyor. Helen, Helen M, Bill ve Matt hep beraber beni Z kasnaklı bir çekici halat vasıtasıyla yukarı çekiyorlar. Başımı, kahkahalarla, "Nasıldı?" sorularıyla, açık ağızlarla dolu üst dünyaya deliğinden çıkan bir yer sincabı gibi çıkarıyorum. Helen elini uzatıp beni güvende olacağım zemine çekiyor, güneş altından derelerini buzun gümüşüne akıtıyor. Bu derin zaman dalışından günler sonra bile iliklerime kadar mavi kalacağım.

Sonrasında Bill'i de aşağı gönderiyoruz. Buz yüzeyinin on metre aşağısında *Tosca* operasından bir arya söylüyor. Notalar o muhteşem mavi orgun borularından akıp neşeyle durgun havanın içine dalarak uçuyor.

* * *

Knud Rasmussen Buzulu'ndan fiyorda son kez indiğimizde vakit öğleden sonra. Tundranın renkleri cıvı cıvı, buzun ve kayaların üzerinde geçirdiğimiz günlerden sonra parlaklıkları göze şok etkisi yapıyor. Renkleri değişmeye yüz tutmuş gri yapraklı söğütlerin kükkürt rengine çalan alevleri, likenlerin punk yeşili, kayalarda siyah mika parçaları.

Biz buzuldayken söğüt yapraklarının uçları kızarmış.

Altı kar keklği yabanmersinlerinin arasında oynuyor, onların da tüyleri kış beyazına dönmekte. Buz haricinde yaşam belirtisi görmek keyiflendiriyor bizi. Bizden korkmuyorlar. Bill'in gözünde bir müzik eserinin partiyonu bu kuşlar, bir kıtadaki altı nota gibi yamacın üzerinde durmuşlar.

Ana kampımıza dönünce çantalarımızı atıyor, fiyordun dondurucu suyunda yıkıyor, günlerin tozunu, yorgunluğunu buzulların arasında neşeli bağışmalarla üzerimizden ovup atıyoruz.

O gece o âna kadar şahit olduğumuz en coşkun Kuzey Işıkları'nı görüyoruz. Uyku tulumlarımızın üzerine oturup izliyoruz onu. Yeşil perdeler üzerindeki parlak taşlarla pulları karadan içeri, Knud Rasmussen'in, kaya adasının, buzul değirmeninin üzerine salıyor. İlk kez yeşilin yanında pembe de var, yakıotu pembesi. Batıdaki zirvelerden yeşil ışık huzmeleri fırlıyor yukarı doğru. Hiçbir masraftan kaçınmayan bu coşkun gösteri, göğü binlerce mil boyunca kaplıyor. *Yeryüzünden büsbütün bağımsız olan, gün ve yıl algımızın idrak edemeyeceği bir zaman ölçeğinde gerçekleşiyormuş gibi görünen girift bir doğa eseri...*¹⁹³

"Kuzey Işıkları'yla birlikte daha çok yıldızın görüldüğünü fark ettiniz mi?" diyor Helen M.

Haklı. Kuzey Işıkları'nın daha az yıldızın görünmesine yol açmasını beklerdim, daha fazlasının değil, nihayetinde fazla ışığın yıldızların parıltısını boğması gerekirdi. Fakat genel kanının aksi bir etki yaratarak daha fazla yıldızın görünmesini sağlıyor. Öbek öbek yıldız Kuzey Işıkları dağılınca karanlığın içinde kayboluyor. Aramızdan hiç kimsenin yeşil ışığın yıldızların ışığına neden engel olmayıp daha ziyade destek olduğuna dair fikri yok.

O gece bana saatler sürmüş gibi gelen, berrak bir rüya görüyorum. Tenimin altını ince, mavi bir yosun tabakası tutuyor, sağ bileğimden başlayıp omzuma yayılıyor ve göğsümü kaplıyor. Acısız ve şaşıaali.

* * *

Günler sonra, yine Kulusuk'ta, köydeki son günümüzde Helen, Matt ve ben köyün gençlerinden Nuka'yla kayakla suda gezmeye çıkıyoruz. Nuka'nın başında köşeli bir beyzbol şapkası, boynunda altın bir zincir, ağzında altın bir diş var. 18 yaşında. Nazıkçe, tutkuyla, José González gibi gitar çalıyor. Kayağa binmeyi çok seviyor.

Apusiaajik'in etrafında bir bulut birikiyor. İkinci güneşi parlak ve sert. Fırtına yaklaşıyor. Martılar fırtına bulutlarının ışığının altında çarşaf gibi beyaz görünen suya iniyor. Tek başına, alçak bir buzdağı koyda başıboş geziyor. İki adamla bir kadın koyun orada bir barakanın rüzgâraltı kısmına çömelmiş, kutu Heineken içiyor.

Kayakları iri kayaların arasından denize indiriyoruz. Morina balığı başlarının ve fok kuyruklarının arasından kürek çekerek çıkıyoruz. Nuka kısa ve hızlı darbelerle önden gidiyor, Matt onun peşinden hızlanıyor, iki adam da suyun üzerinde olmanın verdiği keyifle sırtıyor.

"Kayakçılık burada icat edildi!" diye bağıyor Matt.

Doğrudan küçük buzdağına doğru kürek çekiyor, en alçaktaki noktasına çarpıyor, kayağın ön kısmının yarısı buzdağına çıkınca gülüyor. Sonra çekiyor kendini oradan ve yine suya iniyor.

"Bakın!" diye sesleniyor Nuka. Üzerinden sular damlayan bir nesne tutuyor elinde, uzun ve ince bir şey, ahşap sapının ucunda bir mızrakbaşı var.

"Zıpkın bulmuş!" diyor Matt. Nuka, Matt'e doğru hedef alıp zıpkını Matt'in kayağına fırlatıyor. Neyse ki kısa düşüyor, Matt kürek sallayıp zıpkına ulaşıyor, suda yüzen zıpkını kapıp bana atıyor.

Daha önce hiç zıpkın su topu oynamamıştım ve bunun bir geleneksel Grönland sporu olduğu da pek kafama yatmıyor, ama kurallar gayet anlaşılır görünüyor: Nişan al, yara alma.

Zıpkını birbirimize fırlatıyor, peşi sıra koyda geziyor, sertçe kürek sallıyoruz. Köyün başka gençleri de lastik botlarıyla çıkageliyor, Evinrude marka motorlarını gazlayıp önümüzden denizi yararak geçiyorlar. Apusiaajik Buzulu'nun kuzey tarafı zirvesinden kıyı çizgisine dek parılıyor. Bir süre sonra kayakları birbirine bağlıyoruz, kayaklarımız dalgaların üzerinde yalpalarken biz dip kayasının üzerine tünemiş küçük Kulusuk köyünü izliyoruz, kıyıdaki mezarlığın beyaz haçları güneşte kolayca seçilebiliyor.

Kıyıya dönünce Nuka zıpkını gururla Geo'ya gösteriyor.

Geo başını sallıyor.

“Bu zıpkın değil,” diyor Nuka’ya Grönland dilinde.

Bize bakıyor, zıpkını alıp mızrak başı aşağıya bakacak şekilde bir baston gibi tahta sapından tutuyor ve yere batırıyormuş gibi yapıyor, hep yaptığı gibi temkinli bir şekilde ileri adım atıyor, sanki bastığı yerde ne var diye yoklarmış gibi görünüyor.

Bu bir zıpkın değil, hatta bir silah da değil. Bu, deniz buzunun kalınlığını anlamaya yarayan bir alet. Buzun üzerinde ilerlemek güvenli mi yoksa değil mi görmeye –yakın geleceği yoklamaya– yarıyor.

İngiltere’ye döndüğümde buzulun üzerinde geçirdiğimiz haftalar içerisinde Kuaterner Stratigrafi Alt Komisyonu Antroposen Çalışma Grubu’nun* başlangıç tarihi 1950 olmak üzere –nükleer çağın başlangıcıyla aynı tarih– Antroposen’in mevcut yeryüzü çağı olarak resmen kabul edilmesini önerdiğini öğreniyorum.

* Anthropocene Working Group of the Subcommittee on Quarternary Stratigraphers. (Y.N.)

12

Saklama Yeri
(*Olkiluoto, Finlandiya*)

Huş ağaçları, huş ağaçları, çamlar, huş ağaçları, açıklık, mavi çiftlik evi. Alçakta nehir vadisi, tahta köprü. Her şey donmuş: nehirler, ağaçlar, topraklar, tarlalar. Pembe granit kayalıklar, oradan döken sarı buz çağlayanı. Huş ağaçlarının arasında, çamların içinde ev büyüklüğünde kayalar. Bir tilki ölünün beyaz kaburga kemiklerinden kırmızı etini çekip sıyıran kara bir leş kargası. Küçük karga, küçük karga.

Burası size göre değil.

Korsan radyo istasyonunda Blondie'den "Atomic" çalıyor.

Yılansı kar süprüntüleri asfalt yolda yarışa tutuşmuş. Farların ışıklarında karlar fırıl fırıl dönüyor. Aydınlanmayacak gri bir hava. Gidonu içe kıvrık bisikletiyle bir çocuk, sırtı dimdik, beyaz bir direkteki mavi posta kutusunun yanından hızla geçiyor. Gümüş-gri gnays, mika ve buz sayesinde canlanmış.

Burası insanı onurlandıran bir yer değil.

Adaya doğru köprüden geçiyorum. Köprünün iki yanında tuz

bataklıkları. Kırık buz parçalarının içinde deniz. Rüzgâr kaskatı duran sazları yalıyor, sığırçıklar siyah siyah oynuyor sazların üzerinde. Deniz, kıyıdan yarım mil boyunca donmuş halde. Körfezin uzak kısmında, gözün göremediği yerde alacakaranlığın içinden geçip batıya doğru hareket eden on metre yüksekliğinde dalgalar var.

Burada hiçbir asil davranış saygıyla yâd edilmez.

Rüzgârın şiddeti azalınca kar parazit sesi çıkıyor, rüzgâr şiddetlenince kar da son hız yağıyor. Çift katmanlı tel örgüler. Tipinin içinden, koyun bu tarafından, adanın diğer ucuna doğru üç kocaman yapı görünüyor. Devasa gri silüetler belirip kayboluyor: kubbe, kule, levhalı duvarlar. Deniz çevrelerini eritip temizlemiş; denizin bunu yapmaması gerekirdi. İki kamyon geçiyor buz lastikleriyle çatırtılar çıkararak.

Burada hiçbir şey değer görmez. Burada her şey bizim için tehlikeli ve tiksindir.

Kar farların önünde uçuşuyor. Bir mezarlığı ziyaret etmek ve bana ait bir şeyi oraya gömmek için geldim buraya. Dünyanın sonuna vardığımda da yeryüzüne yeniden çıktığımda da her yer karanlık olacak.

Dikkat edin. Ciddiyiz. Bu mesajı göndermek bizim için anlam ifade ediyordu. Bizimki mühim bir kültür olarak bilinirdi.

Size yerin altında ne olduğunu, neden ona dokunmamanız gerektiğini ve aksi takdirde neler olacağını anlatacağız.

* * *

Finlandiya'nın güneybatısındaki Olkiluoto Adası'nın kaya yatağının derinlerinde bir mezar inşa halinde.¹⁹⁴ Mezarın sadece onu tasarlayan kişilerden değil onu tasarlayan canlı türünden de daha uzun ömürlü olması planlanmış. Yüz bin yıl boyunca hiçbir bakım yapılmadan bütünlüğünü koruması, gelecekteki Buz Devri'nden sağ salim çıkması hedefleniyor. Yüz bin yıl önce üç büyük nehir ağı Sahra Çölü'nde akıyordu. Yüz bin yıl önce anatomik açıdan modern insan-

lar Afrika'nın dışına doğru yolculuklarına başlıyordu. Dünyanın en eski piramidinin yaşı 4.000'dir, ayakta kalabilmiş en eski kilisenin yaşı 2.000'den azdır.

Bu Fin mezarı şu âna kadar tasarlanmış en güvenli koruma protokollerinden bazılarına sahip. Firavunun mahzen mezarlarından da, herhangi bir yüksek güvenli kezaevinden de daha güvenli. Bu mezara koyulanların jeolojik etmenler dışında herhangi bir nedenle bir daha orayı terk etmemesi ümit ediliyor.

Bu mezar bir insanötesi mimari deneyi, adı da Fincede "mağara" ve "saklama yeri" anlamlarına gelen Onkalo. Onkalo'da saklanacak olanlar belki de şimdiye kadar ürettiğimiz en karanlık madde olan yüksek derece nükleer atıklar.

Nükleer atık üretmeye başladığımız andan beri onu nasıl bertaraf edeceğimize karar vermeyi de beceremedik gitti. Uranyum 6,6 milyar yıl önce süpernova patlamalarıyla oluşmuştur ve gezegenimizin oluşumunda payı olan uzay tozunun bir parçasıdır. Yerkabuğunda kalay ve tungsten elementleri kadar yaygındır ve üzerinde yaşadığımız kayalara yayılmış haldedir. Yavaşça, türlü masraflarla, zamana yaya yaya, mucizelerle, sakatlanmalarla uranyumu enerjiye ve kuvvete dönüştürmeyi öğrendik. Uranyumdan nasıl elektrik üretileceğini, uranyumdan nasıl ölüm üretileceğini biliyoruz ama onunla işimiz bittiğinde onu nasıl bertaraf etmemiz gerektiğini hâlâ bilmiyoruz. Dünya çapında an itibarıyla nihai depolama yapılmasını bekleyen çeyrek milyon tonun üzerinde uranyum var ve her geçen yıl bu rakama 12.000 ton yenisi ekleniyor.

Uranyum madeni Kanada'da, Rusya'da, Avustralya'da çıkarılıyor ve belki de kısa süre sonra Grönland'da da çıkarılacak. Çıkarılan uranyum madeni parçalanır ve öğütölür, asitle süzölür, gaza dönüştürölür, zenginleştirilir, takviyelendirilir ve topraklara dönüştürölür. Çapı ve uzunluğu birer santimetrelilik tek bir zenginleştirilmiş uranyum topağı normal şartlarda bir ton kömürle aynı enerjiyi üretir. Bu topraklar çoğunlukla zirkonyum alaşımından yapılmış, ısı ısı yakıt çubuklarının içine kapatılır. Binlerce çubuk bir araya getirilerek elde edilen desteler, fisyonun başlatılacağı reaktör çekirdeğine yerleştirir-

lır. Fisyon sonucunda ısı oluşunca buhar yükselir; buhar türbinler- den geçer, kanatları döndürür ve elektrik üretilir.

Fisyon sürecinden yeterli hızda verim alınamaz olduğu zaman çubukların değiştirilmesi gerekir. Fakat bu çubuklar hâlâ aşırı derecede sıcak ve ölümcül seviyede radyoaktifdir. Dengesiz uranyumoksit; alfa ve beta parçacıkları ve gama dalgaları yaymaya devam eder. Çekir- dekten yeni çıkarılmış bir deste çıplak yakıt çubuğunun yanına yakla- şacak olursanız radyoaktivite hücrelerinizin ezilmesine ve DNA'nızın bozulmasına neden olarak vücudunuzu mahveder. Muhtemelen saat- ler içerisinde, kusa kusa, iç kanama geçire geçire ölürsünüz.

Bu yüzden kullanılmış çubuklar reaktörden makineyle çıkarılır, taşınıırken her daim su veya başka bir koruyucu sıvı içinde tutulur ve gerektirdiği üzere derinliği yüksek, kullanılmış yakıt havuzlarında yıllarca bekletildikten sonra geri kazanım tesislerine veya kuru de- polara gönderilirler. Yakıt havuzlarında su, çubukların saldığı parça- cıkları soğurur. Bu parçacıklar suyu ısıttığından kaynamanın önüne geçilmesi ve çubukların felakete sebep olacak biçimde korumasız bırakılmaması için bu suyun sürekli olarak devirdaim halinde olma- sı ve soğutulması gerekir.

Ne var ki havuzlarda on yıllar bile geçirdikten sonra çubuklar hâlâ sıcak, zehirli ve radyoaktiftir. Biyosfer için tehlike arz etmeme- lerinin tek yolu uzun vadeli doğal çürümeden geçer. Yüksek seviyeli atıklar için bu bin yılları bulabilir. Bu süre zarfında kullanılmış yakı- tın havadan, güneş ışığından, sudan ve yaşamdan uzakta, iyi muha- faza edilmesi gerekir.

Bu gibi atıkları emniyet altında tutmak için geliştirdiğimiz en iyi çare onları gömmektir. Bu kalıntıları gömmek için inşa ettiğimiz mezarlar jeolojik mahzen olarak bilinir ve türümüzün Cloaca Maxi- ma'sı –Büyük Kanalizasyon'u– sayılırlar. Düşük ve orta seviyeli mahzenlere nükleer enerjinin ve nükleer silahların yan ürünleri olan hafif radyoaktif malzemeler, yani sadece yıllarca zararlı kalacak nes- neler –giysiler, aletler, filtre pedleri, fermuarlar ve düğmeler– gider. Hepsi varillere konduktan sonra dünyanın dört bir yanındaki yeraltı depolarında bulunan siloların haznelerine yerleştirilir. Her yeni ta-

baka betonla kaplanır, böylece yeni gelenlere yer yapılmış olunur. Waste Isolation Pilot Plant (WIPP) –New Mexico'daki tuz yataklarına kazılmış orta seviye mahzen– içinde askeriye kaynaklı, birçok maddenin yanı sıra Amerikan nükleer savaş başlığı radyoaktif atıklarının da olduğu transuranyum atıkları bulunan 800.000 adet 55 galonluk yumuşak çelik varilin saklanması için tasarlanmıştır. WIPP varil odaları zamanla yeryüzünün kendi kayaları üzerinde son derece muntazam duracak olan düzenli bir katman oluşturacak, yeni bir müstakbel Antroposen fosil grubu olacak bu.

Fakat en tehlikeli atıklar –reaktörlerden çıkan zehirli ve radyoaktif yakıt çubukları– bundan daha emniyetli bir defin işlemi gerektirir: özel bir cenaze töreni ve özel bir mezar. Böylesi sadece birkaç yüksek seviye atık mahzeni inşa etmeye giriştik şimdiye kadar. Belçika gelecekteki derin mahzen olanaklarını araştırmak için yerin derinliklerine bir test sahası kazdı ve bu tesisin adını da HADES koydu. Amerika'nın yüksek seviyeli mahzen girişimi Nevada çölündeki Yucca Dağı adlı sönmüş bir süper yanardağda başladı, ama inşaat yıllar süren tartışma ve protestolardan sonra ertelendi. Şimdilerde oradaki ignimbrit kayacına kazılmış mağaralar boş salonlar halinde durmaktadır. Projenin ertelenmesinin sebepleri arasında Yucca Dağı'nın 275 metre genişlikte bir deprem bölgesi olan Sundance fayına ve bu fayın tam altından çaprazlama bir şekilde geçen daha derin Ghost Dance fayına yakınlığı da vardı. "Eğer Yucca Dağı bütün kapasitesiyle radyoaktif atıkla doldurulacak olursa," diye yazar John D'Agata, "iki milyon nükleer patlamaya, yani yaklaşık yedi trilyon doz ölümcül radyasyona muadil bir tehlike barındırıyor olur."¹⁹⁵ Bu miktar dünya üzerindeki her bir insanı 350 kere üst üste öldürmeye yeter.

Şüphesiz ki bütün bu derin depolama tesisleri arasında en gelişmiş olanı Finlandiya'nın Botni kıyısındaki 1,9 milyar yıllık kayanın yaklaşık 460 metre derinine kurulu Onkalo, yani Saklama Yeri'dir. Onkalo'daki mezar odaları Olkiluoto'nun üç enerji santralinden gelen atıklarla tamamen dolduğunda altı bin beş yüz tonluk kullanılmış uranyumu saklıyor olacak.

İşte böyle gelir dünyanın sonu, işte böyle gelir dünyanın sonu, işte böyle gelir dünyanın sonu – gümbürtüyle değil,* bir ziyaretçi merkeziyle.

“Olkiluoto Adası’na hoş geldin,” diyor Pasi Tuohimaa. “Sonunda buradasın!”

Onkalo’ya kışın geldim. Grönland’daki büyük erimenin gerçekleştiği yazdan ve buzul değirmenini gördüğüm güz mevsiminden sonra.

Ziyaretçi kabul yeri temiz, iyi para harcanmış. Yüzeyleri yüksek çözünürlüklü orman manzarası fotoğraflarıyla kaplanmış ayaklı dolaplar var. Lavaboda müzik çalmasa da kuş sesleri çalıyor. İnsanlar sıvacı kuş ötüşleri eşliğinde işiyorlar, belki de tırnaşık kuşlarının sesidir.

Pasi dışarı çıkarıyor beni. Ziyaretçi kabul yerinin arkasında merdivenli bir tahta kaldırımdan deniz kenarındaki tuz bataklığına iniliyor. Sazlar rüzgârla çatırdıyor. Deniz donup kaskatı kesilmiş, hasırotlarının arasında sarı buz yığınları birikmiş. Koyun diğer tarafında üç nükleer enerji santralinin silueti var, tipi yön değiştirdikçe görünüp kayboluyorlar. Üçüncüsü, en uzakta olanı bir camiye benziyor: toprak renginde bir kubbe, yanında yükselen minaresi.

“Üçüncüsü hâlâ inşaat halinde,” diyor Pasi. “Çok olmadı başla-yalı.”

Rüzgâr çok soğuk. Manzarayı camın arkasından izlemek için içeri giriyoruz. Geniş camların üzerine kuşlar çarpmasın diye yırtıcı kuş etiketleri yapıştırılmış: tipik bir doğan, tipik bir atmaca. Preslenmiş çerçeveli pencerelerden koy manzarası çok güzel izleniyor. Kar fırtınası enerji santrallerini gizlediği zaman 20. yüzyılın başlarından bir Gallen-Kallel tablosuna bakar gibi oluyoruz.

Pasi, nükleer enerjinin madenden kullanıcıya tedarik zincirini anlatan ve radyasyonun sadece yanlış muamele edildiğinde tehlike arz ettiğini açıklayan kalıcı sergiyi gezdiriyor bana.

* İngiliz şair, oyun yazarı ve eleştirmen T.S. Eliot’ın “The Hollow Men” adlı şiirinin son kıtasından alıntıdır. Şiir, “Gümbürtüyle değil, iniltiyle” dizesiyle son bulur. (Ç.N.)

“İnsanlar nükleer atıkların sonsuza kadar zararlı kaldığını sanıyor,” diyor Pasi. “Öyle değildir! 500 yıl sonra kullanılmış uranyumu eve bile götürebilirsin.”

Kollarını açıyor bana doğru. “Sarılabilirsin.”

Duraksıyor, tekrar düşünüyor.

“Gerçi yatağının altında saklayamazsın ama oturma odasında bir sorun olmaz.”

Yine duraksıyor.

“Öpmesen iyi olur tabii, ama sarılmakta hiç sorun yok.”

Sevgiliyle buluşmaya giden kızına şartlarını sunan bir baba gibi konuşuyor.

“Yakıt çubuklarını uzun vadeli muhafaza için böyle kapatıyoruz,” diyor, uzunluğu 2,5 metre, çapı 45 santimetrelilik bakır bir silindiri göstererek. Parmağının boğumuyla silindire vuruyor. Silindir takırdıyor.

“Sahte değil, orijinal. Bakırın kilosu ne kadar, biliyor musun? En iyi muhafaza kabıdır, yakıtla tepkimeye girmez.”

Bakır kabın içinde dama tahtası gibi iç boşluklara bölünmüş başka bir demir döküm kap var. Kullanılmış uranyum topaklarının saklı olduğu zirkonyum alaşımlı yakıt çubukları bu boşluklara sokuluyor. Bu işlemin sonunda her bir kap 25 ton ağırlığa ulaşıyor, her kap su emici bentonit kil yatağına yuvalandırılıyor, sonra içi oyulmuş gnays kayacının içine, gnayss ve granit dip kayasının 460 metre derinine konuyor.

Sesli düşünerek bu yuvalama sırasını kendi kendime mırıldanıyorum: *uranyum, zirkonyum, demir, bakır, bentonit, gnays, granit...* Yeraltına seyahatlerimin başlangıcına gidiyor aklım, sonra zamanın başlangıcına, Boulby madenindeki karanlık madde laboratuvarına. Boulby’de evrenin doğuşuna bakabilmek için ksenon elementini kurşun, bakır, demir, kayatuzu katmanlarının içinde, kayanın yüzlerce metre derinine saklıyorlar. Onkalo’da da geleceği günümüzden korumak için uranyumu zirkonyum, demir, bakır, bentonit katmanlarının içinde kayanın yüzlerce metre içinde saklıyorlar.

Sergi alanında teşhir edilenlerden biri de Albert Einstein'ın elinde kalem, önünde kâğıt, bir masanın başında oturan, gerçek boyutlu modeli.

“Bak kim var burada!” diyor Pasi, beni Einstein’a götürerek.

Hayat Einstein'ı fena halde yıpratmış gibi görünüyor. En iyi şartlar altında bile ona benzemeyeceğini düşündüğüm kauçuk yüzü boynundan kopmuş. Boğazında bir boşluk var, içinden metal destekler ve menteşeler görünüyor.

“Dügmeye bas,” diyor Pasi bana, katılımcıların sergiyle etkileşimini sağlamak için tasarlanmış, masanın bizim tarafımızdaki kırmızı düğmeyi işaret ederek.

Basıyorum.

Einstein'ın gövdesi bize doğru yalpallıyor önce, zangırdayıp durduktan sonra gri bıyığının sağ kısmı yerinden çıkıyor, yavaşça dudağının üzerine sarkıyor. Einstein'a ait olduğunu hiç sanmadığım bir ses kaydı bizimle Fince konuşmaya başlıyor.

Pasi kaşlarını çatıyor, sonra masaya eğilip başparmağıyla yumuşakça bastırarak Einstein'ın bıyığını yerine takıyor.

* * *

Olkiluoto Adası'na ve saklama yerine gitmeden önceki gün yakınlardaki Rauma şehrinde bekliyor, Finlandiya'nın meşhur halk destanı *Kalevala*'yı okuyorum.

Kalevala –*İlyada* ve *Odysseia* gibi– birçok sesin ve hikâyenin olduğu uzun bir şiir, bu sesler ve hikâyeler Baltık şarkılarından Rus hikâyeciliğine çeşitli köklü geleneklerden doğmuş. Bin yıldan uzun süre boyunca anlatıcıdan anlatıcıya değişen bir sözlü metin halinde var olmuş ve 19. yüzyılda Finlandiyalı bilgin Elias Lönnrot tarafından derlenmiş, düzenlenmiş ve yayımlanmış, böylece şu an elimizde bulunan en değişmemiş versiyon ortaya çıkmış. Lönnrot'un *Kalevala*'sı söylencesel ve şiirsel olanı gündelik ve yerel olanla birleştirerek bir

Kuzey halkının ormanlardan, adalardan ve göllerden oluşan zorlu, güzel bir doğayla ilişkisini hikâyeleştiren, iç içe geçmiş çok sayıda anlatıdan oluşuyor. Şiirdeki hikâyelerin söylendiği çağlar farklı olduğu için Finlandiyalı bilgin Matti Kuusi şiirin kendi oluşum tarihini “birçok nesilin ... ve onlara ait eşyaların gömülü olduğu bir höyüğün çok sayıdaki katmanı”na benzetir.¹⁹⁶

Dile getirildikleri takdirde dünyayı değiştirecek olan sözlerin, efsunların ve hikâyelerin gücüyle saplantılı biçimde ilgili olduğu için *Kalevala* benim de zihnimi yıllarca meşgul etmiş, insanın aklından çıkmayan bir destandır. Kahramanları dil ustaları ve mucize erbaplarıdır, aralarında en büyüğü de adının bahse değer anlamı “Yavaş Akan Nehrin Kahramanı” olan Väinämöinen’dir.

Kalevala’yı okuduğum odada bir duvarı boydan boya kaplayan, 19. yüzyılın sonlarında bir ara, Rauma’da, pazar kurulan bir günde çekilmiş bir fotoğrafı var. Fotoğraf büyütülmüş, o yüzden karıncalı. Bütün erkekler pazarı için giyinmiş: siyah takım elbiseler, kunduralar ve şapkalar var üzerlerinde. Belirgin görünüyorlar. Kadınların hepsi insanın gözünü kör eden beyaz elbiselerle şapkaların içinde. Körüklü fotoğraf makinesi uzun pozlama yaptığı için kadınların beyazlığını çok emmiş gerçi, bu yüzden hayalet gibi, uçucu varlıklarmış gibi görünüyorlar. Fazla pozlanmış bu kadınlardan 87’sini sayıyorum. At arabalarından eğiliyorlar. Bir elleriyle alışveriş çantalarını taşıırken diğer elleriyle başörtülerini boyunlarına tutturuyorlar. Elbiseleri bilek uzunluğunda, şapkaları çifte şeritli, uzun, hasır şapkalar. Orada burada çok hızlı hareket eden birkaç kadın neredeyse görünmez olacak kadar bulanıklaşmış, deklanşöre basılınca ortadan kaybolmuşlar sanki.

Bu fotoğrafın karşısında iki saat boyunca *Kalevala*’yı okuyorum ve okurken öyle bir şey fark ediyorum ki tüylerim ürperiyor: onca eskiliğine rağmen bu şiir sanki an itibarıyla Olkiluoto Adası’nda olan bitenleri o zamandan görmüş gibi.

Şiirin ortalarına doğru Väinämöinen’e yeraltına inme görevi verilir. Finlandiya ormanlarında gizli, yeraltının derinliklerinde bir mağaraya açılan bir tünel ağzı olduğu söylenir ona. O mağarada de-

vasa enerjiye sahip malzemeler saklıdır: dile getirildikleri zaman muhteşem bir gücü serbest bırakacak olan kelimeler ve efsunlar. Bu yeraltı mekânına sağ salım yaklaşabilmesi, içindekilerden zarar görmemesi için Väinämöinen'in kendini bakırdan ayakkabılar ve demirden bir gömlek giyerek koruması gereklidir. Bu yalıtkan metalleri giyinen Väinämöinen akkavakların, kızılâğaçların, söğütlerin ve ladin ağaçlarının gizlediği dehliz ağzına yaklaşır. Giriş açığa çıksın diye ağaçları keser. Dehlize girer ve kendini derin bir “mezarda” bir “iblis yatağı”nda¹⁹⁷ bulur. Fark eder ki vücudu arazinin ta kendisi olan, Vipunen adındaki yeraltı devinin boğazına girmiştir.

Vipunen mağaralarında saklı olanları dışarı çıkarmaması için Väinämöinen'i ikaz eder. Bu kazının yol açacağı “feci ıstırap”tan¹⁹⁸ söz eder. “Benim masum yüreğime, kabahatsiz karnıma neden girdin?” diye sorar Vipunen. “Çiğneyip yemek için / Isırıp tüketmek için mi?”¹⁹⁹ Eğer bu davadan vazgeçmezse insanların başına çok fena felaketler salacağını, “rüzgârla uçan illet / rüzgârla uçan, suda yüzen / fırtınayla dağılan / soğuk havayla taşınan”²⁰⁰ bir hastalığa dönüşeceğini söyleyerek Väinämöinen'i uyarır. Onu, öylesine kuvvetli olduğundan bozulması neredeyse asla mümkün olmayan bir kapatma büyüü yaparak hapsetmekle tehdit eder. Tek koyundan doğmuş dokuz koç, tek inekten doğmuş dokuz boğa, tek kısraktan doğmuş dokuz aygır gerekecektir ki hep beraber çekip kurtarsınlar onu.

Fakat Väinämöinen kulak asmaz Vipunen'in sözlerine. Yeraltına gömülü gücün yüzeye çıkarılması kanaatini dillendiren bir şarkı söyler:

Ne sözler saklı kalmalı
Ne de büyüler gömülü
Kudretliler inse de
Kudret yeraltına inmemeli.²⁰¹

Kalevala'da yeraltına dair bir hayranlık mevcuttur; tehlikeli malzemelerin muhafazasına ve değerli malzemelerin güvenle oradan çıkarılmasına duyulan hayranlıktır bu. Şiirin merkezinde “*sampo*” ve “*sammás*” isimleriyle bilinen sihirli bir nesne vardır: *Kalevala*'nın bir

diğer doğaüstü kahramanı demirci Ilmarinen tarafından imal edilmiş, “kayalıklı bir tepe”nin “bakır yamacı”nın²⁰² içinde saklanmakta, on kilitli bir kapının ardında korunmaktadır. Çoğu zaman bir el değirmeni gibi tasvir edilen büyülu nesne onu elinde bulundurana güç, zenginlik ve servet bahşeder. Çağdaş bağlamda düşünecek olursak bir silah sistemi, zengin bir hammadde kaynağı, bir ulusun organize sanayisi veya bir nükleer enerji santrali gibidir. Sampo buğday öğütür, para öğütür – ve zaman öğütür. Görevlerinden biri de dünyanın zamanını öğütmek, devasa bir devinim çarkı gibi çağların ardı sıra birbirini izlemesini sağlamaktır. *Dünya çok değişti... Antroposen'deyiz şimdi.*

* * *

Saklama Yeri'nin girişine düz, açık bir araziden geçerek varıyoruz. Huş ağaçları, çamlar ve akkavaklar kesilmiş, kökleri sökülümüş ve böylece ormanın içinde, yol kenarına yakın, kare şeklinde bir kayran oluşturulmuş. Sığınları, gelip geçenleri ve teröristleri uzak tutmak için çifte tel örgülü çitle sarılmış alanın çevresi. Karlar gri çakılların üzerine yerleşiyor. Tipi sakinleşiyor gibi. Sarı renkli, oluklu çelikten merkez binadaki otomat makinesinde Battery marka bir enerji içeceği satılıyor.

Saklama Yeri'nin dibine gömülü olduğu arazi geçen iki milyon yıl boyunca defalarca üst üste yuvarlanan buzulların etkisiyle düzleşmiş. Bina kadar büyük buzul kayaları son buzların da onları terk ettiği yerde, ağaçların arasında yatıyor. Buzullar orayı uzun zaman önce terk etmemiş gibi geliyor insana, kısa süre sonra yeniden gelecekler sanki.

Saklama Yeri'nin ağzı gnays kayası patlatılarak aşağı doğru kazılmış bir rampa. Likenler şimdiden girişin etrafındaki çıplak kayaların üzerinde kolonilerini kurmaya başlamışlar: *Xanthoria* türünün turuncu dudak izleri. Herhangi bir tehlike ânında giriş kepenkli bir kapıyla üstten kapatılabiliyor. Şimdi kapı açık ve altından, aşağı doğru bir tünel karanlığa iniyor.

Püskürtme beton duvarlar, doğal olamayacak kadar pürüzsüzler. Boyutları gittikçe ufalan yeşil kenar lambaları. Duvarlardaki tabelalar dünyanın sonundaki hız limitinin saatte 20 kilometre olduğunu ilan ediyor. Köşebentlerin arasından kablolar sarkıyor. Yerdeki bir su olduğundan sular gürül gürül akıyor. *Yeryüzü bizim meskenimizdir, çürüyen her şeyin koruncağıdır...*²⁰³ Eşiğinden geçince tünel aşağı doğru, yaklaşık beş kilometre uzunluğunda, eğimli bir spiral halinde, döne döne iniyor ve mezar odalarının olduğu yere gelince yine düzleşiyor.

Saklama Yeri'ne, onu çepeçevre saran kaya yokmuşçasına soyut bakıldığında zarif bir basitliği var. Yüzeyden dikine aşağı inen üç merkezî kuyu mevcut: havalandırma boşluğu, hava tahliye boşluğu ve asansör. Ulaşım rampası bu kuyuların etrafından sarmal bir şekilde döne döne inip yerin yaklaşık 460 metre derinine kazılmış tesise varıyor. Ortadaki alanın dışına doğru depolama tünelleri ağı uzanıp yakıt çubuğu kaplarının koruncak kuyularının kazılmış olduğu ayrı zeminlere ulaşıyor. Onkalo'ya depolanacak ilk atıklar ulaştığı zaman 3.250'yi aşkın atık kabını barındıracak 200'den fazla depolama tüneli olacak. Bu tünellerin şeklini ağaç kurtlarının kendilerini besleyen ağacı öldürmeden önce, yumurtalarını bırakmak ve larvalarına bakmak için kabuğunun altında oluşturdıkları odacıklara ve galerilere benzetiyorum.

Bazı malzemeleri geleceğe kadar sapasağlam korunsunlar diye gömeriz. Bazı malzemeleri de geleceği onlardan korumak için gömeriz. Bazı gömüler tekrar ve yeniden miras bırakma adına (depolama); bazılarıysa unutmaya (bertaraf) adına yapılır. Freiburg im Breisgau yakınındaki Barbarastollen yeraltı arşivinde atıl durumdaki bir maden ocağı Alman kültür mirasının korunduğu bir sığınağa dönüştürülmüştür. Yerin 400 metreden daha derininde 900 milyonu aşkın resim, kutular içindeki mikrofilmlerde saklanmaktadır. Arşiv nükleer savaştan zarar görmeden çıkacak ve içindekileri en az 500 yıl muhafaza edebilecek şekilde tasarlanmıştır. Spitsbergen'deki Küresel Tohum Deposu'nda yeryüzünün bitki örtüsünün ve biyoçeşitliliğinin ikmal gerektirecek kadar büyük bir felaket çağı yaşaması durumunda kullanılmak üzere türlü çeşitlikte tohum ve bitki parçası dondurularak depolanmıştır. Bu depoların ikisi de gelecekteki bir kıtlık

zamanını beklemektedir; ikisi de şimdiki zamanı bir bolluk zamanı olarak görmektedir.

Onkalo ise içindekilerin bir daha asla açılmaması isteğiyle inşa ediliyor. Burası bilindik ölçü birimlerimizin onun yanında çocuk oyuncağı gibi kaldığı zaman ölçekleriyle karşı karşıya bırakıyor bizi. Radyolojik zaman sonsuzlukla eşit değildir ama öyle geniş süreleri kapsar ki geleneksel düşlemler ve iletişim usullerimiz onun yanında çöküverir. On yıllar ve yüz yıllar ehemmiyetsiz zaman birimleri-ne dönüşür, Onkalo'nun derin zaman taş mekânıyla ve içinde taşıdıklarıyla mukayese edildiğinde dil kifayetsiz kalır. Uranyum-235'in yarı ömrü 4,46 milyar yıldır: Böylesi bir zaman dilimi insan türünü merkezden silip atar, ilk insanı kıymetsiz birine dönüştürür.

Fakat radyolojik zamanda düşünmek kaçınılmaz biçimde bizim gelecekle ne yapacağımızı değil, geleceğin bizimle ne yapacağını sormak anlamına da gelir. Sadece peşimiz sıra gelecek olan nesiller için değil, bizimkinin ardından gelecek çağlar ve türler için de arkamızda ne miraslar bırakacağız? *Biz iyi atalar mıyız?..*

Tünel kıvrılıp geri doğru dönüyor. Havada garip bir mırıltı var. Görünmez makineler ne idüğü belirsiz işler yapıyor. 300 metre derinlikte bir dizi büyük yan odaya giriyoruz. İlkinde sarı bir sondaj makinesi duruyor, üzerinde insan yok ama sekiz halojen gözü parıldıyor, sondaj kollarından hâlâ salya gibi sular damlıyor. Anahtarlar hâlâ kontağın üzerinde. Odanın püstkürtme duvarından tavanına gümüş ve kırmızı renkli cıvata plakaları takılmış. Tavandaki yeni sondaj delikleri gözyaşlarını üzerimize döküyor. Halojen yoğun gölgeler salıyor. Boulby'deki galeri labiretinde gördüğüm, kayatuzundan kefenine sarılmayı bekleyen kertenkele makine geliyor aklıma.

Odanın çıplak duvarları mağara sanatı ürünleriyle dolu: mavi, kırmızı, elma yeşili, nükleer sarı spreyci boyayla çizilmiş işaretler. Kaya, numaralar, resimyazılar, çizgiler, oklar ve bana Refsvika'daki dans eden Tunç Çağı figürlerinininki kadar uzak olan, anlamlarını çözemediğim diğer şifrelerle süslenmiş.

Yunancada “gösterge” anlamına gelen *sema* aynı zamanda “mezar” da demektir.²⁰⁴ Bir araştırma sahası olarak nükleer semiyotik, yani nükleer göstergebilim 1990’larda ortaya çıktı. Radyoaktif atıkların gömülmesi için planlar yapıldığı sırada Amerika’da gelecek nesillerin derinlerde yatan devasa ve dayanıklı tehlikeye dair nasıl uyarılacağı sorusu da belirdi. ABD Enerji Bakanlığı “gelecek 10.000 yıl boyunca” depoya girişi engelleyecek “bir işaret sistemi”²⁰⁵ geliştirmenin önemli hale geldiğinde karar kıldı. Çevre Koruma Ajansı tarafından Yucca Dağı’nda ve New Mexico çölünde inşaat halinde olan mezarlıklara yönelik böyle bir sistemi tasarlamakla görevli “İnsan Müdahalesi Görev Gücü” kuruldu.²⁰⁶ “İşaret sistemi” meselesini değerlendirmesi ve bir üst uzman heyetine rapor sunması için iki ayrı heyet kuruldu. Heyetlere katılması için davet edilenler arasında jeologların, astronomların ve biyologların yanı sıra antropologlar, mimarlar, arkeologlar, tarihçiler, grafik sanatçıları, ahlakbilimciler, kütüphaneciler, heykeltıraşlar ve dilbilimciler de vardı.

Heyetlerin karşılaştığı zorluklar müthiş seviyedeydi. Gezegeni gelecekte bekleyen felaket dönemlerini –hem yapısal hem de semantik olarak– atlatabilecek bir uyarı sistemi nasıl geliştirilebilirdi? Bu mezar odalarına girmemelerini, böylelikle atıkların karantinasını ihlal etmemelerini sağlayacak şekilde engin zamanların ta ucundaki o bilinmez varlıklarla nasıl iletişim kurulabilirdi?

Heyetler tarafından sunulan tekliflerden birçoğu şimdilerde düşmanca mimari olarak bilinen yöntemler içeriyordu ama onlar bu yöntemlerden “pasif kurumsal kontrol yöntemleri”²⁰⁷ olarak bahsediyorlardı. Yeryüzündeki bir mezarlıkta bir “Dikenli Arazi”²⁰⁸ (girişi engelleyen ve “insan bedeni için tehlike”²⁰⁹ arz ettiklerini gösteren sivri çivilerin olduğu 15 metre yüksekliğinde beton kolonlar), bir “Kara Delik”²¹⁰ (güneş enerjisini soğurup insanın geçemeyeceği kadar ısınan bir siyah granit veya beton kütesi) ve “Engelleyici Bloklar”²¹¹ (girmeye çalışanları korkutup geri çevirecek kütleler) inşa etmeyi öneriyorlardı.

Ne var ki heyet üyeleri böylesi saldırgan yapıların “ejderha burada yatıyor” fikrinden çok “hazine burada saklı” izlenimi yaratarak temkinlilikten çok merak duygusu uyandırabileceğini fark ettiler.

Ne de olsa yakışıklı prens dikenli yollar aşarak Uyuyan Güzel'i uyandırmıştı. Howard Carter yol boyunca birden çok engel olmasına ve kendisinininkinden farklı dillerde uyarılara rağmen Tutankamon'un mezarını ortaya çıkarmıştı.

Heyetlerin diğer teklifleri arasında transandantal gösterge verisyonları vardı. Taşın üzerine insan yüzleri kazınabilirdi: korku ifade eden resim yazılar veya taş yazıları. Uzak gelecekte her kim yanına yaklaşırsa bir şekilde hâlâ korku belirtebileceği düşüncesiyle Munch'un *Çılgılık* tablosunun model alınması da önerilmişti. Ya da sağlam bir üflemeli çalgı imal edilebilir, bu çalgı uzak geleceğin çöl rüzgârlarını kederi en iyi ifade ettiği düşünülen *re minör* seslerine dönüştürebilirdi.

Göstergebilimci ve dilbilimci Thomas Sebeok bütün çürümelerden ve mutasyonlardan kılına zarar gelmeden sıyrılabilecek bir transandantal göstergenin peşine düşmenin beyhude olduğunu savunuyordu. Böyle bir gösterge yoktur, diyordu. Bunun yerine kendisinin "aktif iletişim sistemi"²¹² diye tabir ettiği, alanın doğasını hikâyeler, folklor ve söylenceler kullanarak aktaran uzun vadeli bir sistem öneriyordu. İşte –seçilmiş "atomik rahipler"²¹³ tarafından icra edilecek olan– böylesi bir aktarım yöntemi esnek olacak, mesajın nesilden nesile yeniden aktarılmasına, uyarlanmasına imkân sağlayacaktı. Bu şekilde bir dizi uyarıdan ibaret başlayan şey yeni şekiller bulacak, diyelim ki uyarılması gereken her toplum için anlatısal bakımdan yenilenen uzun bir şiire ya da bir halk destanına dönüşebilecekti. Rahipliğe atananlar "insanları uzak tutmak adına (mezarlıklar hakkında) söylenceler duvarını örmek"²¹⁴ sorumluluğunu taşıyacaktı.

New Mexico'daki Waste Isolation Pilot Project'in 2038'de mühürlenmesi bekleniyor. Alanı işaretlemeye dair planlar hâlâ gelişme aşamasında. Projeye şu an danışmanlık edenler arasında sosyal bilimciler ve bilimkurgu yazarları da var. Gregory Benford'un "toplumumuzun derin zaman boşluğunun bir ucundan diğerine iletişim kurmak adına en geniş çaplı, kasıtlı girişi"²¹⁵ diye nitelendirdiği girişimin mevcut planları aşağıdaki adımları içeriyor.

Önce odalar ve odalara açılan giriş kuyuları yeniden doldurula-

cak. Sonra merkezinde tuz bulunan, kayadan ve sıkıştırılmış toprak-tan, yaklaşık on metrelik bir banket inşa edilecek, bu banket deponun yüzeyde kalan izini kapatmış olacak. Banketin ve çevresindeki topra-ğın içine radar reflektörlerle mıknaatıslar ve üzerinde “Kazı veya Son-daj Yapmayın” yazılı seramik, kil, cam ve metalden yapılmış diskler gömülecek. Banketin etrafı da 7,5 metre yüksekliğinde granit kolon-lardan oluşan ve yine uyarı metinleri yazılı dış çeperle kapatılacak.

Banketin yanında 670 metreye 182 metre boyutlarında bir hari-ta olacak. Bu harita hafif kubbeli olacak ki kendisi de rüzgârın sürük-lediği kumların altına gömülmesin.²¹⁶ Haritadaki kıtaların sınırları granit olacak, okyanuslar kalış taşı yığınlarıyla gösterilecek ve dünya üzerindeki önemli radyoaktif mezarlıklar gösteriliyor olacak. Bir di-kilitaş WIPP alanını gösterecek: “Buradasınız” yazacak üzerinde.

Dünyanın sonundaki bu harita, haritacılık sanatı çok yetkin bir temsiliyete ulaştığından, imparatorluktaki haritacıların “İmparator-lukla birebir ölçekte ve tümüyle çakışan bir İmparatorluk Haritası” yaptığı bir dünyanın tahayyül edildiği ikaz niteliğindeki Jorge Luis Borges öyküsü “Bilimde Kusursuzluk Üzerine”yi getiriyor akla. Fa-kat elbette ki Borges’in öyküsünde bu haritanın kullanışsız ve hantal olduğu ortaya çıkar. Böyle bir haritanın tehlikesinin farkına varan “yeni kuşaklar” onu çürümeye bırakırlar. “Batı Çöllerinde Harita-nın zaman zaman bir Hayvana ya da dilenciye Barınak olan Yırtık parçalarına bugün bile rastlanır,” diye son bulur öykü.²¹⁷

WIPP haritasının yakınına “Sıcak Hücre” adı verilen bir yer inşa edilecek: Yerden yüksekliği yaklaşık 20 metreyi bulacak, on metre kadar da yerin altına uzanacak olan betonarme bir yapı.²¹⁸ İs-minde “sıcak” ifadesi olacak çünkü bu bina çok derinlerde gömülü olan radyoaktiviteyi göstermeleri için küçük atık numuneleri barın-dırarak.

Banket alanı içerisine en az 10.000 yıl ayakta kalacak şekilde tasarlanmış, granitten ve demirli betondan bir danışma odası olacak. Haritaların, zaman çizelgelerinin bulunduğu ve mevcut bütün BM dilleri ve Navajo dilinde atıkların bilimsel ayrıntılarının ve taşıdıkları risklerin yazılı olduğu taş levhalar olacak odada.

Danışma odasının tam altında, yerin dibinde bir “Depo Odası” olacak. Bu odanın, hepsi taş sürme kapılarla korunan dört küçük girişi olacak. Odada taşla basit cümlelerle oyulmuş ikaz mesajları yer alacak:

Size yerin altında ne olduğunu, neden ona dokunmamanız gerektiğini ve aksi takdirde neler olacağını anlatacağız.

Burası MS 2038 yılında mübürlendiği zaman WIPP (Waste Isolation Pilot Plant Site) olarak bilinirdi.*

Atıklar atom bombası olarak da bilinen nükleer silahların imalatı sırasında ortaya çıkmıştı.

Gelecek nesilleri sebep olduğumuz tehlikelerden korumak zorunda olduğumuza inanıyoruz.

Bu mesaj bir tehlike uyarısıdır.

Bu odaya dokunmamanızı ve onu yerin altında bırakmanızı ısrarla tavsiye ediyoruz.²¹⁹

Banket, harita, Sıcak Hücre, danışma odası ve yerin dibindeki Depo Odası konfigürasyonu –hepsi Permien katmanının altına gömülmüş, nabız gibi atan radyoaktif moleküllerle dolu kutuların üzerine kurulu– benim gözüme şimdilik en has Antroposen mimarisi ve şu âna kadar yeraltının derinlerine kazdığımız en büyük mezar gibi görünüyor. Tekrar tekrar –itiraf ve uyarı arasında bir tonla– söylenen bu sihirli sözler bana Antroposen çağındaki en tamamlanmış metnimiz, en kasvetli ayinimiz gibi geliyor.

Fakat şunu da biliyorum ki bu kelimeler bile derin zaman içinde çürüyüp gidecek. Çöl rüzgârlarıyla taşın üzerinden silinecek, atmosferdeki nem kazıyacak onu, hiçbir şey olmasa bile manasını yitirecek. Zira dilin de kendine ait bir ömrü, bir çürüme zinciri vardır. İnsanlığın yazılı tarihi, çivi yazısının icadından bu yana yaklaşık sadece 5.000 yıllıktır. Dil sistemlerimiz dinamik, yazı sistemlerimiz yıkıma ve bozulmaya açıktır. Mürekkeplerin çoğu doğrudan güneş ışığı yü-

* Atık İzolasyon Pilot Santrali. (Ç.N.)

zünden yok olan cinstendir, birkaç aya kalmadan solup görünmezleşir. Mektupları sağlam malzemelerle yazsak bile bunların gelecekteki okuyucular tarafından anlaşılacağına garanti yoktur. Günümüzde ancak 1.000 civarında insan çivi yazısı okuyabilmektedir.

Onkalo'daki mezar odalarından sorumlu olanlar uyarıları gelecek nesillere aktarmak konusunda büyük ölçüde tasassızlar. O nedenle, terk edilmiş arazinin üzerinde çok geçmeden ormanların yeşermeye başlayacağını ve bu ormanların alanın yüzeyin üzerinde kalan varlığını saklayacağını biliyorlar. Orman bir kere yetişti mi dünya zamanıyla kısa süre sonra buzulların bölgeye geri döneceğini de biliyorlar. Buzun varlığının bütün araziye silip süpürerek burada ne yapılmışsa her şeyin izini kazıyacağını biliyorlar.

* * *

Onkalo'nun en aşağıdaki noktasına ulaşıyoruz. Kemerli bir yan tünel son odaya açılıyor. Tünelin zemini düz, sıva çekilmiş üzerine. Zeminin üstünde, içi oyuk silindir şeklinde iki boşluk var. Bunlar ölümlerini bekleyen mezarlar. Her birinin derinliği 2,5 metre, çevresiye 1,5 metre. Daire şeklinde sarı renkli parmaklıklarla korunuyorlar.

Tünelin ağzında gri bir melamin masa ve kahverengi plastik bir sandalye duruyor. Ölümçül kaplar gelene kadar burası bir işyeri ve her işyerinde olduğu gibi burada da doldurulması gereken formlar, dinlendirilmesi gereken bacaklar var.

Tünelin kenarına bir dizi kahverengi plastik panel çakılmış ve o panellerin üzerine bilinmez bir parmak plastiğe tutunmuş taş tozuyla resimler çizmiş. Üç panel var. Parmak, sol taraftaki panele fırtınalı bir ağaç ve ev manzarası çizmiş. Ortadaki panelde bir tavşan bir bulutun üzerinde oturuyor. Sağ taraftaki paneldeyse buruşuk tebesümlü bir insan yüzü var.

Onkalo'nun içi yeraltı seyahatlerinde bulunduğum yıllar boyunca girdiğim en derin yer değil ama bu noktada en karanlık yer gibi görünüyor. Etrafımızı çepeçevre saran zamanın damarlarımıza ve dokularımıza bütün ağırlığıyla baskı yaptığını açıkça hissediyorum.

Yukarıımızda dalgalar Botniya Körfezi'nden doğuya doğru vuruyor, deniz çatlaklı buz tabakasının altında yer değiştiriyor, çok uluslu bir işçiler topluluğu şimdiye dek bir nükleer enerji santraline monte edilen en büyük kanatları içinde barındıracak bir türbin yuvası inşa ediyor, güneş paramparça olmuş Suriye'nin üzerinde salınıyor, atmosferdeki karbondioksit yoğunluğu artıyor ve Knud Rasmussen Buzulu hızla eriyerek fiyorda dökülüyor.

Her şey çok uzaktaymış, bambaşka bir gezegende gerçekleşiyormuş gibi geliyor.

"İnşaatın ilk yıllarında Onkalo'daki tasarımcılarla mühendisler arasında yaygın bir espri vardı," diyor Pasi ansızın, eklem boğumlarıyla taşa vurarak, "sondaja ve patlatmalara başladıklarında yerin altından ilk çıkaracakları şeyin kullanılmış yakıt çubuklarıyla dolu bakır bir kap olacağını söylerlerdi..."

Aklıma derhal *Kalevala*'daki değişen çağları öğüten güçlü Sampo geliyor, yerin altından çıkarılmasının tehlikelerine dair yüzyıllar öncesinden kalma uyarılar, zarar gelmesin diye bakırla kaplanması gerekliliği ve zamansız bir şekilde yeryüzüne çıkarıldığında havayı, suyu ve bütün yaşamı saracak olan dehşetli hastalık.

Sebeok'un, uyarıları folklor ve söylenceler şeklinde nesilden nesile aktarmakla görevli atomik rahipler fikrini düşünüyorum. Slovenya'daki huş ağacı ormanlarında insanların sopalarla dövülerek, itilerek, süngülenerek içine atıldığı obruğun üzerindeki metal tabe-
lanın üzerine tutturulmuş şiirin son mısrasını düşünüyorum. *Bu yazıyı silmeye kalkışana lanet olsun... Kalevala*'ya dair ansızın tüyler ürperten bir hisse kapılıyor, uyarılarını önemsemediğimiz hatta duymadığımız bir ileti sisteminin parçası olduğunu düşünüyorum.

Etrafımızı saran taşın durgunluğu ezici bir hal alıyor şimdi. Mendipler'deki katmanlaşma tabakasında Sean'la geçirdiğim zaman aklıma geliyor, hareketsiz siyah taşın sebep olduğu baskı. Daha eski zamanlardan başka hatıralar da üşüşüyor, zihnime davetsizce yerleşiyor. Babamlayım, büyüdüğüm evin döşeme tahtasını keserle kaldırıyorum, içine reçel kavanozundan zaman kapsülümü yerleştirmek için. Ne koymuştuk o kavanozun içine? Küçük bir kalıp döküm uçak,

bombardıman uçağı mıydı yoksa? Evet. Meçhul bir alıcıya yazılmış bir mektup. Nemi emsin ve kâğıtla mürekkebin çürümesini önlesin diye pirinç. Benle kardeşimin bir Polaroid fotoğrafı. Böyle miydi? Bu uzaklıktan ayrıntıları seçemiyorum. Berraklıkla hatırladığım tek şey kavanozu oraya yerleştireyim –şişman bir kavanoz, ince ağızlı, pirinç kapaklı– ve döşeme tahtasını üzerine çivileyişim. Gitti. Artık güvende. Geleceğe bir mesaj.

Zaman bölünüp üst üste binen gölge anlara dönüşüyor. Defnetme eylemi üzerine düşünceler yeraltından yükselip zihnime üşüşüyor. Cansız bedeni hâlâ Peak District'teki o kuyuda, gelecekte başkalarına zarar vermesin diye betonla kapalı halde duran Neil Moss. Mendipler'deki, kalsitle kristalize olmuş, *neredeyse taşla dönüşmüş*, Mezolitik Çağ'dan kalma bedenler... Babamın bağlanacağımız bir mezarı olmasın ve onu yâd etmemizi sağlayacak tek vasıta bir çağrışımın yumağı olan atmosfer olsun diye küllerinin üç ayrı yerde rüzgâra bırakılmasını vasiyet ettiği.

Yorgun argın, dünyanın sonundaki kahverengi plastik sandalyenin üzerine oturuyorum. Pasi hâlâ yan tünelde, bir işçiyle konuşuyor. Ana tünele yürüyüp, Pasi'nin görmeyeceği bir köşeyi döndüğümü hayal ediyorum. Tünelin sağ taraftaki duvarında sondajla açılmış üç delik var, her birinin çapı benim omuz genişliğimde. Ortadaki delikten içeri alabildiğine uzandığımı, kolumu geri çektiğimde üzerinden bir yükün kalkmış olduğunu, bir sözün tutulmuş olduğunu hayal ediyorum.

Onkalo'daki atık kapları yerlerine konar konmaz ve depo silindirleri dolar dolmaz, spiral şeklinde aşağı inen giriş rampası doldurulacak, havalandırma kuyuları doldurulacak, asansör kuyusu doldurulacak ve sonunda tünelin girişi de doldurulacak. İki milyon ton kaya yatağı ve bentonit bu kapları oldukları yere mühürleyecek, geleceği bugünden koruyacak.

Sonra son odanın duvarına çakılmış başka bir plastik panelin üzerinde, tozun içine bırakılmış bir el izi olduğunu görüyorum: Parmaklar açık, başparmağın kökü iyice bastırıldığı için çok net görünüyor. Bir sağ elin izi bu, sahibi dengede durmaya çalışırken ya da

duvara yaslanıp dinlenirken ya da sırf bir iz bırakmak istediği için bırakılmış.

Chauvet'deki mağara duvarlarına bırakılmış kara ve kıvıll el izlerini, kollarını iki yana uzatmış kıvıll dansçı figürleri, Paris'teki katakomp duvarındaki spreyl boyayla bırakılmış el izini, Helen'in beni buzul değirmeninden dışarı çekmek için uzattığı elini düşünüyorum. Yeraltında ve yeraltı sayesinde tanıştığım, kabuklarına çekilip izole olmaksız kendilerini ortak bir insani çabaya adanmış onca insanı düşünüyorum. Bu insanların çoğu, şahiden de kendi düşüncelerini alışılmadık ölçeklerdeki zaman ve mekânlara nakşetmek için canla başla çalışarak, etrafa dağılmış mücevherler misali kendi kişisel aydınlanmalarının değil, insanların farklı doğa alanlarında, derin geçmişe, derin geleceğe ve insana ait olmayan bir yeryüzüne duyulan sorumluluk bilinciyle hep beraber hareket etmesini ve düşünmesini sağlayacak imkânları genişletmenin peşine düşerek bir karşılıklı ilişkiler sisteminin haritasını çıkaran insanlardır.

Birdenbire, beklenmedik bir anda, ulaştığım bu basbayağı işlevsel mekânda umut verici bir şeyin –hayır, hareketli bir şeyin– olduğunu fark ediyorum. Melamin masa ve plastik döküm sandalye. Üzerine resimler çiziktirilmiş plastik paneller. Pasi'nin Onkalo'ya olan tutkusu. Bakır kaplar, ziyaretçi merkezi, Einstein'ın düşen bıyığı. Burada geniş çaplı bir sorun çözülüyor, kademe kademe ve fiilen, kabiliyetlerinin en yüksek seviyesini kullanan bir insanlar topluluğu tarafından. Burada, o zor iş, toplu karar alma ve dünya oluşturma işi yürütülüyor, kusurlu olmasına kusurlu, ama zaruri de. Üstelik on yılı değil, bir kuşağı değil, insan ötesi geleceği de kapsayan bir zaman adına yapılıyor.

Hazır Sampo dünyanın çağlarını öğütüyorken belki de bizim yapmayı denememiz gereken şeylerden biri iyi atalar olmaktır. *After Nature* [Doğanın Ardından] adlı bir kitaptan defterime geçirdiğim bir paragraf geliyor aklıma:

İnsanların yollarını değiştirmeye en uygun anlar doğada iki şeyi aynı anda buldukları anlardır: korkacak bir şey, sakınmaları gereken bir tehdit ve sevecek bir şey; şereflendirmek için ellerinden geleni

artlarına koymayacakları (...) bir özellik. Bu iki güç de insanı elinden tutmaya yarayabilir ama ilki bunu yaptığında insan hemen hemen yanar, mahv olur. İkincisiyse o eli dik bir halde, selam verirmiş ya da dostluğunu sunarmış gibi bir vaziyette tutar. Bu hareket insanlar arasında yaşanan ama bizi aşan bir işbirliğinin, yeni evimizin inşaatında gerçekleştirdiğimiz işbirliğinin başlangıcıdır.²²⁰

* * *

Yüzeye geri çıktığımızda rüzgârın durulduğunu ama kar yağışının şiddetlendiğini görüyorum. Günbatımı yaklaşıyor. Gittikçe solan gri bir ışık sarmış her yanı. Daha ikinci vakti ve şimdiden gün bitiyor.

Adadan ayrılmak için köprüden geçiyorum yine. Köprünün iki yanında tuz bataklıkları. Kırık buz parçalarının içinde deniz. Beyaz bir direkte mavi bir posta kutusu. Çamların içinde, huş ağaçlarının arasında ev büyüklüğünde kayalar. Arabamın farları önümdeki alacakaranlıkta tüneller oluşturuyor. Huş ağaçları, çamlar, huş ağaçları, huş ağaçları. Her şey donmuş.

Rauma'ya dönüş yolunda arabamın gösterge panosunda sarı bir ikaz ışığı yanıyor. Sağ arka tekerlek hava kaybediyor. Arabanın yol tutuşunu kaybetmeye başladığını hissediyorum. Kenara çekiyor, arabayı bir çatırtı sesiyle durduruyor, iniyorum. Lastik neredeyse tamamen sönmüş. Yolun sağında ve solunda derin orman uzanıyor. Araba hava sıcaklığını -12 C° olarak gösteriyor. Hemen üşümeye başlıyorum. Yanımda yeterince kalın giysi yok. Bagaja bakıyorum. Yedek lastik var ama krika yok. Durum iyi değil yani. Ne yapacağımı bilmiyorum.

Beş dakika sonra yaklaşan bir aracın farlarını görüyorum, geçen ilk araba bu. Arabamın yanında duruyor, elimi havaya kaldırıyorum, yardım istiyorum, birinin bana yardım edeceğinden ümidim olmadığı bir halde. Ama araba kenara çekiyor ve içinden bir adam çıkıyor. Durumu, çaresizliğimi izah ediyorum, adadan geri dönerken olduğunu söylüyorum. Olkiluoto'da işçi olduğunu, mesaisini bitirmiş, evine döndüğünü söylüyor adam.

“Kusura bakmayın. Yorgun olmalısınız,” diyorum. “Durduğunuz için teşekkür ederim.”

“Hiç sorun değil,” diyor.

Krikosu var. On dakika içinde lastiği değiştirip patlak olanı bagaja atıyor. Elindeki yağı bir bezle siliyor. Sonra elini bana uzatıyor, minnetle sıkıyorum, sonra arka arkaya karanlığın içine doğru sürüyoruz arabalarımızı.

13

Yüzeye Çıkış

Yeraltından çıkan yol kaya yatağından dokuz pınarın fışkırdığı yerdedir.

Onkalo'dan aylar sonra, hava ısındığında, küçük oğlumu alıp evimizden bir mil civarı uzaktaki tebeşir tepeliklerine götürüyorum. Oğlum dört yaşında, ben 41 yaşındayım. Yolun çoğunu bisikletle kat ediyoruz, sonra ben bisikleti çimenlerin üzerine bırakıyorum ve oğlumla Nine Wells Ormanı adlı iki dönümlük huş ağacı ve dişbudak ağacı koruluğına giden birkaç yüz metreyi el ele yürüyoruz. Nine Wells demiryolu hattına, hastaneye yakındır ve birçok küçük orman gibi onun da boyutları içine girer girmez dışarıdan görüldüğünden daha büyük gelir insana.

Oğlumla ormanda bir saat civarı mutlu ve sakin vakit geçiriyoruz. Orada ona yoğunlaşabiliyor, onun hızına ayak uydurabiliyor, dünyaya dört yaşında bir çocuğun gözünden bakmanın nasıl olduğunu düşünebiliyorum. Güneş yüksekte ve sert, ışıklar taçyaprak örtüsünün arasından akıyor, ince ince etrafımıza dökülüyor.

Pınarların yeryüzüne çıktığı, ormanın bittiği kısımda bulunan

yere doğru yürüyoruz. Pınarlar tebeşir kayasının üzerindeki bir oyuguñ etrafını sarmışlar, hemen hemen 30 santim derinliğinde ve iki metre genişliğinde bir gölcüğü dolduruyorlar. Gölcüğün suyu öylesine berrak ki üzerine düşüp ağaç köküyümüş gibi görünen ağaç dallarının yansması olmasa görünmez sanılır.

Oyuguñ kenarları kaygan, bu yüzden bir elimle bir mürver çalısının gövdesinden tutarken diğeriyle de oğlumu kolundan tutuyorum ve bu şekilde gölcüğün kenarına inmeyi ve orada çölmeyi başarıyoruz.

Pınar fikri onu büyülüyor. Suyun topraktan bu şekilde çıkıyor oluşuna, taşın bu şekilde *akıyor* oluşuna anlam veremiyor.

Pınarları sayıyoruz, birer birer. Yüzeyde yaptıkları dalgalardan belli oluyorlar.

“Su siyah,” diyor, kafamı karıştırıyor bu sözler bir süre, sonra anlıyorum ki su çok berrak olduğı için doğrudan gölcüğün dibini görüyor, orası da düşen yapraklar ve dallar sebebiyle kararmış.

Ona suyun varlığını kanıtlamak için elimi daldırıp bir avuç içiyorum. Doğrudan tebeşirden gelen suyun tadı bildiğim diğer sulardan farklı; nasılsa ağızda *yuvartlak* bir his bırakıyor. Ve soğuk. Taş soğuşu. Ellerimi birleştirip ona da su veriyorum, o da içiyor, önce tereddütle, sonra iştahla, bileğimden tutarak, o sıcak günde suyun serinliğinin keyfini çıkararak.

Dokuz pınar arasından en kuvvetli akanı seviyor en çok. Bense en küçüğünü, gölcüğün ulaşamayacağımız uzak kısmında, su yüzeyinin hemen altında kalanı seviyorum. O pınarın tebeşiri en beyaz ve pınarın varlığı sadece çok hafif dalgalardan ve tebeşirin üzerinde derinleştikçe mürekkep siyahına dönen bir çatlaktan belli ediyor kendini.

Pınarların orada, ben yerde, oğlum benim kucağımda otururken zihnimi serbest bırakıyorum ki suyun akışına karşı aksın, tebeşirdeki yarığın içine doğru ilerlesin, kayanın içindeki çatlaklardan geçsin. Binlerce yıllık insan varlığı süresince burada nelerin kazılıp çıkarıldığını, nelerin gömüldüğünü düşünüyorum. Neolitik çağdan hendekli köyler, Tunç Çağı’ndan mezar höyükleri, Demir Çağı’ndan

yerin dibinde yuvarlak bir kale, bir Ortaçağ mezarlığı, İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma bir tanksavar hendek, yeraltında bir Soğuk Savaş gözlem noktası, atanmış bir gözcünün nükleer saldırı durumunda içine çekileceği yer, yani karısına ve çocuklarına yer yok orada, hükümet emriyle terk edilmeleri gerekiyor.

Oğluma sarılıyorum. Gölcüğün yukarısında kalan patikada genç bir kadın beliriyor, pınara bakıyor ve bizi görünce gülümsüyor. Collie cinsi köpeğini gezdirmeye çıkarmış. Köpek havlayarak sağa sola koşturuyor. Biraz laflıyoruz, biz aşağıda, o yukarıda, pınardan, ormandan, havadan. Kadının baldırında daire şeklinde, Kuzey Kutbu'nun yukarisından bir bakış açısıyla çizilmiş gibi görünen, Kanada'dan Grönland'a kadar bütün Arktik Dairesi haritasını gösteren bir dövme var.

Sarmaşıkların arasındaki beyaz tebeşir yumruları ormanın gündüz alacası karanlığında parlıyor. Yusufçuklar pınarın bizden öteye akan sularında avlanıyor. Ayaklarımızın altında, her yanımızda göze görünmeyen mantar ağı ağaçları birbirine bağlıyor.

Genç kadın gözden kaybolan köpeğine seslenerek yoluna devam ediyor. Oğlumla ben sessizce havadan sudan konuşuyoruz. Evrende kendimizi küçük hissediyoruz ve beraberiz.

Sonra, oradan ayrılırken oğlum önden koşup yabangülleri ve çakaleriğinden bir tünele doğru iniyor. Tünel başta karanlıkta, ama onu koşarken izlediğim sırada güneşin pasparlak düştüğü bir yere geliyor. Öyle parlak ki oğlum ışığın içinde kayboluyor, göremez olurum onu ve oğlumun bir gün öleceği düşüncesi vuruyor ansızın zihnime, çevremizdeki ağaçlardan bütün yapraklar dökülüyor, hava kül rengine dönüyor ve bütün renkler kayboluveriyor. Sonra yaşam geri dönüyor ve renkler çekildikleri çabuklukla dünyaya yeniden dökülüyor, yapraklar yine yeşil yeşil parlıyor ağaçlarda.

Yüksek sesle çağırarak koşup yetişiyorum ona, ormanın kenarında dönüp bana bakıyor. Ben yere çömelince bir elini havaya kaldırıyor, parmaklarını genişçe açıyor. Elimi onun eline uzatıyor, avucumu avucuyla, parmaklarımı parmaklarıyla birleştiriyorum, tenime değen teni taş kadar yabancı.

SEÇME KAYNAKÇA

“Mekân her daim hareket halindedir, uyuyan bir kedi misali,” diye güzel bir tespitte bulunur Toshiya Tsunoda. Bazen narin kıvılcıklarını, teninin rüya ırkılmelerini görmeniz için hareket etmeden durmanız gerekir. *Yeraltı Diyarı*’nın oluşumunu sağlayan araştırmaların, düşünce süreçlerinin büyük kısmı yerin altında değil, kütüphanelerde ve kitaplar vasıtasıyla oldu. Bu kaynakçada yıllar boyunca başvurduğum ve –yeraltıyla alakalarının tabiatı gereği– kolayca anlaşılmaya ve ifade edilmeye direnen konular için uygun dili ve biçimi bulmama yardım eden çok sayıda metinden bazılarını veriyorum. Bana bilhassa ilginç ve etkileyici gelen ya da edindiğim bilgilerden ötürü kendimi borçlu hissettiklerimin yanına bir yıldız işareti koydum. *Yeraltı Diyarı*’nın anlatıcısı tarafından öne sürülen gerçekler, belirtilen ayrıntılar ve düşünce parçaları kaynakçada ve dipnotlarda belirtilen eserlerle karşılaştırılabilir. Benden önce karanlığa inen çok sayıda kâşif, sanatçıya, yazara ve bilgene müteşekkirim.

* * *

Adam, H., *A Helen Adam Reader*, Kristin Prevallet (der.), National Poetry Foundation, Orono, 2007.

Adorno, T. ve Horkheimer, M., *Dialectic of Enlightenment*, çev. John Cumming, Verso, Londra, 1997. [1944]

Albrecht, G., “Solastalgia, a New Concept in Human Health and Identity”, *Philosophy Activism Nature*, Sayı 3, 2005.

Albrecht, G., “Exiting the Anthropocene and Entering the Symbiocene”, *PSYCHOTERRATICA*, 17 Aralık 2015, <https://glennaalbrecht.com/2015/12/17/exiting-the-anthropocene-and-entering-the-symbiocene>.

*Albrecht, G, vd., “Solastalgia: The Distress Caused by Environmental Change”, *Australian Psychiatry*, Cilt 15, Sayı 1, 2007.

aliciaescott, “Field Study #007, The Extinction Event”, *Bureau of Linguistical Reality*, 1 Eylül 2015, <https://bureauoflinguisticalreality.com/2015/09/01/field-study-007-the-extinction-event>.

*Alley, R. B., *The Two-Mile Time Machine*, Princeton University Press, Princeton, 2000.

Altman, R., “On What We Bury”, *ISLE*, Cilt 21, Sayı 1, 2014.

Alvarez, A., *Feeding the Rat: A Climber's Life on the Edge*, Bloomsbury, Londra, 2013.

Anon., "Russia's Melting Ice Could Release More Threats to Humanity", *National*, 11 Ağustos 2016, <https://www.thenational.ae/world/russia-s-melting-ice-could-release-more-threats-to-humanity-1.159511>.

Anthropocene Working Group of the Subcommission on Quaternary Stratigraphy, "When Did the Anthropocene Begin? A Mid-Twentieth-Century Limit is Stratigraphically Optimal", *Quaternary International*, Sayı 383, 2015.

Apter, E., "Planetary Dysphoria", *Third Text*, Cilt 27, Sayı 1, 2017.

*Apunen, A., *Divers of the Dark: Exploring Budapest's Underground Caves*, çev. Marju Galitsos, Tammi, Helsinki, 2015.

Art Map, "Beneath the Ground: From Kafka to Kippenberger", <https://artnap.com/k20/exhibition/beneath-the-ground-from-kafka-to-kippenberger-2014>.

Attout, J., *Men of Pierre Saint-Martin*, Werner Laurie, Londra, 1956.

* * *

*Ballinger, P., *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Barnes, D. K. A., "Remote Islands Reveal Rapid Rise of Southern Hemisphere Sea Debris", *Scientific World Journal*, Sayı 5, 2005.

Barton, H., "This Woman is Exploring Deep Caves to Find Ancient Antibiotic Resistance", Shayla Love'la röportaj, *Vice*, 20 Nisan 2018, https://www.vice.com/en_id/article/j5an54/hazel-barton-is-exploring-deep-caves-to-find-ancient-antibiotic-resistance-v25n1.

Bataille, G., *The Cradle of Humanity: Prehistoric Art and Culture*, John S. Kendall ve Leslie M. Kendall (yay.haz. ve çev.), Zone Books, New York, 2005.

Battson, G., "Mycelium of the Forest Floor. And Love", 12 Ekim 2015, <https://seasonalight.wordpress.com/2015/10/12/mycelium-of-the-forest-floor-and-love>.

Bede, *The Reckoning of Time*, çev. Faith Wallis, Liverpool University Press, Liverpool, 1999. [725]

Belanger, P., "Altitudes of Urbanisation", *Tunnelling and Underground Space Technology*, Sayı 55, 2016.

*Benford, G., *Deep Time: How Humanity Communicates across Millennia*, Avon Books, New York, 1999.

- *Benjamin, W., *The Arcades Project*, çev. Howard Eiland ve Kevin McLaughlin, Harvard University Press, Londra, 1999.
- Bennett, J., *The Enchantment of Modern Life: Attachments, Crossings, and Ethics*, Princeton University Press, Princeton, 2011.
- Berger, J., "Past Present", *The Guardian*, 12 Ekim 2002.
- Berger, J. ve McBurney, S., *The Vertical Line: Can You Hear Me, in the Darkness?*, *Artangel Arts (Strand Tube Station, 1999)*, <https://www.artangel.org.uk/the-vertical-line/can-you-hear-me-in-darkness>.
- Berger, S., "Ghosts of the Abyss: The Story of Don Shirley and Dave Shaw", *The Telegraph*, 6 Mart 2008.
- Bergsvik, K. A. ve Skeates, R., *Caves in Context: The Cultural Significance of Caves and Rockshelters in Europe*, Oxbow Books, Oxford, 2012.
- Bernstein, J. M., "Re-Enchanting Nature", *Journal of the British Society for Phenomenology*, Cilt 31, Sayı 3, 2000.
- Bey, H., *T.A.Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*, Autonomedia, Brooklyn, 2003.
- Black, J. A.; Cunningham, G.; Fluckiger-Hawker, E.; Robson, E.; Zólyomi, G., *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*, Oxford, 1998, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1814.htm>.
- Blum, H., "Speaking Substance: Ice", *Los Angeles Review of Books*, 21 Mart 2016, <https://lareviewofbooks.org/article/speaking-substances-ice>.
- Bogli, A. ve Franke, H. W., *Luminous Darkness: The Wonderful World of Caves*, Rand McNally, Chicago, 1966.
- Bonington, C., *Quest for Adventure*, Hodder and Stoughton, Londra, 1990.
- Bonnefoy, Y., *The Arrière-Pays*, çev. Stephen Romer, Seagull Books, Londra, 2012.
- Borges, J. L., *Jorge Luis Borges: Collected Fictions*, çev. Andrew Hurley, Penguin, 1998. [Jorge Luis Borges, *Akıllık Evrensel Tarihi*, çev. Celâl Üster, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019. (Ç.N.)]
- Borodale, S., *Bee Journal*, Cape, Londra, 2012.
- *Borodale, S., *Asylum*, Cape, Londra, 2018.
- Boycott, A. ve Wilson, L. J., "Contemporary Accounts of the Discovery of Aveline's Hole, Burrington Combe, North Somerset", *Proceedings of the University of Bristol Speleological Society*, Cilt 25, Sayı 1, 2010.

*Bradley, R., *An Archaeology of Natural Places*, Routledge, Londra, 2006.

Braje, T., vd., “Evaluating the Anthropocene: Is There Something Useful about a Geological Epoch of Humans?”, *Antiquity*, Sayı 90, 2016.

Brázdil, R.; Dobrovolny, P., vd., “Droughts in the Czech Lands, 1090–2012 AD”, *Climate of the Past*, Sayı 9, 2013.

British Pathé, “Caveman 105 Days Below”, *YouTube*, 13 Nisan 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=YSdBBv5LY84>.

Browne, M. W., “Deadly Maelstrom’s Secrets Unveiled”, *The New York Times*, 2 Eylül 1997.

*Browne, T., *Religio Medici and Urne-Buriall*, Stephen Greenblatt ve Ramie Targoff (yay.haz.), NYRB Classics 1658, New York, 2012.

Byrne, D., *Surface Collection: Archaeological Travels in Southeast Asia*, AltaMira Press, Plymouth, 2007.

* * *

Cadoux, J. vd., *One Thousand Metres Down: A Journey to the Starless River*, çev. R.L.G. Irving, Allen and Unwin, Londra, 1957.

Calvino, I., *Invisible Cities*, çev. William Weaver, Vintage, Londra, 1997. [1972] [Italo Calvino, *Görünmez Kentler*, çev. Işıl Saatçioğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019. (Y.N.)]

Camus, A., *The Myth of Sisyphus*, çev. Justin O’Brien, Hamish Hamilton, Londra, 1973. [Albert Camus, *Sisifos Söyleni*, çev. Tahsin Yücel, Can Yayınları, İstanbul, 2020. (Y.N.)]

Carroll, L., *Alice’s Adventures in Wonderland, and Through the Looking-Glass and What Alice Found There*; John Tenniel’in doksan iki illüstrasyonu ile, Macmillan and Co, Londra, 1902. [1865] [Lewis Carroll, *Alice’in Harikalar Diyarındaki Maceraları*, çev. Armağan Ekici, Norgunk Yayıncılık, İstanbul, 2019; *Aynanın İçinden ve Alice’in Orada Karşılaştıkları*, çev. Armağan Ekici, Norgunk Yayıncılık, İstanbul, 2019. (Y.N.)]

Casselman, A., “Strange but True: The Largest Organism on Earth is a Fungus”, *Scientific American*, 4 Ekim 2007, <https://www.scientificamerican.com/article/strange-but-true-largest-organism-is-fungus>.

Casteret, N., *The Descent of Pierre Saint-Martin*, çev. John Warrington, Dent, Londra, 1955.

“Ceduna Sub-Basin”, Karoon Gas Australia Ltd, <http://www.karoongas.com.au/projects/ceduna-sub-basin>.

Chakrabarthy, D., “The Climate of History: Four Theses”, *Critical Inquiry*, Cilt 35, Sayı 2, 2009.

Cilek, C., “Bees of the Invisible: Awakening of a Place (part 2)”, çev. Teresa Stehlikova, *Cinesthetic Feasts*, 5 Temmuz 2015, <https://cinestheticfeasts.wordpress.com/2013/07/05/genius-loci-cilek-p-2>.

Cilek, V., *To Breathe with Birds: A Book of Landscapes*, çev. Evan W. Mellander, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2015.

Clark, L. K., vd., “Sanitary Waste Disposal for Navy Camps in Polar Regions”, *Journal of Water Pollution Control Federation*, Cilt 34, Sayı 12, 1962.

Clark, T., *Ecocriticism on the Edge: The Anthropocene as a Threshold Concept*, Bloomsbury, Londra, 2015.

“Climbing Mount Everest is Work for Supermen”, *The New York Times*, 18 Mart 1923.

Clottes, J., *World Rock Art*, Getty Conservation Institute, Michigan, 2002.

*Cohen, J. J., *Stone: An Ecology of the Inhuman*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2015.

Coleridge, S. T., *The Notebooks of Samuel Taylor Coleridge*, ed. Kathleen Coburn, Cilt 1, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1957.

17 Mayıs 1814'te Eidsvoll'de kurucu meclis tarafından kabul edilen ve Mayıs 2018'de en son düzenlemesi yapılan Norveç Anayasası, <https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/english/constitutionenglish.pdf>.

Cook, J., *Ice Age Art: Arrival of the Modern Mind*, The British Museum Press, Londra, 2013.

Corcoran, P. L., vd., “An Anthropogenic Marker Horizon in the Future Rock Record”, *GSA Today*, Cilt 24, Sayı 6, 2014.

*Cruikshank, J., *Do Glaciers Listen? Local Knowledge, Colonial Encounters, and Social Imagination*, University of British Columbia Press, Vancouver, 2005.

Crutzen, P. ve Stoermer, E., “The Anthropocene”, *International Geosphere-Biosphere Newsletter*, Sayı 41, 2000, <https://www.mpic.de/mitarbeiter/auszeichnungen-crutzen/the-anthropocene.html>.

Cybernetic Culture Research Unit, *CCRU: Writings 1997–2003*, Time Spiral Press, Falmouth, 2015.

* * *

Dadachova, E. ve Casadevall, A., “Ionizing Radiation: How Fungi Cope, Adapt, and Exploit with the Help of Melanin”, *Current Opinion in Microbiology*, Cilt 11, Sayı 6, 2008.

D'Agata, J., *About a Mountain*, W.W. Norton, New York, 2011.

Daniel, E. V. ve Peck, J. M. (yay.haz.), *Culture/Contexture: Explorations in Anthropology and Literary Studies*, University of California Press, Berkeley, 1996.

Davies, J., *The Birth of the Anthropocene*, University of California Press, Berkeley, 2016.

Dawdy, S. L., *Patina: A Profane Archaeology*, University of Chicago Press, Chicago, 2016.

De Bernieres, L., *Captain Corelli's Mandolin*, Secker and Warburg, Reading, 1996.
[Louis De Bernières, *Yüzbaşı Corelli'nin Mandolini*, çev. Sevgi Sanlı ve Özden Arıkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006. (Ç.N.)]

Debord, G., *Theory of the Dérive*, Atlantic Books, Londra, 1997. [1956]

Dee, T., “Naming Names”, Caught by the River, 25 Haziran 2014, <https://www.caughtbytheriver.net/2014/06/naming-names- tim-dee-robert-macfarlane>.

Deleuze, Gilles, *The Fold: Leibniz and the Baroque*, çev. Tom Conley, Continuum, Londra, 2006. [Gilles Deleuze, *Kvrım / Leibniz ve Barok*, çev. Hakan Yücefer, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2006. (Ç.N.)]

Deleuze, G; Guattari, F, *Nomadology: The War Machine*, çev. Brian Massumi, Semiotext(e), New York, 1986. [Gilles Deleuze ve Feliz Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1 Göçebilişimi İncelemesi/Savaş Makinası*, çev. Ali Akay, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 1990. (Ç.N.)]

DeLillo, D., *White Noise*, Penguin, Londra, 1986. [Don DeLillo, *Beyaz Gürültü*, çev. Handan Balkara, Dost Yayınevi, Ankara, 2002. (Ç.N.)]

*DeLillo, D., *Underworld*, Scribner, New York, 1997.

Douglas, M., *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Purity and Taboo*, Routledge, Londra, 2002. [1966] [Mary Douglas, *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul, 2017. (Ç.N.)]

Doyle, A. C., *Tales of Terror and Mystery*, House of Stratus, Cornwall, 2009. [1902]

Dufresne, D. (yön.), *Fort McMoney* (i-doc), 2013.

* * *

Earle, J., *The Price of Patriotism*, Book Guild, Londra, 2005.

Edgeworth, M., vd., “Diachronous Beginnings of the Anthropocene: The Lower Bounding Surface of Anthropogenic Deposits”, *Anthropocene Review*, Cilt 2, Sayı 1, 2015.

Ehrlich, G., *This Cold Heaven: Seven Seasons in Greenland*, Pantheon Books, New York, 2001.

Ellsworth, E. ve Kruse, J. (yay.haz.), *Making the Geologic Now: Responses to Material Conditions of Contemporary Life*, Punctum, New York, 2013.

Elson, R., *A Responsibility to Awe*, Carcanet, Manchester, 2001.

Engel, C. E., *Mountaineering in the Alps: An Historical Survey*, George Allen and Unwin, Londra, 1971. [1950]

* * *

Falcon-Lang, H., “Anthropocene: Have Humans Created a New Geological Age?”, BBC, 11 Mayıs 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/mobile/science-environment-13335683>.

Farr, M., *Darkworld: The Secrets of Llangattock Mountain*, Gomer Press, Llandysul, 1997.

Farr, M., *The Darkness Beckons*, Vertebrate Press, Sheffield, 2017. [1980]

Farrier, D., “‘Like a Stone’: Ecology, Enargeia, and Ethical Time in Alice Oswald’s Memorial”, *Environmental Humanities*, Sayı 4, 2014.

Farrier, D., “Reading Edward Thomas in the Anthropocene”, *Green Letters*, Cilt 18, Sayı 2, 2014.

Finer, J., “Score for a Hole in the Ground”, <http://www.scoreforaholeintheground.org>.

Fittko, L., *Escape through the Pyrenees*, Northwestern University Press, Evanston, IL, 1991.

Franke, H. W., *Wilderness under the Earth*, çev. Mervyn Savill, Lutterworth Press, Londra, 1958.

Freud, S., *The Interpretation of Dreams*, James Strachey (yay. haz. ve çev.), George Allen and Unwin, Londra, 1954. [1899] [Sigmund Freud, *Düşlerin Yorumu Cilt 1-2*, çev. Dr. Emre Kapkın, Payel Yayınları, İstanbul, 2001. (Ç.N.)]

Frost, R., *Mountain Interval*, H. Holt and Company, New York, 1916.

* * *

Gardam, J., *The Hollow Land*, Julia MacRae Books, Londra, 1990.

Garner, A., *The Weirdstone of Brisingamen*, HarperCollins Children's Books, Londra, 2014. [1960]

Garrett, B., *Explore Everything: Place-Hacking the City*, Verso, Londra, 2014.

Garrett, B., vd., *Subterranean Londra Cracking the Capital*, Prestel, Londra, 2015.

*Garrett, B., vd. (yay.haz.), *Global Undergrounds: Exploring Cities Within*, Reaktion Books, Londra, 2016.

Gautier, T., *Les Vacances du Lundi*, G. Charpentier et E. Fasquelle, Paris, 1907. [1869]

Gearheard, S., "When the Weather is Uggianaqtuq: Inuit Observations of Environmental Changes, Version 1", NSIDC – National Snow and Ice Data Center, Boulder, Colorado, 2004, <http://nsidc.org/data/NSIDC-0650>.

Ghosh, A., "Petrofiction, *New Republic*, 2 Mart 1992.

Gibbard, P. L. ve Walker, M. J. C., "The Term 'Anthropocene' in the Context of Formal Geological Classifications", Geological Society of London, Special Publications, Londra, 2013.

Gould, S.J., *Time's Arrow, Time's Cycle*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1987.

Graf, F. ve Johnston, S. I., *Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets*, Routledge, Londra, 2007.

* Graham, S., *Vertical: The City from Satellites to Bunkers*, Verso, Londra, 2016.
[Graham Stephen, *Dikey Dünya: Uydulardan Sığınaklara*, çev. Ali Karatay, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2020. (Ç.N.)]

Griffin, D. A., "Hollow and Habitable within: Synmes' Theory of Earth's Internal Structure and Polar Geography", *Physical Geography*, Cilt 25, Sayı5, 2004.

Grossman, L., vd., "A 12, 000-Year-Old Shaman Burial from the Southern Levant (Israel)", *PNAS*, Cilt 105, Sayı 46, 2008.

Grusin, R. (yay.haz.), *The Nonhuman Turn*, University of Minnesota Press, Londra, 2015.

* * *

Haderlap, M., *Angel of Oblivion*, çev. Tess Lewis, Archipelago, New York, 2016.

Haraway, D., "Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin", *Environmental Humanities*, Sayı 6, 2015.

Haraway, D., *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Duke University Press, Durham, N.C., 2016.

Hardy, T., *Under the Greenwood Tree*, Penguin, Londra, 2012. [1872]

Hartman, G., *Immaterialism*, Polity Press, Cambridge, 2016.

*Harrison, R. P., *The Dominion of the Dead*, University of Chicago Press, Chicago, 2003.

Hawks, J., vd., "New Fossil Remains of Homo Naledi from the Lesedi Chamber, South Africa", *eLife*, Sayı 6, 2017.

Heaney, S., *The Spirit Level*, Faber and Faber, Londra, 1996.

Herzog, W. (yön.), *Cave of Forgotten Dreams*, 2010.

Hesjedal, A., "The Hunters' Rock Art in Northern Norway: Problems of Chronology and Interpretation", *Norwegian Archaeological Review*, Cilt 27, Sayı 1, 1994.

Hoffmann, D. L. vd., "U-Th Dating of Carbonate Crusts Reveals Neandertal Origin of Iberian Cave Art", *Science*, Cilt 359, Sayı 6378, Şubat 2018.

Hogenboom, M., "In Siberia There is a Huge Crater and It is Getting Bigger", BBC, 24 Şubat 2017, <http://www.bbc.com/earth/story/20170223-in-siberia-there-is-a-huge-crater-and-it-is-getting-bigger>.

Hopkins, G. M., *The Journals and Papers of Gerard Manley Hopkins*, Humphry House ve Graham Storey (yay.haz.), Oxford University Press, Oxford, 1959.

Household, G., *The Courtesy of Death*, Michael Joseph, Londra, 1967.

*Household, G., *Rogue Male*, Chatto and Windus, Londra, 2002. [1939]

Howe, C., "'Timely': Theorizing the Contemporary", *Cultural Anthropology*, <https://culanth.org/fieldsights/800-timely>.

Hugo, V., *The Essential Victor Hugo*, çev. E. H. ve A. M. Blackmore, Oxford University Press, Oxford, 2004. [1862] [Victor Hugo, *Sefiller*, çev. Nesrin Altınova, Oda Yayınları, Cilt 1-2, İstanbul, 2000. (Ç.N.)]

Hussey, A., *Paris: The Secret History*, Penguin, Londra, 2007.

Hutton, N. (yön.), *Deep Time*, 2015.

Ialenti, V., "Adjudicating Deep Time: Revisiting the United States' High-Level Nuclear Waste Repository Project at Yucca Mountain", *Science & Technology Studies*, Cilt 27, Sayı 2, 2014.

Ialenti, V., "Death and Succession among Finland's Nuclear Waste Experts", *Physics Today*, Cilt 70, Sayı 10, 2017.

Ingold, T., *The Appropriation of Nature*, Manchester University Press, Manchester, 1986.

*International Commission on Stratigraphy, "International Chronostratigraphic Chart" (v2016/04), <http://www.stratigraphy.org/ICSchart/ChronostratChart2016-04.pdf>.

* * *

Janko, R., "Forgetfulness in the Golden Tablets of Memory", *Classical Quarterly*, Cilt 34, Sayı 1, 1984.

Jones, J. L., "Oil: Viscous Time in the Anthropocene", *Los Angeles Review of Books*, 22 Mart 2016, <https://lareviewofbooks.org/article/oil-viscous-time-in-the-anthropocene>.

* * *

Kafka, F., *The Complete Stories*, çev. Willa and Edwin Muir, Schocken, New York, 1971. [Franz Kafka, *Hikâyeler*, çev. Kamuran Şipal, Cem Yayınevi, Ankara, 2020.]

Kafka, F., *Metamorphosis and Other Stories*, çev. Willa and Edwin Muir, Penguin, Aylesbury, 1977. [Franz Kafka, *Dönüşüm*, çev. Ahmet Cemal, Can Yayınları, İstanbul, 2019. (Ç.N.)]

**The Kalevala*, çev. Keith Bosley, Oxford University Press, Oxford, 2008.

*Kimmerer, R. W., *Gathering Moss: A Natural and Cultural History of Mosses*, Oregon State University Press, Corvallis, 2003.

*Kimmerer, R. W., *Braiding Sweetgrass: Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge, and the Teachings of Plants*, Milkweed, Minneapolis, 2013.

Kimmerer, R. W., "Learning the Grammar of Animacy", *Anthropology of Consciousness*, Cilt 28, Sayı 2, 2017.

Kimmerer, R. W., "Speaking of Nature", *Orion Magazine*, 14 Haziran 2017.

Kircher, A., *Mundus Subterraneus, in XII Libros Digestus*, Amsterdam, 1678.

*Klingan, K., v.d., *Textures of the Anthropocene: Grain, Vapor, Ray*, Cilt 1-3, MIT Press, Cambridge, MA, 2015.

* Kolbert, E., *The Sixth Extinction: An Unnatural History*, Henry Holt, New York, 2014. [Altıncı Yok Oluş, çev. Nalan Tümay, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2019. (Ç.N.)]

Kolbert, E., “Greenland is Melting”, *New Yorker*, 24 Ekim 2016, <https://www.newyorker.com/magazine/2016/10/24/greenland-is-melting>.

Kpomassie, T. M., *An African in Greenland*, Secker and Warburg, Londra, 1983.

Kroonenberg, S., *Why Hell Stinks of Sulfur: Mythology and Geology of the Underworld*, Reaktion, Londra, 2013.

* * *

Larkin, P., *The Whitsun Weddings*, Faber and Faber, Londra, 1964.

Latour, B., “Agency at the Time of the Anthropocene”, *New Literary History*, Cilt 45, Sayı 1, 2014.

Le Guin, U. K., *The Word for World is Forest*, Orion Books, Londra, 2015. [1972] [Ursula K. Le Guin, *Dünyaya Orman Denir*, çev. Özlem Dinçkal, Metis Yayınları, İstanbul, 2019. (Y.N.)]

“Lithological Log of Cleveland Potash Ltd”, *Borehole Staithe No. 20, Eylül-Ekim 1968’de bir kilometreyi aşan derinliğe yapılan sondaj* (BGS ID borehole 620319, BGS Reference NZ71NE14).

*Lopez, B., *Arctic Dreams: Imagination and Desire in a Northern Landscape*, Bantam, New York, 1987. [1986]

Lovelock, J., *Life and Death Underground*, G. Bell and Sons, Londra, 1963.

Lowenstein, T., “Excavation and Contemplation: Peter Riley’s Distant Points”, in *The Gig: The Poetry of Peter Riley*, Sayı 4/5, 2000.

Luciano, D., “Speaking Substances: Rock”, *Los Angeles Review of Books*, 12 Nisan 2016, <https://lareviewofbooks.org/article/speaking-substances-rock>.

Luther, K., *Boundary Layer: Exploring the Genius Between Worlds*, Oregon State University Press, Corvallis, 2016.

* * *

Macaulay, T. B., *Ranke’s History of the Popes*, Longman, Brown, Green, and Longmans, Londra, 1851.

McBurney, S., "Herzog's Cave of Forgotten Dreams: The Real Art Underground", *The Guardian*, 17 Mart 2011.

McCarthy, C., *Blood Meridian*, Vintage, New York, 1992. [1985]

McCarthy, T., *Satin Island*, Cape, Londra, 2014.

Macdonald, G., "Oil and World Literature", *American Book Review*, Cilt 33, Sayı 3, 2012.

Macdonald, G., "'Monstrous Transformer': Petrofiction and World Literature", *Journal of Postcolonial Writing*, Sayı 53, 2017.

McGrath, D., "Project Cleansweep", http://daramcgrath.com/Project_Cleansweep_Cover_Page.html.

McInerney, J. ve Sluiter, I. (yay.haz.), *Valuing Landscape in Classical Antiquity*, Brill, Leiden, 2016.

Maclean, F., *Eastern Approaches*, Jonathan Cape, Londra, 1949.

MacNeice, L., *Collected Poems*, Faber and Faber, Londra, 2007.

McPhee, J., *Basin and Range*, FSG, New York, 1981.

*McPhee, J., *Annals of the Former World*, FSG, New York, 1998.

Madsen, M. (yön.), *Into Eternity*, 2010.

*Manauagh, G., *The BLDG BLOG Book: Architectural Conjecture, Urban Speculation, Landscape Futures*, Chronicle, San Francisco, 2009.

Margulis, L. (yay. haz.), *Symbiosis as a Source of Evolutionary Innovation: Speciation and Morphogenesis*, MIT Press, Boston, 1991.

Marris, E., "Neanderthal Artists Made Oldest-Known Cave Paintings", *Nature*, 22 Şubat 2018.

Mattern, S., "Cloud and Field", *Places Journal*, Ağustos 2016, <https://placesjournal.org/article/cloud-and-field>.

Meyers, K., "Chasing Dark Matter in America's Deepest Gold Mine", *Harper's Magazine*, Mayıs 2015.

Michaels, A., *Fugitive Pieces*, Bloomsbury, Londra, 1997.

Michaels, S., "Unlocking the Mystery of Paris' Most Secret Underground Society", *Gizmodo*, 21 Nisan 2011, <https://gizmodo.com/5794199/unlocking-the-mystery-of-paris-most-secret-underground-society-combined>.

Miéville, C., *The City and the City*, Pan Books, Londra, 2009. [China Mieville, *Şehir ve Şehir*, çev. Mehtap Gün Ayrıl, Yordam Kitap, İstanbul, 2012. (Ç.N.)]

Miéville, C., *Three Moments of an Explosion*, Macmillan, Londra, 2015.

Milne, R., “Oil and the Battle for Norway’s Soul”, *Financial Times*, 27 Temmuz 2017.

Mitchell, W. J. T., *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*, University of Chicago Press, Chicago, 2005.

Molchanova, N., “The Depth”, çev. Victor Hilkevich, <http://molchanova.ru/en/verse/depth>.

Moore, J. W., *Capitalism in the Web of Life*, Verso, Londra, 2015.

Morris, J., *Trieste and the Meaning of Nowhere*, Faber and Faber, Londra, 2001.

Mortimer, J. R., *Forty Years’ Researches in British and Saxon Burial Mounds of East Yorkshire. Including Romano-British discoveries, and a description of the ancient entrenchments on a section of the Yorkshire Wolds... With over 1000 illustrations from drawings by Agnes Mortimer*, A. Brown and Sons, Londra, 1905.

Morton, T., *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2013. (Timothy Morton, *Hipernesneler, Dünyanın Sonundan Sonra Felsefe ve Ekoloji*, çev. Bilge Demirtaş, Tellekt, İstanbul, 2020. (Y.N.)]

Morton, T., “Poisoned Ground: Art and Philosophy in the Time of Hyper-Objects”, *Symploke*, Cilt 21, Sayı 1-2, 2013.

Muecke, S., “Global Warming and Other Hyperobjects”, *Los Angeles Review of Books*, 20 Şubat 2014, <https://lareviewofbooks.org/article/hyperobjects>.

Mumford, L., *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Harcourt & Brace, New York, 1961.

Murray, W. H., *Mountaineering in Scotland and Undiscovered Scotland*, Diadem Books, Londra, 1979.

Negarastani, R., *Cyclonopedia: Complicity with Anonymous Materials*, re.press, Melbourne, 2008.

Nelson, R., *Make Prayers to the Raven: A Koyukon View of the Northern Forest*, University of Chicago Press, Chicago, 1986.

Nelson, V., *The Secret Life of Puppets*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2001.

Newman, E. I., "Mycorrhizal Links between Plants: Their Functioning and Ecological Significance", *Advances in Ecological Research*, Sayı 18, 1988.

*Ngai, S., *Ugly Feelings*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2005.

Nielsen, L. (yay. haz.), *Advances in Geophysics*, Cilt 57, Academic Press, Cambridge, MA, 2016.

Nixon, R., "The Swiftness of Glaciers: Language in a Time of Climate Change", *Aeon Magazine*, 19 Mart 2018, <https://aeon.co/ideas/the-swiftness-of-glaciers-language-in-a-time-of-climate-change>.

Nora, P. ve Ageron, C. R., *Les Lieux de Mémoire*, Cilt. 1-3, Editions Gallimard, Paris 1993.

Norsted, T., "The Cave Paintings of Norway", *Adoranten*, 2013.

* * *

O'Domhnaill, R. (yön.), *Atlantic*, 2016.

O'Neill, J., *Land under England*, New English Library, Londra, 1978.

Oldenburg, H. ve Roper, F., *Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertakings, Studies, and Labours, of the Ingenious in Many Considerable Parts of the World*, Cilt 16, John Martyn tarafından T.N. için basım, Londra, 1687.

Olsen, B., *In Defense of Things: Archaeology and the Ontology of Objects*, AltaMira Press, Plymouth, 2017.

* * *

Peebles, J. M., *The Practical of Spiritualism. Biographical Sketch of Abraham James. Historic Description of His Oil-Well Discoveries in Pleasantville, P.A., through Spirit Direction*, Horton and Leonard Printers, Chicago, 1868.

Perec, G., *Species of Spaces and Other Pieces*, çev. John Sturrock, Penguin, Harmondsworth, 1997. [1974]

Pétursdóttir, Þ., "Climate Change? Archaeology and Anthropocene", *Archaeological Dialogues*, Cilt 24, Sayı 2, 2017.

*Pétursdóttir, Þ., "Drift", *in Multispecies Archaeology*, Suzanne E. Pilaar Birch (yay. haz.), Routledge, Londra, 2018.

Pétursdóttir, Þ. ve Olsen, B., “Unruly Heritage: An Archaeology of the Anthropocene”, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, 2017, <https://www.sv.uio.no/sai/forskning/grupper/Temporalitet%20-%20materialitet/lesegruppe/olsen-unruly-heritage.pdf>.

Plato, *Timaeus and Critias*, çev. Robin Waterfield, Oxford University Press, Oxford, 2008. [Plato, *Timaos*, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015. (Y.N.)]

Playfair, J., “Biographical Account of the Late Dr James Hutton, F.R.S. Edin.”, *Transactions of the Royal Society of Edinburgh* 5, 1805.

Poe, E. A., *The Fall of the House of Usher and Other Writings*, David Galloway (yay. haz.), Penguin, Londra, 2003. [Edgar Allan Poe, *Bütün Hikâyeleri*, çev. Dost Körpe, Cilt 1-5, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006. (Ç.N.)]

Posidonius, *Posidonius*, Ludwig Edelstein ve I. G. Kidd (yay.haz.), Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Postlethwaite, J., *Mines and Mining in the (English) Lake District*, W. H. Moss and Sons, Whitehaven, 1913.

Powers, R., *The Overstory*, W. W. Norton, New York, 2018.

Prynne, J.H., *The White Stones*, Grosseteste, Lincoln, 1969.

Prynne, J.H., “On the Poetry of Peter Larkin”, *No Prizes*, Sayı 2, 2013.

*Purdy, J., *After Nature: A Politics for the Anthropocene*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2015.

* * *

Rigzone, “Statoil Seeking New Acreage”, 1 Ekim 2016, https://www.rigzone.com/news/oil_gas/a/16859/statoil_seeking_new_acreage.

Riley, P., *The Derbyshire Poems*, Shearsman Books, Exeter, 2012.

Rilke, R.M., *Rainer Maria Rilke, Lou Andreas-Salome: Briefwechsel*, M. Niehans, Zurich, 1952.

Rilke, R. M., *Selected Letters 1902–1926*, çev. R. F. C. Hull, Quartet Encounters, Londra, 1988.

Rilke, R. M., *Sonnets to Orpheus*, çev. Martyn Crucefix, Enitharmon Press, Londra. [Rainer Maria Rilke, *Orpheus’a Soneler*, Çev. Yüksel Özoğuz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020. (Ç.N.)]

Robb, G., *Parisians: An Adventure History of Paris*, Picador, Londra, 2010.

*Robinson, T., *My Time in Space*, Lilliput, Dublin, 2001.

Robinson, T., *Commemara: The Last Pool of Darkness*, Penguin, Londra, 2009.

Roosth, S., "Virus, Coal, and Seed: Subcutaneous Life in the Polar North", *Los Angeles Review of Books*, 21 Aralık 2016, <https://lareviewofbooks.org/article/virus-coal-seed-subcutaneous-life-polar-north>.

* * *

Salk, J., "Are We Being Good Ancestors?", *World Affairs*, Cilt 1, Sayı 2, 1992.

Sanderson, J., *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584–1602: With His Autobiography and Selections from His Correspondence*, William Foster (yay. haz.), Routledge, Abingdon, 2016.

*Savoy, L., *Trace: Memory, History, Race and the American Landscape*, Counterpoint, Berkeley, 2015.

Scarry, E., *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*, Oxford University Press, Oxford, 1985.

Scheurmann, I. ve Scheurmann, K., *For Walter Benjamin*, Cilt. 1-3, AsKI e.v. and Inter Nationes, Bonn, 1994.

Schindler, J., *Isonzo*, Praeger, Londra, 2001.

Schuller, K., "Speaking Substances: Bodies", *Los Angeles Review of Books*, 23 Mart 2013, <https://lareviewofbooks.org/article/bodies>.

Schulting, R. J., "... Pursuing a Rabbit in Burrington Combe': New Research on the Early Mesolithic Burial Cave of Aveline's Hole", *Proceedings of the University of Bristol Speleological Society*, Cilt 23, Sayı 3, 2005.

Seaborn, A., *Symzonia: A Voyage of Discovery*, J. Seymour, New York, 1820.

Sebald, W. G., *The Rings of Saturn*, çev. Michael Hulse, Vintage, Londra, 2002. [1995] [Winfried Georg Sebald, *Satürn'ün Halkaları*, çev. Yeşim Tükel Kılıç, Can Yayınları, İstanbul, 2006. (Ç.N.)]

*Sebeok, T., "Communication Measures to Bridge Ten Millennia (Technical Report)", *Research Centre for Language and Semiotic Studies, for Office of Nuclear Waste Isolation*, BMI/ ONWI-532, 1984.

Serres, M., *Statues: The Second Book of Foundations*, çev. Randolph Burks, Bloomsbury, Londra, 2015.

Shaw, T., *Foreign Travellers in the Slovene Karst: 1486–1900*, Založba ZRC, Ljubljana, 2008.

- Shaw, T., ve Ćuk, A., *Slovene Caves & Karst Pictured 1545–1914*, Založba ZRC, Ljubljana, 2012.
- Shellenberger, M., ve Nordhaus, T. (yay. haz.), *Love Your Monsters: Postenvironmentalism and the Anthropocene*, The Breakthrough Institute, Oakland, 2011.
- Shepherd, N., *The Living Mountain*, Canongate, Edinburgh, 2011. [1977]
- Simard, S. (Diane Toomey ile röportaj), “Exploring How and Why Trees ‘Talk’ to Each Other”, *Yale Environment*, Sayı 360, 1 Eylül 2016, https://e360.yale.edu/features/exploring_how_and_why_trees_talk_to_each_other.
- Simard, S., vd., “Net Transfer of Carbon between Ectomycorrhizal Tree Species in the Field”, *Nature*, Cilt 388, Sayı 6642, 1997.
- Simpson, J., *Touching the Void*, Vintage Classic, Londra, 2008. [1988]
- Sleigh-Johnson, S., “Performance Waves”, *Performance Research*, Cilt 21, Sayı 2, 2016.
- *Smithson, R., *The Collected Writings*, Jack Flam (yay. haz.), University of California Press, Berkeley, 1996.
- Sneider, N., “Cursed Fields: What the Tundra Has in Store for Russia’s Reindeer Herders”, *Harper’s Magazine*, Nisan 2018.
- Solnit, R., *Savage Dreams: A Journey into the Hidden Wars of the American West*, University of California Press, Berkeley, 2014.
- Solomon, A., *Far and Away: How Travel Can Change the World*, Scribner, Londra, 2016.
- Sophocles, *Antigone*, Diane J. Rayor (çev. ve yay. haz.), Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Spirito, P., “Alla scoperta del Timavo”, *Il Piccolo*, 2–23 Ağustos 2014.
- Spirito, P., “Nei cantieri sottoterra da anni si dà la caccia al fiume che non c’è”, *Il Piccolo*, 23 Ağustos 2014.
- Stokes, A., *Stones of Rimini*, Schocken Books, New York, 1969.
- Stone, A., “Adorno and the Disenchantment of Nature”, *Philosophy and Social Criticism*, Cilt 32, Sayı 2, 2006.
- Stranj, P., *The Submerged Community*, çev. Mark Brady, Editoriale Stampa, Trieste, 1992.

Strugatsky, A. ve Strugatsky, B., *Roadside Picnic*, Gollancz, Londra, 2012.

Sullivan, J. J., *Pulphead: Notes from the Other Side of America*, FSG, New York, 2011.

* * *

Terray, L., *Conquistadors of the Useless: From the Alps to Annapurna*, çev. Geoffrey Sutton, Sheffield, Bâton Wicks, 2000. [1963]

Thacker, E., *In the Dust of This Planet*, Zero Books, Alresford, 2011.

Thomas, E., "Chalk Pits", in *Selected Poems and Prose*, Penguin, Londra, 2012. [1981]

Thompson, M., *The White War: Life and Death on the Italian Front*, Basic Books, New York, 2009.

Toshihisa, O., *The Cultural History of Matsutake*, çev. Fusako Shimura ve Miyaki Inoue, Yama to Keikokusha, Tokyo, 2005.

Trauth, K. M., vd., "Expert Judgment on Markers to Deter Inadvertent Intrusion into the Waste Isolation Pilot Plant", Sandia National Laboratories, SAND 92-1382. UC-721, 1993.

Trentmann, F., *Empire of Things: How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*, HarperCollins, New York, 2016.

Tsing, A., "Arts of Inclusion, or How to Love a Mushroom", *Manoa*, Cilt 22, Sayı 2, 2010.

*Tsing, A., *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, Princeton University Press, Princeton, 2017.

Tsing, A., "The Politics of the Rhizosphere" (Rosetta S. Elkin'e verdiği röportaj), *Harvard Design Magazine*, Sayı 45, 2018, <http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/45/the-politics-of-the-rhizosphere>.

*Tsing, A.; Swanson, H.; Gan, E; ve Buband, N., (yay.haz.), *Arts of Living on a Damaged Planet*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2017.

* * *

Valvasor, J. von, "An Extract of a Letter Written to the Royal Society out of Carniola, by Mr John Weichard Valvasor, R. Soc. S. Being a Full and Accurate Description of the Wonderful Lake of Zirknitz in that Country", *Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertakings, Studies, and Labours, of the Ingenious in Many Considerable Parts of the World*, Henry Oldenburg ve Francis Roper (yay. haz.), Cilt. 16, John Martyn tarafından T.N. için basım, Londra, 1687.

Verne, J., *Journey to the Centre of the Earth*, çev. Robert Baldick, Puffin Books, Harmondsworth, 1965) [1864] [Jules Verne, *Arzın Merkezine Seyahat*, çev. Ayşe Meral, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015. (Ç.N.)]

Wark, M., *Molecular Red: Theory for the Anthropocene*, Verso, Londra, 2015.

Webb, Dave (yön.), *Fight for Life: The Neil Moss Story*, 2006.

Webb, D. ve Whiteside, J., "Fight for Life: The Neil Moss Story", www.mountainrescue.org.uk/assets/files/The Oracle/history and people/NeilMossStory.pdf.

Weir, A., "Deep Decay: Into Diachronic Polychromatic Material Fictions", *PARSE*, Sayı 4, 2017, <http://parsejournal.com/article/deep-decay-into-diachronic-polychromatic-material-fictions>.

* Weizman, E., *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, Verso, Londra, 2007. [Eyal Weizman, E., *Oyuk Topraklar: İsrail'in İşgal Mimarisi*, çev. Emre Can Ercan, Açılım Kitap, İstanbul, 2016. (Ç.N.)]

Wells, H. G., *The Time Machine*, Alma Classics, Richmond, 2017. [1895] [H. G. Wells, *Zaman Makinesi / Bir Buluş*, çev. Celâl Üster, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017. (Ç.N.)]

Williams, R., *Notes on the Underground: An Essay on Technology, Society, and the Imagination*, MIT Press, Londra, 2008.

Williams, W. C., *The Collected Poems of William Carlos Williams*, Cilt. 2: 1939–1962, Christopher MacGowan (der.), New Directions, New York, 1988.

Wilson, L. K. (yay.haz.), *A Record of Fear*, B.A.S. Printers Ltd, Salisbury, 2005.

Wohlleben, P., *The Hidden Life of Trees*, çev. Jane Billingham, Greystone Press, Vancouver-Berkeley, 2016.

Wulf, A., *The Invention of Nature: Alexander von Humboldt's New World*, Knopf, New York, 2015.

Wylie, John, "The Spectral Geographies of W. G. Sebald", *Cultural Geographies*, Sayı 14, 2007.

Wyndham, J., *The Chrysalids*, Penguin, 2018. [1955] [John Wyndham, *Krizalitler*, çev. Niran Elçi, Deli Dolu Yayınları, İstanbul, 2016. (Ç.N.)]

*Yusoff, K., “Geologic Subjects: Nonhuman Origins, Geomorphic Aesthetics, and the Art of Becoming Inhuman”, *Cultural Geographies*, Cilt 22, Sayı 3, 2015.

* * *

Zalasiewicz, J., vd., “The Anthropocene: A New Epoch of Geological Time?”, *Philosophical Transactions. Series A, Mathematical, Physical, and Engineering Sciences*, Sayı 369, 2011.

Zhdanova, N. N., vd., “Ionizing Radiation Attracts Soil Fungi”, *Mycological Research*, Cilt 108, Sayı 9, 2004.

Zola, É., *Germinal*, çev. Havelock Ellis, Dent, Londra, 1970. [Émile Zola, *Germinal*, çev. Volkan Yalçıntoklu, Can Yayınları, İstanbul, 2020. (Ç.N.)]

TEŞEKKÜRLER

Öncelikle karanlıkta görmeyi öğrenmeme yardım eden ve bu kataba bir dost, rehber ve öğretmen olarak şekil verenlere teşekkür ederim: John Beatty, Hein Bjerck, Sean ve Jane Borodale, Bill Carslake, Lucian ve Maria Carmen Comoy, Sergio Dambrosi, Steve Dilworth, Bradley Garrett, Meriel Harrison, Lina ve Jay, Helen Mort, Robert Mulvaney, Bjornar Nicolaisen, Tora Petursdottir, Neil Rowley, Merlin Sheldrake, Richard Skelton, Helen ve Matt Spenceley, Christopher Toth ve Pasi Tuohimaa.

Yazım aşamasında Garnette Cadogan, Walter Donohue, Henry Hitchings, Julith Jedamus, Simon McBurney, Garry Martin, Rob Newton ve Jedediah Purdy, *Yeraltı Diyarı*'nın tamamını ya da bir kısmını okudu; tepkileri benim için paha biçilmezdir. Umarım her birinize derin minnettarlığımı belli edebilmişimdir. Çok sayıda insan kitabın belli kısımlarında uzmanlık bilgilerini sundu, engin uzmanlıklarıyla kitap için düzeltmeler ve açıklamalar yaptı. Carolin Crawford'a (yıldızlar konusunda,) John MacLennan'a (kayalar konusunda) ve Ruth Mortam'a (buz konusunda) ettikleri yardımdan ötürü bilhasa minnettarım. Tanja Trček *foiba*'daki yazının çevirisini benim için iyilikseverce ve cesurca yaptı. Hayal edebileceğim en harika araştırma görevlisi olan Rob Newton kitabın bitmesine yakın aylarda sakın fikirlerini ve keskin gözlerini hiçbir zaman benden esirgemedi.

Editörüm Simon Prosser ve yayın temsilcim Jessica Woollard,

Yeraltı Diyarı'nı yazmaya harcadığım altı buçuk yıl boyunca muhteşem birer okur ve dost olduklarını gösterdiler. Hamish Hamilton/Penguin Yayınları'ndan Richard Bravery, Dave Craddock, Caroline Pretty, Anna Ridley, Ellie Smith ve Hermione Thompson'la çalışma fırsatı yakaladığım için fevkalade şanslıyım. Amerika'daki W.W. Norton Yayıncılık'taki editörüm Matt Weiland'ın duyarlılığı, desteği ve sabrından, Jim Rutman'ın teşvikinden çok istifade ettim.

Öğrencilerimden, özellikle de Jei Degenhardt, Louis Klee, Aron Penczu, Kryštof Vosatka ve Lewis Wynn'den çok şey öğrendim ve onlarla birlikte çok düşündüm. Benim için ve kitabım için yaptıkları her şeyden ötürü yakın arkadaşlarıma teşekkür ederim: Julie Brook, Peter Davidson, Gareth Evans, Nick Hayes, Michael Hrebniak, Michael Hurley, Raphael Lyne, Finlay Macleod, Leo Mellor, Jackie Morris, Clair Quentin, Corinna Russell, Jan ve Chris Schramm, David Trotter, James Wade ve Simon Williams. En çok da Julia, Lily, Tom ve Will'e, annemle babam Rosamund'la John'a sonsuz sevgimi ve minnetimi sunarım.

Yıllarca birçok farklı şekilde bana yardım, bilgi ve ilham sunan insanlara da teşekkür etmem gerekir: Glenn Albrecht, Alice ve Chris Allan, Tim Allen, Antti Apunen, Marina Ballard, Ariane Bankes, Matthias Bärmann, Ginny Battson, Sharon Blackie, Miguel Angel Blanco, Adam Bobbette, Edward-John Bottomley, James Bradley, Michael Bravo, Julia Brigdale, Julie Brook, Rob Bushby, Jonathan ve Keggie Carew, Steve Casimiro, Silvia Ceramicola, Christopher Chippendale, Václav Cílek, Horatio Clare, Erlend Clouston, Michela Coletta, Ray Collins, Adrian Cooper, Holly Corfield-Carr, Nicola Dahrendorf, John Dale, William Dalrymple, Jane Davidson, Jeremy Davies, Tim Dee, Thomas Demarchi, Aly Derby, Hildegard Diemberger, Hunter Dukes, Cody Duncan, Minna Moore Ede, Chris Evans, Garry Fabian-Miller, David Farrier, Kitty Fedorec, Rose Ferraby, Toby Ferris, Johnny Flynn, Xesus Fraga, Robin Friend, Rebecca Giggis, Antony Gormley, Simon Grant, Susan Greaney, Pino Guidi, Beatrice Harding, Kateřina Havlíková, M. John Harrison, Harriet Hawkins, Caspar Henderson, Julia Hoffman, Cymene Howe, Robert Hyde, Bob Jellicoe, Martin Johnson, Stuart Kelly, Michael Kerr, Patrick Kin-

gsley, Andrew Kötting, Paul Laity, Szabolcs Leél-Össy, Angela Leighton, Emily Lethbridge, Huw Lewis-Jones, Tim de Lisle, Thelma ve Bill Lovell, Borut Lozej, Richard Mabey, Helen Macdonald, Jim Macfarlane, Duncan Mackay, Finlay Macleod, Andrew McNeillie, Geoff Manaugh, Kevan Manwaring, Philip Marsden, Jana Martinčič, Rod Mengham, China Miéville, Alex Moss, Helen Murphy, Victoria Nelson, Kate Norbury, Annie O'Garra Worsley, Bjørnar Olsen, Jay Owens, Francesco Panetta, Fabio Pasini, Donald ve Lucy Peck, Sibylle Pein, Borut Peric, Pirhuk, Jonathan Power, Andrew Ray, Lara Reid, Fiona Reynolds, Dan Richards, Autumn Richardson, Darmon Richter, Tim Robinson, David Rose, Giuliana Rossi, Corinna Russell, Stanley Schtinter, Adam Scovell, Geoff Shipp, Robbie Shone, Philip Sidney, Iain Sinclair, Ingrid Skjoldvær, Paul Slovak, Jos Smith, Rebecca Solnit, Emily Stokes, John ve Katja Stubbs, Kier Swaffield, Sarah Thomas, Louis Torelli, Michaela Vieser, Marina Warner, Jim Warren, Julianne Warren, Giles Watson, Stephen Watts, Samantha Weinberg, Andy Weir, Deb Wilenski, Christopher Woodward, Geoff Yeadon, Benjamin Zidarich ve çok sayıdaki Twitter kullanıcısı.

Fotoğraflarını bu kitapta kullanmama cömertçe izin veren fotoğrafçılara ve hak sahiplerine teşekkürü borç bilirim. “Birinci Oda”nın girişindeki fotoğraf Kuzey İspanya’daki El Castillo Mağarası’nda yapılmış bir el kalıbıdır; El Castillo kalıplarının ilk örnekleri an azından 37.300 yıl öncesine uzanmaktadır, dolayısıyla muhtemelen Neandertal bir sanatçı tarafından yapılmıştır. Telif hakkını elinde bulunduran Cantabria’daki La Sociedad Regional de Educación, Cultura y Deporte’nin izniyle burada yayımladık. Birinci Kısım “İniş”in başındaki fotoğraf Ivana Cajina’ya (@von_co) aittir ve @unsplash lisansı ile kullanıma açılmıştır. İkinci Kısım “Saklanış”ın başlangıcındaki fotoğrafın telif hakkı Richard Scott-Robinson’a aittir. Üçüncü Kısım “Karanlık Madde”nin başındaki fotoğraf Alexander Andrews (@alex_andrews) tarafından çekilmiştir ve @unsplash lisansı ile kullanıma açılmıştır. Dördüncü Kısım “Alt Bitki Örtüsü”nün başındaki fotoğraf Johannes Plenio’ya (@jplenio) aittir ve @pixabay/C Co Creative Commons lisansı ile kullanıma açılmıştır. Beşinci Kısım “Görünmez Kentler”in başındaki Le Passe-Muraille fotoğrafının telif hakkı Laura Brown’a (fuschiaphoto.com) aittir. Altıncı Kısım “Yıldızsız Nehirler”in başın-

daki resim Trebiciano Boşluğu'nun dibinde, Timavo Nehri'nin içinden aktığı bir mağaraya aittir. 19. yüzyıl ortalarında Giuseppe Rieger tarafından yapılmış bir gravürdür, burada kullanmama izin verdiği için Trieste'deki Biblioteca Civica Attilio Hortis'e* ve E. Hapulca'ya teşekkür ederim. Dokuzuncu Kısım "Uç"un başındaki resim Harry Clarke'ın Edgar Allan Poe'nun 1919 basım tarihli *Tales of Mystery and Imagination* [Gizem ve Düş Masalları] eserindeki "Maelstrom'a İniş" hikâyesi için yaptığı ilüstrasyondur, telif hakkı bulunmamaktadır. Onuncu ve On Birinci kısımlar "Zamanın Mavisi" ve "Erime Suları"nın bölüm başlarındaki fotoğraflar Doğu Grönland'ın günümüzde çekilmiş fotoğraflarıdır ve telif hakları Helen Spenceley'ye aittir. On İkinci Kısım "Saklama Yeri"nin başındaki fotoğraf Onkalo'nun fotoğrafıdır ve telif hakkı Posiva'ya aittir. On Üçüncü Kısım "Yüzeye Çıkış"ın başındaki fotoğraf Patagonya'daki Cueva de las Manos'un, yani Eller Mağarası'nın 2005'te çekilmiş bir fotoğrafıdır; el püskürtme kalıpları bir kemik borudan aşiboyası tozu üflenerek yapılmıştır ve dokuz bin üç yüz yıl öncesine dayanır. Fotoğrafın telif hakkı Mariano Cecowski'dedir ve kendisi bu fotoğrafı cömertçe serbest kullanıma açmıştır. Bütün diğer resimler bana aittir.

Helen Adam'ın şiiri "Down There in the Dark"tan yaptığım alıntıyı epigraflık olarak kullanmama izin veren James Maynard'a ve Helen Adam'ın mirasçılara teşekkür ederim. Telif hakkı Buffalo'daki New York Eyalet Üniversitesi Kütüphaneleri Şiir Koleksiyonu'na aittir. Annesi Natalia'nın "The Depth" [Derinlik] adlı şiirinin tamamını kullanmama izin verdiği için Alexey Molchanov'a teşekkür ederim. Bu kitap çıkıncadan önce herhangi bir şekilde başka bir yerde yayımlanan tek kayda değer kısmı *The New Yorker*'ın internet sitesinde Emily Stokes tarafından düzeltilip yayımlanan "Secrets of Wood Wide Web"*** oldu; o makalemden bazı kısımları burada yeniden kullanmama izin verdikleri için Emily'ye ve *The New Yorker*'a teşekkürü borç bilirim.

Yeraltı Diyarı, İngiliz Akademisi'nin kariyer bursu adı altında bana sunduğu, kelimelerle ifade edemeyeceğim kadar minnettar ol-

* Attilio Hortis Şehir Kütüphanesi. (Y.N.)

** Ormanı Saran Ağın Sırları. (Ç.N.)

duğum destek olmasa tamamlanamazdı. Başta, şimdiye kadar 17 yıldır bünyesinde öğretmenlik yapma imtiyazına eriştiğim Cambridge Üniversitesi'ndeki Emmanuel College olmak üzere birçok kuruma ve meslektaşına minnettarım; ayrıca Cambridge'deki English Faculty'ye ve English Faculty Library'ye de (Babil Kütüphanesi'nden sonra en iyi kütüphanedir) teşekkür ederim. Yerin altında ve üstünde eserleri bana yoldaşlık eden müzisyenlerden *AR, Bon Iver, Duke Spirit, Elbow, Johnny Flynn, Grasscut, Willy Mason, Pixies, Karine Polwart, Schubert, Cosmo Sheldrake ve Le Tigre olmadan edemezdim.

NOTLAR

BİRİNCİ ODA

1. İNİŞ

- 1 Elaine Scarry, *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*, Oxford University Press, Oxford, 1985, s. 3.
- 2 Cormac McCarthy, *Blood Meridian*, Vintage, New York, 1992, [1985] s. 117.
- 3 Alan Garner, *The Weirdstone of Brisingamen*, HarperCollins, Londra, 2014, [1960], s. 177-8.
- 4 Stephen Graham, *Vertical: The City from Satellites to Bunkers*, Verso, Londra, 2016, s. 4-7. [Stephan Graham, *Dikey Dünya: Uydulardan Sığınaklara*, çev. Ali Karatay, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2020, s.17-2. (Ç.N.)]
- 5 Georges Perec, *Species of Spaces and Other Pieces*, çev. John Sturrock, Penguin, Harmondsworth, 1997, [1974], s. 51. [Georges Perec, *Mekân Fesmekân*, çev. Ayberk Erkey, Everest Yayınları, İstanbul, 2016. (Y.N.)]
- 6 Bu ve Arktik'teki diğer yüzeye çıkışlar için Sofia Roosth'un güzel makalesi "Virus, Coal and Seed: Subcutaneous Life in the Polar North"a bakınız. (*Los Angeles Review of Books*, 21 Aralık 2016) <https://lareviewofbooks.org/article/virus-coal-seed-subcutaneous-life-polar-north/>
- 7 Melissa Hogenboom, "In Siberia There is a Huge Crater and It is Getting Bigger", *BBC*, 24 Şubat 2017.
- 8 Bkz. R. Brázdil, P. Dobrovolný vd., "Droughts in the Czech Lands, 1090–2012 AD", *Climate of the Past*, Sayı 9, Ağustos 2013, s.1985-2002.
- 9 Þóra Pétursdóttir, "Drift", *Multispecies Archaeology*, Suzanne E. Pilaar Birch (yay.haz.), Routledge, Londra, 2018, s. 85–102, s. 98; ayrıca bkz. Þóra Pétursdóttir, "Climate Change? Archaeology and Anthropocene", *Archaeological Dialogues*, Cilt 24, Sayı 2, 2017, s. 182–93; "Uyuyan devler" ifadesinin kaynağı: Graham Harman, *Immaterialism*, Polity Press, Cambridge, 2016, s. 7.
- 10 "Derin zaman" ifadesini ilk kez John Mcphee'nin *Basin and Range* (FSG, New York, 1981) eserinde kullandığı söylenir genellikle. John Playfair, Haziran 1788'de James Hutton'la birlikte Siccar Point'in jeolojik uyumsuzlukları üzerine yaptığı araştırmada "zamanın boşluğu" ifadesini kullanmıştır.
- 11 "Gilgamesh, Endiku and the Nether World", Version A, J. A. Black, G. Cunningham, E. Fluckiger-Hawker, E. Robson ve G. Zólyomi, *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*, Oxford, 1998. <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1814.htm>.
- 12 Alistair Pike, (aktaran) Emma Marris, "Neanderthal Artists Made Oldest-Known Cave Paintings", *Nature*, 22 Şubat 2018.
- 13 William Carlos Williams, "The Descent", *The Collected Poems of William Carlos Williams*, Cilt II, 1939–1962, Christopher MacGowan (yay. haz.), New Directions, New York, 1988, s. 245.

- 14 Richard Bradley, *An Archeology of Natural Places*, Routledge, Londra 2006, s.12 (Tim Gold'dan yararlanmıştır.); Bkz. Tim Ingold, *The Appropriation of Nature*, Manchester University Press, Manchester, 1986, s. 246.
- 15 Balina kemiği baykuş ve dert kutusu Dış Hebridler'deki Harris Adası'nda, heykeltıraş Steve Dilworth tarafından yapıp bana verildi. Dilworth'un sıra dışı hayatı ve eserlerine dair daha çok bilgiye *The Old Ways: A Journey on Foot* (Hamish Hamilton, Londra, 2012) adlı eserin "Gneiss" adlı bölümünde ulaşabilirsiniz. Dilworth'un heykelleri ve çalışmaları şu adreste görülebilir: <http://www.gallery-pangolin.com/artists/steve-dilworth>

2. DEFİN

- 16 *Bristol Mercury & Universal Advertiser*, 16 Ocak 1797. Birçoğunun yanı sıra bu kaynak şurada bütün halinde aktarılmıştır: A. Boycott, L.J. Wilson, "Contemporary Accounts of the Discovery of Aveline's Hole, Burrington Combe, North Somerset", *Proceedings of the University of Bristol Spelaeological Society Cilt 25, Sayı 1*, 2010, s. 11–25. Bu kaynaktan da yararlandım: R. J. Schulting, "... Pursuing a Rabbit in Burrington Combe": New Research on the Early Mesolithic Burial Cave of Aveline's Hole", *Proceedings of the University of Bristol Spelaeological Society, Cilt 23, Sayı 3*, 2005, s. 171–265.
- 17 Arthur Conan Doyle, "The Terror of Blue John Gap", *Tales of Terror and Mystery*, House of Stratus, Cornwall, 2009, [1902], s. 58.
- 18 Tim Robinson, *My Time in Space*, Lilliput, Dublin, 2001, s. 114.
- 19 Robert Pogue Harrison, *The Dominion of the Dead*, University of Chicago Press, Chicago, 2003, s. xi. Ayrıca bkz.: Rebecca Altman'ın güzel makalesi "On What We Bury", *ISLE*, Cilt 21, Sayı 1, 2014, s. 85–95.
- 20 Bkz. John Hawks vd., "New Fossil Remains of Homo Naledi from the Lesedi Chamber, South Africa", *eLife* 6, 2017.
- 21 Thomas Browne, *Religio Medici and Urne-Buriall*, Stephen Greenblatt ve Ramie Targoff (yay.haz.), NYRB Classics, New York, 2012, [1658], s. 103, 114–15, 112.
- 22 Bkz. Leore Grossman vd., "A 12, 000- Year- Old Shaman Burial from the Southern Levant (Israel)", *PNAS*, Cilt 105, Sayı 46, 2008, s. 17665–9.
- 23 Bu olayın tasviri için yararlandığım birçok kaynaktan başlıcaları şunlardır: James Lovelock, *Life and Death Underground*, G. Bell and Sons, Londra, 1963, s. 11–27; Dave Webb, Judy Whiteside, "Fight for Life: The Neil Moss Story", www.mountain.rescue.org.uk/assets/files/The Oracle/history and people/NeilMossStory.pdf; ve *Fight for Life: The Neil Moss Story*, Dave Webb, (yönetmen), 2006.
- 24 Harrison, *The Dominion of the Dead*, s. 31.

3. KARANLIK MADDE

- 25 Boulby'deki tabaka sırası için bkz. "Lithological Log of Cleveland Potash Ltd", *Borehole Staitbes No 20*, Eylül-Ekim 1968'de bir kilometreyi aşan derinliğe yapılan sondaj (BGS ID borehole 620319, BGS Reference NZ71NE14).
- 26 Kent Meyers, "Chasing Dark Matter in America's Deepest Gold Mine", *Harper's Magazine*, Mayıs 2015, s. 28.
- 27 Rebecca Elson, "Explaining Dark Matter", *A Responsibility to Awe*, Carcanet, Manchester, 2001, s. 71.

- 28 Howard Falcon-Lang, "Anthropocene: Have Humans Created a New Geological Age?", Paul Crutzen, (aktaran), *BBC*, 11 Mayıs 2011 <http://www.bbc.co.uk/news/mobile/science-environment-13335683>
- 29 Paul Crutzen ve Eugene Stoermer, "The Anthropocene", *International Geosphere-Biosphere Newsletter*, Sayı 41, Mayıs 2000, <https://www.mpic.de/mitarbeiter/auszeichnungen-crutzen/the-anthropocene.html>
- 30 Uzun bir süredir Cambridge'de "Antroposen Kùltürleri" adında bir yüksek lisans dersi veriyorum. Antroposen kavramına dair yazılan eserler geniş, çeşitli, birbirleriyle çelişen cinstendir ve sayıları gittikçe artmaktadır. En ilginç bulduğum metinlerden bazılarını kaynakçada gösterdim, bu kısa bölümde kavramdan, ayrıca siyaset ve etik açısından işaret etiklerinden faydalandım.
- 31 Anthropocene Working Group of the Subcommission on Quaternary Stratigraphy, "When Did the Anthropocene Begin? A Mid-Twentieth-Century Limit is Stratigraphically Optimal", *Quaternary International*, Sayı 383, 2015, s. 204-7.
- 32 Jonas Salk, "Are We Being Good Ancestors?", *World Affairs*, Cilt 1, Sayı 2, 1992, s. 16-18.
- 33 W. J. T. Mitchell, *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*, University of Chicago Press, Chicago, 2005, s. 325.
- 34 Ayrıca bkz. Ilana Halperin, "Autobiographical Trace Fossils", *Making the Geologic Now: Responses to Material Conditions of Contemporary Life*, Elizabeth Ellsworth, Jamie Kruse (yay.haz.), Punctum, New York, 2013, s. 154-8.
- 35 Bede, *The Reckoning of Time*, çev. Faith Wallis, Liverpool University Press, Liverpool, 1999, [725], s. 97.
- 36 Pennine madencilik kùltürleri üzerine bkz. Peter Davidson'ın *Distance and Memory* eserindeki muhteşem bölüm "Spar Boxes: Northern England", Carcanet, Manchester, 2013, s. 42-58.

4. ALTBİTKİ ÖRTÜSÜ

- 37 Suzanne Simard, "Notes from a Forest Scientist", Peter Wohlleben'in *The Hidden Life of Trees* eserine sonsöz, *Hidden Life of Trees*, çev. Jane Billingham, Greystone Press, Vancouver/Berkeley, 2016, s. 247.
- 38 Agy. s. 249.
- 39 Suzanne Simard, "Exploring How and Why Trees 'Talk' to Each Other", *Yale Environment*, Sayı 360, 1 Eylül 2016 https://e360.yale.edu/features/exploring_how_and_why_trees_talk_to_each_other
- 40 Bkz. Suzanne Simard vd., "Net Transfer of Carbon between Ectomycorrhizal Tree Species in the Field", *Nature*, Cilt 388, Sayı 6642, 1997, s. 579- 82.
- 41 Simard, Wohlleben'in *Hidden Life of Trees* eserinde, s. 249.
- 42 Bkz. E.I. Newman, "Mycorrhizal Links between Plants: Their Functioning and Ecological Significance", *Advances in Ecological Research*, Sayı 18, 1988, s. 244.
- 43 Anna Tsing ve Rosetta S. Elkin, "The Politics of the Rhizosphere", *Harvard Design Magazine*, Sayı 45, (İlkbahar/Yaz 2018) <http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/45/the-politics-of-the-rhizosphere>
- 44 Anna Tsing, "Arts of Inclusion, or How to Love a Mushroom", *Manoa*, Cilt 22, Sayı 2, 2010, s. 191.

- 45 Louis De Bernières, *Yüzbaşı Corelli'nin Mandolini*, çev. Sevgi Sanlı-Özden Arıkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.287.
- 46 Ginny Batson da 12 Ekim 2015 tarihli, "Mycelium of the Forest Floor. And Love" başlıklı güzel makalesinde mantarlar ve aşk ve aşkın temsili olarak mantarlar üzerine yazmıştır. <https://seasonalight.wordpress.com/2015/10/12/mycelium-of-the-forest-floor-and-love/>
- 47 Richard Powers, *The Overstory*, W.W. Norton, New York, 2018, s. 4.
- 48 Mantarların kültürel-siyahi tarihi ve bizim kültürel-siyasi tarihimizle nasıl keşiştiği üzerine daha fazla bilgi için bkz. Anna Tsing, *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, Princeton University Press, Princeton, 2017. Bu kısımda ayrıca şu eserden de faydalandım: Karen Barad, "No Small Matter: Mushroom Clouds, Ecologies of Nothingness, and Strange Topologies of Spacetime-mattering", *Arts of Living on a Damaged Planet*, Anna Tsing, Heather Swanson, Elaine Gan, Nils Bubandt (yay.haz.), University of Minnesota Press, Minneapolis, 2017, s. G103-G120.
- 49 Bkz. N.N. Zhdanova vd., "Ionizing Radiation Attracts Soil Fungi", *Mycological Research*, Cilt 108, Sayı 9, 2004, s. 1089- 96; E. Dadachova, A. Casadevall, "Ionizing Radiation: How Fungi Cope, Adapt, and Exploit with the Help of Melanin", *Current Opinion in Microbiology*, Cilt 11, Sayı 6, 2008, s. 525-31.
- 50 Robin Wall Kimmerer, *Gathering Moss: A Natural and Cultural History of Mosses*, Oregon State University Press, Corvallis, 2003, s. 11.
- 51 Agy., s. 10.
- 52 Lynn Margulis, "Symbiogenesis and Symbiontism", *Symbiosis as a Source of Evolutionary Innovation: Speciation and Morphogenesis*, Lynn Margulis (yay.haz.), MIT Press, Boston, 1991, s. 3.
- 53 Glenn Albrecht, "Exiting the Anthropocene and Entering the Symbiocene", *PY-SCHOTERRATICA*, 17 Aralık 2015 <https://glennaalbrecht.com/2015/12/17/exiting-the-anthropocene-and-entering-the-symbiocene/>
- 54 Thomas Hardy, *Under the Greenwood Tree*, Penguin, Londra, 2012, [1872], s. 3.
- 55 Richard Nelson, *Make Prayers to the Raven: A Kayukon View of the Northern Forest*, University of Chicago Press, Chicago, 1986, s. 14.
- 56 Ursula K. Le Guin, *The Word for World is Forest*, Orion Books, Londra, 2015 [1972]. [Ursula K. Le Guin, *Diunyaya Orman Denir*, çev. Özlem Dinçkal, Metis Yayınları, İstanbul, 2019. (Ç.N.)]
- 57 Robin Wall Kimmerer, *Braiding Sweetgrass: Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge, and the Teachings of Plants*, Milkweed, Minneapolis, 2013, s. 49.
- 58 Agy., s. 48-9.
- 59 Agy., s. 55.
- 60 Robin Wall Kimmerer, "Speaking of Nature", *Orion Magazine*, 14 Haziran 2017, *passim*.
- 61 J. H. Prynne, "On the Poetry of Peter Larkin", *No Prizes*, Sayı 2, 2013, s. 43.
- 62 Cybernetic Culture Research Unit, "Barker Speaks", *CCRU: Writings 1997-2003*, Time Spiral Press, Falmouth, 2015, s. 155.
- 63 Emily Apter, "Planetary Dysphoria", *Third Text*, Cilt 27, Sayı 1, 2017, s. 131-40.
- 64 aliciaescott "Field Study #007, The Extinction Event", *Bureau of Linguistical Reality*, 1 Eylül 2015 <https://bureauoflinguisticalreality.com/2015/09/01/field-study-007-the-extinction-event/>
- 65 Kimmerer, *Braiding Sweetgrass*, s. 208.
- 66 Albrecht, *Exiting the Anthropocene and Entering the Symbiocene*.

İKİNCİ ODA

- 67 British Pathé, “Caveman 105 Days Below”, *You Tube*, 13 Nisan 2014 <https://www.youtube.com/watch?v=YsDBBv5LY84>
- 68 Tim Robinson, *Commemara: The Last Pool of Darkness*, Penguin, Londra, Dublin, 2009, s. 1. Bu kitapta Robinson, sanatçı Doroty Cross’un limanın derin sularına dalıp muğri balıklarını besleyişini de anlatıyor.

5. GÖRÜNMEZ KENTLER

- 69 “İngilizce baskıya çevirmenin önsözü”, Walter Benjamin, *The Arcades Project*, çev. Howard Eiland ve Kevin McLaughlin, Harvard University Press, Londra, 1999, s. xiv.
- 70 Agy., s. 152.
- 71 Benjamin’in “Über den Begriff der Geschichte”ye hazırlık notları dahilinde yazdığı bu cümle Portbou’daki Dani Karavan tarafından tasarlanmış anıtın üzerinde bir camda da yazılıdır.
- 72 *The Arcades Project*, s. 85–98.
- 73 Agy., s. 84.
- 74 Agy., s. 84,403.
- 75 Agy., s. 88.
- 76 Agy., s. 98.
- 77 Agy., s. 214.
- 78 Agy., s. 88.
- 79 Agy., s. 84-5.
- 80 Victor Hugo, *The Essential Victor Hugo*, çev. E. H. ve A. M. Blackmore, Oxford University Press, Oxford, 2004, [1862], s. 395. [Victor Hugo, *Scfiller*, Cilt 2, çev. Nesrin Altınova, Oda Yayınları, İstanbul, 2000, s.1277. (Ç.N.)]
- 81 Paris’in mezarlıklarından cesetlerin çıkarılması birçoğunun yanı sıra şu eserlerde canlı biçimde tasvir edilmiştir: Graham Robb, *Parisians: An Adventure History of Paris*, Picador, Londra, 2010; Andrew Hussey, *Paris: The Secret History*, Penguin, Londra, 2007.
- 82 Hakim Bey, *T.A.Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*, Autonomedia, Brooklyn, 2003.
- 83 Son zamanlardaki katafil kültürünün çok sayıda şifrelerinin belli bir yönüne dair büyüleyici seviyede ayrıntılı bir anlatı için bkz. Sean Michaels, “Unlocking the Mystery of Paris’ Most Secret Underground Society”, *Gizmodo*, 21 Nisan 2011 <https://gizmodo.com/5794199/unlocking-the-mystery-of-paris-most-secret-underground-society-combined>
- 84 Bkz. Samuel Taylor Coleridge, *The Notebooks of Samuel Taylor Coleridge*, Cilt 1, 949 no’lu girdi, Kathleen Coburn, Routledge ve Kegan Paul (yay.haz.), Londra, 1957.
- 85 Italo Calvino, *Görünmez Kentler*, çev. Işıl Saatçioğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.153.
- 86 Wayne Chambliss, şahsi görüşme, Mayıs 2018.
- 87 Pierre Bélanger, “Altitudes of Urbanisation”, *Tunnelling and Underground Space Technology*, Sayı 55, Ocak 2016, s. 5.
- 88 *Vertical: The City from Satellites to Bunkers*, Verso, Londra, 2016, s. 5.

- 89 *The Arcades Project*, s. 89.
- 90 Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Harcourt & Brace, New York, 1961, s. 7. [Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent / Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca, Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019, s.17. (Ç.N.)]
- 91 Don DeLillo, *White Noise*, Penguin, Londra, 1986, s. 128. [Don DeLillo, *Beyaz Gürültü*, çev. Handan Balkara, Dost Yayınevi, Ankara, 2002, s.171. (Ç.N.)]
- 92 Al Alvarez, *Feeding the Rat: A Climber's Life on the Edge*, Bloomsbury, Londra, 2013.
- 93 Bradley Garrett, *Explore Everything: Place-Hacking the City*, Verso, Londra, 2014, s. 6.
- 94 Çağdaş altyapı haritacılarının bağlantı oluşturma çılgınlığı hakkında daha fazla bilgi için bu büyüleyici makaleye bakınız: Shannon Mattern, "Cloud and Field", *Places Journal*, Ağustos 2016, <https://placesjournal.org/article/cloud-and-field>
- 95 Edward Thomas, "Chalk Pits", *Selected Poems and Prose*, Penguin, Londra, 2012, [1981], s. 77-8.
- 96 Burada, birçok eserin yanı sıra Jan Zalasiewicz'in şehirler ve kaya kayıtları üzerine çalışmasından ve Andrew Luck-Baker'in Zalasiewicz'le yaptığı bir röportajdan yararlandım: "Leaving our Mark: What Will Be Left of Our Cities", 1 Kasım 2012, <https://www.bbc.co.uk/news/science-environment-20154030>.

6. YILDIZSIZ NEHİRLER

- 97 Jeoloji ve mitolojinin bu bağlamda ayrıntılı incelemesi için bkz. Julie Baleriaux, "Diving Underground: Giving Meaning to Subterranean Rivers", *Valuing Landscape in Classical Antiquity*, Jeremy McInerney, Ineke Sluiter, Brill, Leiden (yay.haz.), 2016, s. 103-21; ve Salomon Kroonenberg, *Why Hell Stinks of Sulfur: Mythology and Geology of the Underworld*, Reaktion, Londra, 2013.
- 98 Virgil, *The Aeneid*, çev. Peter Davidson (şahsi görüşme). [Vergilius, *Aeneis*, çev. Türkân Uzel, Jaguar Kitap, İstanbul, 2019. (Y.N.)]
- 99 Bkz. Johann von Valvasor, "An Extract of a Letter Written to the Royal Society out of Carniola, by Mr John Weichard Valvasor, R. Soc. S. Being a Full and Accurate Description of the Wonderful Lake of Zirknitz in that Country", *Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertakings, Studies, and Labours, of the Ingenious in Many Considerable Parts of the World*, Henry Oldenburg ve Francis Roper (yay.haz.), T.N. için John Martyn tarafından basım, Londra, Cilt 16, s. 1687. Bu bölümde şu çıkarıcı eserlerden de faydalandım: Trevor Shaw, *Foreign Travellers in the Slovene Karst: 1486-1900*, Založba ZRC, Ljubljana, 2008; ve Trevor Shaw, Alenka Čuk, *Slovene Caves & Karst Pictured 1545-1914*, Založba ZRC, Ljubljana, 2012.
- 100 Rainer Maria Rilke, "Lou Andreas-Salomé'ye 11 Şubat 1922 tarihli mektup", *Rainer Maria Rilke, Lou Andreas-Salome: Briefwechsel*, M. Niehans, Zürich, 1952, s. 464 (İngilizceye çeviri Macfarlane'e ait).
- 101 Rainer Maria Rilke, *Sonnets to Orpheus*, çev. Martyn Crucefix, Enitharmon Press, Londra, 2012. [Rainer Maria Rilke, *Orpheus'a Soneler*, Çev. Yüksel Özoğuz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s.41. (Ç.N.)]
- 102 Rainer Maria Rilke, "Witold von Hulewicz 106 no'lu, 13 Kasım 1925 tarihli mektup, posta damgası: Sierrre", Rilke, *Selected Letters 1902-1926*, çev. R.F.C. Hull, Quartet Encounters, Londra, 1988, s. 394.

- 103 *Posidonius*, Ludwig Edelstein ve I. G. Kidd (yay.haz.), çev. I. G. Kidd, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 46.
- 104 Burada, Pietro Spirito tarafından yazılan ve *Il Piccolo*'da 2 Ağustos ve 23 Ağustos 2014 tarihleri arasında "Alla scoperta del Timavo" başlığı altında toplanarak yayımlanan, Reka/Timavo'nun rotasının ve tarihinin izini süren İtalyanca dört muhteşem makaleden yararlandım.
- 105 Marco Restiano (aktaran), Pietro Spirito, "Nei cantieri sottoterra da anni si dà la caccia al fiume che non c'è", *Il Piccolo*, 23 Ağustos 2014 (İngilizceye çeviri Macfarlane'e ait).
- 106 Hazel Barton, "This Woman is Exploring Deep Caves to Find Ancient Antibiotic Resistance", Shayla Love ile röportaj, *Vice*, 20 Nisan 2018, https://www.vice.com/en_id/article/j5an54/hazel-barton-is-exploring-deep-caves-to-find-ancient-antibiotic-resistance-v25n1
- 107 Théophile Gautier, *Les Vacances du Lundi*, çev. Claire Elaine Engel; G. Charpentier; E. Fasquelle, Paris, 1907, [1869], s. 13.
- 108 *Life and Death Underground*, s. 66.
- 109 Jacques Attout, *Men of Pierre Saint- Martin*, Werner Laurie, Londra, 1956, s. 96.
- 110 Agy., s. 102.
- 111 Agy., s. 38-9.
- 112 George Mallory, (aktaran) "Climbing Mount Everest is Work for Supermen", *The New York Times*, 18 Mart 1923.
- 113 Martyn Farr, *The Darkness Beckons*, Vertebrate Press, Sheffield, 2017 [1980]; ayrıca bkz. "Dead Man's Handshake: The Linking of Kingsdale Master Cave and Keld Head, 1975-9", Chris Bonington, *Quest for Adventure*, Hodder and Stoughton, Londra, 1990.
- 114 Don Shirley, (aktaran) Sebastian Berger, "Ghosts of the Abyss: The Story of Don Shirley and Dave Shaw", *Telegraph*, 6 Mart 2008.
- 115 Natalia Molchanova, "The Depth", çev. Victor Hilkevich, <http://molchanova.ru/en/verse/depth>
- 116 Mağara dalgıçlığı konusunda şu kaynaklardan faydalandım: Farr, *The Darkness Beckons*; ve Antti Apunen, *Divers of the Dark: Exploring Budapest's Underground Caves*, çev. Marju Galitsos, Tammi, Helsinki, 2015.
- 117 Lionel Terray, *Conquistadors of the Useless: From the Alps to Annapurna*, çev. Geoffrey Sutton, Bâton Wicks, Sheffield, 2000 [1963].

7. OYUK TOPRAKLAR

- 118 Bu sayfalarda birçoğunun yanı sıra çoğunlukla Pamela Ballinger'in şahane eseri *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*'tan (Princeton University Press, Princeton, 2002); ayrıca John Earle, *The Price of Patriotism* (Book Guild, Londra, 2005); Pavel Stranj, *The Submerged Community*, çev. Mark Brady (Editoriale Stampa, Trieste, 1992); John Morris'in muhteşem *Trieste and the Meaning of Nowhere* eserinden (Faber and Faber, Londra, 2001), ayrıca Maja Haderlap, *Angel of Oblivion* (çev. Tess Lewis, Archipelago, New York, 2016)'dan ve Lucian Comoy, John Stubbs ve Stephen Watts'in cömertçe paylaştığı bilgilerinden yararlandım.
- 119 *History in Exile*, s. 15.
- 120 Agy., s. 252.
- 121 Pierre Nora, Charles-Robert Ageron, *Les Lieux de Mémoire*, Cilt 1-3, Éditions Gallimard, Paris, 1993.

- 122 Anne Michaels, *Fugitive Pieces*, Bloomsbury, Londra, 1997, s. 17. [Anne Michaels, *Bölük Pörçük Yaşamlar*, çev. Kemal Atakay, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013. (Ç.N.)]
- 123 Anselm Kiefer'in Jim Cuno'ya verdiği röportaj, "Interviewing Anselm Kiefer", 13 Aralık 2017 <http://blogs.getty.edu/iris/audio-interviewing-anselm-kiefer/>
- 124 Burada Kryštof Vosatka'yla gerçekleştirilen Kiefer üzerine konuşmalardan yararlandım. Bu bölümdeki "hüsuflu çevre" bahsi de fotoğrafçı Dara McGrath'ın Britanya'daki, yok yere yıkıma uğramış alanları belgeleyişine karşılık olarak Rob Newton'la yapılan konuşmalarla geliştirilmiştir.
- 125 W.G. Sebald, *The Rings of Saturn*, çev. Michael Hulse, Vintage, Londra, 2002, [1995], s. 3. [W.G. Sebald, *Satürn'ün Halkaları*, çev. Yeşim Tükel, Can Yayınları, İstanbul, 2006, s.13. (Ç.N.)]
- 126 E. Valentine Daniel, "Crushed Glass, or, Is There a Counterpoint to Culture?", E. Valentine Daniel ve Jeffrey M. Peck (yay.haz.), *Culture/Contexture: Explorations in Anthropology and Literary Studies* içinde, University of California Press, Berkeley, 1996, s. 370.
- 127 Burada ve başka bazı kısımlarda şu eserlerden faydalandım: Mark Thompson, *The White War: Life and Death on the Italian Front*, Basic Books, New York, 2009; ve John Schindler, *Isonzo*, Praeger, Londra, 2001.
- 128 Eyal Weizman, *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, Verso, Londra, 2007, s. 6-7. [Eyal Weizman, *Oyuk Topraklar: İsrail'in İşgal Mimarisi*, çev. Emre Can Ercan, Açılım Kitap, İstanbul, 2016, s.23-24. (Ç.N.)]
- 129 Agy., s.34
- 130 Agy., s.27
- 131 W. H. Murray, *Mountaineering in Scotland and Undiscovered Scotland*, Diadem Books, Londra, 1979, s. 4.

ÜÇÜNCÜ ODA

- 132 R. Janko, "Forgetfulness in the Golden Tablets of Memory", *Classical Quarterly* 34:1 (1984), 89-100: 96. Totenpässe hakkında daha fazlasına Fritz Graf ve Sarah Iles Johnston'ın *Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets* eserinde ulaşılabilir (Routledge, Londra, 2007).
- 133 J. M. Peebles, *The Practical of Spiritualism. Biographical Sketch of Abraham James. Historic Description of his Oil- Well Discoveries in Pleasantville, P.A., through Spirit Direction*, Horton and Leonard Printers, Chicago, 1868, s. 77.
- 134 "Çamur volkanı"nın jeolojik yapısı ve yorumlamalarına dair daha fazla ayrıntı için bkz.: Nils Bubandt, "Haunted Geologies: Spirits, Stones, and the Necropolitics of the Anthropocene", *Arts of Living on a Damaged Planet*, Anna Tsing, Heather Swanson, Elaine Gan, Nils Bubandt (yay.haz.), University of Minnesota Press, Minneapolis, 2017, s. G121-G142.
- 135 Kate Brown, "Marie Curie's Fingerprint: Nuclear Spelunking in the Chernobyl Zone", *Arts of Living on a Damaged Planet*, Anna Tsing, Heather Swanson, Elaine Gan, Nils Bubandt (yay.haz.), University of Minnesota Press, Minneapolis, 2017, s. G33-G50: G34. Burada dair muhtemelen araştırmasından yararlanmama izin veren Kate Brown'a teşekkürü borç bilirim.

8. KIZIL DANSÇILAR

- 136 Hein Bjerck, "On the Outer Fringe of the Human World: Phenomenological Perspectives on Anthropomorphic Cave Paintings in Norway", *Caves in Context: The Cultural Significance of Caves and Rockshelters in Europe*, Knut Andreas Bergsvik ve Robin Skeates (yay.haz.), Oxbow Books, Oxford, 2012, s. 60. Ayrıca bkz. Anders Hesjedal, "The Hunters' RockArt in Northern Norway: Problems of Chronology and Interpretation", *Norwegian Archaeological Review*, Cilt 27, Sayı 1, 1994, s. 1-28.
- 137 "On the Outer Fringe", s. 55.
- 138 Richard Bradley, *An Archaeology of Natural Places*, Routledge, Londra, 2006, s. 13, 29.
- 139 Agy., s. 145.
- 140 Bkz. Terje Norsted, "The Cave Paintings of Norway", *Adoranten*, 2013, s. 5-24.
- 141 "İnce yerler" ifadesinin ilk kullanımı Iona Community'nin (Iona Topluluğu) kurucusu George MacLeod'a atfedilir.
- 142 Þóra Pétursdóttir, kendisiyle yaptığım görüşmeden, Oslo, Nisan 2017.
- 143 Bjerck, "On the Outer Fringe", s. 49.
- 144 Agy., s. 58.
- 145 John Berger, "Past Present", *Guardian*, 12 Ekim 2002.
- 146 Jean-Marie Chauvet, (aktaran) John Berger ve Simon McBurney, *The Vertical Line: Can You Hear Me, in the Darkness?*, Artangel Arts (Strand Tube Station, 1999). <https://www.artangel.org.uk/the-vertical-line/can-you-hear-me-in-darkness/>
- 147 Simon McBurney, "Herzog's Cave of Forgotten Dreams: The Real Art Underground", *Guardian*, 17 Mart 2011.
- 148 Jean- Marie Chauvet, (aktaran) Jean Clottes, *World Rock Art*, Getty Conservation Institute, Michigan, 2002, s. 44; Bu sözler ayrıca Werner Herzog'un yönettiği 2010 tarihli *Cave of Forgotten Dreams* [Unutulmuş Düşler Mağarası] belgesel filminde de geçer.
- 149 Kathryn Yusoff, "Geologic Subjects: Nonhuman Origins, Geomorphic Aesthetics, and the Art of Becoming Inhuman", *cultural geographies*, Cilt 22, Sayı 3, 2015, s. 391.
- 150 Georges Bataille, *The Cradle of Humanity: Prehistoric Art and Culture*, Stuart Kendall ve Michelle Kendall (yay. haz. ve çev.), Zone Books, New York, 2005, s. 85. (Aktaran) Yusoff, "Geologic Subjects", Sayı 392.

9.UÇ

- 151 Bkz. Richard Milne, "Oil and the Battle for Norway's Soul", *Financial Times*, 27 Temmuz 2017; ve ayrıca Bjørnar Nicolaisen'in yer aldığı Ristead O'Donnahill yönetmenliğindeki *Atlantic* (2016).
- 152 17 Mayıs 1814'te Eidsvoll'de kurucu meclis tarafından kabul edilen ve Mayıs 2018'de en son düzenlemesi yapılan Norveç Anayasası. <https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/english/constitution%20english.pdf>
- 153 Edgar Allan Poe, "A Descent into the Maelstrom", *The Fall of the House of Usher and Other Writings* içinde, David Galloway (yay. haz.), Penguin, Londra, 2003, [1841], s. 177. [Edgar Allan Poe, "Girdaba İniş", *Bütün Hikayeleri* 2, çev. Dost Körpe, İthaki Yayınları, İstanbul, s.37-42. (Ç.N.)]
- 154 Agy., s.49
- 155 Agy., s.51

- 156 Bkz. Duane A. Griffin, "Hollow and Habitable within: Symmes' Theory of Earth's Internal Structure and Polar Geography", *Physical Geography*, Cilt 25, Sayı 5, 2004, s. 382-97.
- 157 Jamie L. Jones, "Oil: Viscous Time in the Anthropocene", *Los Angeles Review of Books*, 22 Mart 2016 <https://lareviewofbooks.org/article/oil-viscous-time-in-the-anthropocene>
- 158 Statoil sözcüsü Mayliss Hauknes, "Statoil Seeking New Acreage", *Rigzone*, 1 Ekim 2016, https://www.rigzone.com/news/oil_gas/a/16859/statoil_seeking_new_acreage/
- 159 "Ceduna Sub- Basin", Karoon Gas Australia Ltd <http://www.karoongas.com.au/projects/ceduna-sub-basin>
- 160 Bjørn Gjevig (aktaran), Malcolm W. Browne, "Deadly Maelstrom's Secrets Unveiled", *The New York Times*, 2 Eylül 1997.
- 161 Bkz. Reza Negarastani'nin olağanüstü teori-kurgu eseri *Cyclonopaedia: Complicity with Anonymous Materials*, re.press, Melbourne, 2008.
- 162 Glenn Albrecht, "Solastalgia, a New Concept in Human Health and Identity", *Philosophy Activism Nature*, Sayı 3, 2005, s. 43.
- 163 Glenn Albrecht vd., "Solastalgia: The Distress Caused by Environmental Change", *Australian Psychiatry*, Cilt 15, Sayı 1, 2007, s. 95.
- 164 Graeme Macdonald, "'Monstrous Transformer': Petrofiction and World Literature", *Journal of Postcolonial Writing*, Sayı 53, 2017, s. 289-302.
- 165 Ayrıca bkz. D.K.A. Barnes, "Remote Islands Reveal Rapid Rise of Southern Hemisphere Sea Debris", *Scientific World Journal*, Sayı 5, 2005, s. 915-21.
- 166 Frank Trentmann, *Empire of Things: How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*, HarperCollins, New York, 2016.
- 167 Þóra Pétursdóttir, Bjørnar Olsen, "Unruly Heritage: An Archaeology of the Anthropocene", UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, 2017, s. 2. <https://www.sv.uio.no/sai/forskning/grupper/Temporalitet%20-%20materialitet/lesegruppe/olsen-unruly-heritage.pdf>
- 168 *Underworld*, s. 791.
- 169 Bkz. Timothy Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2013. [Timothy Morton, *Hipermesneler, Dünyanın Sonundan Sonra Felsefe ve Ekoloji*, çev. Bilge Demirtaş, Tellekt, İstanbul, 2020. (Y.N.)]
- 170 Agy., s. 27.
- 171 Bkz. Patricia L. Corcoran vd., "An Anthropogenic Marker Horizon in the Future Rock Record", *GSA Today* 24.6 (Haziran 2014), s. 4-8.
- 172 John Wyndham, *The Chrysalids*, Penguin, Londra, 2018, [1955], s. 158. [John Wyndham, *Krizalitler*, çev.Niran Elçi, Deli Dolu Yayınları, İstanbul, 2016. (Ç.N.)]

10. ZAMANIN MAVİSİ

- 173 Bkz. Noah Sneider'in güzel makalesi "Cursed Fields", *Harper's Magazine*, Nisan 2018, s. 40-51.
- 174 Bkz. Arundhati Roy, (aktaran) Rob Nixon, "The Swiftness of Glaciers: Language in a Time of Climate Change", *Aeon Magazine*, 19 Mart 2018 <https://aeon.co/ideas/the-swiftness-of-glaciers-language-in-a-time-of-climate-change>

- 175 L.K. Clark vd., "Sanitary Waste Disposal for Navy Camps in Polar Regions", *Journal of the Water Pollution Control Federation*, Cilt 34, Sayı 12, 1962, s. 1229.
- 176 İklim değişikliği ve "zamansızlık" üzerine daha fazlası için bkz. Cynene Howe, "Timely": Theorizing the Contemporary", 21 Ocak 2016 <https://culanth.org/fieldsights/s/800-timely>.
- 177 Bkz. Cynene Howe'un Arktik ve ötesindeki kriyo-insan ilişkilerini ve iklim kaynaklı jeohidrolojik değişimlerini incelediği, devam etmekte olan projesi Melt: The Social Life of Ice at the Top of the World.
- 178 Andrew Solomon, *Far and Away: How Travel Can Change the World*, Scribner, Londra, 2016, s. 259.
- 179 Bkz. S. Gearheard, "When the Weather is Uggianaqtuq: Inuit Observations of Environmental Changes, Version 1", NSIDC – National Snow and Ice Data Center, Boulder, Colorado, 2004, <http://nsidc.org/data/NSIDC-0650>
- 180 Richard B. Alley, *The Two-Mile Time Machine*, Princeton University Press, Princeton, 2000, s. 50.
- 181 Bu kısımda birçok kaynağın yanı sıra şundan yararlandım: *The Two-Mile Time Machine*, s. 41–58.
- 182 Platon, *Timaeus and Critias*, çev. Robin Waterfield, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. 65. [Platon, *Timaios*, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015, s.84. (Ç.N.)]
- 183 Barry Lopez, *Arctic Dreams: Imagination and Desire in a Northern Landscape*, Bantam, New York, 1987, s. 152.
- 184 Benim Grönland'ın doğusunda olduğum haftalarda kendisi de ülkenin batısında vakit geçiren Elizabeth Kolbert de benzer mide bulantısı hissini yaşamıştır. "Yeniden, Grönland'ın insanca olmayan boyutu beni vurmuş, midemin belli belirsiz bulanmasına sebep olmuştu," diye yazar "Greenland is Melting" (Grönland Eriyor)" adlı güzel makalesinde. "Greenland is Melting", *New Yorker*, 24 Ekim 2016, <https://www.newyorker.com/magazine/2016/10/24/greenland-is-melting>
- 185 Seamus Heaney, "Mycenae Lookout", *The Spirit Level*, Faber and Faber, London, 1996, s. 29.
- 186 Sianne Ngai, *Ugly Feelings*, Harvard University Press, Cambridge, 2005, s. 252.
- 187 Agy., s. 250.
- 188 Agy., s. 249.

11. ERİME SULARI

- 189 Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Purity and Taboo*, Routledge, Londra, 2002, [1966], s. 44. [1966]. [Mary Douglas, *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, s. 64. (Ç.N.)]
- 190 Julie Cruikshank, *Do Glaciers Listen? Local Knowledge, Colonial Encounters, and Social Imagination*, University of British Columbia Press, Vancouver, 2005, s. 3.
- 191 "Speaking of Nature".
- 192 "Absurd Wall", *The Myth of Sisyphus*, çev. Justin O'Brien, Hamish Hamilton, Londra, 1973, s. 19. [Albert Camus, *Sisyfos Söyleni*, çev. Tahsin Yücel, Can Yayınları, İstanbul, 2020, s.32-33. (Ç.N.)]

- 193 Gerard Manley Hopkins, "Sept. 24 1870", *The Journals and Papers of Gerard Manley Hopkins*, Humphry House ve Graham Storey (yay.haz.), Oxford University Press, Oxford, 1959, s. 200.

12. SAKLAMA YERİ

- 194 İlk kitabım "*Mountains of the Mind*"dan [Zihnin Dağları] bu yana (Granta, Londra, 2003) derin zaman hakkında yazmaktayım. Radyolojik ve jeolojik zaman bağlamında bu ve başka kısımlarda birçoğunun yanı sıra şu eserlerden faydalandım: John McPhee, *Annals of the Former World* FSG, New York, 1998; Stephen Jay Gould, *Time's Arrow, Time's Cycle*, Harvard University Press, Cambridge, 1987; Andy Weir, "Deep Decay: Into Diachronic Polychromatic Material Fictions", *PARSE* 4, 2017, <http://parsejournal.com/article/deep-decay-into-diachronic-polychromatic-material-fictions/>; Vincent Ialenti, "Adjudicating Deep Time: Revisiting the United States' High- Level Nuclear Waste Repository Project at Yucca Mountain", *Science & Technology Studies*, Cilt 27, Sayı 2, 2014, s. 27-48 ve "Death and Succession among Finland's Nuclear Waste Experts", *Physic Today*, Cilt 70, Sayı 10, 2017, s. 48-53. Onkalo'yu ziyaret edip bu bölümün ilk taslağını hazırladıktan sonra Michael Madsen'in WIPP alan işaretleme planlarını incelediği ve -muhteşem bir final sahnesiyle- Onkalo'nun uzak bir gelecekte ortaya çıkarılış ânını gösterdiği *Into Eternity* (2010) belgeselini izledim.
- 195 John D'Agata, *About a Mountain*, W.W. Norton, New York, 2011, s. 35.
- 196 Matti Kuusi, (aktaran) Keith Bosley, "Introduction", *The Kalevala*, çev. Keith Bosley, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. xxi. Bosley'nin kitaptaki girişi de çevirisi de şahanedir. Burada, Kalevala'yı kendi bağlamıyla sunan paragrafta özellikle bu girişten faydalandım. [*Kalevala Fin Halk Destanı*, çev. Rita Cankoçak, Everest Yayınları, İstanbul, 2017. (Ç.N.)]
- 197 Agy., s. 202.
- 198 Agy., s. 206.
- 199 Agy., s. 205.
- 200 Agy., s. 208.
- 201 Agy., s. 213.
- 202 Agy., s. 548.
- 203 Michael Serres, *Statues: The Second Book of Foundations*, çev. Randolph Burks, Bloomsbury, London, 2015, s. 17.
- 204 *The Dominion of the Dead*, s. 20.
- 205 Kathleen M. Trauth vd., "Expert Judgment on Markers to Deter Inadvertent Intrusion into the Waste Isolation Pilot Plant", *Sandia National Laboratories*, SAND92-1382. UC-721 (1993) <https://prod.sandia.gov/techlib-noauth/access-control.cgi/1992/921382.pdf>, s. 1-8.
- 206 Thomas Sebeok, "Communication Measures to Bridge Ten Millennia (Technical Report)", *Research Centre for Language and Semiotic Studies, for Office of Nuclear Waste Isolation*, BMI/ ONWI- 532 (1984), s. iii.
- 207 "Expert Judgment on Markers", s. 1-12.
- 208 Agy., s. F-61- F-62.
- 209 Agy., s. F-42.
- 210 Agy., s. F-70- F-71.

- 211 Agy., s. F-74– F-75.
- 212 *About a Mountain*, s. 93.
- 213 “Communication Measures to Bridge Ten Millennia”, s. 24.
- 214 *About a Mountain*, s. 93.
- 215 Gregory Benford, *Deep Time: How Humanity Communicates across Millennia*, Avon Books, New York, 1999, s. 85.
- 216 Ayrıntılar ve diagram için bkz., “Expert Judgment on Markers”, s. F-76.
- 217 Jorge Luis Borges, “On Exactitude in Scienc”, *Jorge Luis Borges: Collected Fictions* içinde, çev. Andrew Hurley, Penguin, Londra, 1998, s. 325. [Jorge Luis Borges, “Bilimde Kusursuzluk Üzerine”, *Alçaklığın Evrensel Taribi*, çev. Celâl Üster, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 103. (Ç.N.)]
- 218 “Expert Judgment on Markers”, s. 3–7.
- 219 “Expert Judgment on Markers”, Ek F.
- 220 Jedediah Purdy, *After Nature: A Politics for the Anthropocene*, Harvard University Press, Cambridge, 2015, s. 288.

DİZİN

A

Adige 182
Aeneas 27, 179
Afrika 15, 27, 40, 193, 197, 395
Aggy mağara sistemi (Galler) 164
Aiskhylos 359
Akheron 179, 180
akifer 180, 245
albedo 326
Albrecht, Glenn 109, 118, 314
Alighieri, Dante 38, 40
Alkestis 192
Altamira 253
alüvyon 349, 355
Alvarez, Al 160
Amsterdam 174
Andenes, Andøya 288, 289, 292, 296, 298, 300, 311
Andøya, Norveç 283, 285, 288, 290, 291, 292, 293, 299, 300, 301, 307, 313, 315, 316, 318
Anophthalmus bitleri (böcek) 186
Antarktika 335, 341, 342, 345, 347, 353, 375
Antigone 193
Antroposen 27, 314, 317, 409
Apamea'lı Posidonius 188
Apusiaajik Buzulu 339, 352, 366, 389
Ariadne 56, 162, 192, 354
Ariadne İpi 56
Ario Sistemi (İspanya) 196
Aristaeus 38

Arktik deniz buzı 326
Arktik mezarlıklar 325
Arktik Okyanusu 327, 356
Armillaria solidipes (bal mantarı) 107, 108
Artemis 192
atomaltı parçacıkları 66
Attout, Jacques 195
Auschwitz 280
avcı-toplayıcılar 43
Aveline's Hole (Mendipler) 36
Avusturya 42, 215

B

balıkçılık 256, 293, 295, 312
balina kemiği baykuş 201, 268
balinalar 291, 300, 303, 304, 319, 338, 356, 357
Bangra 149, 175
Barro Colorado Adası 112, 113
Basovizza/Basovica 225
Bataille, Georges 280
Batı Şeria 209, 229, 236, 237
Behar, Alberto 353
Bélanger, Pierre 154
bellek alanları 225
Benford, Gregory 407
Benjamin, Walter 138, 139, 140, 141, 143, 155
Berger, John 277
Berkner Adası 345
Beyaz Muhafızlar 223

Beyaz Savaş 209, 215, 236, 237
 Bey, Hakim 147
 Birinci Dünya Savaşı 183, 186, 209, 216, 217, 234
 biyoçeşitlilik 404
 biyokütle 106, 108, 334
 Bjerk, Hein 262, 264, 272, 273
 Blackwater 154
 Blautopf (Almanya) 197
 Bloubank dolomitleri 193
 bodur söğüt 340, 360, 370
 Boesmansgat sistemi 197
 Bohuslän 263
 borasit 68
 Borges, Jorge Luis 408
 Borodale, Jane 37
 Borodale, Louis 43, 44, 53
 Borodale, Orlando 43, 44
 Borodale, Sean 37
 Boulby Madeni 68, 98, 111, 298, 399
 boz ayı 36
 Bradley, Richard 263
 Brisbane 159
 British Antarctic Survey 341
 Brunel, Eliette 277
 Budapeşte (labirent) 199, 206
 Bukkhammar Mağarası 262
 buzkar 333, 334
 buz örtüsü 324, 335, 337, 345, 356, 357, 371
 buzul değirmenleri 352, 358, 371, 382

C

Cabot, John 1
 Cairngorm 209, 233, 340
 Calvino, Italo 153
 Camp Century (Grönland) 326, 343
 Camus, Albert 377

Canin 233, 235, 238, 239
 canlılık 117, 376
 Carroll, Lewis 306
 Carso (İtalya) 177, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 201, 213, 215, 220, 225
 Carter, Howard 407
 Casteret, Norbert 194, 195
 Castleton 49, 51, 52
cataflic 142, 147
 cehennem 44, 156, 180, 186, 206
 Cehennemin Kapısı 245
cenote 166, 181
 Chambliss, Wayne 154
 Chauvet, Jean-Marrie 253
 Chauvet Mağarası 277
 Clare, John 314
 Connemara (İrlanda) 128
Crack the Surface 166
 Cruikshank, Julie 376
 Crutzen, Paul 82
 Çek Cumhuriyeti 24
 çekirdek sondajı 343, 344, 358
 Çerenkov ışıması 67, 217
 Çernobil 108
 çiçek hastalığı 325
 çöküntü 56, 57, 58, 59, 144, 162, 265, 298, 354

D

D'agata, John 397
 Darmon 169
 Dean Ormanı 181
 de Bernières, Louis 105
 Debord, Guy 160
 Décure, Beauséjour 153
 Deepwater Horizon felaketi 307

Delhi 174
 DeLillo, Don 159, 317
 Demeter 38, 193
 Demir Çağı höyüğü 118
 derin haritalama 28, 196
 Derinkuyu 129
 derin zaman 24, 25, 26, 27, 38, 41, 46,
 57, 70, 82, 84, 85, 174, 270, 334, 337,
 358, 387, 405, 407, 409
 Detroit 159
 dikitler 189
 Doberdö (göl) 216
 Dolomitler 186, 193, 221, 232
 Douglas, Mary 376
 Doyle, Arthur Conan 38
 Dreyer, Deon 197, 198
 DRIFT 63, 68, 72, 73
 Dsankt 159
 Duino Kalesi 209
Dünyanın Merkezine Seyahat (Jules
 Verne) 306
 düz perspektifler 23, 24

E

Earle, John 222
 Eemiyan Dönemi 344, 345
 Efes'in Yedi Uyurları 126
 Einstein, Albert 65, 400, 413
 Ekofisk 293
 ekstrem mağaracılar 196, 198, 237
 elektronlar 67, 72
 Elson, Rebecca 66
 Enceladus 335
 Enki 26
 Eosen Dönemi 143
 Epping Ormanı 91, 98, 99, 101, 119
 crime suları 363, 365, 382, 386
 Eurydike 27, 38

Eusapia 153

F

Farr, Martyn 197
 faşizm 148, 224
 Filipinler 181
 Filistin 229, 236
 Fingal Mağarası 262
 Finstad, Roy 256, 257, 258, 268
 Florida 181
 florit 87, 88, 89
 foiba katliamları 223, 224
 fosfor 103, 104, 113
 fosil yakıt 83
 foton 67
 fotosentez 96, 103, 113
 Fransız Direnişi 146
 Freud, Sigmund 180, 189
 Friedrich, Caspar David 160
 Frost, Robert 93

G

Garner, Alan 22
 Garrett, Bradley 164
 Gautier, Théophile 194
 Gazze 237
 Ghost Dance 17, 397
 Gılgamış 26
 Graham, Stephen 23, 154
grottisti 189
 Grönland 24, 295, 321, 323, 325, 326,
 327, 328, 330, 331, 332, 335, 337, 339,
 341, 342, 344, 345, 349, 353, 358, 360,
 363, 371, 375, 377, 379, 389, 390, 395,
 398, 421
 Guadarrama Dağları 229
 Guillaumot, Charles-Axel 144, 145
 Guizhou (Çin) 181

Güney Afrika 40, 193, 197
gürültü (parçacık gürültüsü) 66

H

Hades 27, 140, 147, 179, 186, 193, 244, 397
Hardy, Thomas 110
Harrison, Robert Pogue 40, 53
hava baloncukları 334, 335, 372, 374
Hazel, Barton 193
Helheim Buzulu 371
Henderson Adası 316
Herakles 192
hif 95, 96, 99, 105, 106, 107, 108, 111, 121
Himalayalar 16, 194, 306
Hindistan 16, 155, 325
Hinkley Point (nükleer enerji santrali) 55
Hiroşima 108
Hitler, Adolf 306
holobiyontlar 109
Holosen 82, 307, 333, 360
Homo naledi 40
höyük 37, 40, 43, 59, 60, 87, 263, 420
Hugo, Victor 144
hüsuflu çevre 229

I-İ

İkinci Dünya Savaşı 146, 163, 174, 186, 237, 333, 421
iklim değişimi 108, 295, 299, 331
ilira (korku ve huşu) 358
inoskülasyon 98
İnuitler 331
İsonzo 216, 233, 239
ispermçet balinaları 303
İsrail 42, 236

İstria 223
iz fosilleri 85, 86

J

Java 245

K

kadın mağaracılar 193
Kalevala (Fin destanı) 400, 401, 402, 411
kalsit 35, 45, 46, 47, 48, 53, 98, 412
kalsiyum karbonat 42, 253
Karakum Çölü (Türkmenistan) 244
Karale Buzulu 368
karanlık madde 27, 40, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 72, 74, 75, 76, 87, 111, 348, 395, 399
Karanlık Yıldız (Özbekistan) 193, 374
karbondioksit 17, 38, 51, 198, 317, 348, 358, 411
karbonik asit 38
kar kazı 245
karkeklığı 266
Karoön (petrol şirketi) 307
karpit lambası 142
katabasis 26, 27, 179, 192
katakomp 141, 142, 143, 146, 147, 148, 155, 157, 158, 163, 170, 173, 174, 175, 220, 235, 354, 413
katapolis 147
katil balinalar 291, 319
katmanlaşma yüzeyi 57, 58
kaya sanatı 253
kayatzu 63, 68, 71, 73, 77, 78, 81, 82, 85, 86, 87, 98, 111, 399, 405
Keld Head 197
kent kâşifliği 158, 159, 160, 161, 164, 167

keşiş yengeçleri 316
 Kharon 147, 159, 179, 180
 Kırk Gün (Trieste'deki yönetim) 223
 kıyamet günü sığınağı 129
 kızıl dansçılar 249, 263, 283, 303
 kızıl gerdanlı dalgıç 336
 Kiçe Maya miti 166
 Kiefer, Anselm 228
 Kimmerer, Robin Wall 109, 110, 116, 117, 376
 Kingsdale Master Mağarası 197
 Kircher, Athanasius 304
 kireçtaşı 13, 14, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 56, 60, 76, 87, 127, 129, 141, 143, 146, 157, 162, 163, 166, 181, 183, 187, 199, 202, 205, 208, 214, 215, 217, 221, 223, 227, 230, 232, 238, 253, 277
 klasik edebiyat 26, 180
 klatrat 335
 klostrofobi 22, 171
 Knud Rasmussen 352, 362, 363, 366, 367, 369, 371, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 387, 388, 411
 Kokitos 179, 180
 Kollhellaren 255, 256, 262, 264, 265, 269
 Koop, Wera 183
 Koyukon halkı 110
 kömür madeni 68, 78
 körfez akıntısı 254, 294, 313
 Kreon 192
 kriyo-hidrolojik ısınma 352
 kriyosfer 325, 358
 ksenon 67, 399
 Kulusuk (Grönland) 321, 323, 324, 327, 328, 331, 332, 337, 338, 350, 368, 388, 389

kutupayısı 290, 304, 355, 371, 379
 Kuusi, Matti 401
 kuzey balinaları 338
 Kuzey Işıkları 128, , 253, 341, 350, 361, 388
 kükürtlü kurşun 88, 89
 küresel ısınma 295, 332, 348
 Küresel Tohum Deposu 311, 404

L

Lahit 17, 246
 Lakota Siyuları 75
 Larkin, Philip 84
 Lascaux (mağara) 28, 152, 253, 279, 280
 Las Vegas 155
 Leél-Össy, Szabolcs 199
 Le Guin, Ursula 110
 Le Passe-Muraille (Duvar Geçen) 148, 235
 Lethe 179
 liken 100, 101, 129, 220, 221, 240, 266, 268, 270, 275, 282, 340, 349, 355, 367, 387, 403
 Lina (Paris katakomplarındaki kâşif) 142, 143, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 171, 172, 173, 174, 175
 Lofoten Takımadaları 254, 255, 256, 272, 283, 294, 367
 Londra 85, 91, 101, 119, 127, 155, 161, 165, 166, 167, 168, 180, 185, 192
 Lopez, Barry 350
 Loubens, Marcel 194, 195, 196
 Lovelock, James 194
 Lönnrot, Elias 400
 lütesiyen kireçtaşı 143

M

Maclean, Fitzroy 222
 maden atları 81
 Madrid 159, 229
 mağara-buzul bilimi 353
 mağara dalgıçlığı 188
 mağara resimleri 253
 mağara sanatı 175, 262, 279, 405
 Mallory, George 196
 mantar çiftçileri 146
 mantra 16, 260
 Margulis, Lynn 109
 Mavi Çukur (Kızıldeniz) 199
 McBurney, Simon 278, 279
 McCarthy, Cormac 22
 meditasyon 16
 Meksika Körfezi 307
 memeli dili 117
 mevsimlik göl 216
 México 82
 Meyers, Kent 66
 mezarlık 36, 37, 40, 60, 82, 87, 145, 146, 153, 193, 263, 324, 325, 369, 406, 407, 408
 mikoheterotroflar 113
 mikorizal mantarlar 103, 107, 118
 mineralizasyon 46
 mink balinası 29
 Minneapolis 159
 Minotaurus 15, 380
 Mitra 186, 191, 192
 Mitraizm 191, 192
 Molchanova, Natalia 198, 199
 morina balığı 252, 269, 288, 290, 295, 299, 300, 310, 318, 389
 Mort, Helen 328
 Morton, Timothy 317
 Moskenes (Norveç) 255, 269, 367

Moskova 174
 Moss, Eric 51, 52
 Moss, Neil 49, 50, 51, 52
 Mulvaney, Robert 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348
 mumyalama 15
 Munch, Edvard 407
 Murray, W.H. 239
 Muşja jama 208
 mutualizm 95, 96, 97, 103, 118

N

Nadar, Felix 146
 Napoli 154
 Narsaq (Grönland) 332
 Nash, David 98
 National Gallery 127
Nature 97
 Nazi 140, 222, 223, 287
 Neandertal sanatçıları 27
nekyia 26
 Nelson, Richard 110
 Newman, E.I. 102
 Newport 169
 New York 159, 174
 Ngai, Sianne 359
 Niagara Şelaleleri 159
 Nicolaisen, Bjørnar 287, 289, 296
 Nidderdale 127
 Niels, Bohr 332
 Nine Wells Ormanı 209, 419
 nitrojen 83, 103, 104
 Nora, Pierre 225
 Nors mitolojisi 371
 Norsted, Terje 264
 Norveç Anayasası 295
 nötrinolar 66
 Nuka (Kulusuklu genç) 388, 389, 390

Nullarbor Ovası (Avustralya) 181
 Nuuk (Grönland) 326
 nükleer atık 17, 82, 316, 395, 399
 nükleer göstergebilim 406

O

Odessa katakompları 163
 oduncular (antifaşist direniş grubu) 222
 Olkiluoto Adası 398, 400, 401
 Olkiluoto Adası (Finlandiya) 394
 Olsen, Bjørnar 316
 Onkalo 395, 397, 398, 399, 404, 405, 410, 411, 412, 413, 419
 Orford Ness 228
 “ormanı saran ağ” 93, 97
 Orpheus 27, 38, 192
 Ovidius 98
Oyuk Topraklar (Weizman, Eyal) 211, 236

P

Paris Hortikültür Birliği 146
 Paris katakompları 153, 170, 220, 354
Pasajlar (Walter Benjamin) 138, 139, 140, 141, 155
 Pausanias 141
 Peak Cavern 49, 52
 Perec, Georges 23
 Persefoni 38
 petroglifler 264
 petrol sanayisi 294, 299
 Pétursdóttir, Þóra 25, 316
 Phlegeton 179
 pınarlar 180, 419, 420
 Piave (nehir) 182
 Pierre Saint-Martin gediği 194
 Pirene Dağları 194

plastiglomerat 317
 plastik atık 83, 317
 Plura 197
 Poe, Edgar Allan 255, 303, 304, 305, 306, 307, 308
 polihalit 68
 Polyneikes 193
 Portbou 138, 139, 140
 potas 68, 69, 77, 78, 79, 80
 Potawatomi 116, 117
 Priddy Nine Höyükleri 59, 60
 Prynne, Jeremy 117

R

Ravidat, Marcel 279
 refah ve güç dikeyleşmesi 155
 Refsvika (Norveç) 267, 269, 281, 292, 304, 405
 Reka-Timavo (nehir) 188
 resimli mağaralar 254, 262, 263, 264
 Restaino, Marco 189
 Rievaulx Manastırı 75
 Rilke, Rainer Maria 183, 186
 ringwoodit 53
 Rising Star (Güney Afrika’da mağara) 40, 193
 Robinson, Tim 39
 Roerich, Nicholas 306
 Roma madenciliği 54
 Rookhope 87
 Rowley, Neil 68

S-Ş

Saints-Innocents Mezarlığı 145, 369
 Salk, Jonas 84
 Sami kozmosu 263
 sarkıtlar 25, 181, 189, 209, 243, 277
 Scarry, Elaine 22

Sebald, W.G. 228
 Sebeok, Thomas 407, 411
Sefiller (Hugo, Victor) 144
 Sergio (Dambrosi) 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 342
 Shaw, Dave 198
 Sheldrake, Merlin 97, 99
 Shepherd, Nan 233
 Shirley, Don 198, 199
 Siachen buzulu 325
 Sibiryä 24
 Sibylla 27
 Siggý (İzlandalı denizci) 330
 silah testleri 83, 228
 silikozis 16
 silvit 68, 69, 79, 81, 85
 Simard, Suzanne 94, 95, 96, 97, 102
 sismik haritalandırma 299
 siyah piramit 377
 Skinner, John 37, 59, 60
 Škocjan 189
 Sloven Vatan Muhafızı 226
 solastalji 314
 Solomon, Andrew 331
 Solsem Mağarası 262
 Somerset düzlükleri 38, 55
spelea (Mitraizm) 192
 Spitsbergen 404
 Statham, Oliver "Bear" 197
 Statoil 293, 307
 Stoermer, Eugene 82, 83
 Stoney Littleton 42
 Styks 147, 179
 Sundance fayı 397
 Svalbard Takımadaları 289, 311
 Svetina, Ivan 188
 Symnozia: A Voyage of Discovery 306
 şamanlar 263
 şarbon 24, 325

T

taç utangaçlığı 105
 Taipei 181
 tanksavar hendek 421
 Tartaros 180
 taşocakları 141, 144
 termal sular 38
 Theseus 56, 192
 Tlingit 376
 topak balığı 312, 313
 Toth, Christopher 70
 Trebiciano Çukuru 189, 201, 342, 354
 Trieste 182, 183, 185, 186, 187, 188, 190, 223, 225, 237
 Triglav 215
 Trol'un Gözü 262
 Trongrun 297, 302, 303, 309
 Tsing, Anna 104, 120
 Tunç Çağı höyüğü 60
 Tuohimaa, Pasi 398
 Tutankamon'un mezarı 407
 tür yalnlızlığı 118

U

Uç (Norveç) 285, 293, 296, 298, 301
 uranyum toprakları 17, 73, 399
Urne-Buriall (Thomas Brown) 41, 347
 Utuaq, Geo 329, 330, 336, 337, 338, 339, 350, 357, 358, 368, 389, 390

V

Valvasor, Johann von 180
 Vergilius 38
 Vesterålen Takımadaları 283, 295
 Vico, Giambattista 40
Voyria 113, 115

W

- Waitomo (Yeni Zelanda) 181
 Wehrmacht dürbünü 313
 Wells, H.G. 155
 WIMP (az etkileşen dev parçacık) 66, 67, 72, 73, 74, 88
 WIPP (Atık İzolasyonu Pilot Santrali) 82, 397, 408, 409
 Williams, Williams Carlos 28
 Wind Cave 75
 Wittgenstein, Ludwig 128
 Wren, Christopher 153
 Wyndham, John 317

Y

- yağmur ormanları 83
 Yakut yerlileri 24
 Yamal Yarımadası 325
 Yeaton, Geoff 197

“Yeni Zelandalı” (Macaulay, Thomas) 85

- Yeraltı Astronotları 193
 Yeraltındaki Eiger 197
 yerçekimi 48, 64, 119, 183, 187, 273, 352
 yok oluş ürünleri 67
 Yorkshire Vadileri 181, 197
 Yucatan Yarımadası 181
 Yucca Dağı 397, 406
 Yugoslavya 221, 222, 224, 342
 Yunnan (Çin) 181

Z

- Zaman İzleme Haznesi 72, 73, 88
 zaman kapsülü 16, 411
 zirkonyum 73, 395, 399
 Zwicky, Fritz 64